Jaarboek Oud-Utrecht 1987

Vereniging Oud-Utrecht

Jaarboek Oud-Utrecht

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Jaarboek

Jaarboek / Oud-Utrecht: Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - (1970) - . . . - Utrecht: Vereniging
Oud-Utrecht
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek 1987/Cred. T. J. Hoekstra . . . et al.[]. - III.
ISBN 90-71108-05-8
SISO utre 938 UDC 949.283(058)
Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

Jaarboek Oud-Utrecht 1987

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

Redactie:
T. J. Hoekstra, G. J. Hooykaas, Mw E. I. Jimkes-Verkade, H. L. Ph. Leeuwenberg, A. D. A. Monna, Mw C. M. P. F. van den Broek (gastredacteur illustraties), N. C. F. van Sas (gastredacteur).

Inhoud

De auteurs 6

Woord vooraf 7

N. C. F. van Sas, Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht, 1783-1787 9

P. J. H. M. Theeuwen, Pieter 't Hoen (1744-1828) 43

Frans Grijzenhout, De Utrechtse patriottenbeweging en de kunst 78

C. A. van Kalveen, Kenmerken van de Amersfoortse patriottenbeweging 114

Joop Uppelschoten, Burgerwapening in Maarssen en Maarsseveen. Opkomst en ondergang van een politieke beweging 145

W. J. Angenent, Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787 156

H. J. Smit, Vianen in de patriottentijd 189

P. H. M. van Opheusden, Henricus Berendtzen, aartspriester van Utrecht, een patriot die geen Bataaf werd 222

R. E. de Bruin, De tweede ronde 277

M. G. Buist, Utrechtse Bataven 311

G. J. Kylstra-van der Eijk, Kroniek over het jaar 1986 316

Jaarverslag van de secretaris over 1986 337

Vereniging Oud-Utrecht 340

Leden 341

De auteurs:
W. J. Angenent, student algemene letteren aan de RU Utrecht; Dr R. E. de Bruin, historicus, verbonden aan de RU Leiden en de RU Utrecht; Prof. dr M. G. Buist, historicus, verbonden aan de RU Groningen; Drs F. Grijzenhout, kunsthistoricus, verbonden aan de Rijksdienst Beeldende Kunst te 's-Gravenhage en de VU te Amsterdam; Dr C. A. van Kalveen, historicus te Amersfoort; Mw G. J. Kijlstra-van der Eijk; P. H. M. van Opheusden, student geschiedenis aan de RU Utrecht; Dr N. C. F. van Sas, historicus, verbonden aan de RU Utrecht; Drs H. J. Smit, historicus, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam; P. J. H. M. Theeuwen, student geschiedenis aan de KU Nijmegen; J. Uppelschoten, student geschiedenis aan de RU Utrecht.

Woord vooraf

In 1987 is op tal van plaatsen en op veel manieren aandacht geschonken aan de strijd tussen patriotten en prinsgezinden die de Nederlandse Republiek twee eeuwen geleden verdeeld hield. Congressen in binnen- en buitenland, een groot aantal tentoonstellingen en daarnaast een reeks publikaties probeerden nieuw licht te werpen op een periode die zeker niet vergeten, maar toch zelden onbevangen beoordeeld was. De huidige belangstelling voor de patriottentijd is niet in de laatste plaats lokaal- en regionaal-historisch gericht. Dat strookt heel goed met de aard van het patriottisme dat - bij een overigens onmiskenbare ideologische en programmatische samenhang op nationaal niveau - van plaats tot plaats en van gewest tot gewest toch duidelijke verschillen kon vertonen. Lokale en provinciale ontwikkelingen staan in dit themanummer centraal, al moet daarbij meteen worden aangetekend dat juist de gebeurtenissen in de stad Utrecht een betekenis hebben gehad die ver boven het puur plaatselijke uitstijgt.

Wat het patriottisme in de stad Utrecht betreft wordt hier aandacht geschonken aan de inmiddels al respectabele historiografie daarover, aan de afbraak van het stadhouderlijke patronagestelsel en het zoeken naar nieuwe politieke vormen. Utrecht was ook de plaats waar *De Post van den Neder-Rhijn,* het belangrijkste nationaal verspreide opinieblad van de patriotten, werd uitgegeven. Aan de redacteur van de *Post,* Pieter 't Hoen, is een biografische schets gewijd. Dat de patriotten hun strijd niet alleen met woorden streden maar evenzeer met beelden en symbolen, blijkt uit een volgende studie, die deze beeldtaal aan de hand van Utrechtse voorbeelden analyseert.

In de literatuur over de patriottentijd figureert Amersfoort voornamelijk als prinsgezind bolwerk en tegenpool van het patriotse Utrecht. Hier wordt echter aandacht geschonken aan de opkomst en de vrij vroege deconfiture van het Amersfoortse patriottisme. Het voorbeeld van Maarssen en Maarsseveen laat zien dat de patriottenbeweging zeker niet alleen een stedelijk fenomeen is geweest. De provinciegrens wordt even overschreden om na te gaan hoe het patriottisme zich net buiten Utrecht, in Vianen, manifesteerde. De patriotten grepen doorgaans liever naar woorden dan naar wapenen, hoe graag ze ook in schutterijen en vrijkorpsen exerceerden. Toch kwam het een enkele keer tot een treffen, zoals op 9 mei 1787 bij Vreeswijk. De Utrechtse schutters slaagden er toen in de geregelde troepen van de prins op de vlucht te drijven, zoals hier in detail beschreven staat.

Katholieken - in de Republiek tweederangs burgers - zagen in het omarmen van het patriottisme soms een mogelijkheid hun eigen positie te verbeteren. Dat blijkt ook uit het uitvoerigste stuk van deze bundel, gewijd aan de aartspriester Henricus Berendtzen, de geestelijke leidsman van de Stichtse Katholieken. Zijn standpuntbepaling tegenover de vragen van zijn tijd geeft een interessante ontwikkeling te zien van patriottentijd naar Bataafse revolutie. Hoe het de patriotse activisten uit Utrecht in de Bataafse tijd verging wordt gedemonstreerd aan de hand van een prosopografische analyse. De bundel wordt besloten met een historiografische beschouwing over de Bataafs-Franse periode, naar aanleiding van een recente dissertatie over Utrecht.

De titel van deze bundel *o Vrijheid! onwaardeerbaar pand!* is een versregel van Jacobus Bellamy, student in Utrecht in de roerige jaren tachtig en nauw bevriend met enkele patriotse activisten. Deze regel is ontleend aan een gedicht dat oorspronkelijk verscheen in *De Post van den Neder-Rhijn*.

De uitgave van dit themanummer kon tot stand komen dank zij de gewaardeerde bijdragen van het Anjerfonds Utrecht, het Fentener van Vlissingen Fonds en het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

In het voorjaar van 1986 heeft W. Uittenbogaard te kennen gegeven de redactie van het *Jaarboek* aan het einde van het jaar te willen verlaten. Toen hij dit meedeelde, was nog niet te voorzien dat hij door ernstige ziekte helaas niet meer in staat zou zijn actief bij te dragen aan de uitgave van *Jaarboek* 1986. Kort na de verschijning, in december van het afgelopen jaar, is hij na een lang verblijf in het ziekenhuis overleden.
De vereniging en de redactie zijn Wim Uittenbogaard grote dank verschuldigd voor zijn vele activiteiten. *Jaarboek Oud-Utrecht* 1986 is het laatste geworden van een lange reeks van achttien delen, waaraan zijn naam als secretaris van de redactie verbonden is. Alle contacten met de drukker verliepen via hem, hij voerde het grootste gedeelte van de correspondentie met de auteurs, zorgde voor subsidies, maakte verslagen van de redactievergaderingen, corrigeerde jarenlang alleen alle drukproeven en nam sedert 1980 ook de Kroniek voor zijn rekening. Terecht werd Uittenbogaard mede op grond van zijn grote verdiensten voor het *Jaarboek* in mei 1986 tot erelid van de Vereniging Oud-Utrecht benoemd.
Ook dr J. Aalbers heeft de redactie verlaten, waarvan hij sedert 1983 deel uitmaakte. De redactieleden zijn hem erkentelijk voor zijn werkzaamheden. Twee nieuwe redacteuren zijn benoemd: drs T. J. Hoekstra en drs H. L. Ph. Leeuwenberg, beiden oud-bestuurslid van de Vereniging. Dr N. C. F. van Sas was bereid als gastredacteur zitting te nemen in de redactie van dit Themajaarboek. Mw drs C. M. P. F. van den Broek verzorgde de illustraties. In dat kader hebben beiden een grote activiteit ontplooid.

De redactie

Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht, 1783-1787

N. C. F. van Sas

'De zaak van Utregt is als het middenpunt, op het welk het oog van de gantsche Natie is geslagen'[1], 'Utrechts zaak is de zaak van elk Neerlands burger'[2], dergelijke uitlatingen zijn schering en inslag in de jaren 1780 als het erom gaat de centrale rol te beschrijven die de stad Utrecht in de patriottentijd heeft gespeeld. Beter dan in welke andere stad ook - en de patriottenbeweging was toch in de eerste plaats een stedelijk fenomeen - demonstreerden de ontwikkelingen in Utrecht de bedoelingen van de patriotten, het soort praktische problemen waarmee de beweging te kampen had, maar ook wat ze wellicht voor de toekomst had kunnen betekenen als de Pruisische inval van september 1787 geen roet in het eten had gegooid. Wat Utrecht bijvoorbeeld onderscheidde van het als provincie patriotse Holland was dat hier het 'democratische' patriottisme zich ten volle kon ontplooien en dat de bestuurlijke verhoudingen er al in 1786 - ruim een jaar voor de inval van de Pruisen - ingrijpend waren herzien door de invoering van een nieuw regeringsreglement. De tussen 1784 en 1786 gevoerde strijd om de inhoudelijke vaststelling en vervolgens de feitelijke invoering van dit reglement bepaalde het scenario van de politieke ontwikkeling in de stad. Doordat die strijd voor heel concrete doeleinden werd gestreden maakte Utrecht een uniek politiek leerproces door, dat in het bange jaar 1786-1787 een nieuwe fase intrad toen de gedemocratiseerde bestuursstructuur zich in de praktijk moest zien te bewijzen.
Het is mijn bedoeling een aantal centrale aspecten van het proces van politisering dat Utrecht in de jaren 1780 doormaakte nader te belichten, mede om duidelijk te maken dat de patriottentijd in de ogen van veel Nederlanders een breuk was die, ondanks de mislukking van de patriottenbeweging op het niveau van de macht, van blijvende betekenis is geweest. In de patriottentijd verloor de Nederlandse burger zijn onschuld op politiek gebied, hij werd toen 'politiek bewust' of hij dat nu wilde of niet en welke overtuiging hij ook was toegedaan. De gebeurtenissen in Utrecht hebben door hun voorbeeldwerking (in positieve of negatieve zin) bij deze politieke bewustwording een cruciale rol gespeeld.

Geschiedschrijving

Was het 'oog van de gantsche Natie' al in de jaren 1780 op Utrecht gevestigd, in de geschiedschrijving over de patriottentijd is dat niet minder het geval. Het duurde echter wel een kleine eeuw voordat de geschiedschrijving over die periode serieus op gang kwam. Wat Utrecht betreft zien we de belangstelling opleven rond 1870 door een aantal publikaties van het plaatselijke Historisch Genoot-

[1] *De Post van den Neder-Rhijn*, X, 270.
[2] C. W. Bruinvis, *Het patriotisme te Alkmaar, 1781-1791* (Alkmaar, 1886) 85.

schap. Enigszins opvallend was dat wel want dat genootschap placht tot dusver bij zijn bezigheden de grens van 1700 maar zelden te overschrijden. De toon voor die hernieuwde belangstelling werd gezet met de uitgave in 1870 in de reeks *Werken* van het HG van de *Memorials and Times of Peter Philip Juriaan Quint Ondaatje,* door de Amerikaanse historica C. M. Davies. Ondaatje was een predikantenzoon uit Ceylon (en werd daarom steevast 'Oosterling' genoemd) die in Utrecht was komen studeren en zich daar had ontpopt tot de grote actieleider van de patriotten. Davies' biografische studie werd voorafgegaan door een uitvoerige inleiding van de hand van G. W. Vreede, hoogleraar in Utrecht en - hoewel zelf politiek conservatief - één van de voornaamste pleitbezorgers van een revaluatie van de beweging van patriotten en Bataven, waarin zijn grootvader Pieter Vreede een centrale rol had gespeeld. Vreede onderstreepte de voorbeeldfunctie die Utrecht in de patriottentijd had gehad. Deze periode mocht dan 'een der minst behagelijke' zijn uit de Nederlandse geschiedenis, het was 'wel gewis een der meest leerrijke'[3]. Om allerlei redenen was er later 'een digten sluijer' over de jaren 1780-1787 geworpen, niet in de laatste plaats door de verzoenende politiek van Willem I na 1813[4]. Wie echter de moeite nam de patriottentijd onbevooroordeeld tegemoet te treden zou, aldus Vreede, wel moeten concluderen dat de toenmalige gebeurtenissen 'voor een aanmerkelijk deel, den toestand voorbereid (...) hebben, onder welken wij nu leven'[5]. Ook al hadden ze dan een 'treurtooneel van verwarring' geschapen, Vreede wilde toch de goede trouw van de toenmalige activisten niet in twijfel trekken[6]. Ondaatje had met zijn geestverwanten de weg tot een betere orde van zaken helpen banen. Zijn daden waren 'van onmiskenbaren invloed op den toestand van Nederland, maar vooral van beslissende gevolgen voor *Utrecht*' geweest[7].

In zijn *Kroniek* van 1870 en 1871 publiceerde het HG vervolgens de uitgebreide aantekeningen van het Utrechtse vroedschapslid D. J. Martens over de gebeurtenissen in de stad in 1786 en 1787[8], gelardeerd met tal van bijzonderheden die sindsdien in de literatuur een vaste plaats hebben verworven. Als egodocument staan Martens' aantekeningen trouwens allerminst op zichzelf. Velen - en met name leden van de politieke elite die zich bedreigd voelde - hebben zich in deze spannende jaren geroepen gevoeld hun ervaringen in dagboekvorm op te schrijven, vaak om zichzelf ten opzichte van het nageslacht - in de letterlijke zin van kinderen en kindskinderen - te verantwoorden voor hun gedrag. Naast die van Martens zijn er bijvoorbeeld vergelijkbare aantekeningen bewaard van zijn collega-vroedschappen Falck, d'Yvoy, Van Haeften en Van der Muelen. Enkele jaren later publiceerde het HG opnieuw een belangrijke bron, de politieke brieven uit de jaren 1784-1786 van Max d'Yvoy[9], de druk politiserende en veel publicerende broer van het Utrechtse vroedschapslid Paulus d'Yvoy.

[3] G. W. Vreede, 'Inleiding', bij: C. M. Davies, *Memorials and Times of Peter Philip Juriaan Quint Ondaatje,* (Utrecht, 1870) V.
[4] *Ibidem,* VII.
[5] *Ibidem,* VIII.
[6] *Ibidem,* XII.
[7] *Ibidem,* XXXV.
[8] 'Eenige aanteekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787', *Kroniek van het Historisch Genootschap,* XXVI (1870), 341-387, 39-444, 447-485; XXVII (1871) 47-83.
[9] 'Politieke brieven uit de jaren 1784, 1785 en 1786, meerendeels van den heer Maxim. d'Yvoy', *Kroniek van het Historisch Genootschap,* XXX (1874) 244-291, 294-361, 367-426.

Stadhoudersstoel. Deze stoel, gemaakt voor Willem IV in 1747, werd bij elke vroedschapsvergadering in Utrecht aan het boveneinde van de tafel aangeschoven 'en moest bij alle aanwezigen het besef levendig houden dat zij raadpleegden onder voorzitting en als 't ware in tegenwoordigheid van den stadhouder' (De Beaufort).
Leunstoel van notehout met bijbehorend voetenbankje, 1747.
Centraal Museum Utrecht 1928/1625.

Deze brieven, hoewel moeilijk toegankelijk door het totaal ontbreken van annotatie en ook omdat er bewust zo min mogelijk namen in werden genoemd, bieden een uniek kijkje in de Utrechtse patriottenbeweging op het moment van de scheiding der geesten tussen aristocraten en democraten in 1785. Ze zijn als bron maar zelden op hun juiste waarde geschat en nooit optimaal benut.

Met de publikatie van bronnen begonnen ook de interpretaties los te komen. Een van degenen die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de herwaardering van de patriottentijd (onder meer door het uitgeven van de correspondentie van Joan Derk van der Capellen tot den Pol) was de liberale politicus en gentleman-historicus W. H. de Beaufort. Aan de gebeurtenissen in Utrecht schonk hij aandacht in diverse Gidsartikelen, het meest systematisch in zijn lange studie 'Oranje en de democratie' uit 1875[10]. Daar probeerde hij onder meer de vraag te beantwoorden waarom de patriottenbeweging juist in Utrecht zo was aangeslagen. De oorzaak daarvan vond hij in het regeringsreglement dat de provincie in 1674 was opgelegd (als straf voor de bezetting door Lodewijk XIV) en haar feitelijk onder curatele stelde. Geen stad in de Republiek was, aldus De Beaufort, meer afhankelijk van de stadhouder dan Utrecht. Het symbolisch aanschuiven van de lege stadhoudersstoel bij elke vroedschapsvergadering sprak wat dat betreft boekdelen. Meer dan elders werd dan ook in Utrecht de

[10] W. H. de Beaufort, 'Oranje en de democratie', *Geschiedkundige opstellen,* II (Amsterdam, 1893) 1-61.

figuur van de 'luitenant-stadhouder', de officieuze contactpersoon tussen de prins en het gewest, als drukkend ervaren.
Met De Beaufort was de katholieke amateur-historicus W. J. F. Nuyens een der eersten die de Utrechtse patriottenbeweging het volle pond gaven. In zijn *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks* volgde hij de 'burgertwisten' in Utrecht op de voet, zowel vanwege de grote invloed die ze elders gehad hadden, als omdat hier beter dan waar ook duidelijk werd wat de doelstellingen van de diverse partijen eigenlijk waren[11]. Evenals Vreede stak Nuyens de relevantie van de laat-achttiende-eeuwse troebelen voor zijn eigen tijd niet onder stoelen of banken. Tegelijk plaatste hij echter ook relativerende kanttekeningen. Wellicht om het beeld van de zo vaak verguisde patriotten wat acceptabeler te maken wees hij erop dat het begrip 'democratie' in 1780 heel wat minder ver ging dan in 1880: 'Wij kunnen zelfs zonder overdrijving zeggen, dat de behoudslieden van 1880 zich niet meer zouden tevreden stellen met zulke beperkte politieke rechten als de ijverigste Democraten van Utrecht of van Amsterdam in 1785.'[12] Hij liet ook zien dat de Utrechtse patriotten zo lang mogelijk 'den schijn van ordelijkheid en wettelijkheid' hadden bewaard: 'Men moet het te hunner eere zeggen, dat zij de omwenteling zonder schandalen of geweldenarijen trachtten tot stand te brengen.'[13]

De geschiedschrijving over het patriottisme maakte een grote sprong voorwaarts met de publikatie tussen 1897 en 1899 van H. T. Colenbranders driedelige magnum opus *De patriottentijd*. Ook Colenbrander beschouwde de laatste decennia van de achttiende eeuw met nadruk als relevant voor zijn eigen tijd. Hij mocht daar dan een depreciërend oordeel over hebben - misschien voortkomend, zoals Kossmann heeft gesuggereerd, uit het esthetische onbehagen van een negentiende-eeuwse Tachtiger tegenover het geslacht van 1780[14] -, het ging natuurlijk niet aan de minder aantrekkelijke kanten van de geschiedenis maar te vergeten of dood te zwijgen: 'Van geen enkel stuk van het verleden van zijn land mag [de geschiedschrijver] zich afmaken, geen schakel moedwillig verwerpen uit de lange keten, en den hier aangeduiden wel zeer stellig niet.'[15] Over Colenbranders visie op de patriottentijd zijn nogal wat misverstanden in omloop. Om haar samen te vatten beperkt men zich vaak tot één enkele metafoor: die van de laat-achttiende-eeuwse Republiek als een marionettentheater waar Engeland en Frankrijk (verscholen achter het 'paarsbonte achterdoekje') aan de touwtjes trokken. In zijn drie delen deed Colenbrander echter heel wat meer dan alleen aantonen dat de Republiek een willoos voorwerp was van de machtspolitiek van de grote mogendheden, een tweede Polen, rijp om van de staatkundige kaart van Europa te verdwijnen.
De binnenlandse situatie kreeg zijn volle aandacht, ook wanneer er van buitenlandse beïnvloeding hoegenaamd geen sprake was. Onder de titel 'voortgang

[11] W. J. F. Nuyens, *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks*, XVIII (Amsterdam, 1881) 86.
[12] *Ibidem*, 87.
[13] *Ibidem*, 110.
[14] E. H. Kossmann, 'Een Engelsman over de Nederlandse Patriotten', *Tijdschrift voor Diplomatie*, IV (1978) 434.
[15] H. T. Colenbrander, *De patriottentijd* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1897-1899), I, VII.
[16] Colenbrander, *De patriottentijd*, II, 194.

Willem Nicolaas Pesters, de 'luitenant-stadhouder' van Willem V in Utrecht (1717-1794).
Tekening in kleuren door J. van Selm naar J. Fournier, 1752.
GAU, I. A. Pesters W. N. (2).

der democratie' behandelde hij de gebeurtenissen in Utrecht en dat zeker niet vanuit het denigrerende perspectief van de poppenkast. Hij stelde zich tot taak het 'eigenaardig karakter der utrechtsche omwenteling' te verklaren[16] en probeerde die te analyseren als een *politiek* proces, een proces van revolutie. Het woord 'revolutiemaken' gebruikte hij in dit verband zonder aarzelen (en zonder aanhalingstekens). Soms lijkt het wel alsof hij - met de wijsheid-achteraf van 1897 - de Utrechtse omwenteling heeft willen toetsen aan de criteria waaraan een revolutie moet voldoen om succesvol te zijn. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zinnetjes als 'zij kenden de practijk van het revolutiemaken nog niet voldoende'[17] of 'de burgers waren wat halfslachtig in het revolutiemaken'[18]. (Daarentegen verstonden de Wijkenaars in 1784 'het revolutiemaken reeds goed'[19].)

In het voetspoor van De Beaufort noemde ook Colenbrander het gehate regeringsreglement de belangrijkste preconditie van de Utrechtse revolutie. Het oorspronkelijke doel van machtsinstrument om de positie van de jonge stadhouder Willem III te sterken tegen Holland (door het controleren van de stemmen van Utrecht, Gelderland en Overijssel kon hij de besluitvorming op buitenlandspolitiek gebied in de Staten-Generaal naar zijn hand zetten), speelde in de tweede helft van de achttiende eeuw nauwelijks een rol meer. Met het internationale machtsverval van de Republiek was dit aspect geheel naar de achtergrond verdwenen, terwijl wat in feite slechts middel tot dat doel was - de con-

[17] *Ibidem*, 209.
[18] *Ibidem*, 220.
[19] *Ibidem*, 198.

trole van de Utrechtse Staten via een ijzeren greep op het benoemingsbeleid - nu tot doel in zichzelf was geworden. De wijze waarop die rechten nu door, of vaker namens, de stadhouder werden uitgeoefend achtte Colenbrander in feite bijzaak: het hele systeem deugde niet. In Utrecht was de stadhouder werkelijk 'de erf-usurpator waarvoor hij alom werd uitgegeven, maar in de andere provinciën niet met gelijk recht'[20]. Deze achtergrond deed de - aanvankelijk zeer harmonieuze - samenwerking ontstaan tussen regenten en burgers in de jaren 1780: uit volle overtuiging maakten ze gemeenschappelijk front tegen het regeringsreglement. Van een monsterverbond was geen sprake.

Deze alom gedeelde grieven achtte Colenbrander echter nog niet voldoende om de opvallende kracht van het Utrechtse patriottisme te verklaren. Daarnaast legde hij sterk de nadruk op een andere factor: het opmerkelijke leiderschap in de Utrechtse beweging. Met nauw verholen bewondering schreef Colenbrander over het organisatietalent en de trefzekere stijl van de jonge actieleider Ondaatje. Hij tekende hem als een nieuw fenomeen aan het Nederlandse firmament: de *homo politicus:* 'De woorden zijn bij hem veelvuldig en bombastisch als bij de anderen, maar bij hem vindt men ook een scherp onderscheiden van het oogenblikkelijk bereikbare, een vasten wil om telkens zoo ver te komen als mogelijk is, en groote onverschrokkenheid en volharding in de uitvoering van het eenmaal weloverwogen plan. Een volksleider voor langer dan één dag, zooals ze ten allen tijde schaarsch zijn geweest in Nederland.'[21]

Als het later misschien nodig is geweest Colenbranders beeld van de patriottentijd op bepaalde punten te retoucheren, dan geldt dat zeker niet zijn beschrijving van de patriotten in Utrecht. Alle latere auteurs hebben daar dankbaar op voortgebouwd, ook de Utrechtse hoogleraar Geyl die zich in en na de Tweede Wereldoorlog begon te verzetten tegen de zijns inziens vernederende en - erger nog - onhistorische interpretatie die Colenbrander van de patriottentijd had gegeven. In Geyls visie, waarin het authentiek-Nederlandse karakter van het patriottisme werd onderstreept, kregen de gebeurtenissen in Utrecht een centrale plaats: 'Nergens had de beweging zo'n vat op heel de stadsregering en de bevolking beide; nergens ontwikkelde zij zo'n vaart.'[22] Een vraag die in Geyls betoog voortdurend meespeelt is in hoeverre de patriotten erin zijn geslaagd tot een werkelijk nationale beweging te komen. In het voetspoor van Colenbrander legde hij daarom veel nadruk op het Utrechtse initiatief om een nationale organisatie van vrijkorpsen te vormen. Tenslotte moest hij echter concluderen tot het failliet van de patriottenbeweging omdat ze zich niet kon bevrijden uit haar lokale kaders. Waar het de gebeurtenissen in Utrecht betrof nam Geyl overigens geen blad voor de mond: 'Een ware omwenteling! iets wat de geschiedenis van anderhalve eeuw (...) niet te aanschouwen gaf.'[23]

Waar bij Geyl toch in laatste instantie de nadruk lag op het mislukken van de patriottenbeweging, vanuit een perspectief dat de eenheidsstaat tot maatstaf neemt, kwam de Amerikaan R. R. Palmer in 1959 tot een meer optimistische benadering. In zijn panoramische overzicht van de doorbraak van de democratische gedachte in de westerse wereld aan het eind van de achttiende eeuw, kre-

[20] *Ibidem,* 190.
[21] *Ibidem,* 195.
[22] P. Geyl, *De patriottenbeweging* (Amsterdam, 1947) 101.
[23] *Ibidem,* 139.

gen ook de gebeurtenissen in Utrecht een plaats. Palmer achtte de situatie daar 'though complicated (. . .) worth special attention, as a concrete example of the kind of questions at stake, throughout the United Provinces and indeed throughout Europe, and to illustrate the groping and *ad hoc* way in which a democratic doctrine was formulated'[24]. Waar Geyl zich nog stoorde aan het slepende karakter van de patriottenbeweging[25], beschouwde Palmer dat zoeken en tasten juist als kenmerkend voor de politieke vernieuwing van de late achttiende eeuw.

In 1950 verscheen van de hand van I. Vijlbrief een boek[26] dat op originele wijze probeerde te verklaren wat ook andere auteurs al had beziggehouden: waarom uitgerekend de stille, betrekkelijk welvarende provinciestad Utrecht in de jaren 1780 een brandpunt van politieke agitatie was geworden. Voor die verklaring greep Vijlbrief terug op een zijns inziens al eeuwen bestaande democratische traditie in de bisschopsstad, die zich zowel in de Middeleeuwen, de zestiende en zeventiende eeuw, als nu opnieuw in de achttiende zou hebben gemanifesteerd. Deze eeuwenlange strijd tegen de aristocratie zou tenslotte zijn uitgemond in de democratisch-patriotse revolutie van de jaren 1780. Zoals wel vaker het geval is bij dit soort verreikende verklaringsschema's, creëerde deze constructie meer problemen dan ze oploste. Vijlbrief zelf gaf al eerlijk toe dat de aristocratie die in de dertiende en veertiende eeuw werd bestreden wel een heel andere was dan de regentenoligarchie uit de patriottentijd. Dit alles neemt echter niet weg dat Vijlbrief in het tweede, op de jaren 1780 gerichte deel van zijn boek een waardevolle analyse geeft van het politiseringsproces in Utrecht. Veel intensiever dan dat voor hem gedaan was benutte hij de rijke pamfletliteratuur en de vele gepubliceerde verzamelingen van stukken als bron voor het reconstrueren van het politieke klimaat. Een in het licht van zijn hoofdthese wat paradoxale constatering was dat de Utrechtse patriotten er maar zelden blijk van gaven in een eeuwenoude traditie van anti-aristocratisch sentiment te staan. Hun kennis van historische precedenten was integendeel vaak uiterst gebrekkig.
In 1966 publiceerde A. van Hulzen een nog veel uitvoeriger studie over de Utrechtse patriotten[27] dan die van Vijlbrief. Van Hulzen beschreef eerder dan dat hij verklaarde. Hem ging het vooral om het 'hoe' van de Utrechtse patriottenbeweging, niet om het 'waarom'. Zijn boek is dan ook een onmisbare *Fundgrube* die de Utrechtse beweging tot de best gedocumenteerde van het land heeft gemaakt, al geeft Van Hulzen zelf toe dat ook hij het overstelpende bronnenmateriaal niet allemaal heeft kunnen verwerken. Een bezwaar tegen zijn boek is misschien dat het sterk leunt op de officiële stedelijke archivalia, waardoor een gemiddeld vroedschapslid al gauw meer aandacht krijgt dan de vele burgeractivisten wier *faits et gestes* vaak minder makkelijk te traceren zijn.
Ook de Engelse historicus Simon Schama heeft in zijn *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* Utrecht bepaald niet tekort gedaan. Hij maakte dankbaar gebruik van het werk van Vijlbrief en Van Hulzen en

[24] R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, (2 dln; Princeton, 1959-1964), I, 333.
[25] Geyl, *De patriottenbeweging*, 134.
[26] I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie* (Amsterdam, 1950).
[27] A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel, 1966).

voegde daar door zijn wat geëxalteerde toon nog een dimensie aan toe. Niet zozeer het 'waarom' of het 'hoe' stonden bij hem centraal als wel het aangeven van de betekenis van de Utrechtse revolutie in internationaal perspectief. Eén van zijn stellingen was dat een revolutie om die naam waard te zijn nog geen bloedig verloop hoeft te hebben: 'The revolution in Utrecht may have been bloodless, but it was nonetheless ruthlessly executed. When their representations were declared illegal, as indeed they were, by the constituted authorities of Stadholder, States assembly and council, the Patriot burghers simply set about creating their own legality, and then ramming it down the throats of those it displaced. In these circumstances, that most overworked category of political description, "revolutionary," seems appropriate.'[28] In zijn evaluatie ging hij zelfs nog een stapje verder. Juist het geleide, procesmatige karakter van de politisering in Utrecht achtte Schama het meest treffend: 'The purposeful organisation in the *wijken,* articulate leadership, the political deliberations of the Free Corps and the marches of the impassive, determined crowds on the town hall all announced a new epoch in Dutch, perhaps in European politics.'[29]

Afbraak, herstel en vernieuwing

De opkomst van de Utrechtse patriottenbeweging is direct te verbinden met het prestigeverlies van stadhouder Willem V in de Vierde Engelse Oorlog. Deze oorlog, met al in de eerste weken een dramatisch verlies van schepen en koloniën, demonstreerde het verval van de Republiek op ondubbelzinnige wijze. Alle onvrede over dit failliet van Nederland als grote mogendheid werd gericht op stadhouder Willem V, die werd verketterd als een 'verrader' van zijn vaderland en zelfs met zoveel woorden werd doodgewenst. Dit alles had direct consequenties voor de patronagepiramide waarvan hij de top vormde en waarvan de vertakkingen zich uitstrekten door de hele Republiek. Met behulp van deze patronagelijnen probeerde de stadhouder het politiek bestel van de Republiek van hem persoonlijk afhankelijk te maken, en daardoor tegelijk meer samenhang te brengen in dat bestel. Sleutelfiguren in dit systeem waren de zogenaamde 'luitenant-stadhouders', de contactpersonen van de prins in de diverse provinciën. In Utrecht werd deze 'functie' bekleed door Willem Nicolaas Pesters, samen met zijn aanhang de Pesteriaanse Cabale genoemd.
De patriottenbeweging in Utrecht begon eind 1782 met een (waarschijnlijk gecoördineerde) actie op twee niveaus. De prins zelf werd in een schotschrift ongemeen fel aangevallen, terwijl in de Utrechtse vroedschap de praktijken van de Pesteriaanse Cabale aan de kaak werden gesteld, met name bij het vergeven van allerlei stedelijke baantjes aan dienstpersoneel van Pesters zelf en de met hem samenwerkende regenten. Het aangrijpingspunt van de kritiek was dat dergelijke cliënten van de Pesters-factie vaak niet eens het burgerrecht bezaten, terwijl brave Utrechtse burgers die trouw hun belasting betaalden niet voor deze functies in aanmerking kwamen. Eén van de initiatiefnemers van deze actie was Paulus d'Yvoy, raadslid sinds 1781.
De publieke opinie in Utrecht was rijp gemaakt voor een dergelijke actie door

[28] Simon Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977) 99.
[29] *Ibidem,* 101.

de verspreiding van de *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval, gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort,* een grof anti-orangistisch pamflet waartegen Van der Capellens *Aan het volk van Nederland* bleek afsteekt. Met talloze voorbeelden werd in deze *Brief* gedemonstreerd hoezeer het bestuursstelsel in de Republiek was gecorrumpeerd door de kliek van afhangelingen die de prins om zich heen had verzameld. Willem V zelf werd er en passant van beticht een ondergeschoven kind te zijn en het geheel eindigde met de op rijm gestelde suggestie dat het wel eens slecht met de stadhouder zou kunnen aflopen.

'God hoede, dat geen vuist, te lang door U gesart,
Op 't onvoorzienst het stael stoote in uw schuldig hart!'[30].

De auteur van dit - uiteraard verboden - pamflet is nooit bekend geworden. Als we echter de zegslieden van de journalist Antoine Marie Cérisier mogen geloven dan zou de schrijver niemand minder zijn geweest dan Paulus d'Yvoy[31], die met dit pamflet dan ongetwijfeld de bedoeling heeft gehad de naam van de prins en zijn aanhang in diskrediet te brengen op het moment waarop hij en anderen in de Utrechtse vroedschap hun actie inzetten tegen de Pesteriaanse Cabale.
Na Pesters werd een andere Utrechtse afhangeling van de stadhouder het mikpunt: het vroedschapslid Van Goens die zich als publicist in dienst van de prins onmogelijk had gemaakt in de ogen van degenen die zich nu patriotten noemden. In augustus 1783 was de prins zelf aan de beurt toen de vroedschap een eind maakte aan de praktijk van recommandatie, die het de stadhouder mogelijk maakte de benoeming van stedelijke ambten volledig in eigen hand te houden doordat hij zelf de personen opgaf voor de stedelijke nominatie waaruit hij dan vervolgens de formele keuze deed. Dit was een ernstige slag voor het patronagestelsel dat immers op dergelijke officieuze praktijken gebaseerd was. De volgende stap in deze geleidelijke ondermijning van de stadhouderlijke positie kwam toen de Utrechtse vroedschap in januari 1784 besloot tussentijdse vacatures niet meer ter vervulling aan Willem V voor te leggen, zoals tot dan toe gebruikelijk was geweest. De stemming over deze kwestie maakte de machtsverhoudingen binnen de vroedschap duidelijk: de Pesterianen konden slechts twaalf stemmen mobiliseren, terwijl het antistadhouderlijke front 26 leden telde[32]. De Pesteriaanse Cabale, dat wil zeggen de Oranjefactie in de vroedschap, was nu in feite politiek uitgeschakeld. In iets meer dan een jaar tijd was het prestigeverlies van de stadhouder op het nationale vlak nu vertaald naar een zeer concrete inperking van zijn macht op lokaal niveau.

De afbraak van de positie van Willem V in de stad Utrecht was steeds begeleid door artikelen in de pers, de publikatie van allerhande stukken en door rekesten uit de burgerij. Max d'Yvoy, de broer van Paulus, hield het patriotse publiek

[30] *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval, gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort* (1782) 63.

[31] Algemeen Rijksarchief, collectie Dumont-Pigalle, WW: 'Yvoi le vroedschap à Utrecht est généralement tenu pour avoir composé la fameuse *Lettre Trouvée* entre Utrecht et Amersfoort, m'a dit Cérisier.' (Notitie van Dumont-Pigalle).

[32] G. W. Kernkamp, 'Een politieke luchtreis te Utrecht, januari 1784', *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der rijksuniversiteit te Utrecht op 31 mei 1940 aangeboden aan G. A. Evers* (Utrecht, 1940) 183.

IETS
ZAAKELYKS
VOOR
UTRECHTS BURGERS;
OF HET
ADIEU
VAN DE
PESTERIAANSCHE
LYFTRAUWANTEN.

In dit eerste deeltje van de reeks Ietsen *werd gedocumenteerd hoe de Utrechtse vroedschap de patronagepraktijken van Pesters aanvocht. Op het titelvignet wordt de triomf van de Utrechtse burgerij gesymboliseerd door de schildpad die op zijn rug ligt en de verbroken ster: schildpad en ster sierden het wapen van Pesters. De afhangelingen van Pesters keren terug naar ' 't Moffenland'.*
Gravure zonder naam, 1783. RAU, familie-archief De Pesters, 99.

in den lande op de hoogte door zijn uitvoerige brieven onder het pseudoniem Ultrajectinus in *De Politieke Kruyer*. In de pamflettenreeks *Iets zakelyks voor Utrechts burgeren*[33] werden alle relevante documenten uit deze eerste fase van het Utrechtse patriottisme gepubliceerd. Dit was een belangrijke ontwikkeling op het terrein van de openbaarheid van bestuur. In plaats van de gebruikelijke, angstvallig volgehouden 'secretesse' in het openbaar bestuur, werden de handelingen van de lokale overheid (en daarmee bijvoorbeeld ook brieven van en aan de stadhouder) nu voor ieder die lezen kon toegankelijk. Daarmee nam de controle door het volk van zijn representanten plotseling heel tastbare vormen aan[34].

Massaal ondertekende rekesten - het hoogste aantal handtekeningen onder één rekest was 1414 - liepen samen met de acties in de vroedschap. Dit indienen van collectieve petities werd in 1783 bijna een routinegebaar. Bovendien werd aan de diverse acties zodanige publiciteit gegeven dat het 'volk' regelmatig samenschoolde bij het stadhuis en daar van zijn politieke belangstelling blijk gaf. Het

[33] De verzameltitel van de reeks luidt *Iets zakelyks voor Utrechts burgeren. In vyf stukken* (1783).
[34] Vgl. N. C. F. van Sas, 'Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd. Enkele kanttekeningen', *Acta van het congres 'De Nederlandse revolutie?', Nijmegen, oktober 1987* (Amsterdam, 1987).

organiseren van dergelijke samenscholingen zou één van de meest effectieve drukmiddelen van de Utrechtse patriotten worden.

Voor Willem V was intussen de maat vol. Hij sprak bij de Staten van Utrecht zijn 'doleantie' uit over de vacaturezaak en vroeg hen om tussenbeide te komen[35]. De Staten losten het probleem niet zelf op maar speelden het door naar de afzonderlijke steden in het Sticht, die verzocht werden de mening van de bevolking te peilen over bezwaren tegen het regeringsreglement. Hierdoor gaf de stadhouder in feite zelf de eerste stoot voor het constitutionele hervormingsproces in Utrecht. Zijn 'doleantie' werd namelijk de directe aanleiding voor een hele reeks doleanties uit de Utrechtse bevolking.
De gebeurtenissen volgden elkaar nu snel op. Op 17 april verklaarde het Utrechtse stadsbestuur dat er vijf weken lang gelegenheid zou bestaan om bezwaarschriften op te stellen die tegen eind mei werden ingewacht. Enkele dagen later al, op 23 april, werd een tot in het kleinste detail compleet Concept voor een nieuw regeringsreglement gepubliceerd[36]. Het was in elk opzicht een verrassend stuk. De anonieme opstellers hadden de mogelijkheid bezwaren in te dienen aangegrepen om een volledig alternatief te ontwerpen voor het bestaande regeringsreglement voor de provincie. De stad Utrecht zelf kwam, als onderdeel daarvan, in de hoofdstukken III en IV aan de orde. Dit alles was een regelrechte overval en zonder twijfel ook als zodanig bedoeld. Door meteen bij het begin van de bezwaartermijn dit ingrijpende stuk te publiceren dicteerden de opstellers in feite het verdere verloop van de discussie. Dat bleek al meteen bij de overige bezwaarschriften die soms zelfs het Concept-reglement tot uitgangspunt namen.
Kort samengevat had het Concept-reglement, voorzover het de stad Utrecht betreft tenminste, drie hoofdpunten. Ten eerste zou de vroedschap voortaan permanent zijn, dat wil zeggen de leden kregen - eenmaal gekozen - zitting voor het leven en waren niet meer elk jaar in principe door de stadhouder afzetbaar. Voor de antistadhouderlijke regenten was dit de centrale eis die hen moest losmaken uit een positie van afhankelijkheid. Het tweede hoofdpunt beoogde het contact tussen regent en burger te herstellen door de burgerij het recht te geven haar regenten zelf te kiezen. Het derde hoofdpunt betrof de instelling van een college van burgergecommitteerden als tegenwicht voor de - nu permanent geworden - vroedschap.
Voor de verkiezing van de regenten hadden de opstellers al een kiesstelsel ontworpen dat niet bepaald uitblonk door eenvoud. Die ingewikkeldheid had evenwel een duidelijke bedoeling: het uitbannen van elke vorm van omkoping, corruptie, kuiperij of ongewenste beïnvloeding. Het kiessysteem was gebaseerd op de indeling van de stad in acht schutterswijken. Telkens als er een vacature was zouden de acht burgercompagnieën (schutters, wachtvrijen en uitkopers) worden bijeengeroepen. Elke vergadering zou dan uit haar midden een achttal kiezers nomineren die moesten voorkomen op een lijst van personen die tenminste *f* 150, – in de reële en consumptieve lasten betaalden. De 64 aldus aangewezen kiezers begaven zich vervolgens naar het stadhuis, waarna twaalf van hen (door loting aangewezen) een eerste nominatie van twaalf namen zouden

[35] Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 181.
[36] *Concept-reglement op de regeerings bestelling van de provintie Utrecht* (Utrecht, 1784).

opmaken, die dan vervolgens tot tweemaal toe door een ander twaalftal (steeds geloot uit de 64) zou worden gehalveerd, zodat er tenslotte een nominatie van drie zou overblijven waaruit de vroedschap dan de electie deed. De regenten moesten onveranderd gekozen worden uit het 'notabelste, kundigste en gegoedste' deel van de bevolking. De stadhouder werd hier dus de electie van nieuwe raden ontnomen. Wel behield hij de electie van burgemeesters en schepenen. Omdat dit verkiezingsritueel zich bij elke vacature opnieuw zou moeten voltrekken, konden de 64 kiezers zich nooit tot een vast college ontwikkelen. Deze eenmaligheid van optreden was essentieel voor het hele systeem.
Was het nieuwe kiesstelsel al zeer ingrijpend, de instelling van een college van burgergecommitteerden naast de vroedschap was ronduit 'revolutionair'. De vrij gekunstelde verwijzing naar de meentemannen uit 1491 kon niet verhelen dat het hier om een wezenlijk nieuwe instelling ging. De burgergecommitteerden kregen de taak te zorgen dat er geen inbreuk zou worden gemaakt op rechten en privileges en ze waren het doorgeefluik voor klachten vanuit de burgerij. In dringende gevallen mochten ze ook zelf uit naam van de burgerij bij de magistraat protesteren. De burgergecommitteerden moesten zich voorts uitspreken over de noodzaak van nieuwe of het verhogen van bestaande belastingen. Deze taak raakte het hart van de staatsmachine. Het lidmaatschap van het college zou rouleren en voor de leden gold dezelfde gegoedheidseis als voor kiezers. Het feit dat de gecommitteerden wekelijks zouden vergaderen en de beschikking moesten krijgen over een eigen betaalde secretaris duidt er wel op dat men een reëel en actief controlelichaam op het oog had.
Het bijzondere van het Concept-reglement was dat het patriotse programma - zoals dat inmiddels was ontwikkeld in allerlei pamfletten en periodieken - nu heel concreet op de situatie van één provincie, en dan vooral de stad Utrecht daarbinnen, was toegepast. Het stond door zijn structuur overigens nog volop in het *ancien régime*. Het grondpatroon van de Stichtse staatsinrichting werd niet aangetast, en dus bijvoorbeeld ook niet de anomalie van het lid der geëligeerden: de vertegenwoordigers van de allang geseculariseerde kapittels, nu een aantrekkelijke bron van inkomsten voor de aanzienlijke families uit de regio. Tegelijk betekenden echter de verkiezing van regenten en vooral de prominente rol van het college van burgergecommitteerden een ingrijpende verandering. Het Concept-reglement was daardoor in hoge mate typerend voor het karakter van de patriotse politiek, waarin oude en nieuwe elementen voortdurend door elkaar lopen. Behalve in Utrecht zelf heeft het Concept-reglement ook daarbuiten grote invloed gehad. Die voorbeeldwerking is heel duidelijk te zien in Holland, waar vanaf eind 1786 ook pogingen werden ondernomen om de plaatselijke reglementen te herzien.

Ook wanneer de betekenis van het Utrechtse reglement als constitutioneel document wordt onderkend, is er merkwaardig weinig aandacht uitgegaan naar de opstellers en naar de bronnen waaruit zij bij hun constituerend werk hebben geput. Het Concept-reglement werd formeel op vrijdag 21 mei 's middags om drie uur bij het stadsbestuur ingediend, voorzien van bijna 1300 handtekeningen[37]. In de wandeling wordt vaak gesproken over het 'reglement van Ondaat-

[37] *Pointen tot redres der bezwaaren op het regerings-reglement van den jare 1674* (Utrecht, 1784) 66, 69.

je' en wordt het dus direct verbonden met de voornaamste actieleider van de patriotten. Een bescheiden argument voor deze toeschrijving aan Ondaatje persoonlijk is te vinden in een antipatriots pamflet uit 1786 waarin hij ironisch wordt aangeduid als 'de Groote Wetgever'[38]. Voor Ondaatje als de Stichtse Solon zou ook kunnen pleiten dat hij het was die bij de aanbieding van het Concept-reglement een adres uitsprak[39]. Van Hulzen merkt op dat het reglement werd opgesteld 'onder de leden' van het exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate, dat in 1783 was opgericht. En 'waarschijnlijk zal procureur Hoevenaar, wiens bekwaamheid ook door zijn tegenstanders erkend werd, een belangrijk aandeel in het opstellen gehad hebben'[40]. Dat de initiatiefnemers in de kring van Pro Patria moeten worden gezocht, is een vrij veilige veronderstelling. De leden van de delegatie die het stuk op 21 mei kwam aanbieden waren vrijwel allen op de een of andere wijze bij Pro Patria betrokken. Tot die delegatie behoorden behalve Ondaatje onder meer Gordon, de commandant van Pro Patria, en de secretaris van het genootschap, de kleermaker-philosophe Jacob van Manen Azn. Voorts de al genoemde Hoevenaar, het juridische brein van de Utrechtse patriotten, wiens kantoor ook vaak de plaats was voor de ondertekening van rekesten, en Ondaatjes schaduw, de uit Indië afkomstige Bogislaus von Liebeherr.

Zeer waarschijnlijk zal de ondertekening van het Concept-reglement door Pro Patria zijn georganiseerd. Of Pro Patria echter ook de hand heeft gehad in de opstelling van het stuk zelf, is daarmee nog niet uitgemaakt. Zeker nu er duidelijke - zij het fragmentarische - aanwijzingen zijn dat een ander, veel minder bekend genootschap daarbij betrokken is geweest. Interessante informatie over de ontstaansgeschiedenis van het Utrechtse reglement is namelijk te vinden in de hierboven al even genoemde correspondentie van Max d'Yvoy.

Daaruit valt af te leiden dat de opstelling van het Concept-reglement binnen het genootschap Getrouw voor het Vaderland heeft plaatsgevonden, en dat daar bovendien de strategie om het ingevoerd te krijgen werd ontwikkeld. We kennen dat genootschap eigenlijk alleen uit zijn programma van 1784 en de daarin uitgeschreven prijsvraag. Getrouw voor het Vaderland loofde toen een premie van 100 dukaten uit voor degene die een heldere rechtvaardiging zou schrijven van het optreden van de patriotten - regenten en burgers - in de Republiek. De bedoeling was om hiermee aan heel Europa duidelijk te maken - het geschrift zou zowel in het Nederlands als in het Frans gepubliceerd worden - dat de patriotten streden voor een rechtvaardige zaak. Begin 1785 - maar toen was het genootschap zijn hoogtepunt al gepasseerd - zou Getrouw voor het Vaderland zich nog inspannen om *f* 10.000,– bijeen te brengen voor 'eene pragtige goude beeker, allegoriek bewerkt op de ambassade des Hertogs de la Vaugion', en bestemd als geschenk voor deze voormalige Franse ambassadeur in de Republiek[41].

Jammer genoeg dateert de correspondentie van Max d'Yvoy vooral uit een iets latere periode, maar ze verwijst toch ook meermalen terug. Zo is er sprake van

[38] *De missive door den pretensen raad der stad Utrecht aen eenige der bondgenooten . . . geschreeven den 4e nov. 1786,* 3.

[39] *Pointen tot redres der bezwaaren op het regerings-reglement van den jare 1674,* 69; vgl. Colenbrander, *De patriottentijd,* II, 201 noot 1.

[40] Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd,* 91.

[41] 'Politieke brieven uit de jaren 1784, 1785 en 1786', 278.

de tijd toen de zaken nog 'in zeker gezelschap' geregeld werden[42]. Ook blijkt duidelijk dat dit genootschap toen goede connecties had in vroedschapskring. Getrouw voor het Vaderland was ook een correspondentiegezelschap: het onderhield onder meer contact met de leiders van het patriottisme in Holland zoals de Dordtse pensionaris Cornelis de Gijzelaar en Pieter Paulus. In antwoord op een verzoek uit Holland om een nieuwe actie tegen de hertog van Brunswijk te steunen, schreef Getrouw op 17 april 1784 dat Utrecht momenteel druk bezig was met het opstellen van bezwaren tegen het regeringsreglement, en dat een andere actie tegelijkertijd verwarrend zou werken. Men beloofde evenwel dit punt aan de orde te stellen in het voorbericht van het bezwaarschrift dat men in voorbereiding had. En inderdaad treft men in het voorbericht van het Concept-reglement de vraag aan of het waar was dat Willem V volkomen aan de raad van Brunswijk zou zijn overgeleverd[43]. Ook uit latere brieven valt op te maken dat het Concept-reglement in de kring van Getrouw voor het Vaderland is opgesteld[44].

Over de leden van Getrouw voor het Vaderland is vrijwel alleen indirecte informatie beschikbaar. Lid waren in elk geval Max d'Yvoy, zijn broer Egbert d'Yvoy en de drukker Altheer[45]. Uit mededelingen uit 1785 - als het na de maartcrisis in de stad ook tot een breuk in het gezelschap komt - valt af te leiden dat wellicht ook Pieter 't Hoen, de redacteur van *De Post van den Neder-Rhijn,* Gordon, Ondaatje, Liebeherr en Hoevenaar lid zijn geweest[46]. Een keur van bekende activisten kortom. Een hypothese zou kunnen zijn dat Getrouw voor het Vaderland in 1783 (of misschien pas in 1784) is gevormd om de patriottenbeweging in de stad Utrecht te coördineren en tegelijk de correspondentie te onderhouden met dergelijke gezelschappen elders in de Republiek. In de persoonlijke sfeer waren er in elk geval nauwe contacten met de antistadhouderlijke regenten in de vroedschap (twee broers d'Yvoy waren lid van Getrouw, Paulus d'Yvoy was vroedschapslid), terwijl er vele personele unies waren met de kern van Pro Patria. Getrouw voor het Vaderland zou dan de coup met het Concept-reglement beraamd kunnen hebben waarna Pro Patria zorgde voor de vereiste ondersteuning door het werven van handtekeningen.

Een volgende vraag is uit welke bronnen men geput kan hebben bij de inhoudelijke inkleding van het Concept-reglement, waarbij het dan vooral gaat om de modaliteiten van het kiesstelsel en het college van burgergecommitteerden. Wat het kiesstelsel betreft zijn er in de weken voorafgaande aan de publikatie van het Concept-reglement enkele vingeroefeningen (of misschien beter: proefballonnen) in de pers verschenen die tot leden van Getrouw voor het Vaderland kunnen worden teruggeleid. Op 25 januari 1784, enkele dagen na de succesvolle actie van de Utrechtse vroedschap om tussentijdse vacatures voortaan zelf te vervullen, zond Ultrajectinus (Max d'Yvoy dus) een brief aan *De Politieke Kruyer,* zijn vaste spreekbuis, over het aloude en wettige recht van de Utrechtse burgerij tot het verkiezen van haar regenten[47]. D'Yvoy deed een concreet voor-

[42] Ibidem, 393.
[43] Ibidem, 245; *Concept-reglement op de regeerings bestelling van de provintie Utrecht,* voorbericht, V.
[44] Zie bijv. 'Politieke brieven uit de jaren 1784, 1785 en 1786', 336.
[45] Ibidem, 279.
[46] Ibidem, 287, 301, 313; vgl. 299.
[47] *De Politieke Kruyer,* II, 1472-1479.

stel om alsnog op passende wijze van dat recht gebruik te maken. De gilden die hierbij vroeger een rol hadden gespeeld achtte hij thans zozeer vervallen dat ze het lichaam van de burgerij niet meer konden vertegenwoordigen. Daarom zou de burgerij zelf haar vertegenwoordigers moeten kiezen. D'Yvoy nam de acht schutterswijken waarin de stad verdeeld was tot uitgangspunt voor deze verkiezingsprocedure. Op de verkiezingsdag zou elke wijk bij blinde loting vijf kiesheren moeten aanwijzen. Bovendien moesten per wijk twee personen worden genomineerd voor de vacante raadsplaats. Op het stadhuis zouden de 40 kiesheren dan worden geconfronteerd met een lijst van zestien kandidaten die ze - niet via een bewuste selectie maar door middel van loting - moesten terugbrengen tot een achttal. Deze acht namen werden vervolgens ter kennis gebracht van de (nog steeds vergaderde) wijken. In de kerken die als vergaderplaats dienst deden werden nu acht bakken geplaatst met deze namen erboven, waarna ieder een balletje wierp in de bak van zijn keuze. Hier was dus letterlijk sprake van ballotage. Uit de vier namen die over de hele stad genomen de meeste stemmen hadden behaald zou de vroedschap haar nieuwe medelid kiezen. Opvallend is de vrij grote plaats die de georganiseerde willekeur in dit stelsel inneemt. Zowel de aanwijzing van de kiesheren als de halvering van de zestien kandidaten werden geheel aan het toeval overgelaten. Bepaalde uitgangspunten van dit ontwerp voor een kiessysteem zijn weliswaar in het latere Concept-reglement te herkennen, maar de technische uitwerking verschilt toch aanmerkelijk.
Veel dichter bij het Concept-reglement staat een project-kiesstelsel dat begin april in *De Post van den Neder-Rhijn* werd gepubliceerd[48]. Een 'Utrechts waar minnaar van vaderland, stad, voorregten en overheid' had (eveneens naar aanleiding van de recente vacaturevervulling in Utrecht) de *Post* de vraag voorgelegd 'of het wel met de burgerlijke vrijheid bestaan kan, dat de raaden van de vroedschap zich zelven verkiezen?'[49]. Het lijkt er sterk op dat dit een opzetje is geweest van de redactie van de *Post* om zichzelf - binnen de termen van de formule van de krant als een spectatoriaal vraag- en antwoordspel - de gelegenheid te geven bepaalde inzichten over de inrichting van het kiesstelsel te ventileren. Met enige gretigheid haastte de redactie zich namelijk de suggesties van de vragensteller te beamen. Inderdaad bracht het bij de recente vacature gehanteerde coöptatiestelsel allerlei gevaren met zich mee en kon zo bij de burgerij al heel gauw de verdenking rijzen van vriendjespolitiek. Bovendien leek het strijdig met het beginsel van een 'vrije republicainsche regeering' dat de burgers uitgesloten werden van de verkiezing van hun representanten, 'die agtbaare mannen, welken in naam der burgeren het bewind van de gantsche maatschappij in handen hebben'. Een belangrijk uitgangspunt voor de inrichting van een nieuwe vorm van regeringsbestelling zou moeten zijn dat er geen gelegenheid bestond voor kuiperijen, omkopingen of cabalen. Vervolgens kwam de *Post* met een eigen ontwerp voor een kiesstelsel waarbij ook de acht schutterswijken als grondslag dienden. Bij een vacature in de vroedschap zou elk van deze wijken acht *gekwalificeerde* burgers moeten aanwijzen voor het opmaken van de nominatie. Gekwalificeerd betekende in dit geval dat de betrokkenen te goeder naam en faam bekend staande burgers moesten zijn met een bezit van minstens

[48] Zie hiervoor ook de bijdrage van P. J. H. M. Theeuwen aan deze bundel.
[49] *De Post van den Neder-Rhijn*, no. 222.

3000 gulden. De 64 kiesmannen zouden zich vervolgens naar het stadhuis begeven. Door het trekken van bonen werden er vijftien van hen uitgeloot om een eerste nominatie van twaalf kandidaten op te maken. Dit ritueel herhaalde zich nog tweemaal, zodat er tenslotte een drietal overbleef waaruit de vroedschap dan de electie mocht doen. De stadhouder wilde de *Post* liefst helemaal buiten deze procedure houden. Alleen als het niet anders kon zou er een beperkte, nauwkeurig omschreven rol voor hem kunnen worden ingebouwd.
De vergelijking met het eerdere project van d'Yvoy wijst uit dat hier minder aan het toeval is overgelaten. De 64 kiezers werden niet blind maar bewust aangewezen, en bovendien geselecteerd uit de beperktere groep van burgers die aan een bepaald gegoedheidscriterium voldeden. Het lot was ook hier weliswaar driemaal werkzaam maar alleen om uit de 64 telkens vijftien kiezers aan te wijzen, die dan vervolgens een bewuste keuze maakten voor de nominatie en de halveringen. Het twee weken later gepubliceerde Concept-reglement sloot nauw aan bij dit project uit de *Post*. Er zijn weliswaar verschillen - de gegoedheidseis is anders gedefinieerd en er treden telkens twaalf in plaats van vijftien uitgelote kiezers op - maar in hoofdlijnen is het toch hetzelfde stelsel. In hoeverre redacteur 't Hoen persoonlijk voor dit project verantwoordelijk moet worden gesteld is de vraag. In het licht van de hierboven geschetste hypothese lijkt het nog het meest aannemelijk dat Getrouw voor het Vaderland, de politieke côterie die de tekst van het Concept-reglement heeft opgesteld, hier een eerste versie van het voorgenomen kiesstelsel heeft gepubliceerd, wellicht bij wijze van proefballon, om de discussie daarover op gang te brengen.

Voor het opsporen van de wortels van het meest ingrijpende onderdeel van het Utrechtse Concept-reglement, het college van burgergecommitteerden, is het nodig een kleine omweg te maken. De naam van Joan Derk van der Capellen, de auteur van de anonieme strijdkreet *Aan het volk van Nederland* (1781), die men de ideoloog van het patriottisme zou kunnen noemen, is tot dusver nauwelijks met de Utrechtse patriottenbeweging in verband gebracht. De actie rondom het nieuwe regeringsreglement speelde zich immers grotendeels af nadat hij al (op 6 juni 1784) was overleden. Maar eerder heeft hij toch wel degelijk een zekere rol gespeeld. Op 19 juli 1783 bezocht hij Utrecht en woonde hij de exercitie van Pro Patria et Libertate bij. Hij werd toen als een held ontvangen en lunchte ten huize van Paulus d'Yvoy[50]. In deze periode moet Van der Capellen - die het middelpunt vormde van een uitgebreid netwerk van correspondenten - ook contact gekregen hebben met enkele vooraanstaande Utrechtse patriotten. In het najaar werden hem door een nieuwe - voor ons onbekende - Utrechtse correspondent een aantal vragen gesteld. Deze briefschrijver deed hem de suggestie van een 'generaale burgercorrespondentie' en Van der Capellen vond dat een 'allernuttigste zaak', vooral in de drie landprovinciën die zuchtten onder een regeringsreglement. Opmerkelijk was zijn advies dat de strijd tegen het regeringsreglement zeer omzichtig gestreden zou moeten worden. Er was namelijk een verschil tussen de situatie tijdens Willem III en de situatie nu: 'Het gene in 1675 eene usurpatie was, is in 1747 door den wille des volks, die voor elk eene wet moet zijn, eene grondwet geworden, waarnaar het volk verklaard heeft

[50] Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*, 67.

voortaan geregeerd te willen zijn.'[51] Precies hetzelfde argument zou later door W. N. Pesters jr worden gehanteerd[52].
Van der Capellen wilde hiermee overigens niet zeggen dat er helemaal niets gedaan kon worden. Nu het volk in de provinciën met regeringsreglementen (naast Utrecht ook Gelderland en Overijssel) 'zijne representanten, zijne wagters, zijne tribuns' had verloren, kon het toch wel iets ondernemen, zoals in Overijssel al was gebeurd, door het aanstellen van burgergecommitteerden. De Gelderse steden Arnhem en Zutphen hadden dat voorbeeld inmiddels al gevolgd. Van der Capellen achtte het vooral in grotere steden van belang dat de redrespolitiek door een kleine groep werd gecoördineerd, omdat er anders een heilloze spraakverwarring zou kunnen optreden. De burgercommissies uit de diverse provinciën zouden met elkaar kunnen corresponderen en zo zou de Natie 'zonder eclat en zonder eenige verandering in den vorm en gedaante der regeering, eenen invloed op het bestier der zaaken kunnen bekomen'[53]. Deze omzichtige strategie is typerend voor de tacticus die Van der Capellen was. De burgercomité's - eigenlijk toevallig ontstaan in Deventer, voortkomend uit de organisatie van rekesten - beschouwde hij als een ideale manier om, zonder de bestaande constitutie aan te tasten, het volk toch invloed te geven. Met name was hij bang om de prins bevoegdheden af te pakken of 'stappen van eclat' te doen[54]. Van der Capellen wilde de patriotse hand niet overspelen en onderschatte de tegenkrachten - ook in strikt militaire zin - allerminst. De manier waarop hij de burgergecommitteerden zag functioneren *naast* (en niet tegenover, of in plaats van) bestaande instituties, was de beproefde *ancien régime*-methode om, met het ontzien van de als heilig beschouwde verkregen rechten, toch nog iets aan de bestaande situatie te veranderen.
Intussen hield hij de Utrechtse patriotten een helder scenario voor, en het lijkt wel zeker dat zijn adviezen hun weg in Utrecht wel gevonden zullen hebben naar de opstellers van het Concept-reglement. Dit was immers de wijze waarop Van der Capellens correspondentienetwerk - een soort papieren tegenhanger van het patronagestelsel van de stadhouder - placht te functioneren. Hierbij moet echter meteen worden opgemerkt dat de Utrechtse activisten van Van der Capellens bedachtzame adviezen een wel zeer vrijmoedig gebruik hebben gemaakt. De Utrechtse burgergecommitteerden kregen in het Concept-reglement een veel groter gewicht dan het Deventer voorbeeld. Bovendien gingen de Utrechtse tovenaarsleerlingen alleen al door het lanceren van hun alternatieve concept-reglement nog veel verder tegen de strategie van de Overijsselse baron. Van der Capellen was namelijk bang dat teveel gerucht in het Sticht zijn grootste ambitie op dat moment, het totstandbrengen van een alliantie met Frankrijk, in gevaar zou kunnen brengen. Een tweede brief aan zijn Utrechtse correspondent was er dan ook geheel op gericht een adresbeweging op touw te zetten voor deze alliantie. Alleen met Franse steun zouden de patriotten volgens

[51] *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll,* W. H. de Beaufort, ed. (Utrecht, 1879) 682.
[52] *Gebesoigneerde... van de extraordinaris beschryving... van burgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht* (Utrecht, 1785), eerste paginering, 8.
[53] *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll,* 684.
[54] 'Brieven van J. D. van der Capellen tot den Pol', W. W. van der Meulen, ed. *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap,* XXVIII (1907) 173.

Van der Capellen in staat zijn hun doelstellingen te bereiken[55]. De ontwikkelingen in Utrecht in het voorjaar van 1784 gingen Van der Capellen eigenlijk veel te snel en veel te ver. Aan de ene kant was hij vol bewondering voor de eigenmachtige vervulling van de vacature door de Utrechtse vroedschap: 'Het werk der electien hebben UEE. meesterlijk verrigt', schreef hij Pieter 't Hoen op 8 februari. 'De Teergel[iefde] is daar deerlijk mede gefopt.'[56] Toen echter bleek dat de Utrechtse patriotten het hele reglement wilden aanpakken, schrok hij voor de mogelijke consequenties. Hij had zeker niet het idee dat de Oranjepartij al verslagen was, maar vreesde een burgeroorlog en was bang dat Frankrijk in dat geval eerder de kat uit de boom zou kijken dan een alliantie sluiten. Aantasting van het Utrechtse reglement zou, zo schreef hij zijn Friese vriend Van Beyma op 10 maart 1784, 'een ontzaglijk geschreeuw maaken'[57]. Europa zou volgens de principes van de ouderwetse staatkunde vinden dat Oranje in zijn rechten was aangetast: 'De leer van 's volks alvermogen is nog de staatsleer van Europa niet geworden. De punten der bajonetten zijn alnog de eenige sluitredenen, waarmede zij kan betoogd worden; en van die soort van argumenten is onze politique logica nog slegt voorzien.'[58] Als de prins zijn toevlucht zou nemen tot het leger, dan waren de patriotten kansloos, voorspelde Van der Capellen in maart 1784, 'en wat zou er van ons worden, wanneer de Koning van Pr[uisen] er zig mee meleerde? Een klein uitstapje van eenige weinige dagen (...) is genoeg om een einde van ons patriotisme te maaken'[59].
Tot Van der Capellens ontzetting werd deze brief waarin hij de Utrechtse patriotten ondershands ontried het reglement aan te tasten, letterlijk (maar wel anoniem) in *De Post van den Neder-Rhijn* gepubliceerd. Dat was bepaald niet de bedoeling. De brief was in zijn ogen zelfs een 'waaragtig arcanum - een staatsgeheim'[60], zoals hij ieder die het maar horen wilde uitlegde. Keer op keer herhaalde hij dat alles moest wijken voor de alliantie met Frankrijk: 'Ik begrijpe dat alles aan de all[iantie] met Fr[ankrijk] moet ondergeschikt zijn. Zonder dezelve kunnen wij niets, met dezelve alles.'[61]
Een pikant aspect van de publikatie in de *Post* was nog dat Van der Capellen daar op weliswaar vriendelijke maar toch duidelijke wijze werd terechtgewezen als iemand die het goed bedoelde maar het toch bij het verkeerde eind had. De Utrechters hadden Van der Capellens adviezen weliswaar in dank aanvaard, maar hun beweging had inmiddels een eigen dynamiek gekregen. Ze hadden de afgelopen maanden succes op succes geboekt. Het lag in hun lijn dat ze deze lokale successenreeks wilden voortzetten en zich verder niet teveel wilden laten afleiden door andere acties, of het nu een propagandacampagne tegen Brunswijk betrof of het bevorderen van de alliantie met Frankrijk, hoezeer ze beide initiatieven op zichzelf ook steunden. De Utrechtse patriotten zagen - niet ten onrechte - dat het moment daar was om op provinciaal, of in elk geval op stedelijk niveau hun slag te slaan en ze wilden dat moment niet voorbij laten gaan.

[55] *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll*, 715-717.
[56] *Ibidem*, 744.
[57] 'Brieven van J. D. van der Capellen tot den Pol', 281.
[58] Ibidem.
[59] Ibidem, 286.
[60] *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen van de Poll*, 798.
[61] 'Brieven van J. D. van der Capellen tot den Pol', 312.

Scheiding der geesten

De indiening van het Concept-reglement vormde het begin van een politieke strijd die 2½ jaar zou duren en pas zijn beslag kreeg met de invoering in fasen van het nieuwe reglement tussen 20 maart en 12 oktober 1786. De oorspronkelijke ambitie het nieuwe reglement op de hele provincie betrekking te laten hebben moest al snel worden losgelaten, wilde het project tenminste geen schipbreuk lijden. In de praktijk gebruikten juist de tegenstanders het argument dat bepaalde zaken provinciaal geregeld moesten worden graag als wapen in hun structurele vertragingstactiek. Eén van de voorwaarden voor het welslagen van de Utrechtse revolutie was zo haar 'domesticatie'.
Een belangrijk instrument van de Utrechtse actievoerders in hun strijd over de inhoud van het reglement was de instelling in september 1784 van een college van 24 geconstitueerden om met de vroedschap te onderhandelen. 1215 Utrechtse burgers tekenden toen een Acte waarbij ze 24 geconstitueerden, drie uit elke schutterscompagnie (één officier, één sergeant en één wachtvrije), machtigden om namens hen op te treden. Door deze samenstelling werd nadrukkelijk de suggestie gewekt dat de geconstitueerden namens de hele Utrechtse burgerij spraken, al zouden politieke tegenstanders dat even nadrukkelijk blijven ontkennen. Tot deze geconstitueerden behoorden bekende namen als Ondaatje, Gordon, Hoevenaar, Liebeherr en Van Manen. Deze groep van 24 zou zich de komende jaren manifesteren als het patriotse actiecomité bij uitstek, met als voornaamste doel het Concept-reglement op hoofdpunten ongeschonden naar het resolutieboek te loodsen.

De grootste krachtmeting van het Utrechtse hervormingsproces had overigens niet rechtstreeks het reglement tot inzet. Indirect had dat er echter alles mee te maken. Toen er in maart 1785 een vacature in de vroedschap moest worden vervuld lieten de burgerpatriotten weten dat het nieuw te benoemen raadslid positief tegenover het Concept-reglement zou moeten staan. De meerderheid van de vroedschap bleek voor deze redenering echter niet ontvankelijk en koos Jonathan Sichterman, die in mei 1784 een bezwaarschrift had ondertekend dat afstand nam van het Concept-reglement, met name op het punt van de burgergecommitteerden. Dit leidde tot een scherpe polarisering van de verhoudingen. Op 11 maart eisten de geconstitueerden bij monde van Ondaatje dat Sichtermans benoeming ongedaan zou worden gemaakt. Om deze eis kracht bij te zetten werd het stadhuis omsingeld door een grote volksmassa. Het was niet de eerste keer dat het grote publiek blijk gaf van zijn belangstelling voor politiek, maar wel de eerste keer dat de vroedschap door een dergelijke massale actie tot terugtreden werd gedwongen. Sichtermans benoeming werd ongedaan gemaakt. Voor negentien vroedschapsleden was dit drie dagen later aanleiding hun zetels ter beschikking te stellen. Bovendien zetten sommigen hun huizen te koop en zegden ze uitstaande kredieten op. Deze economische intimidatie miste haar uitwerking niet in een stad met veel renteniers, waarvan de middenstand afhankelijk was. Op hun beurt moesten nu de actievoerders retireren. De negentien vroedschappen namen hun kussens weer in en de ingetrokken benoeming werd weer geldig verklaard. Sichterman bedankte echter verder voor de eer.

Aan het Volk van Utrecht.

Dapper en moedig Volk!

Gy zyt verraaden en verkogt. — Gy hebt de kluysters van eenen Stadhouder bynaa niet afgeworpen, of gy word geboeyt, en geketend, onder eene gedecideerde Ariſtocratiſche Regeering. — Reets is u den toegang in den Raad verbooden. — Gy moogt als vrye Burgers niet meer in het Stadhuis by eenkoomen —— De vergaderingen der Compagnien Schutters en Rotten zal niet als op order van den Hoofdman mogen geſchieden. — Uwe vergadering van Sergeanten zal afgeſchaft worden. — Het Genootſchap zal of van den Krygsraad ten eenemaal afhangkelyk gemaakt, of gemortificeerd worden. —— Crimineele Publicatien — en geregtelyke vervolginge zullen dienen, om u —— uwe Vryheid van ſprecken, van ſamenkomſte, en van ſchryven, voor althoos te beneemen, en eindelyk, op de minſte tegenkanting zoo wel door Militaire magt u te dwingen onder het juk van overheerſing, als door Beuls handen, de halſen uwer vrye Medeburgers door partydige Regters, op het ſchavot afteſlaan, en over de wiegen uwer kinderen en kinskinderen de keetens van ſlaverny doen rammelen, ongelukkig Volk, gy word nu gewapent zoo onverdrukt, en wee uw, wanneer gy ongewapent, al uwen Vryheid te ondergebragt, en uwen ſtaat in Venetien veranderd ziet.

In Gods naam dan dapper en moedig Volk. —— Men heeft u dus lang misleid en gy zyt voor eeuwig uwe Vryheid kwyt, indien gy zoodanige dwingelandiſche overheerſching duld. —— Ik zegge uw —— eene 14 dagen, en gy zyt Slaven, o Utrechtſche Burgers. —

Gelooft my — God hoort en ziet, en doet uw dit voor het laatst opmerken —— daar is een verbond, of ſamenzweering onder uwe Regenten — zy hebben zich plegtig verbonden, om uwe Vryheid te keetenen — uwe Regten te vertrappen —— en met uwe Bezwaaren willekeurig om te ſpringen. —— En hier toe beginnen zy uw te binden, te knevelen, te mishandelen, zy hebben daar en boven zich verbonden, met de meerderheid van de voorſtemmende Leden. —— Zy hebben eene alliantie gemaakt met de parthy van DE PRINCES —— en deze met de Ariſtocraten in Holland —— het Plan is eenvoudig, de Princes Gouvernante — de Ariſtocraten het beſtier in handen. —— De Prins Steekind, en van het roer af — de Burgerlyke Vryheid onder. —— De Militaire magt aan de eene, — en Beuls handen aan de andere kant — zoo moet gy allen o Utrechtſche Burgers en Inwooners; ſen zoo zult gy allen, o Volk van Nederland voor eeuwig uwe Vryheid, in Familie Regeering verwiſſelen zien. — Wat nu gedaan! drie middelen, en buiten dit is — is alles verlooren. —

Het eerſte is — zoo lang uwe Regeering haar gedrag, en de genome Reſolutie van Dingsdag morgen, niet weder intrekt, en belooft uwe Bezwaaren afteđoen, moet gy geen enkelden duit, aan impoſten, of belasting opbrengen —— want een Volk, dat door dwingelanden geregeerd word, behoeft geen verponding op te brengen.

Het tweede is —— om uw of ſchriftelyk, of mondeling te vervoegen by uwe Regeering, en als een eenig man, met alle uwe braave Burgers en Schutters te zweeren, en plegtig onder den blooten Hemel te verbinden, die 21 Vroedſchappen niet meer voor, uwe Regenten te erkennen, tot dat zy hunne willekeurige handelwyze zullen ingetrokken hebben, — en alles wat uw door geweld, om deeze twee zaaken voorkomt, met geweld te weeren.

Eindelyk — indien alles misluk — zie daar het laatſte middel, zend gelamentlik uit uw midden, na den verdrukte Stadhouder —— hy word, zoo wel als gy, verraden en vertrapt —— beding met den Stadhouder aan de eene kant uwe burgery de Vryheid, en behouwd hem wederkeerig in zyne regten als Stadhouder, want nog 14 dagen en den Stadhouder zoo wel, legt onder de Coalitie parthy als gy en er de Ariſtocraten —

God zegene uwe Poging en doe u, en vry Volk blyven

Strooibiljet verspreid in de nacht van 2 op 3 april 1785, op een moment waarop de vroedschapsmeerderheid, na de revolutionaire journée *van 11 maart, de situatie in de stad weer in de hand leek te hebben. Onder meer werden toen samenscholingen bij het stadhuis verboden. GAU, bibliotheek.*

Het conflict had intussen een diepe kloof geslagen, of misschien een breuk zichtbaar gemaakt die al veel langer dreigde tussen degenen - regenten vooral - die het allereerst gemunt hadden op afbraak van de positie van de stadhouder, en degenen - burgers met name - die nu dit doel was bereikt in snel tempo een nieuw constitutioneel bouwwerk wilden optrekken waarin de regenten weliswaar permanent zouden zijn maar waar de burgers een belangrijke controlerende stem kregen. Het ging echter om meer dan alleen een simpele tegenstelling tussen regenten en burgers. De regenten zelf raakten onderling verdeeld. En ook onder de burgerpatriotten was er, na de door velen als schokkend ervaren gebeurtenissen van 11 maart, in alle opzichten een revolutionaire *journée,* allerminst eenstemmigheid of dit nu wel de juiste manier van politiek bedrijven was. Duidelijk was in elk geval dat de strijd *voor* het nieuwe reglement voor een breuk zorgde in de brede coalitie van regenten en burgers die de strijd *tegen* de stadhouder had gestreden.

De politisering van de verhoudingen binnen de vroedschap bleek al duidelijk bij de verkiezing van Sichterman tegen de uitdrukkelijke wens van de burgerpatriotten in, met name van de schutterscompagnie De Swarte Knechten waarin de nieuw te benoemen vroedschap een officiersfunctie zou krijgen. Van de vier kandidaten hadden De Swarte Knechten er drie ongeschikt verklaard. Alleen G. A. Visscher kwam in hun ogen voor de vacature in aanmerking. (Niet toevallig zou Visscher in 1786 als allereerste gekozen worden in de gedemocratiseerde, 'pretense' raad.) Op de bewuste verkiezingsdag 3 maart waren 29 van de 39 vroedschappen aanwezig. Op twee na lieten alle Pesterianen het afweten, daarmee nog eens demonstrerend dat de rol van de stadhouderlijke partij in de Domstad op dit moment volledig was uitgespeeld.

Het typeert de nieuwe politieke mores die thans gingen gelden dat *De Politieke Kruyer* een gedetailleerde reconstructie (van de hand van Ultrajectinus: Max d'Yvoy) publiceerde van de stemverhoudingen, van de nominatie door de vier kluften tot en met de electie[62]. Op deze wijze kon elke regent op zijn stemgedrag worden aangesproken. Sichterman haalde zestien van de 29 stemmen. De democratische kandidaat Visscher zou negen stemmen op zich verenigd hebben: Berger, Eyck, Van Senden, De Ridder, Smissaert, d'Yvoy, D. J. Martens, Van Haeften en Burman. Hier is al duidelijk de kern van democraten te herkennen die in 1786 het nieuwe reglement zal accepteren en overgaat naar de 'pretense' raad. Uit deze groep ontbreekt alleen Van Dam (de vader van de latere Negenman Van Dam van Isselt) die voor Sichterman gestemd zou hebben. Het meest opvallend is echter de aanwezigheid in dit rijtje van Paulus d'Yvoy en D. J. Martens. Deze beiden zouden op 14 maart namelijk behoren tot de negentien vroedschappen die als gevolg van de intimidatie van 11 maart hun ontslag indienden. De actie van 11 maart was het grote politieke breekpunt. Met uitzondering van degenen die zich nu definitief als democraten profileerden (en nog twee anderen) namen alle vroedschappen die de antistadhouderlijke acties sinds 1783 hadden gesteund ontslag. Ironisch genoeg bleven de Pesterianen zitten, geheel conform hun tactiek van algehele inactiviteit overigens. (De enige Pesteriaan die wel aftrad, Van Ewyck, was ook de enige die nog aan het vroedschapswerk deelnam.) Het aftreden van de negentien betekende dus in feite dat

[62] *De Politieke Kruyer,* no. 217.

Paulus Hendrik Justus van Hangest baron d'Yvoy (1742-1831), vroedschap van Utrecht sinds 1781. Eén van de gangmakers van de Utrechtse patriottenbeweging in haar eerste fase. Na 11 maart 1785 brak hij rigoureus met de democraten. In 1786 werd hij als raadslid geremoveerd.
Doek, niet gesigneerd, (2e helft 18e eeuw).
Foto Iconographisch Bureau.

de vroedschap alleen nog maar bestond uit een linkervleugel en een rechtervleugel die verder geen enkele rol speelde.

De scheiding der geesten in de vroedschap is het best te illustreren aan de houding van Paulus d'Yvoy, de man die van meet af aan een van de drijvende krachten was geweest in het verzet tegen de stadhouder. Op 3 maart bracht d'Yvoy zijn stem nog uit voor de democratische kandidaat Visscher, zowel - zoals hij in zijn dagboekaantekeningen noteerde - 'om de burgers genoegen te geeven, als omdat ik tegemoed sag groote ongenoegens over deese electie'[63]. D'Yvoy was zelf hoofdman van De Swarte Knechten en kende de sentimenten in deze schutterscompagnie - waarvan ook Ondaatje deel uitmaakte - maar al te goed. Aan d'Yvoy's 'democratische' gezindheid op dit moment hoeft dus niet te worden getwijfeld. In de vroedschapsvergadering van 14 maart verhief d'Yvoy echter zeer krachtig zijn stem tegen de actie van 11 maart. Op deze wijze zouden raden geen vrijheid meer hebben naar eer en plicht te stemmen. Gezeten op hun 'stoelen der eere' waren de raadsleden door Ondaatje en de zijnen als kleine jongens behandeld[64]. D'Yvoy's ontslagname en vooral de felle wijze waarop hij nu afstand nam van zijn vroegere medestanders maakte veel indruk. De bekende Leidse patriot François Adriaan van der Kemp smeekte hem bijna op zijn besluit terug te komen. Van der Kemp begreep niet hoe d'Yvoy nu de belangen van een 'vrije, verlichte burgerij' vaarwel kon zeggen. Maar nog had hij alles in eigen hand, als hij maar op zijn besluit zou willen terugkomen: 'in-

[63] Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. VI F 10: Papieren P. H. I. d'Yvoy.
[64] Ibidem; vgl. Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd,* 130.

dien Utrechts burgerij door hare regenten kan zegepraelen, is er hoop voor de Republiek. Moet zij door haare regenten bukken, dan is ze verlooren, dan zullen in Holland de aristocraten 't hoofd opsteken, het beste gedeelte der burgerij van zich verwijderen, of dwingen om op dragelijke voorwaerden hunnen zoen te treffen, en eindelijk voor den stadhouder en 't gepeupel moeten knielen.'[65]
Voor Paulus d'Yvoy was de breuk van 11 maart echter definitief. Zo ook voor zijn broer Max. Ook binnen het gezelschap Getrouw voor het Vaderland eiste de nadere politisering van de verhoudingen haar tol. Nu berustte het initiatief eigenlijk allang niet meer bij dit genootschap, zeker niet sinds de geconstitueerden zich hadden opgeworpen als de stem van Utrechts burgerij en de nationale vergadering van vrijkorpsen de correspondentietaak van Getrouw in zekere zin had overgenomen[66]. Toen Getrouw voor het Vaderland niet bereid bleek het optreden van enkele leden (waarschijnlijk zijn hier bedoeld Ondaatje, Gordon en Liebeherr) in de maartcrisis te wraken, verliet Max d'Yvoy met vier medestanders het genootschap, waarvan daarna verder niets meer is vernomen. Voor Max d'Yvoy was de Sichterman-affaire in zekere zin de bevestiging van bange voorgevoelens omtrent die 'fraije geconstitueerden' die hij al veel langer koesterde[67]. De aanstichters van dit alles wilden hun zin nu blijkbaar met geweld doorzetten. Deze handelwijze droeg alle kenmerken van een 'volslagene oproerigheid'. Als deze 'heethoofdige cabaal' de overhand zou krijgen was het einde zoek en zou elke dag nieuwe blijken te zien geven van uitzinnige voorstellen en onbekookte besluiten[68]. Al gauw heette het dat Utrecht voor de goede zaak verloren was. Zijn vroegere medestanders waren nu 'roervinken die geswooren hadden hunnen haan, onder de dekmantel der volkstem, koning te laaten kraijen' en de burgers tegen de overheid op te zetten[69]. Enkele weken later schreef d'Yvoy dat hij een redelijke volksstem eerbiedigde en alle aristocratie en dwingelandij haatte, 'maar ik vervloek niet minder eene volstrekte democratie, en de gevolgen van eene toomelooze en onberedeneerde doldriftigheid'[70]. Achteraf beklemtoonde hij nog eens dat de vroedschap toch de wezenlijke overheid was[71] en dat hij zich bij het opstellen van het Concept-reglement al zou hebben ingespannen - tevergeefs - om de burgergecommitteerden vooral niet teveel invloed te geven[72]. Het volk moest voorzichtig 'opgeleid worden tot de waare kennis van hunne rechten, omdat het, ongewoon haare rechten zelfs uit te oefenen, door deese schielijke overgang, als ik mij eens zoo mag uiten, van slaven tot vrije menschen, geen misbruik van hun recht maakte en als dronken door 't genot eener hun ongewoone vrijheid, door de benijders en belagers van dezelve niet vervoerd wierden tot losbandigheid of met de constitutie strijdende pretensien'[73].
Max d'Yvoy stortte zich na de breuk in een scherpe publieke polemiek met Ondaatje over de aanmatiging van de geconstitueerden om zich te gedragen als de

[65] Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. VI F 10: F. A. van der Kemp aan P. H. I. d'Yvoy, Leiden 16 maart 1785.
[66] 'Politieke brieven uit de jaren 1784, 1785 en 1786', 313.
[67] Ibidem, 282.
[68] Ibidem, 283.
[69] Ibidem, 286.
[70] Ibidem, 330.
[71] Ibidem, 335.
[72] Ibidem, 336.
[73] Ibidem, 391.

Cypriaan Berger (1700-1786), vroedschap van Utrecht sinds 1735. In 1782 nam hij De Post van den Neder-Rhijn *in bescherming tegen de prinsgezinde hoofdschout Athlone. Hoewel vroeger zeer orangistisch werd hij in de jaren 1780 de voorman van de democratische groepering in de vroedschap.*
Gips in ovaal medaillon door W. N. Koopman, 1783.
Centraal Museum Utrecht, HC 1928 nr 1587.

volksstem. Ondaatje op zijn beurt wijdde een reeks van elf pamfletten aan de politieke implicaties van de Sichterman-affaire. Deze gedachtenwisseling heeft - achteraf gezien - vooral de functie gehad de grens tussen 'aristocratie' en 'democratie' nader te bepalen. De maartcrisis leidde in Utrecht tot de stichting van enkele nieuwe opiniebladen[74], tot de scheuring van het ene genootschap, Getrouw, en de oprichting van een ander: de burgersociëteit Concordia. Het effect van de crisis bleef ook niet tot Utrecht zelf beperkt. Met het proces tegen *De Politieke Kruyer* in Amsterdam zorgde de Sichterman-affaire voor nieuwe politieke scheidslijnen. Dat bleek heel duidelijk op de derde nationale vergadering van vrijkorpsen in juni 1785 (in Utrecht) bij het aannemen van de tegelijk anti-orangistische en anti-aristocratische Acte van Verbintenis. Op die vergadering kreeg Paulus d'Yvoy ook nog een veeg uit de pan, door de uitspraak (in een concept van de Acte) dat de 'Stoelen der Eeren' onder die regenten zouden schudden die zouden aarzelen zich bij de Acte aan te sluiten[75], een duidelijke verwijzing naar zijn alom gepubliceerde woede-uitbarsting op de vroedschapsvergadering van 14 maart.

De politisering van de verhoudingen binnen de vroedschap zette zich voort bij de maandenlange beraadslagingen, tussen 26 mei en 15 september, over de precieze formuleringen van het nieuwe reglement. De strijd over de inhoud was in feite in september 1785 gestreden, nadat de geconstitueerden nog tussenbeide hadden moeten komen om de bevoegdheden van de burgergecommitteerden

[74] *De Vrye Nederlander,* geredigeerd door Jacob van Manen, en *De Utrechtsche Burger-Vriend.*
[75] *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken,* 1785, 1072 vlg.

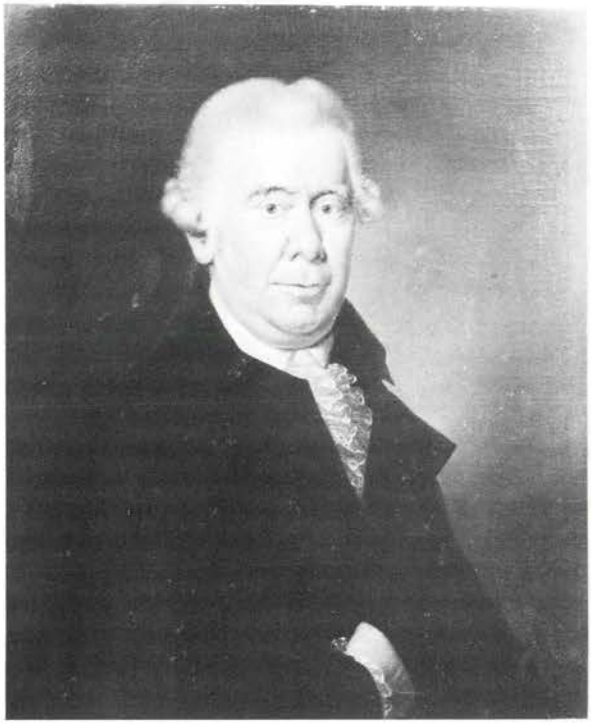

Jan Carel van der Muelen (1740-1811), vroedschap van Utrecht van 1778-1786 en 1787-1795.
Olieverf op doek, gesigneerd CVan Geelen fecit 1803.
Centraal Museum Utrecht, inv. nr 9398.

veilig te stellen. Meteen begon toen echter het getouwtrek over de invoering. In de loop van 1785 ontstonden er vier partijen in de vroedschap, zoals blijkt uit dagboekaantekeningen van het vroedschapslid Jan Carel van der Muelen van begin 1786: prinsgezinden, aristocraten, democraten en moderaten.[76] De eerste groep, beter bekend als de Pesteriaanse Cabale, telde begin 1786 twaalf leden. De aristocratische groep telde elf man, onder wie de regenten-patriotten van het eerste uur Daunis en d'Yvoy. De acht democraten werden aangevoerd door de bejaarde brouwer Cypriaan Berger, die in Utrecht eenzelfde statuur had als 'Vader' Hooft in Amsterdam. Berger zou de definitieve triomf der democratie in Utrecht overigens niet meer meemaken. Vlak voor de patriotse machtsovername overleed hij. Tot de acht moderaten behoorden Van der Muelen zelf en zijn collega-dagboekschrijver D. J. Martens, die in maart nog voor Visscher had gestemd maar zich evenals d'Yvoy niet had willen laten intimideren door de volksstem.

Eén van de meest interessante aspecten van Van der Muelens weergave van deze politisering van de vroedschap is dat daaruit blijkt dat drie van de vier partijen - prinsgezinden, moderaten en democraten - 'redelijk onder zig gelieerd' waren en politiek overleg plachten te voeren. Het duidelijkst blijkt dat voor zijn eigen groep, de moderaten, die wekelijks bijeen kwamen bij een van de leden thuis. Anders dan men misschien zou verwachten waren niet de wikkende en wegende

[76] Rijksarchief Utrecht, Familie Van der Muelen nrs. 223-225: Jan Carel van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787', 13 januari 1786. Vgl. *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, F. J. L. Krämer en A. J. van der Meulen, eds. (6 dln.; Amsterdam, 1901-1918), VI, 179.

moderaten de restgroep, maar juist de aristocraten. Zij gingen, aldus van der Muelen, 'verre uit den anderen'. Wat zijn eigen groep betreft komt Van der Muelen maar moeizaam tot een omschrijving van doelstellingen. De stemming onder de heren was nogal mistroostig: 'Men wilde gaarne wat ten gemeenen nutte doen, men wilde zoveel mogelijk de burgers genoegen geven: dog men weet niet hoe, men weet niet wat gebeuren zal, en men denkt strict omtrent den eed [op het oude reglement].'[77]
Men kan in Utrecht in 1785-1786 tot op zekere hoogte best spreken van een strijd tussen aristocratie en democratie, om de terminologie van C. H. E. de Wit te hanteren. Dit was echter geen simpel klassenconflict tussen regenten en burgers, maar een tegenstelling die zich evengoed binnen de vroedschap zelf manifesteerde, en daar bovendien niet tot een scherpe tweedeling leidde maar tot een veel subtieler, genuanceerder en inderdaad 'politieker' vierdeling.

Politieke sociabiliteit

De achttiende eeuw staat wel bekend als de 'eeuw der genootschappen' en daarmee is niets teveel gezegd. De georganiseerde gezelligheid in deze periode nam bijna explosieve vormen aan. Deze sociabiliteit stond in nauw verband met de doorwerking van het Verlichtingsdenken. Eén van de postulaten van de Verlichting was immers dat kennis, deugd en geluk bij voorkeur collectief verworven moesten worden, in het harmonische contact met anderen. Deze genootschappen bewogen zich aanvankelijk vooral op de terreinen van wetenschap, cultuur en maatschappijverbetering[78]. Politieke betekenis hadden ze niet. Het was niet zo dat men het verwerven van kennis en beschaving wilde laten volgen door een greep naar de macht. Wel is vaak aangenomen dat deze genootschappen, waarin de leden participeerden op voet van gelijkheid, terwijl hun verkeer werd geregeld door een verfijnd samenstel van wetten en boeten, een soort leerschool in democratische omgangsvormen zijn geweest. Door zich te organiseren volgens het associatieve beginsel zouden burgers zich een alternatieve wereld hebben geschapen, een 'binnenwereld' los van de bestaande politieke orde. De grote vraag daarbij is of de omgang op voet van gelijkheid in deze genootschappen meer is geweest dan alleen een ritueel, een spel met formele structuren, dat voor het echte leven in de boze buitenwereld misschien vrij weinig consequenties heeft gehad.
Tot 1780 had deze wijd verbreide genootschapscultus in de Republiek geen enkele politieke connotatie. Dat veranderde echter bij het uitbreken van de oorlog met Engeland. Plotseling ontstond er toen een grote belangstelling voor burgerwapening. Wapening en burgerzin werden beschouwd als onlosmakelijk verbonden. Elke vrije burger die deze naam waard was, moest ook bereid zijn stad, land, huis en haard te verdedigen. Deze impuls tot wapening vond een uitweg op verschillende manieren. Enerzijds door het herstel van de overal in verval geraakte stedelijke schutterijen, oude corporatieve structuren dus, anderzijds door het oprichten van nieuwe wapengenootschappen op associatieve

[77] Van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787', 4 maart 1786.
[78] Zie voor de achttiende-eeuwse genootschappelijkheid W. W. Mijnhardt, *'Tot heil van 't menschdom'. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam, 1987).

grondslag. In Utrecht zien we dat begin 1783 vrijwel tegelijk het initiatief werd genomen om de schutterij te herstellen, en daarnaast een apart wapengenootschap voor de meest actieve (lees: patriotse) schutters op te richten (Pro Patria et Libertate). Beide initiatieven kwamen uit patriotse koker. Van een tegenstelling tussen beide organisaties was in principe geen sprake. De leden van Pro Patria - allen schutters - wilden hun medeschutters in de acht burgercompagnieën door hun betere geoefendheid tot voorbeeld strekken. Een groot verschil tussen beide organisaties was natuurlijk wel dat het commando van de schutterij in handen was van de vroedschap, terwijl Pro Patria als particuliere vereniging gecontroleerd werd door de leden zelf.
Al na enkele maanden bleek dat Pro Patria meer wilde zijn dan alleen een genootschap voor oefening in de wapenhandel. Allerlei lieden die wel bezield waren door de patriotse idealen maar zich om de een of andere reden niet met de eigenlijke exercitie konden occuperen wilden toch graag deel uitmaken van Pro Patria. Vandaar dat werd besloten naast de exercerende leden ook enkele andere ledencategorieën in te stellen[79]. Daarmee werd Pro Patria behalve een paramilitaire nu onbetwist ook een politieke organisatie. Zeer interessant is dat tot deze niet-exercerende leden ook vrouwen konden behoren die dan dezelfde rechten kregen als hun mannelijke medeleden. De nieuwe inrichting van Pro Patria werd neergelegd in een uitgebreid reglement[80]. Daarin heette het expliciet dat alle leden gelijk waren en in het genootschap een gelijke stem hadden. Het democratische grondprincipe van Pro Patria was hiermee duidelijk vastgelegd.
Pro Patria had in feite een dubbele organisatie: een politieke en een militaire. In de militaire organisatie lag de verantwoordelijkheid bij gekozen officieren. Eenmaal gekozen behielden deze hun functie overigens permanent. In de politieke organisatie fungeerden twaalf leden als directeuren - een standaardterm uit het genootschapsjargon - waarvan er elk halfjaar vijf aftraden. Deze directeuren regelden de huishoudelijke zaken van het genootschap. Ze vergaderden eens in de maand waarbij het voorzitterschap rouleerde. Bij de exercitie waren deze directeuren verder niet te onderscheiden van gewone leden. Afgezien van de officieren kende Pro Patria twee permanente functionarissen: de secretaris van de officieren en de secretaris van de vergadering van directeuren. Door hun permanentie kregen deze beide functies een groot gewicht. Ze werden vervuld door twee van de bekendste patriotse activisten: Bogislaus von Liebeherr en Jacob van Manen Azn. De beide secretarissen onderhielden ook de correspondentie met andere exercitiegenootschappen in het land.
Een interessant aspect van de organisatiestructuur van Pro Patria is dat er weliswaar - in goed natuurrechtelijke zin - werd uitgegaan van de gelijkheid van alle leden (vrouwen incluis) maar dat men tegelijk toch allerlei waarborgen inbouwde om die gelijkheid niet uit de hand te laten lopen. Van algemene vergaderingen waar de leden op gezette tijden hun stem konden verheffen was bijvoorbeeld geen sprake. Het accent lag geheel bij de twaalf directeuren van wie werd gezegd dat ze optraden als 'representanten' van de leden. De verkiezingen waren niet geheel vrij maar verliepen gestuurd. Officieren werden gekozen uit

[79] *Programma van het genootschap... Pro Patria et Libertate* (Utrecht, 1783).
[80] *Reglement voor het genootschap ter beöefening van den burger-wapenhandel, onder de zinspreuk: Pro Patria et Libertate* (vermeerderde uitgave; Utrecht, 1784).

een drietal, directeuren uit een dubbeltal dat door de vergadering van directeuren zelf was opgesteld. Als leden wat te zeggen hadden dienden ze hun voorstellen schriftelijk in bij de vergadering van directeuren. De organisatie van Pro Patria was hiermee als het ware een afspiegeling in het klein van de denkbeelden die de patriotten hadden over de inrichting van de samenleving zelf als een representatieve democratie.
Dat Pro Patria zich ook een politieke organisatie voelde bleek op allerlei manieren. Zo rekende men bijvoorbeeld het opstellen en indienen van rekesten tot de taak van het genootschap. Verder gedroeg Pro Patria zich als een pressiegroep binnen de schutterij en binnen de stedelijke samenleving als geheel. Dank zij de permanente organisatie, en met behulp van speciaal voor dit doel verzamelde financiële middelen, was Pro Patria in staat in korte tijd massaal ondersteunde politieke eisen bij het stadsbestuur op tafel te leggen.
De ambities van Pro Patria gingen echter nog veel verder dan alleen op stedelijk niveau de verbinding tussen politiek en wapening tot stand te brengen. Al in 1783, het jaar van de oprichting, stelde Pro Patria pogingen in het werk om de wapenoefening ook in andere plaatsen - zowel steden als dorpen - in de provincie Utrecht te stimuleren en men stelde daartoe zelfs aanmoedigingspremies beschikbaar. In 1784 nam men een nog veel grotere stap door in Utrecht een vergadering te beleggen van wapengenootschappen uit het hele land. Hiermee deed Pro Patria niets minder dan het scheppen van een forum voor politiek overleg tussen burgers uit de hele Republiek, een ongekend verschijnsel in dit land met zijn zeven gescheiden politieke circuits. Haar onbetwiste hoogtepunt bereikte de nationale vrijkorpsbeweging in juni 1785, op de derde nationale vergadering. Deze is te beschouwen als een demonstratie van democratische solidariteit van vrijkorpsen uit het hele land tegen het aristocratische gevaar dat opnieuw de kop leek op te steken, zoals de affaire-Sichterman in Utrecht zelf wel had bewezen.

Deze affaire werkte ook door in de stichting op 1 mei 1785 van de burgersociëteit Concordia in Utrecht. In het midden van de jaren 1780 werden dergelijke burgersociëteiten in allerlei plaatsen opgericht, vaak op de een of andere wijze verbonden met een exercitiegenootschap. Mensen van verschillende stand konden elkaar in dit soort sociëteiten treffen voor een politiek gesprek, bijvoorbeeld naar aanleiding van de opiniebladen. Blijkens de reglementen bestonden er geen formele banden tussen Pro Patria en Concordia. Personele unies waren er echter volop, zoals naar voren komt uit gegevens die toevallig zijn overgeleverd. De advertentie waarin de oprichting werd meegedeeld was ondertekend door A. Verhoesen, sergeant bij de grenadiers van Pro Patria[81]. Van de zeven commissarissen van Concordia die een jaar later dienst deden, waren er in elk geval zes actief lid van Pro Patria. En dan laten we Paulus Bosch Bois nog buiten beschouwing, de in ongenade gevallen thesaurier van Concordia, tevens voluntair officier van Pro Patria.
Het is wel zeker dat de Utrechtse burgersociëteit meteen een overweldigend succes is geweest. Jan Carel van der Muelen vermeldt dat Concordia nog geen jaar

[81] *Utrechtsche Courant*, 9 mei 1785.

Koperen stukje bestempeld met het wapen van de burgersociëteit Concordia. Bij stemmingen kreeg elk lid een rond en een vierkant stukje uitgereikt. Hij bracht zijn stem uit over een voorstel door het ronde (voor) of het vierkante stukje (tegen) in de balloteringsbus te werpen.
Centraal Museum Utrecht, HC 1928 nr 3824.

na haar oprichting bijna 900 leden zou tellen[82]. Dit indrukwekkende aantal komt neer op zo'n 15% van de volwassen mannen in de stad. Eerst had de sociëteit lokalen in de herberg De Blauwe Druyf aan de Mariaplaats. De ledenaanwas was echter in het voorjaar van 1787 van dien aard dat men naar een eigen behuizing moest omzien en toen van de juffrouwen d'Ablaing het huis Het IJzeren Hek aan de Breedstraat aankocht voor *f* 20.000,– [83].
Wie er precies lid van Concordia geweest zijn is bij het ontbreken van een ledenlijst niet aan te geven. De combinatie van de weinige namen van (bestuurs)leden die we kennen en het grote aantal leden maakt het wel zeker dat Concordia in sociaal opzicht een vrij gemêleerd gezelschap is geweest, met een top afkomstig uit de maatschappelijke bovenlaag en daarnaast een groot aantal leden uit de middenstand, hoog en laag. Dit sociaal gemengde karakter komt in elk geval tot uitdrukking in de samenstelling van het sociëteitsbestuur waarin we naast de kanunnik Abeleven en vertegenwoordigers van de intelligentsia als Van Lith de Jeude en de medicus Bosch Bois, ook de leertouwer Glasmaker, de geelgieter Van den Berg, de broodbakker Gifhuysen en de zilversmid Verhoesen aantreffen.
Zeker weten we dat de leden van Concordia burger van Utrecht moesten zijn en geen lid mochten zijn van het stedelijk of provinciaal bestuur. Het waren dus inderdaad burgers, geen regenten[84]. De jaarcontributie bedroeg 24 stuivers. Het dagelijks bestuur berustte bij acht commissarissen, waarvan elk jaar de helft aftrad. De verkiezingsprocedure was wat vrijer dan in Pro Patria. Alle leden konden een (ondertekend) briefje met vier namen inleveren. Elk lid kon ook na verkregen toestemming van commissarissen voorstellen doen waarover dan door alle leden met ronde en vierkante koperen stukjes werd gestemd.

[82] Van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787', 25 februari 1786.
[83] G. van Klaveren Pz., 'Het IJzeren Hek', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1928, 146-147.
[84] *Reglement voor de burger-societeit Concordia, opgericht binnen Utrecht den 1 mai 1785.*

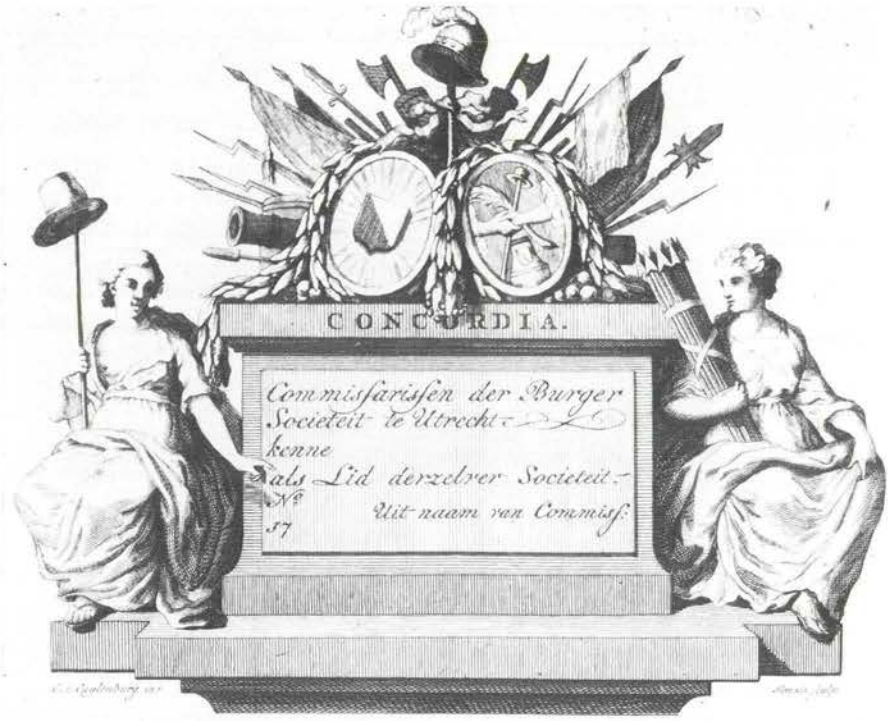

Lidmaatschapskaart van de burgersociëteit Concordia. Twee maagden, de ene met een speer en vrijheidshoed, de ander met pijlenbundel, flankeren een hardstenen voetstuk waarop krijgstrofeeën. Op de beide schilden het wapen van Utrecht en (rechts) het wapen van Concordia: twee ineengevouwen handen die een palmtak en een speer met vrijheidshoed omklemmen.
Gravure door P. H. Jonxis naar C. van Cuylenburg, ca. 1785?
GAU, bibliotheek.

Soms kwam Concordia in de krant, bijvoorbeeld toen IJsbrand van Hamelsveld, de bekende patriot en hoogleraar theologie, tot lid was gekozen[85]. Van der Muelen vond het maar 'singulier' dat Van Hamelsveld, een actief predikant, 'lid is van en frequenteerd een gezelschap, daar men, onder anderen, zig ophoud met drinken en met de kaart te spelen en daar ook zekerlijk wel eenige oneffen woorden zullen gesproken worden'[86].
De leden kregen een bijzonder fraai bewijs van lidmaatschap[87]. Dergelijke kaarten hadden mede tot doel de introductie in vergelijkbare sociëteiten in andere plaatsen te vergemakkelijken. Ze waren het visitekaartje van de club van herkomst en dienden in feite als een soort passe-partout dat overal in de Republiek toegang moest verschaffen tot de nieuwe politieke sociabiliteit.
Met dit alles is de belangrijkste functie van Concordia nog niet ter sprake gekomen. De sociëteit werd in feite het centrum waar de patriotse activisten hun plannen beraamden. De in 1786 afgezette vroedschap Martens schreef over 'de volksmajesteyt in de burgersocieteyt de Bl. Druyf vergaderende, die toen de

[85] *'s-Gravenhaagsche Courant,* 5 februari 1786.
[86] Van der Muelen, 'Aantekeningen van verscheiden zaaken over de jaaren 1786 en 1787', 24 januari 1786.
[87] Gemeentearchief Utrecht, bibliotheek, VII B 3.

gansche stad regeerde en haar eyge belang zogten'[88]. De leden van Concordia gedroegen zich soms als een politieke partij avant-la-lettre, bijvoorbeeld als het ging om het vergeven van baantjes. In januari 1787 moesten alle stedelijke ambtenaren op het stadhuis verschijnen om een verklaring af te leggen waaruit hun politieke betrouwbaarheid moest blijken. Ze moesten verklaren dat ze zich onderwierpen aan de nieuwe raad, op straffe van verlies van hun ambt. Slechts vijf ambtenaren weigerden dit. Niet zonder leedvermaak noteerde Martens dat dit een streep door de rekening was van de patriotten die veel meer weigeringen hadden verwacht en gehoopt hadden 'langs deze weg nog veel dolle patriotten aan goede ampten te konnen helpen'. Er zouden wel 300 man in De Blauwe Druyf op een goede uitslag hebben zitten wachten die allemaal bedrogen uitkwamen[89]. Later dwongen de habitués van De Blauwe Druyf de pretense burgemeester De Ridder af te zien van het geven van een stadsambt aan zijn knecht - een geboren burger - en het te geven aan hun eigen kandidaat[90].
Toen de Utrechtse revolutie in juli 1786 in een beslissend stadium verkeerde, zouden de beide vooraanstaande Dordtse patriotten Gevaerts en De Gijzelaar - hetzelfde duo dat zich onsterfelijk maakte met de rit door de stadhouderspoort op het Binnenhof te 's-Gravenhage - de Utrechtse burgerij in Concordia hebben aangespoord haar zin door te zetten[91]. Toen enkele weken later de nieuwe raad werd gekozen waren er van de 20 nieuwbenoemde leden dertien lid van Concordia.

De ledenlijst van Concordia mag dan niet bewaard zijn, over de sociale samenstelling van de Utrechtse patriottenbeweging is wel degelijk het nodige bekend. Er zijn tal van naamlijsten die beschouwd kunnen worden als een soort ledenbestand van het Utrechtse patriottisme, zoals de ledenlijst van Pro Patria, de vele patriotse petities, de ondertekenaren van het Concept-reglement en de 1215 ondertekenaren van de Acte van Authorisatie van de geconstitueerden. In principe is het hierdoor mogelijk met behulp van andere gegevens - zoals belastingkohieren en informatie uit de doop-, trouw- en begraafboeken - een compleet sociaal profiel van het Utrechtse patriottisme samen te stellen, waarbij dan aan de orde kunnen komen beroep, sociale status, religie - zeer interessant in een stad als Utrecht met een hoog percentage katholieken - en de verspreiding over de diverse stadswijken, waardoor het weer mogelijk is de activiteiten van de afzonderlijke schutterscompagnieën nader te specificeren. De aanwezigheid van dergelijke naamlijsten voor de hele periode maakt het bovendien mogelijk na te gaan of er veranderingen in de sociale samenstelling zijn opgetreden.
Bij wijze van klein voorschot op de resultaten van een dergelijk arbeidsintensief - maar waarschijnlijk wel zeer lonend - onderzoek kunnen we gebruik maken van een gepubliceerde lijst uit 1785 van de 1215 namen van de ondertekenaars van de Acte van Authorisatie, met daarbij hun 'qualiteiten', dat wil zeggen het beroep of een andere plaatsbepaling[92]. Na de turbulente gebeurtenissen van

[88] 'Eenige aanteekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787', (1870) 457.
[89] Ibidem, 432.
[90] Ibidem, 457.
[91] *Gedenkschriften Hardenbroek,* VI, 332, 334.
[92] *Namen en qualiteiten van de 1215 onderteekenaren der volmagt op de 24 geconstitueerdens* (1785).

maart werd deze lijst in juni 1785 gepubliceerd door tegenstanders van de democratische activisten, tegenstanders die mogelijk nog tot maart hun medestanders waren geweest. De bedoeling van de lijst was te onderzoeken of de 24 geconstitueerden hun volmacht wel waard waren en of ze niet uit eigenbelang of eigendunkelijke begrippen handelden. De conclusie stond eigenlijk al bij voorbaat vast: welmenende maar misleide landgenoten werden 'als schapen ter slagtbank' gesleurd. En wat natuurlijk vooral moest blijken was dat de Utrechtse patriotten het sociale aanzien ontbeerden om zich zo prominent met de stadspolitiek bezig te houden.
Gezien de propagandistische functie van deze lijst van *Namen en qualiteiten* is het natuurlijk de vraag of we die inderdaad mogen hanteren als een soort ledenlijst van het Utrechtse patriottisme. Essentieel is dan de betrouwbaarheid van de opgegeven beroepsaanduidingen. Bij een steekproefsgewijze controle door vergelijking met het kohier van de 100ste penning uit 1793 blijkt die betrouwbaarheid heel behoorlijk te zijn. Blijft dan nog het grote probleem van de interpretatie van de beroepen. Soms hebben de opstellers van de lijst daarbij in hun propagandistische ijver al een handje geholpen, door bijvoorbeeld iemand te afficheren als een 'timmermansbaasje' en hem zo te onderscheiden van andere timmersmansbazen. Maar al met al geven de opgegeven beroepsaanduidingen toch niet meer dan een indicatie van de achterliggende sociale realiteit. Kooplieden bijvoorbeeld kwamen in alle echelons van de samenleving voor en zijn zonder nadere aanduiding nauwelijks te plaatsen.
Als we dan ook de namen van de 1215 - althans van die 70% van wie de opstellers van de lijst het beroep konden traceren - sociaal proberen te stratificeren, kan dat alleen met een stevige slag om de arm. Als stratificatiemodel wordt hier een variant op de bekende constructies van Renier, Roorda, Van Heek en Slicher van Bath gehanteerd. We zouden dan de ruim 800 namen van de 1215 van wie ook het beroep wordt opgegeven aldus kunnen indelen:

patriciaat (regenten, leidende kooplui, grote fabrikanten) en *subelite* (de groep die toegang zoekt tot de regeringsambten en juist in een periode van machtswisseling vaak een belangrijke rol speelt) ca. ¾%;
brede burgerij minder dan 5%;
hogere middenstand (grotere ambachtsbazen en winkeliers) ca. 15%;
lagere middenstand (kleinere werkbazen en winkeliers, geschoolde ambachtslui en handwerkslieden) bijna 60%;
smalle gemeente ca. 20%.

Hoe voorzichtig deze cijfers ook gehanteerd moeten worden, ze illustreren toch één ding duidelijk: dat de Utrechtse patriottenbeweging haar directe sociale draagvlak had onder de burgerij en niet in de laatste plaats de kleine burgerij. Treffend is al het verschil in aanhang tussen de onderlaag van de burgerij (60%) en de bovenlaag (dat wil zeggen het werkend gedeelte) van het volk (20%). Hiermee is overigens nog niet meteen gezegd dat we in het patriottisme - althans in Utrecht - ook een bij uitstek burgerlijke beweging moeten zien. De vele massale volksoplopen bij het stadhuis laten immers zien dat de plaatselijke patriotten ook konden bogen op steun onder de massa. Ook het vrijwel ontbre-

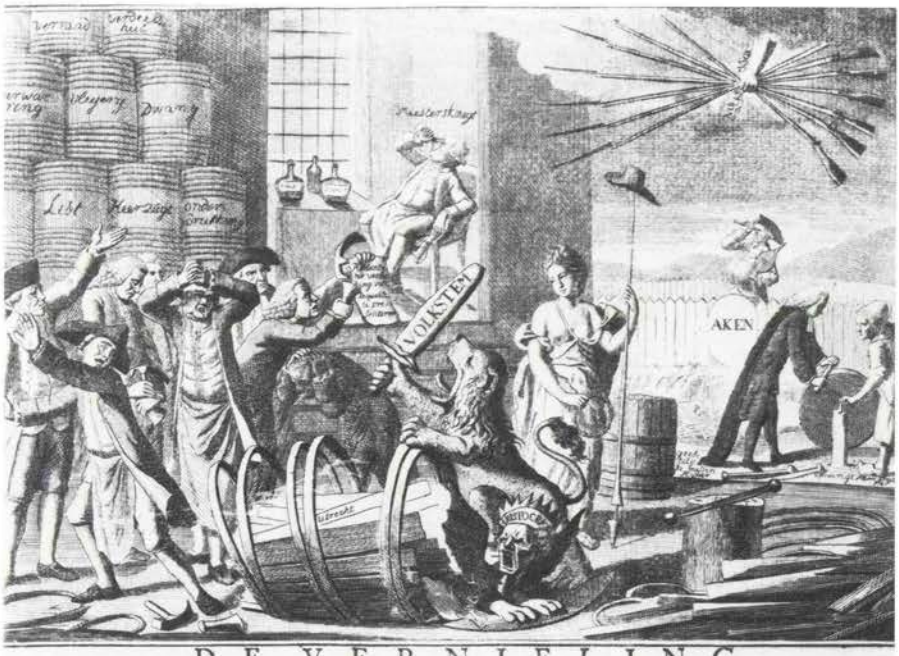

DE VERNIELING
DER
ARISTOCRATISCHE KUIPERIJ.

Zinneprent op de triomf van de democratie over de aristocratie. De Vrijheid kijkt goedkeurend toe hoe de aristocratische Kuiperij door de volksstem aan duigen wordt geslagen. Utrecht krijgt een eervolle vermelding op één der duigen: 'Meesterknegt' Willem V bedrinkt zich aan het zweet der burgerij. De weggejaagde hertog van Brunswijk bespiedt hem vanuit Duitsland door een verrekijker. De orangistische predikant Hofstede is bijgestaan door Kaat Mossel aan het scherpslijpen. De hand in de wolken die zeven geweren omklemt symboliseert de volkswapening.
Gravure, toegeschreven aan Johannes Hulstkamp, (eind 1785).
RAU, Atlas Coenen van 's-Gravensloot 9-91.

ken van een Oranjebeweging van enige omvang wijst in die richting. (Bovendien zou er nog heel wat 'volk' kunnen schuilgaan onder de 30% van wie een beroepsaanduiding ontbreekt.) Men mag dan ook veronderstellen dat de groep van 'card-carrying' patriotten nog eens werd ondersteund door de sympathie van lagere sociale groepen. Daarmee zou het Utrechtse patriottisme qua aanhang dan een heel redelijke dwarsdoorsnede van de stedelijke bevolking te zien geven.

Een Utrechtse revolutie

Wanneer we de betekenis van de patriotse 'revolutie' in Utrecht kort proberen samen te vatten, dan valt vooral op dat we hier te maken hebben met een 'voldragen' revolutie in die zin dat Utrecht, na jarenlang touwtrekken, ook inderdaad zijn nieuwe regeringsreglement kreeg in 1786. De patriotten zagen hiermee hun ideaal van een 'volksregering bij representatie' in praktijk gebracht. In Utrecht werd gedemonstreerd hoe het wegvallen van de samenbindende functie van de stadhouder kon worden gebruikt voor een machtsverschuiving

op lokaal niveau. De Pesteriaanse Cabale die stad en provincie al zolang in haar greep had, bleek eigenlijk heel gemakkelijk onderuit te halen. Toen deze machtsverschuiving in nieuwe constitutionele vormen moest worden vertaald, ontstonden er evenwel ook binnen het antistadhouderlijke front tegenstellingen. Zelfs als deze gesimplificeerd worden voorgesteld als een conflict tussen aristocratie en democratie, zijn ze daarmee nog geen directe afspiegeling van het sociale onderscheid tussen regenten en burgers. Zowel onder de regenten als binnen het politiek actieve deel van de burgerij leidde de nadere politisering in 1785 tot nieuwe scheidslijnen.

In Utrecht kreeg de patriotse actie door het programmatische Conceptreglement een uitermate concreet karakter dat tegenstanders - hoezeer ze er ook in slaagden de behandeling te vertragen - er toch uiteindelijk toe noopte kleur te bekennen. Dat de Utrechtse revolutie tot het lokale niveau beperkt bleef was ook voor de plaatselijke patriotten een *pis-aller*. Ze hadden echter geen andere keuze dan deze 'domesticatie' van de revolutie wilden ze hun doelstellingen tenminste niet laten verwateren. De intentie was niettemin om het staatsbestel van de Republiek vanuit de basis, dat wil zeggen de individuele stemhebbende steden, te hervormen. Een aaneenschakeling van lokale revoluties zou immers op termijn wel degelijk tot een hervorming van de hogere bestuurslagen kunnen leiden. Als de patriotten één ding niet verweten kan worden dan is het wel dat ze geen geduld hadden. Ook in het Utrechtse hervormingsproces treft steeds weer hun bereidheid de constitutionele vormen zoveel mogelijk in acht te nemen en daardoor zo min mogelijk mensen van zich te vervreemden.

De Utrechtse revolutie was een bij uitstek *politieke* revolutie, geen sociale, al speelden sociale posities natuurlijk mee bij de politieke stellingen die men betrok. Het Utrechtse politiseringsproces was tegelijk voor velen - regenten en burgers - een politiek leerproces. Oude vormen van politiek denken en handelen werden opnieuw gedefinieerd, zodat de verhoudingen in de stad in het jaar van de democratische stadsregering van 1786-1787 ingrijpend waren veranderd ten opzichte van de veelgesmade Sinterklazerij van Willem Nicolaas Pesters. Met inachtneming van veel van het oude was een nieuwe orde geschapen. De betekenis van deze Utrechtse revolutie ontging ook de tijdgenoot - in binnen- en buitenland - niet. John Adams, de Amerikaanse gezant die uit eigen ervaring wist wat revolutiemaken inhield, schreef bewonderend aan Thomas Jefferson, na persoonlijk de eedsaflegging op het nieuwe Utrechtse reglement aanschouwd te hebben: 'In no Instance, of ancient or modern History, have the People ever asserted more unequivocally their own inherent and unalienable sovereignty.'[93]

[93] J. W. Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte. De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland* (Baarn, 1979) 245.

Pieter 't Hoen (1744-1828)

politiek journalist en Utrechts patriot

P. J. H. M. Theeuwen

Pieter 't Hoen (1744-1828), afgebeeld tijdens zijn ballingschap in Frankrijk. Deze Utrechtenaar was één van de eerste en meest succesvolle politieke journalisten. Gravure door C. S. Gaucher, 1791. GAU, I.A. Hoen P., 't (1).

De naam Pieter 't Hoen zegt de meeste Nederlanders anno 1987 niets. Bij sommige ouderen zal hij echter herinneringen oproepen aan de oorlogsjaren '40-'45. Hij werd namelijk door F. J. Goedhart, één der oprichters van *Het Parool,* als pseudoniem gebruikt voor het illegale blad *Nieuwsbrieven van Pieter 't Hoen.* Daarmee verschool de journalist Goedhart zich achter de naam van een Utrechtse collega uit de patriottentijd die in de jaren 1781-1787 *De Post van den Neder-Rhijn* redigeerde, het meest gezaghebbende politieke opinieblad van die dagen. 't Hoen was een van de eerste politieke journalisten in Nederland en in de jaren '80 van de achttiende eeuw bovendien de meest succesvolle.
Weinigen van hen, die te Utrecht boekhandel Lorjé op de hoek van de Neude en de Lange Jansstraat binnenstappen, zullen vermoeden dat zij de plek betreden waar in 1744 deze even invloedrijke als opmerkelijke schrijver geboren werd[1]. Die plek zelf roept geen herinneringen aan het midden der achttiende

[1] Gemeentearchief Utrecht (GAU), Doopboeken der Nederlands Hervormde Gemeente, 13 (1743-1750) 90.

eeuw meer op, want het moderne winkelpand van Lorjé heeft weinig gemeen met het statige patriciërshuis dat de hoek destijds sierde. Evenals de eigenaar van het huidige perceel was de bewoner van het achttiende-eeuwse herenhuis een handelaar. Verscheidene bronnen duiden Pieter 't Hoen althans aan als de zoon van een kaaskoper[2]. Zijn vader Reinier 't Hoen gebruikte ter uitoefening van zijn nering waarschijnlijk niet het huis aan de Neude, maar een ander pand, voorzien van een kelder die als koele opslagplaats voor de kazen kon dienen. Dit tweede huis, door Reinier gekocht in 1739, was gelegen aan de 'zuidzijde van de Voorstraat, bij de Neude', en was dus hoogstens een honderdtal meters van Reiniers woonhuis verwijderd. Reinier heeft zijn onroerend goed gestadig uitgebreid, onder meer door aankopen in 1761, 1762 en 1763. Bij zijn dood in februari 1777 liet hij zijn gezin, buiten de reeds genoemde percelen, nog een aantal andere huizen na: het huis De Parel in de Muntstraat, een woning aan de Korte Lauwerstraat, vijf 'cameren' in de Molensteeg, één in de St. Annastraat of Vuijlesteeg en twee in het Blinde Hartsteegje[3]. Onze kaashandelaar was dus niet onbemiddeld. Had hij deze welstand te danken aan de bloei van zijn negotie, of misschien aan een aanzienlijke erfenis? Het onderzoek naar de herkomst van Reiniers rijkdom wordt bemoeilijkt door het feit dat hij een weeskind was, en de naspeuringen naar zijn afkomst zijn tot dusver zonder resultaat gebleven. Het verleden van Pieters vader krijgt voor ons pas gestalte in 1728. Op 10 augustus van dat jaar werd in de Catharijnekerk zijn huwelijk met Johanna Masman ingezegend. Beide echtelieden waren lidmaat van de Gereformeerde kerk[4].

Het huwelijk van Reinier en Johanna was voor de toenmalige begrippen niet zeer kinderrijk. Hun eersteling was een dochter, Johanna, gedoopt in de Jacobikerk op 10 januari 1732. Pieter was hun tweede en laatste boreling. Hij werd gedoopt in de Catharijnekerk op 18 oktober 1744[5]. Men kan zich voorstellen dat de beide ouders hun jongste spruit, die pas twaalf jaren na het eerste kind geboren werd, met vreugde ontvingen. Als zoon uit een gegoed burgergezin, wonend aan een der voornaamste pleinen van de stad, moest Pieter een opvoeding krijgen die niets te wensen over zou laten. In het Utrecht van die dagen betekende dat onvermijdelijk dat de jongen, zodra hij een jaar of tien was, naar de Hiëronymusschool werd gezonden. Deze Latijnse school, de rechtstreekse voorganger van het huidige Stedelijke Gymnasium, had onder de voortreffelijke leiding van rector Johan Frederik Reitz tussen 1728 en 1748 een bloeiperiode doorgemaakt. Van ver buiten de Domstad trok de school leerlingen, die er werden voorbereid op het universitaire onderwijs. Het Latijn was de basis van alle lessen op de Hiëronymusschool. Docenten en leerlingen mochten tijdens de les

[2] Koninklijke Bibliotheek (KB) 185 O 21: *Lanterne Magique of Toverlantern, O soo mooi! Fraai Curieus! Vertoonende zeer duidelyk de Wonderlyke Zaaken, die in deezen Wonderlyken Tyd voorvallen. Eerste vertoning. Een stukje onontbeerlyk voor de leezers van het geachte weekblad De Post van den Nederrhyn, september 1782*, 9; 'Aan zijne Stichtsche Majesteit Pieter 't Hoen, verleider en verdrukker van Neerlands Volk, mitsgaders Schrijver van den Nederrhijnschen Post', *De Nassausche en Pruissische Couriers in Compagnie* (NPCC), 57 (augustus 1786) 473; GAU, Bibliotheek, nr. 1081, deel XIX, nr. 60: *De Wonderlyke Lotgevallen en zeldzaame Levenswyze van Neerlands Orakeltolk P. 'T Hoen...*, 9, 11. Uit gegevens op p. 9 valt op te maken dat dit boekje in 1785 moet zijn uitgegeven.

[3] GAU, klapper nieuwe eigenaars nr. 257 (1720-1744); klapper nieuwe eigenaars nr. 277 (1745-1769); klapper oude eigenaars nr. 342 (1770-1794), zie onder Masman.

[4] GAU, Huwelijksboeken der Nederlands Hervormde Gemeente 102 (1721-1731) 350.

[5] GAU, Doopboeken, 13 (1743-1750) 90; doopboeken 11 (1729-1736) 175.

uitsluitend in het Latijn met elkaar converseren, behalve wanneer dit door de moeilijkheidsgraad van het behandelde probleem niet meer kon. Alleen voor de vijfde en laagste klas gold deze regel niet. Het grootste gedeelte van het lesprogramma bestond uit het aanleren van de klassieke talen en uit het lezen, vertalen en voordragen uit de werken der grote Romeinse en Griekse auteurs. Het godsdienstonderwijs vormde een voornaam punt in dat programma, maar werd eveneens geheel in het Latijn gegeven[6]. Op 22 januari 1755 werd de tienjarige Pieter ingeschreven als leerling van de Hiëronymusschool en ging hij behoren tot de weinige bevoorrechte Utrechtse jongens die met de klassieke letteren kennis mochten maken. Het is trouwens maar de vraag of de kleine Pieter dat ook zelf als een voorrecht beschouwde. Een uitblinker was hij in geen geval, want nergens wordt zijn naam genoemd bij de leerlingen die bij de jaarlijkse examens een prijs kregen uitgereikt voor bijzonder goede prestaties. Misschien was hij wel eens jaloers op zijn briljante medeleerling Rijklof Michaël van Goens die op 20 januari 1757 was ingeschreven en dus twee klassen lager zat, maar voor wie de Latijnse school het begin was van een bliksemcarrière die hem binnen tien jaar een professoraat zou opleveren.

Het is althans heel wel mogelijk, dat Pieter de latere hoogleraar die een felle politieke tegenstander van hem zou worden, voor het eerst heeft leren kennen tussen de schoolbanken. Datzelfde geldt voor Hiëronymus van Alphen, wiens kindergedichten 't Hoen later zou navolgen, en voor zijn toekomstige patriotse geestverwant Ysbrand de Kock, die respectievelijk op 20 augustus 1756 en op 6 september 1757 als leerlingen werden ingeschreven[7].

Volgens anonieme, antipatriotse pamflettisten die 't Hoen vijandig gezind waren, hadden Reinier en Johanna hun zoon voor het ambt van predikant voorbestemd, maar miste Pieter voor deze gewichtige functie het juiste karakter. De libelschrijvers weten ons te melden dat de jongen 'vol schelmstukken' zat. In plaats van zich te bekwamen in de Latijnse taal zou hij het geld waarvan zijn vader hem rijkelijk voorzag, met vrienden en lichtekooien verbrast hebben. Toen Reinier zijn zoon eens het geld voor diens slemppartijen weigerde, zou Pieter hem met een mes of een pistool hebben bedreigd. Ten einde raad zouden Johanna en Reinier hun zoon hebben laten opsluiten, om erger te voorkomen[8]. Ofschoon de verhalen in desbetreffende schimpblaadjes ongetwijfeld flink zijn aangedikt, bevatten ze onmiskenbaar een kern van waarheid, want op 29 december 1761 werd Pieter op verzoek van zijn ouders veroordeeld tot één jaar opsluiting in het verbeterhuis De Vurige Kolom[9]. Deze strafinrichting, gelegen in de Lange Nieuwstraat, was bedoeld voor het tijdelijk opbergen van lieden die zich asociaal of onaangepast gedroegen. Zoals uit Pieters geval reeds blijkt, kon men 'in het verbeterhuis geplakt' worden op verzoek van ouders, familieleden of andere relaties, die door het gedrag van de persoon in kwestie geschaad werden. Aan het einde van de strafperiode bepaalden de heren van het gerecht, veelal in overleg met de relaties van de gedetineerde, of deze voldoende gelouterd was om te worden vrijgelaten. Over de wijze waarop Pieter 't Hoen op

[6] A. Ekker, *De Hiëronymusschool te Utrecht* (Utrecht, 1863) 31-39, 68, 71-73.

[7] GAU, Hiëronymusschool nr. 29: Lotgevallen van de school, geschreven door de rector, deel 2 (1643-1799), met naamlijsten van alle leerlingen (1720-1832).

[8] *Lanterne Magique,* 9; 'Vertaaling uit le Courier du Bas Rhijn', NPCC, 83 (augustus 1786) 678; *Wonderlyke Lotgevallen,* 12-16.

[9] GAU, Gerecht, nr. 2236: Crimineele Sententiën, 549.

Een houten bord, aangetroffen in het verbeterhuis De Vurige Kolom. GAU, T.A. Lange Nieuwestraat nr. 119, 1931.

vrije voeten kwam, verspreidden de libelschrijvers echter een zonderling verhaal.
Pieter zou in De Vurige Kolom iemand ontmoet hebben wiens zuster te Leiden in het huwelijk zou treden, en die op belofte van beterschap vervroegde vrijlating zou krijgen om naar deze trouwpartij te gaan. Men miste evenwel nog een tafelheer voor de zuster van de bruidegom en de medegevangene vroeg Pieter of hij die rol wilde vervullen. Pieter zou maar al te graag hebben toegestemd en beterschap hebben beloofd, in ruil voor het uitstapje naar Leiden. Te Leiden zou hij het meisje in kwestie, Annemietje, niet alleen op het feest begeleid hebben maar ook in de daaropvolgende nacht, met als gevolg dat zij zwanger werd en dat een gedwongen huwelijk voor de jonge Utrechtse losbol onontkoombaar was[10]. Ook dit verhaal is tot op zekere hoogte juist. Op 30 november 1762, een maand voordat zijn straftijd erop zat, liet men Pieter vervroegd vrij. Als redenen hiervoor worden genoemd een rapport over onze belhamel, opgesteld door de raadsleden Veldhuijzen, Vos en Verbeek, en 'beloften door den geconfineerden gedaan'[11]. Over de inhoud van het rapport is niets bekend, over de beloften evenmin. Het heeft er intussen alle schijn van dat het verblijf in De Vurige Kolom waarlijk tot een verbetering van Pieters gedrag heeft geleid. Sedert zijn opsluiting is hij althans nooit meer wegens wangedrag in aanraking met de justitie gekomen. Evenals zijn opsluiting en zijn vervroegd ontslag uit gevangenschap is ook zijn relatie met de Leidse Annemietje een historisch feit. Nog geen vijf maanden nadat hij het verbeterhuis had verlaten, op 17 april 1763, trad Pieter in het huwelijk met Johanna Maria Nihot, een meisje uit een Leids middenstandsgezin. De Pieterskerk in Leiden was de plaats waar de huwelijksplechtigheid voltrokken werd. Hun eerste kind werd pas op 8 mei 1764 in de Utrechtse Catharijnekerk gedoopt, zodat het verhaal over de voorechtelijke zwangerschap niet juist hoeft te zijn[12].

Het is niet bekend over welke middelen van bestaan Pieter en Annemietje tijdens de eerste veertien jaren van hun huwelijk beschikten. Een libelschrijver beweert dat Pieter geen vaste baan had en dat hij beurtelings in Utrecht en in Leiden werk poogde te vinden. Het jonge gezin zou de eerste jaren in bittere armoede hebben doorgebracht. 't Hoen heeft met vrouw en kinderen minstens tot in juli 1772 ingewoond bij zijn ouders aan de Neude, en wellicht nog tot in 1777[13]. Dit duidt erop dat hij inderdaad niet genoeg inkomsten had om zich zelfstandig te vestigen. Het kan zijn dat hij werkzaam was in de kaashandel van zijn vader, een veronderstelling die ondersteund wordt door het feit dat hij in

[10] *Wonderlyke Lotgevallen,* 16-18.
[11] GAU, Gerecht, nr. 2236, 643.
[12] J. A. Schasz, *Reize door het Aapenland,* P. J. Buijnsters, ed. (Zutphen, 1972) 23. GAU, Doopboeken 15 (1757-1769) 152a.
[13] GAU, Doopboeken 16 (1769-1783) 58.

maart 1777, ruim een maand na de dood van Reinier, een vaste betrekking aanvaardde. Onder deze financieel weinig rooskleurige omstandigheden vormden de zes kinderen die in deze jaren geboren werden een aanzienlijke belasting. In totaal zouden uit Pieters huwelijk acht kinderen geboren worden. Toen de eerstgeborene die naar zijn grootvader Reiniertje genoemd was, in 1774 tien jaar werd, zond Pieter hem naar de Hiëronymusschool, wellicht met spijt terugblikkend op zijn eigen schooljaren en op het weinig verheffende einde daarvan. 't Hoen zag zich echter genoodzaakt zijn zoon onder te brengen in het Collegium Willebrordi, ook wel Domus Pauperum geheten, een internaat waar een klein aantal scholieren van armlastige ouders nagenoeg gratis kost en inwoning, begeleiding en een groot deel van de studieboeken kreeg[14].
Op dat moment kon 't Hoen nog niet vermoeden dat ditzelfde Collegium Willebrordi drie jaren later zijn redding uit de financiële nood zou worden. Na de dood van zijn vader begin februari 1777 was hij genoodzaakt een baan te zoeken en hij solliciteerde met goed gevolg naar de functie van 'Subregens en Rentmeester' op het Collegium. Op vrijdag 28 maart 1777 werd Pieter benoemd tot opvolger van de overleden rentmeester Egbert Cotius, en daarmee aanvaardde hij een veelzijdig beroep. Op de eerste plaats moest hij de administratie van het internaat voeren. Daartoe behoorde ook de zorg voor het verlengen van de huurcontracten en voor het betalen van de pachtsommen der landerijen, waaruit de fundatie haar inkomsten trok. Soms moest hij als gevolmachtigde optreden bij de verkiezing van heemraden en op vergaderingen van de polderdistricten waar het Collegium grondstukken bezat. Binnen de muren van het tehuis zelf moest hij toezicht houden op de leerlingen. Dit hield niet alleen in dat hij erop moest letten of de pupillen wel netjes verzorgd naar school gingen en 's zondags eerbiedig de kerkdienst bijwoonden. Iedere dag moest hij de scholieren hun lessen overhoren en op zondag ook de preek! Ook voor eventuele aankopen of reparaties aan het internaat droeg Pieter zorg. Vanwege zijn vele taken in het tehuis, die reeds om 7 uur 's morgens begonnen met het inspecteren van de leerlingen bij ontbijt en ochtendgebed, was de subregens verplicht om ook zelf op het internaat te wonen. Derhalve verhuisde 't Hoen met zijn gezin naar de oostelijke hoek van de Brigittenstraat en de Nieuwe Kamp, waar het Collegium al sinds de tweede helft der zestiende eeuw gevestigd was. Het hele gezin werd bij vaders nieuwe werkkring betrokken, en niet slechts door de gedwongen verhuizing. Annemietje kreeg de zorg over het porselein,-linnengoed en tafelzilver in het tehuis, en haar zoons die oud genoeg waren voor de Latijnse school werden ingelijfd bij de overige scholieren: de tweede zoon Denijs in augustus 1779 en de derde, Casper, in november 1783[15]. Pieter was dubbel en dwars tevreden met zijn baan, zowel wat inkomsten als wat vrije tijd betrof. Het rentmeesterschap, zo schreef hij in 1777 aan een vriend, 'is een aanzienlijke bediening, en ik heb nu gelegenheid om mijn genie voor de letteren den teugel te vieren'[16].

De vriend tot wie 't Hoen deze woorden richtte, was Johannes Le Francq van

[14] GAU, Collegium Willebrordi, nr. 515: Resolutieboek, 26 augustus 1774.
[15] Idem, 7 februari 1750, 28 maart 1777, 13 april 1778, 6 augustus 1779, 7 januari, 22 oktober en 26 november 1782, 25 november 1783.
[16] Gemeentearchief Leiden (GAL), collectie Le Francq van Berkhey, nr. 60d.

Berkhey uit Leiden, lector in de natuurlijke historie aan de universiteit aldaar, die in zijn tijd vooral bekendheid genoot als dichter. Zoals zeer vele burgers uit de achttiende eeuw voelde ook Pieter 't Hoen zich geroepen tot het beoefenen van de dichtkunst. Aanvankelijk ontbrak het hem echter aan connecties in het volop florerende wereldje van dichters en dichtgenootschappen en dat was wellicht de reden waarom hij op 13 oktober 1774 een lofdicht wijdde aan de alom bekende Leidse poëet: de *Digtkrans voor den Zeer Geleerden Heer Joannes Le Francq van Berkhey*[17]. 't Hoen had de *Digtkrans* weliswaar het onbaatzuchtig motto 'Artis amore' (uit liefde voor de kunst) meegegeven, maar het stuk was zodanig doorspekt met vleierij dat het Le Francq wel moest opvallen, en waarschijnlijk was dat precies wat onze Utrechtse dilettant beoogde. Le Francq die zich in de patriottentijd vol overtuiging onder de Oranjeaanhang zou scharen, herinnerde zich nog in 1801 hoe hij eertijds door 'Princen haters' als 't Hoen in lofdichten 'over 't paard getilt' werd. In 1774 was zijn aversie tegen dat soort gedichten echter aanmerkelijk minder: Le Francq stond toe, dat het stukje gepubliceerd werd in een dichtbundel die voor het overige was samengesteld uit gedichten door hemzelf voorgedragen te Leiden op 4 oktober. De bundel, getiteld *Het Verheerlykt Leyden,* werd voorgedragen en uitgegeven ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van het Leids ontzet. Pieter refereerde in zijn lierzang nog speciaal aan deze voordracht. Misschien was hij persoonlijk aanwezig temidden van de menigte die in de Leidse Gasthuiskerk ademloos de pathetische bewoordingen en dramatische gebaren volgde waarmee Berkhey de bewogen lotgevallen van zijn stad ten tonele voerde[18].

Pieters kennismaking met Le Francq resulteerde in een vriendschap die standhield totdat de Leidse lector en de Utrechtse rentmeester door de politieke meningsverschillen in de patriottentijd uit elkaar gedreven werden. In de jaren 1775-1779 onderhielden de twee een regelmatige correspondentie. Ook daarna ging 't Hoen vaak op bezoek bij Le Francq die voor hem zoveel als een mentor was geworden[19]. Te Utrecht verzamelde 't Hoen spoedig enige andere beoefenaars der dichtkunst om zich heen, en in de eerste helft van 1775 organiseerde dit clubje zich tot een dichtgenootschap onder de zinspreuk 'De digtkunst bloeit, Daar d' yver groeit'. De oprichting geschiedde op basis van raadgevingen van Le Francq van Berkhey[20]. IJver was bij Pieter en de zijnen in ruime mate aanwezig, want het genootschapje publiceerde zowel in 1777, 1779 als 1782 een bundel *Mengeldichten.* De zinspreuk was intussen gewijzigd in 'Volmaakter door den Tijd' en deze spreuk sierde de drie bundels. De eerste bevatte zeven gedichten van 't Hoen, de tweede drie. In de laatste bundel treffen we

[17] P. 't Hoen, 'Digtkrans voor den zeergeleerden Heer Joannes Le Francq van Berkhey', *Het verheerlijkt Leyden, bij het tweede eeuwgetijde van deszelfs heuchlijk Ontzet, in den Jaare CI.I.LXXIIII, in Dichtmaat uitgesprooken, in de Gasthuis kerk dier Stad, op een vierden van Wijnmaand MDCCLXXIV, door Joannes Le Francq van Berkhey, Gebooren Burger van Leyden* (Leiden, 1774) 23-25.

[18] Ibidem; *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (21 dln.; Haarlem, 1852-1878), VI, 198; J. Zwagemakers, *Bibliografie der geschriften van en over Pieter 't Hoen* (Nijmegen, 1980; niet uitgegeven), 34-35.

[19] J. Le Francq van Berkhey, *De Advokaat en Boezemvriend van Js. Le Francq van Berkhey verdedigende de Zeetriumph der Bataafsche Vryheid en de Eere van Willem de Vyfde Prince van Oranje en Nassau Erfstadhouder der Vereenigde Nederlanden &c. &c. &c.* (Leiden, 1783) 18, 29; GAL, collectie Le Francq van Berkhey, nr. 60 d: brief van P. 't Hoen, Utrecht, 27 augustus 1775.

[20] GAL, collectie Le Francq van Berkhey, nr. 60f: brief van P. 't Hoen, Utrecht, 1 juni 1775.

geen werk van Pieter meer aan, mogelijk omdat hij in 1782 zijn handen vol had aan *De Post van den Neder-Rhijn,* zijn grote werk als patriots journalist[21]. Zijn bezigheden als dichter in de jaren 1774-1779 zijn achteraf beschouwd een voorname leerschool geweest voor zijn journalistiek werk in de periode daarna. In de zeventiger jaren kon Pieter zich voor het eerst bekwamen op het literaire vlak, door zelf te publiceren en door het werk van anderen in het genootschap te lezen en te bespreken. Reeds in 1775 maakte hij zijn debuut als toneelschrijver met *Het Boeren Gezelschap of de Gehekelde Hekelaars,* een stuk waarmee hij *Het Verheerlykt Leyden* verdedigde tegen enkele critici[22]. Hij oogstte veel succes met zijn bundel kindergedichten, verdeeld in zes 'stukjes' die in 1778 en 1779 afzonderlijk het licht zagen. Deze *Nieuwe proeve van klijne gedichten voor kinderen,* bestaande uit 126 versjes, was geschreven in navolging van de *Proeve van kleine gedichten voor kinderen* van Hiëronymus van Alphen. Sommige stukjes zijn zelfs bijna letterlijk van deze dichter overgenomen. Dat laatste ontging ook de tijdgenoot niet, want een gedicht van 't Hoen en één van Van Alphen staan naast elkaar afgedrukt in dezelfde recensie waarin het werk van beide dichters tegelijk besproken wordt. Het imiteren van bekende auteurs werd destijds lang niet zo negatief beoordeeld als heden ten dage, en de recensenten vonden de pennevruchten van beide poëten 'zeer wel geschikt, om der vroege jeugd dienst te doen'[23]. Het eerste van Pieters stukjes werd viermaal herdrukt, het tweede driemaal en het derde tweemaal[24]. In de loop van 1778 kreeg 't Hoen bezoek van twee Utrechtse boekhandelaren die hem verzochten een leerboekje over de natuurlijke historie samen te stellen gebaseerd op de *Natuurlyke Historie van Holland* van Le Francq van Berkhey. Op 29 september van dat jaar schreef Pieter zijn Leidse vriend aan met het verzoek om zijn toestemming en medewerking in ruil voor een deel van de winst[25]. Het resultaat was de in 1779 verschenen *Catechismus der Natuur Ten gebruike van Kinderen,* geschreven onder het pseudoniem Taco Brans Junior, Phil. Stud.[26]. In 1780 ontving hij de opdracht tot het schrijven van een gelegenheidsgedicht voor een feestdag van de Lutherse gemeente in Utrecht die op 25 juni van dat jaar werd gevierd. Pieters *Jubelzangen in de Lutherse Gemeente binnen Utrecht* werden door de organist en beiaardier van de stad, Nieuwenhuizen, van muziek voorzien en op de desbetreffende dag feestelijk ten gehore gebracht[27]. Uit deze twee opdrachten blijkt dat 't Hoen in zijn geboortestad bekendheid verworven had. Die bekendheid had hij mede te danken aan het succes van de eerste bundel *Mengeldichten* van Volmaakter door den Tijd. Op 7 december 1777 had hij Le

[21] Zwagemakers, *Bibliografie,* 35-37.

[22] Zwagemakers, *Bibliografie,* 71-72. P. 't Hoen, *Het Boeren Gezelschap of de Gehekelde Hekelaars, Klugtspel, Behandelende op eene vrije en onzijdige trant 't verheerlijkt Leiden van Dr. J. Le Francq van Berkhey, en desself bevegters* (Utrecht, 1775); GAL, collectie Le Francq van Berkhey, nr. 60e: brief van P. 't Hoen, Utrecht, 10 april 1775.

[23] Zwagemakers, *Bibliografie,* 14-23. *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen,* II, 1e stuk (1779) 39-40.

[24] Zwagemakers, *Bibliografie,* 16.

[25] GAL, collectie Le Francq van Berkhey, nr. 60b: brief van P. 't Hoen, Utrecht, 29 september 1778.

[26] Zwagemakers, *Bibliografie,* 81-84.

[27] Zwagemakers, *Bibliografie,* 23; zie ook achterin, aanvullingen nummer 11; P. 't Hoen, *Jubelzangen in de Lutersche Gemeente binnen Utrecht. Op den 25 Juny 1780. gezongen. Ter gelegenheid van het plegtig vieren van het Eeuwgetyde der overgave van de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelydenis aan Keizer Karel de Vde. Op den 25 juny Ao. 1530* (Utrecht, 1780).

Francq kunnen berichten dat de bundel in de Domstad goed verkocht werd[28]. Niet alleen deed 't Hoen als poëet de nodige vaardigheid met de pen op, hij toonde ook belangstelling voor de Nederlandse geschiedenis. De gedegen historische kennis, waarvan hij in *De Post van den Neder-Rhijn* meer dan eens blijk geeft, heeft hij in de zeventiger jaren verworven. Een aanwijzing hiervoor vindt men in zijn briefwisseling met Le Francq. Op 12 december 1776 vroeg Pieter deze om informatie over de geschiedenis van de stad Naarden, waarvan hij op verzoek van zijn vriend J. H. van Doelen een poëtische beschrijving zou geven. Hij deelde Berkhey mede dat hij 'noch in de Vad. Historien, noch by Van Meteren, Hooft, Guiciardijn, Buxhorn, tegenwoordige Staat van Holland, Valkenier &c.' heeft kunnen vinden wanneer en door wie het stadje na verwoesting door de Spanjaarden werd herbouwd[29]. 't Hoen was dus bekend met deze geschiedschrijvers en hun werken die op de Hiëronymusschool geheel niet aan bod kwamen[30]. Ook dit wijst erop dat hij zich pas na zijn schooltijd en opsluiting uit eigen interesse de historische kennis heeft eigen gemaakt die voor zijn journalistiek onontbeerlijk was.

Minstens zo belangrijk als handigheid in het schrijven en kennis van historie en staatkunde waren de contacten die hij in de jaren 1774-1780 legde. Met Le Francq van Berkhey die zich in de patriottentijd als een felle Orangist ontpopte, leerde 't Hoen een geducht schrijver van de tegenpartij kennen. Tot de dichters die zich te Leiden rond Le Francq schaarden, behoorden de stadsdokter Pieter van Schelle, de theologiestudent P. H. Marron en de wolfabrikant Pieter Vreede. Allen schreven in 1774 gedichten voor de bundel *Het Verheerlykt Leyden*. Van Schelle heeft te Duinkerken een drukkerij geopend na de vlucht der patriotten naar Frankrijk in 1787. 't Hoen heeft daar niet alleen eigen werk gepubliceerd, maar hij werd er zelfs medefirmant na de dood van Van Schelle in 1792[31]. Met Marron die zich als predikant in Parijs vestigde, onderhield 't Hoen nog in 1810 correspondentie[32]. Pieter Vreede en Le Francq van Berkhey kenden elkaar reeds lang; hun ouders waren zakenrelaties in de Leidse wolhandel. Vreede werd bekend als lid van de Nationale Vergadering en als voornaamste man achter de radicale staatsgreep van 22 januari 1798. Pieter 't Hoen behoorde in de Betaafse tijd eveneens in velerlei opzicht tot de radicale stroming en heeft in zijn tweede politieke tijdschrift *De Nieuwe Post van den Neder-Rhijn,* de coup van Vreede aanvankelijk krachtig ondersteund[33].
Het genootschap Volmaakter door den Tijd was in 1775 gestart met een zevental leden, onder wie de drogist en verfkoopman Justus de Waal, de kunstschilder Pieter Gardenaar, de eerder genoemde Van Doelen de klerken Jacobus de

[28] GAL, collectie Le Francq van Berkhey, nr. 60d: brief van P. 't Hoen, Utrecht, 7 december 1777.
[29] GAL, collectie Le Francq van Berkhey, nr. 57b: brief van P. 't Hoen, Utrecht, 12 december 1776.
[30] Ekker, *De Hiëronymusschool,* 71-73.
[31] Buijnsters, *Reize,* 26-27.
[32] W. P. Sautijn Kluit, 'De Post van den Neder-Rhyn', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde,* X (1880) 380-384.
[33] J. Le Francq van Berkhey, *De Bataafsche Menschlykheid, of de gevolgen der Tweedracht, betoogt uit de rampen van het Vaderland, in 562 scherp dichterlyke sluitvaerzen en rondborstige vraegen, naar de Rechten van den Mensch, voor de tribune der Eendragt* (Leiden, [1801]) 270; S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (Londen, 1977) 308-353. 'Brief van Jan Regtuit over de vorige Missive-En Antwoord', *De Nieuwe Post van den Neder-Rhyn,* 178 (26 februari 1798) 1465-1472.

Vaal en Jan van Manen. Een oudere broer van Jan van Manen, Jacobus, was eveneens dichter en behoorde waarschijnlijk ook tot Pieters genootschap. Deze eenvoudige kleermaker was als patriot zeer actief en in de Bataafse tijd zou hij zitting hebben in de Nationale Vergadering. Wellicht was ook Pieter Marret, een andere vooraanstaande Utrechtse patriot, lid van Volmaakter door den Tijd[34].

Pieters betrekking in het Collegium Willebrordi bracht met zich mee dat hij het kleine maar machtige wereldje der Utrechtse regenten goed leerde kennen, en met die kennis heeft hij later als journalist en als politiek actieve patriot zijn voordeel kunnen doen. Zodra hij het Collegium goed en wel betrad, kwam hij al in aanraking met een van de misbruiken waartegen hij en zijn medepatriotten enkele jaren later fel zouden ageren: de gewoonte van de regenten om allerlei ambten voor veel geld te verkopen. De subregens was namelijk verplicht om aan de regenten die het internaat bestuurden jaarlijks een bedrag van *f* 1.000,- te betalen om zijn ambt te mogen uitoefenen. Dit bedrag werd eufemistisch een 'borgtogt' genoemd. Bij het aanvaarden van zijn functie stonden Pieters moeder en J. H. van Doelen samen garant voor deze aanzienlijke som[35]. Onder de regenten van het Collegium bevonden zich verscheidene heren die in de stedelijke en gewestelijke politiek van Utrecht voorname posities bekleedden. J. P. de Ridder, R. Verschoor, D. C. de Leeuw, W. J. van der Does, Ph. Ram en Th. A. de Jonckheere zaten allen in de vroedschap, de uit veertig regenten bestaande Utrechtse stadsregering. J. W. de Ruever was de secretaris der stadsregering, P. T. Kien was belastingontvanger voor de Staten van Utrecht. Ook Pieters voormalige medescholier van de Latijnse school, R. M. van Goens, bevond zich onder de regenten van het Collegium Willebrordi. Sinds 1776 had Van Goens zitting in de vroedschap. Als de meest bekende en fanatieke Oranjegezinde publicist zou hij in de patriottentijd een fel tegenstander van 't Hoen worden[36]. Geen van Pieters werkgevers zou uiteindelijk in 1786 de zijde van de patriotse, democratische burgerij kiezen, twee heren uitgezonderd: J. P. de Ridder en B. van Boetselaar. Benjamin graaf van Boetselaar van Asperen en Langerak, lid van de ridderschap in de Utrechtse Staten en ontvanger van de twintigste en veertigste penning, was op 27 oktober 1769 toegetreden tot de regenten van het Collegium. Een pamflettist heeft beweerd dat 't Hoen zijn benoeming tot rentmeester te danken had aan de protectie van deze edelman, maar bewijzen hiervoor ontbreken[37]. Van Boetselaar, die door de Oranjepartij ervan verdacht werd 't Hoen aan politieke informatie voor *De Post van den Neder-Rhijn* te helpen, zorgde er wel voor dat Pieter privé-lessen Latijn ging geven aan het zoontje van De Ridder[38]. Dit gebeurde in oktober 1781, toen de politieke strijd reeds volop aan de gang was, en de spanningen ook in het regentencollege van het internaat merkbaar waren. Maar bovendien bracht de

[34] In de bundels *Mengeldichten* van het genootschap 'Volmaakter door den Tijd' komt herhaaldelijk de signatuur 'P.M.' voor, zie Zwagemakers, *Bibliografie,* 35-36.

[35] GAU, Collegium Willebrordi, nr. 515: 8 april, 28 juni en 28 oktober 1777.

[36] Idem; A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966).

[37] *Lanterne Magique,* 10.

[38] *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek,* F. J. L. Krämer en A. J. van der Meulen, eds. (6 dln.; Amsterdam, 1901-1918), V, 275; VI, 158, 320-321; IV, 599;. GAU, Collegium Willebrordi, nr. 515: 12 oktober 1781. In de notulen staat deze datum fout aangegeven als 5 oktober.

graaf 't Hoen in een nevenfunctie waarin hij nog beter dan tijdens zijn dagelijks werk kon thuisraken in de regentenkringen.
In 1771 had een kleine groep regenten te Utrecht een jacht- en schietsportvereniging opgericht, onder de naam van Collegie Saint Hubert. Van Boetselaar, reeds vanaf de oprichting lid van dit gezelschap, stelde op 17 juli 1780 voor 't Hoen tot secretaris te benoemen. Zowel 't Hoen als de leden der vereniging gingen akkoord met dit voorstel, en op de 21ste van die maand werd de benoeming een feit[39]. Het Collegie St. Hubert had tussen 1773 en 1780 een roulatiesysteem toegepast, waarbij elk jaar een adjunct-secretaris werd verkozen terwijl de adjunct-secretaris van het jaar daarvoor automatisch naar de post van secretaris doorschoof[40]. Dit systeem haperde echter, zodat de heren gaarne het voorstel aanvaardden om de twee afzonderlijke functies tot één enkele samen te voegen en deze door 't Hoen permanent te laten bekleden. Ondanks het belang van zijn werkzaamheden was 't Hoen toch een vreemde eend in de bijt. Evenals in het Collegium Willebrordi bevond hij zich in het jachtgenootschap als enige eenvoudige burger temidden van voorname regenten. Net zoals bij zijn dagelijkse werk was hij in het Collegie St. Hubert een employé van de heren. Als beloning voor zijn arbeid mocht hij aan verenigingsactiviteiten deelnemen zonder te hoeven voldoen aan de vele plichten die voor de 'Heeren Leeden' golden. Deze wijze van belonen markeerde niet alleen het sociale verschil tussen de heren en hun secretaris, dat verschil werd er zelfs zichtbaar door: Pieter was namelijk vrijgesteld van het dragen van het groene verenigingskostuum dat met een gouden jachthoorntje versierd was. Voorts hoefde hij niet te voldoen aan het grote aantal boeten van *f* 3,- tot *f* 11,-, die geheven werden op onder meer absentie bij vergaderingen, onwaarheid spreken, geen jagerstaal gebruiken en driemaal achtereen mis schieten[41]. Al schreven de heren van St. Hubert het jagerslatijn nog zo hoog in hun vaandel en al stelden zij een boete op mis schieten, toch wil dat niet zeggen dat zij goede schutters waren of frequent op jacht gingen. In 1776 schoot een der leden 'bij naa midden in den schijff' en hierbij werd aangetekend dat dit sinds de oprichting van het genootschap nog nooit was voorgekomen! Het aantal jachtpartijen en schietwedstrijden bleef meestal beperkt tot hoogstens vijf per jaar. Wel kwam de vereniging iedere maand bijeen voor een luisterrijk souper en vierde zij de feestdag van St. Hubertus met een jachtpartij, gevolgd door een uitgebreid diner[42]. De leden zochten vooral het gezellig samenzijn, wel te verstaan in exclusieve sfeer, want het genootschap was een select clubje, dat zijn ledental reglementair beperkte tot maximaal 25 personen. Onder hen vindt men verscheidene regenten van het Collegium Willebrordi terug. Behalve Van Boetselaar zijn dat de vroedschappen Ph. Ram en Th. A. de Jonckheere. Ook J. F. van Senden had zitting in de vroedschap, evenals Willem Nicolaas Pesters. Pesters, een voormalige kolonel van de Hollandse Garde, bekleedde in Utrecht de officieuze functie van luitenant-stadhouder, wiens taak het was de stadhouder te adviseren wanneer deze de bestuurders van het gewest en van de steden benoemde. Deze speciale positie

[39] GAU, Koninklijk Scherpschuttersgenootschap (vroeger Jachtvereniging) St. Hubert, nr. 1: 17 juli en 21 juli 1780.
[40] Idem.
[41] Idem: 17 juli 1780, Reglement en Reglement van de Boetens. Deze reglementen staan vrij vooraan in het notulenboek, maar dagtekening of paginanummers ontbreken.
[42] Idem.

maakte Pesters tot de machtigste regent van het Sticht. Zijn broer Jan Pesters, ook lid van St. Hubert, had zitting in de geëligeerden, de eerste stand in de Staten van Utrecht, die sinds de Reformatie de vertegenwoordigers van de Rooms-Katholieke geestelijkheid had vervangen. Er stonden 't Hoen nog onaangename ervaringen te wachten met F. C. R. baron van Reede graaf van Athlone, die in 1781 hoofdofficier van de stad Utrecht werd, een functie vergelijkbaar met die van een huidige officier van justitie. Waarschijnlijk is ook J. C. Smissaert lid van het jachtgezelschap geweest, een patriotsgezind lid van de vroedschap, en een van de weinige medestanders van 't Hoen binnen de vereniging[43].

Pieter 't Hoen was, toen hij in 1781 zijn *Post van den Neder-Rhijn* begon, goed voor dat werk toegerust. Hij was bekend met de Stichtse regentenstand en hij had de nodige historische kennis en vaardigheid met de pen opgedaan. Verscheidene van zijn toekomstige medestanders en tegenstanders had hij persoonlijk leren kennen. Hij had ook contacten gelegd met verscheidene uitgevers en drukkers, en het werk van één van dezen was hem bijzonder goed bevallen, blijkens de lovende woorden die hij in april 1778 over deze firma aan Le Francq van Berkhey zond: de drukkerij van G. T. van Paddenburg en Zoon te Utrecht. Bij Van Paddenburg gaf Pieter in 1780 zijn eerste werk uit waarin zijn belangstelling voor de politieke actualiteit tot uiting kwam. Dit waren twee dichtstukken, *Klaag- en Triumfzang aan de Hooge Magten van Nederland* en *Lierzang op de Declaratie van Haare Majesteit Catharina II. Keizerin van Rusland, gedaan aan de Neutraale Mogendheden, tot bescherming van de Vrye Zeevaart*[44]. Die vrije zeevaart, onmisbaar voor de internationale handel van de Republiek en in het bijzonder voor de macht en rijkdom van het gewest Holland, was ernstig in het gedrang gekomen sinds het begin van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog in 1776. Britse oorlogsschepen hielden koopvaardijschepen van andere naties aan, op zoek naar contrabande voor de kolonisten die in Amerika in opstand waren gekomen tegen het Britse gezag. Talrijke kooplieden en regenten in de Republiek, gebrand op uitgebreide handelsvoordelen in de Nieuwe Wereld en op een kans om samen met Frankrijk hun beider grote rivaal Engeland te kunnen verslaan, steunden de opstandige Amerikanen. Het vrijheidsstreven van de kolonisten wekte veel sympathie in de Nederlanden en riep vergelijkingen op met de eigen vrijheidsstrijd tegen Spanje. Er ontwikkelde zich een lucratieve smokkelhandel met Amerika, waarbij vooral Amsterdam betrokken was. Het aloude conflict tussen de Hollandse regenten en de stadhouder over de keuze tussen vlootversterking of uitbreiding van het leger bereikte een nieuw hoogtepunt, aangezien men in Holland om een machtige vloot riep, die de Britse acties tegen Nederlandse handelsschepen zou kunnen voorkomen[45]. Stadhouder Willem V bleef evenwel de Engelsgezinde koers varen die ook reeds door zijn voorgangers Willem III en Willem IV was gevolgd.

[43] Idem; Van Hulzen, *Utrecht*. Zie met name de lijst met de 'Naamen der Heeren Leeden van Saint Hubert', waarin tevens vermeld staat, in welk jaar de betreffende personen lid geworden zijn. De lijst bevindt zich vooraan in het boek. Met 'Capt. Smissaert' is waarschijnlijk het raadslid J. C. Smissaert bedoeld.

[44] GAL, collectie Le Francq van Berkhey, nr. 60e: brief van P. 't Hoen, Utrecht, 3 april 1778; Zwagemakers, *Bibliografie*, 23-24.

[45] Schama, *Patriots*, 55-63; P. Geyl, *De Patriottenbeweging 1780-1787* (Amsterdam, 1947) 17-39, 68-69.

De altijd weifelende Willem, geboren uit een Engelse prinses en omgeven door een pro-Britse hofhouding, was te inert en te conservatief om zijn beleid te wijzigen. Zijn raadsman en voormalige voogd de hertog van Brunswijk-Wolffenbüttel oefende via geheime adviezen grote invloed uit op de prins, tot ongenoegen van velen[46]. Omdat de Britten steeds brutaler optraden en de Nederlandse vloot niets uitvoerde, groeide de wrevel bij de burgerij. De overgave van een door oorlogsbodems begeleide handelsvloot van driehonderd schepen aan de Engelsen eind 1779 werd een nationaal schandaal. Onder deze omstandigheden schreef 't Hoen de beide hierboven genoemde politieke gedichten, de *Klaag- en Triumfzang* als klacht over de benarde situatie en als oproep aan alle bewindhebbers om in eendrachtige samenwerking het gevaar te keren, de *Lierzang* als hommage aan Catharina II voor haar inzet om samen met andere neutrale landen een verbond op te richten, waarvan de deelnemers elkaars scheepvaart zouden beschermen tegen Albions aanmatigingen[47]. 't Hoen koesterde hoge verwachtingen van dit verbond en velen met hem, maar toen eind 1780 een zeeoorlog uitbrak tussen Engeland en de Republiek, zou geen van de bondgenoten tot daden bereid blijken[48].

In de Republiek werd de Britse oorlogsverklaring door velen met optimisme begroet. Was Engeland nu niet in oorlog met Frankrijk, Spanje en de Republiek tegelijk, terwijl in Amerika een geld- en troepenverslindende koloniale opstand woedde? Zou deze toestand met iets anders kunnen eindigen dan met een algehele nederlaag van Engeland en met het bankroet van zijn scheepvaart en handel? Al snel bleek dit optimisme dat vooral onder de Hollandse kooplieden hoogtij vierde, volledig misplaatst. Reeds in de eerste oorlogsmaanden bracht de Britse vloot, die ongeveer driemaal zoveel zware oorlogsschepen telde als de Nederlandse, zo'n tweehonderd Nederlandse handelsschepen op naar Engelse havens. De koloniën St. Eustatius, Demerary en Berbice gingen in maart 1781 zonder slag of stoot verloren en een weinig later ondergingen Trinconomale en Negapatnam hetzelfde lot. De handel lag stil, want de handelsvloot dorst zich niet meer in zee te wagen. Het waren de Fransen die in 1782 een aantal koloniën heroverden, zonder enige betrokkenheid van de Republiek daarbij. De vredesbesprekingen in 1783 waren overeenkomstig het verloop van de strijd: de Republiek had nauwelijks inbreng. Het enige succesje van de Nederlandse vloot werd geboekt door een eskader onder schout-bij-nacht Zoutman, die op 5 augustus 1781 een even groot, maar zwaarder bewapend Brits eskader bij de Doggersbank verdreef[49].

Weliswaar schreven Pieter 't Hoen en vele anderen lof- en heldendichten naar aanleiding van de slag bij Doggersbank, maar dit nam niet weg dat de ontevredenheid onder de burgers snel toenam. De langdurige werkeloosheid van de vloot wekte veel ergernis. De verliezen die de oorlog aan de handel toebracht waren rampzalig. Deze verliezen kwamen nog eens bovenop de toch al slechte economische situatie van de Republiek. Vanaf het begin der achttiende eeuw hadden de omliggende landen grote economische vooruitgang geboekt, terwijl de economie der Republiek op hetzelfde peil was gebleven. Nijverheid, handel,

[46] *Ibidem.*
[47] *Ibidem.*
[48] *Ibidem.*
[49] *Ibidem.*

Het titelblad van het eerste deel van De Post van den Neder-Rhijn, *verschenen in Utrecht in het jaar 1781. De Vrijheid wijst Staatkunde op Waarheid en Voorzichtigheid; hierdoor kan de drukkunst zegevieren over haat en laster. Gravure door Iz. de Wit Jansz. naar C. van Geelen, 1781.*
GAU, bibliotheek.

scheepvaart en visserij waren er slecht aan toe en hadden geen verweer tegen de buitenlandse concurrentie. Alleen in de landbouw ging het na 1750 vrij goed, terwijl de financiële sector groei vertoonde, zij het niet zonder verscheidene crises. Een steeds ernstiger werkeloosheid greep om zich heen. Volgens een schatting uit 1778 waren rond dat jaar 3000 Utrechtenaren zonder werk, een verbijsterend hoog aantal op een bevolking van 25.000 zielen[50]. De grote ontevre-

[50] P. 't Hoen, *Ter Glorieryker Nagedachtenis van wylen den Hoog Edel Gebooren en Manhaften Heer den Heer Wolter Jan Baron Bentinck, Schout by Nacht, en Adjudant Generaal van Zyne Doorlugtige Hoogheid den Heere Prince van Orange, &c. &c. &c. Gewezen Bevelhebber op 's Lands Oorlog Schip de Batavier. Op den 5den Augustus 1781 kloekmoedig tegen de Britsche Vloot strydende, gewond, Op den 24sten, dito aan zyne bekoomene wonde overleden, En Plegtig begraven op den 28sten der zelver Maand, in de Nieuwe Kerk tot Amsterdam* (Amsterdam, 1781); J. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 1959); I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie* (Amsterdam, 1950) 151-152.

denheid als gevolg van de zo smadelijk verlopende oorlog en van de recessie die velen tot de bedelstaf bracht, uitte zich vooral in kritiek op de prins en op diens raadgevers. Als admiraal-generaal was Willem verantwoordelijk voor de toestand van de oorlogsvloot en zijn raadslieden werden algemeen gewantrouwd wegens hun sympathie voor de Britse vijand. Velen voelden zich geroepen hun grieven op papier te zetten en via de drukpers te verspreiden en Pieter 't Hoen was een van dezen. Op 20 januari 1781 publiceerde hij het eerste nummer van *De Post van den Neder-Rhijn,* uitgegeven bij Van Paddenburg en Zoon in Utrecht. Dit politieke weekblad zou spoedig het lijfblad der patriotten worden.

Op het moment dat de *Post* verscheen bestond er in de Republiek al een ruime markt voor tijdschriften, juist onder de burgers die zich weldra in de patriotse gelederen zouden scharen. Hun favoriete lectuur waren de spectators, moralistische weekbladen die de burger voorhielden hoe hij zich als fatsoenlijk man moest gedragen en die door hun kritische beschouwingen veel hadden bijgedragen aan het zelfbewustzijn van de burgerij. 't Hoen en Van Paddenburg speelden handig in op de bestaande markt door de *Post* in spectatoriale vorm uit te geven: het wekelijks verschijnen, de prijs van anderhalve stuiver, het octavoformaat, de acht pagina's per nummer en de onder pseudoniem geschreven ingezonden stukken zijn kenmerkend voor de spectator. Er waren echter enkele fundamentele verschillen tussen de *Post* en de traditionele spectator. De spectator bracht zijn lezers algemeen maatschappelijke beschouwingen en zedepreken maar hield zich niet bezig met politiek en onderschreef stilzwijgend de bestaande orde. De *Post* daarentegen stelde die bestaande orde ter discussie, sprak de burger aan op zijn politieke verantwoordelijkheid en bood hem bovendien de gelegenheid om ook zelf zijn politieke ideeën openbaar te maken. Waren de ingezonden stukken in de spectators merendeels door de redacteurs verzonnen, in de *Post* waren zij werkelijk van lezers afkomstig[51]. Aangezien de *Post* door de hele Republiek werd verspreid en correspondentie ontving uit het hele land fungeerde het blad als een der voornaamste communicatiemiddelen tussen de patriotten. Het idee om een politiek tijdschrift te beginnen was niet geheel nieuw. In 1778 verscheen *De Borger,* een spectator die zich voorzichtig aan politieke onderwerpen waagde. In 1779 begon de Fransman Cérisier zijn *Lettres hollandaises,* een serie periodiek verschijnende vertogen over de Nederlandse politiek. In hetzelfde jaar verscheen het blad *De Staatsman,* dat zich expliciet als politiek tijdschrift presenteerde en dat reeds een anti-Britse houding aannam, zij het op gematigde toon[52]. Geen van deze bladen evenaarde echter het succes van de *Post.* In de *Post* ging het contact tussen lezer en redacteur en tussen lezers onderling samen met een inhoud van hoge kwaliteit waarin laster en scheldpartijen ontbraken en grondige analyses van de politiek regel waren. Het publiek wist dat te waarderen: verscheidene bronnen vermelden oplagen van 2000 à 3000 stuks per nummer terwijl een debiet van 1000 stuks in die tijd al vrij veel was[53]. De titel van de *Post* is vermoedelijk overgenomen

[51] P. J. Buijnsters, 'Sociologie van de spectator', *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw* (Utrecht, 1984) 58-76; N. C. F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', *Voor Vaderland en Vryheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 97-102.

[52] Van Sas, 'Opiniepers', 101-102.

[53] Sautijn Kluit, 'De Post van den Neder-Rhyn', 299-301.

van *Le Courier du Bas-Rhin,* een Franstalige krant die verscheen in het Duitse Kleef. Deze krant stond onder censuur van de koning van Pruisen wiens nicht, prinses Wilhelmina, gehuwd was met stadhouder Willem V. Het is dus te begrijpen dat het blad zeer negatief schreef over de patriottenbeweging in het buurland. 't Hoen kende de *Courier* wellicht via Pieter Vreede die in Emmerik, vlakbij Kleef, een filiaal van zijn Leidse wolfabriek bezat en die regelmatig in het Duitse vertoefde[54]. De *Post* was het eerste belangrijke en algemeen gelezen politieke opinieblad van Nederland en het succes ervan zette tal van uitgevers en schrijvers aan om ook een politiek tijdschrift te beginnen. Weldra verscheen een Orangistische tegenhanger van *De Post van den Neder-Rhijn,* getiteld *De Post naar den Neder-Rhijn*[55].
Tijdens de oorlogsjaren 1781 en 1782 besteedde 't Hoen in zijn *Post* nauwelijks aandacht aan de politieke situatie in het Sticht. De benarde toestand waarin de Republiek zich bevond, de zwakheid van de vloot en het achterwege blijven van krachtige maatregelen tot herstel waren de voornaamste onderwerpen. Spoedig spraken de ontevreden burgers en regenten in navolging van de *Post* over de 'verdervende hand', de Oranje- en Engelsgezinde partij die het herstel van de vloot heimelijk zou belemmeren.
Te Utrecht wekte de kritiek op de stadhouder en zijn raadgevers veel wrevel bij de daar heersende Oranjegezinde regentenfactie die geleid werd door de familie Pesters en die daarom ook als Pesterse factie bekend stond. Deze factie had zich bij de overige regenten gehaat gemaakt door steeds de meest lucratieve ambten in stad en gewest onderling te verdelen. Ook de lagere ambten werden binnen de Pesteriaanse kring verdeeld en de eenvoudige burgers van Utrecht koesterden eveneens wrok tegen de Pesterse kliek omdat zij deze ambten steeds aan hun neus voorbij zagen gaan [56]. De woede bij deze ontevreden burgers en regenten over de rol van de prins en zijn adviseurs in de Engelse oorlog bracht beide groepen samen in het geweer tegen de misbruiken van de Oranjefactie in hun eigen gewest. In het bijzonder ageerden zij tegen het regeringsreglement waaraan de prins en zijn Pesteriaanse gunstelingen hun macht ontleenden: het begin van de patriottenbeweging in Utrecht.

De strijd tussen Oranjegezinden en patriotten in Utrecht ontbrandde niet van de ene dag op de andere. Hij begon in 1781 met het papieren offensief van de patriotse pers, een offensief waarin *De Post van den Neder-Rhijn* een der meest geduchte wapens bleek. Bijdragen als de 'Samenspraak tusschen een Chinees Keizer en een Mandarijn', gepubliceerd in maart 1781 en gericht tegen de hertog van Brunswijk, wekten de bezorgdheid van het prinselijke hof[57]. Om de *Post* en ander oppositionele bladen onschadelijk te maken, vaardigden de Staten van Utrecht op 4 juli 1781 een plakkaat uit tegen subversieve geschriften. Aangezien geen enkele boekverkoper toegaf de bedoelde bladen te verkopen, had de maatregel nauwelijks effect. De Utrechtse hoofdofficier, graaf Nassau la Lecq, beklaagde zich hierover bij R. M. van Goens, de voormalige hoogle-

[54] *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln; Leiden, 1911-1937) IX, 1245-1254.
[55] W. P. Sautijn Kluit, 'De Post naar den Nederrhijn', *De Nederlandsche Spectator,* XXI (1876) 230-233, 239-240, 247-249, 257-259.
[56] *De Post van den Neder-Rhijn,* I en II (1781 en 1782); Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 153-154; Van Hulzen, *Utrecht,* 44-46.
[57] *Gedenkschriften Hardenbroek,* II, 489-490, 501.

Rijklof Michaël van Goens (1748-1810). Deze medescholier van 't Hoen was hoogleraar aan de Utrechtse Hogeschool van 1766 tot 1776, daarna raad in de vroedschap tot 1783. Als orangist was hij een tegenstander van Pieter 't Hoen.
Gravure zonder naam, 1784. GAU, I.A. Goens R. M. van (3).

raar die zijn plaats in de vroedschap aan de persoonlijke gunst van Willem V te danken had. Van Goens, feller Oranjegezind dan wie ook, bedacht daarop een plan om twee van de verdachte boekhandelaren op heterdaad te betrappen. Dit waren J. B. Wild en G. T. van Paddenburg, de drukker van 't Hoens *Post van den Neder-Rhijn*. Van Goens zond een gewezen hotelknecht, een zekere Winter, naar de verdachten om enkele nummers van *Le Politique hollandais* te kopen, zogenaamd voor een vreemde heer die op doorreis was. De knecht ging naar Wild, maar toen deze hem op het hart drukte dat hij met de bedoelde bladen voorzichtig moest zijn, omdat het verboden lectuur was, raadde Winter de bedoelingen van Van Goens. De bediende keerde terug zonder Van Paddenburg te bezoeken, en hij deelde Van Goens mede dat het gevraagde niet te krijgen was. De hoofdofficier, weinig ingenomen met deze mislukte poging, kwam vervolgens zelf in actie. Hij liet Wild en Van Paddenburg voor het gerecht der stad ondervragen, maar Wild slaagde erin ook Winter als getuige op te roepen. Tot grote schrik van Van Goens wees Winter hem op 28 augustus in de rechtszaal aan als zijn opdrachtgever. Van Goens had zich hierdoor hopeloos gecompromitteerd. Zijn mederegenten achtten het beneden de waardigheid van een 'Heer' om als politiespion te fungeren en ook de reactie van de patriotse pers bleef niet lang uit. Op 6 oktober 1781 plaatste 't Hoen een hekelend stuk tegen

Van Goens en tegen Nassau la Lecq in zijn tijdschrift[58]. Een week later, op vrijdag 12 oktober, nam Van Goens ontslag als regent van het Collegium Willebrordi, waarschijnlijk om moeilijkheden met 't Hoen en met zijn mederegenten te voorkomen.
Die moeilijkheden zouden niet lang uitgebleven zijn, aangezien Van Goens vanaf 17 augustus 1781 *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot* redigeerde, het felste Orangistische tijdschrift. De meeste regenten van het Collegium waren anti-Oranjegezind met als grote uitzondering de Pesteriaan De Jonckheere. Van Goens hoefde van hun zijde dus niet op steun te rekenen voor zijn politiek gedrag, en dit gegeven, tezamen met de schade die zijn sociaal prestige had opgelopen, betekende dat hij de regentenkamer van het internaat maar beter voorgoed kon verlaten[59].
De pogingen van de Orangisten om de patriotse pers de mond te snoeren richtten zich na de affaire Wild-Van Goens rechtstreeks op *De Post van den Neder-Rhijn*. De reeds bejaarde hoofdofficier Nassau la Lecq was nog in 1781 vervangen door de graaf van Athlone en laatstgenoemde had van Willem V opdracht gekregen om krachtig op te treden. Athlone diende op 1 januari 1782 bij de burgemeesters van Utrecht, C. Berger en B. de Gruiter heer van Groenewoude, een klacht in tegen *De Post van den Neder-Rhijn* wegens het beledigen van de stadhouder. De nummers 47 en 52 zouden de beledigingen bevatten. Berger en De Gruiter, geen van beiden Oranjegezind, antwoordden koeltjes dat zij de desbetreffende nummers kenden, maar dat er volgens hen niets beledigends in te vinden was. Zij weigerden om tot actie tegen het blad over te gaan, zonder tenminste eerst met de uitgever te hebben gesproken. De burgemeesters pleegden overleg met Van Paddenburg, die op zijn beurt bij 't Hoen te rade ging. Dit laatste had tot gevolg dat 't Hoen de drukker een brief overhandigde, bestemd voor Berger en De Gruiter, waarvan de inhoud overeenkwam met hetgeen Van Paddenburg de twee regenten reeds in het eerste gesprek had meegedeeld. Zowel de drukker als de redacteur wezen alle beschuldigingen van de hand en dreigden hun blad in Holland voort te zetten indien het te Utrecht tot een verbod mocht komen. Bovendien zou zo'n verbod, opgelegd op instigatie van Willem V, ertoe leiden dat de prins, wiens persoon tot dan toe zoveel mogelijk gespaard was, in het vervolg extra krachtig zou worden gehekeld. De burgemeesters zonden deze brief naar de stadhouder en zij ontvingen het verrassende antwoord dat de prins zelf de gewraakte nummers ter hand genomen had en dat hij er niets schadelijks in had ontdekt. Indien het blad zich in het vervolg wat minder negatief zou uitlaten over Willems vertrouwelingen, mocht het wat hem betreft ongehinderd blijven verschijnen[60].
Uit deze onverwachte wending blijkt dat Willem V zoals zo vaak zijn hovelingen voor hem had laten handelen in plaats van zelf het initiatief te nemen en de beschuldigingen tegen de *Post* meteen na te trekken. Enkele van die hovelingen, die maar al te goed begrepen dat het tijdschrift zich niet zou matigen zolang er in hun ondoelmatige politiek geen verbetering kwam, wilden het niet

[58] Vijlbrief, *Anti-aristocratie*, 163-166; *De Post van den Neder-Rhijn*, I, nr. 39 (6 oktober 1781) 319-320.
[59] GAU, Collegium Willebrordi, nr. 515; 12 oktober 1781. Deze datum staat foutief aangegeven als 5 oktober.
[60] Sautijn Kluit, 'De Post van den Neder-Rhyn', 321-323.

bij één poging laten. Zij wisten de prins te overtuigen van de noodzaak om alsnog een proces aan te spannen tegen de *Post*. Op 25 oktober 1782 diende hoofdschout Athlone bij het gerecht der stad Utrecht een klacht in tegen Van Paddenburg wegens overtreding van het plakkaat van 4 juli 1781. De nummers 97, 105 en 106, waarin de 'verdervende hand' ervan beschuldigd werd het herstel van de zeemacht te belemmeren, werden aangevoerd als bewijsmateriaal voor de subversieve activiteiten van Van Paddenburg[61]. Aangezien het blad steeds anoniem werd uitgegeven, bleef Pieter 't Hoen juridisch buiten schot, ook al was zijn redacteurschap intussen een publiek geheim. Maar ook de drukker had niet veel te vrezen van dit proces, want het bewijsmateriaal was veel te vaag. In de genoemde nummers van de *Post* werd geen enkele tegenstander met name genoemd.
Hoofdschout Athlone en zijn advocaat Craayvanger waren zich hiervan terdege bewust en hadden de prins dit proces, dat stellig op een nederlaag voor de Oranjepartij zou uitlopen, ten sterkste ontraden. Willem V had daarop zeer geprikkeld laten weten dat de rechtzaak kost wat kost moest worden doorgezet. Waarschijnlijk was deze ongewoon kordate reactie van de prins het gevolg van de aansporingen van Brunswijk. De hertog, die meer invloed had op Willem dan welke hoveling ook, had het zelf bijzonder hard te verduren in de patriotse pers en liet zich deze mogelijkheid om terug te slaan niet graag ontnemen[62]. Op 17 december 1782 vond het proces tegen de *Post* plaats. De publieke belangstelling was overweldigend, want ieder die de politieke ontwikkelingen volgde vroeg zich af hoe deze juridische krachtmeting tussen de Oranjegezinden en het patriotse blad zou aflopen. De Pesterse factie was zelfs beducht voor relletjes, zodat vroedschap Van der Dussen soldaten van het garnizoen door de straten liet patrouilleren. Dit werd hem door enkele anti-Oranjegezinde regenten niet in dank afgenomen[63]. Het proces verliep zoals de meesten hadden voorspeld. Hoofdofficier Athlone hoorde zijn eis, inbeslagname van de bij Van Paddenburg voorradige nummers en *f* 1.000,– boete, door het gerecht afwijzen. De verdediger van de uitgever, de bekwame patriotsgezinde advocaat Adrianus Hoevenaar, had met een klinkend pleidooi de overwinning behaald. Tot ver buiten Utrecht heerste vreugde onder de patriotten over deze gunstige uitslag. Menigeen greep naar de dichtlier om Hoevenaar te eren en Pieter 't Hoen publiceerde diens pleidooi in de bijlagen van zijn tijdschrift[64].
Athlone die met grote tegenzin aan het proces was begonnen, had echter een weg gevonden om nog vóór de verwachte nederlaag de schrijver van de *Post* te treffen. Op 22 oktober 1782, drie dagen voordat hij zijn aanklacht bij het gerecht deponeerde, zond hij de ledenvergadering van het jachtgezelschap St. Hubert een schrijven waarin hij het ontslag van Pieter 't Hoen als secretaris eiste. Hij wees de leden erop dat de aanwezigheid van 't Hoen in de vereniging 'ten hoogste onaangenaam' en zelfs 'gevaarlyk' was, aangezien Pieter de gesprekken van de heren kon misbruiken voor zijn blad. Indien de leden zouden besluiten 't Hoen in het Collegie te handhaven, zou hij zelf zijn lidmaat-

[61] Idem, 324-327; *De Post van den Neder-Rhijn*, II, nr. 97 (31 augustus 1782), nr. 105 (5 oktober 1782), nr. 106 (12 oktober 1782).
[62] Idem, 327-329; *Gedenkschriften Hardenbroek*, IV, 182-183, 194, 213.
[63] Idem, 281.
[64] Sautijn Kluit, De Post van den Neder-Rhyn', 327-329.

Frederik Christiaan Reinhard van Reede, graaf van Athlone (1743-1808). Als hoofdschout van Utrecht een machtig tegenspeler van de patriotten. Doek, toegeschreven aan M. F. Quadal (2e helft 18e eeuw). Foto Iconographisch Bureau.

schap opzeggen[65]. Athlone kon zich zeker voelen van zijn zaak want 't Hoen was slechts een recent aangestelde employé en hij een voorname heer, die al vanaf de oprichting tot het Collegie had behoord. Hij wist zich verzekerd van de steun der Oranjeregenten binnen de vereniging: de beide heren Pesters en De Jonckheere, die op dat moment vice-jagermeester was en aan wie Athlone zijn klacht had gericht. Toen de zaak 't Hoen op 5 november 1782 ter tafel kwam, had Athlone reeds een kandidaat voor Pieters opvolging klaarstaan, namelijk de advocaat W. van der Pauw. De man die 't Hoen het best had kunnen steunen, de graaf Van Boetselaar, was op deze vergadering afwezig. Veel zou Van Boetselaar daar echter niet meer hebben kunnen uitrichten. 't Hoen begreep namelijk wel dat hij weinig kans maakte, en misschien achtte hij zijn ondergeschikte positie in de jachtvereniging geen twist waard. Hij heeft in elk geval zijn tegenstanders niet het genoegen laten smaken hem de laan uit te sturen, want hij diende zelf op 5 november schriftelijk zijn ontslag in[66].

De buitengewoon hoge oplage, de acties van Oranjegezinde zijde tegen *De Post van den Neder-Rhijn* en de enorme belangstelling voor het proces bewijzen dat 't Hoen met zijn blad grote indruk maakte op vriend en vijand. Het effect van zijn aanvallen op de Oranjegezinden en op hun beschamende oorlogspolitiek werd zelfs in Pieters huiselijke kring spoedig merkbaar. Zijn tweede zoon De-

[65] GAU, St. Hubert, nr. 1: 22 oktober 1782.
[66] Idem; 5 november 1782.

nijs raakte al in 1781 onder de indruk van de felle anti-Britse houding van zijn vader en van diens protesten tegen de werkeloosheid van de vloot. Op het Collegium Willebrordi besprak de dertienjarige Denijs de politieke situatie met twee schoolkameraadjes: Ritter, een belhamel die in 1783 wegens diefstal door Pieter 't Hoen werd opgesloten en vervolgens van school gestuurd, en Van Solingen, een jongen die tegen zijn zin naar de Latijnse school was gestuurd en die boven zijn teksten van Caesar en Livius zat te dromen van een loopbaan op zee. Het jeugdige drietal, niet voor een kleintje vervaard, besloot de Republiek te redden en die Engelsen eens flink mores te leren! Op 3 oktober 1781 bemerkte Pieter 't Hoen dat Denijs, Ritter en Van Solingen uit het internaat verdwenen waren. Navraag in de omgeving wees uit dat de weglopers naar het zuiden van Holland trokken. IJlings reisde Pieter hen na en uiteindelijk kreeg hij hen in Woerden te pakken. Daar bleek dat de drie naar Rotterdam wilden om dienst te nemen op de oorlogsvloot! Eenmaal terug in het Collegium Willibrordi ervoeren de jonge helden dat hun patriottisme allerminst op prijs gesteld werd. De ouders van Van Solingen kregen advies om hun zoontje maar liever van school te nemen, omdat hij toch per se naar zee wilde. Ritter en Denijs werden 'ten scherpste' berispt en Pieter kreeg opdracht hun 'eenige dagen hunne gewoonlijke vermaken te onthouden'. Aan een geduchte portie strafwerk ontkwamen ze evenmin[67].

Eind 1782 waren bijna twee jaren van onafgebroken kritiek op de Oranjepartij verstreken. Pieter 't Hoen en de andere politieke schrijvers hadden vele wantoestanden aangewezen, de burgerij wakker geschud, en de anti-Oranjegezinde regenten het gevoel gegeven dat de tijd was aangebroken om de macht van de Oranjepartij in Utrecht aan te tasten. Verzekerd van de gunst der publieke opinie, zetten de vroedschappen d'Aulnis en d'Yvoy op 9 december 1782 de eerste stap door te protesteren tegen het benoemen van Jan Mulder, een uit Nijmegen afkomstige knecht van W. N. Pesters, tot commissaris van het grote veer. Ook de benoeming van C. F. Frikke tot commissaris van de schippers op de rijnschuit leidde tot vele protesten in de raad. Frikke was een Duitse knecht van de Pesteriaan Van der Dussen en bezat slechts tien dagen het Utrechtse burgerrecht. Op 10 maart 1783 besloot de meerderheid der vroedschap om voortaan lagere ambten slechts te geven aan geboren Utrechtenaren die vier jaar het burgerrecht bezaten, of aan vreemde inwoners die dit recht al acht jaar hadden. Bovendien werd bepaald, dat ieder die een ambt verkreeg, dit ambt persoonlijk moest vervullen. Daarmee werd een einde gemaakt aan de gewoonte van heel wat regenten om een ambt door een ander te laten waarnemen tegen een geringe vergoeding en zelf de voornaamste inkomsten op te strijken. Het besluit van 10 maart was een zware klap voor de Pesterse factie en werd door de burgerij bejubeld[68].
De burgerij had intussen de beschikking gekregen over een voornaam machtsmiddel: de schutterij. De Utrechtse schutterij, bestaande uit acht compagnieën en georganiseerd op basis van de acht stadswijken, was aan het einde der achttiende eeuw zwaar in verval geraakt. Bezorgdheid over het verloop van de Engelse Oorlog en wantrouwen tegen de Oranjepartij en tegen het door de

[67] GAU, Collegium Willebrordi, nr. 515: 6 oktober 1781.
[68] Van Hulzen, *Utrecht,* 46-50; Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 173-174.

De penning op de burgerwapening van Utrecht. Op de voorzijde worden de in ere herstelde schutterij en de afschaffing van de stadhouderlijke recommandatiën *allegorisch weergegeven, op de keerzijde wordt de verkrijgbaarverklaring van de stads kleine bedieningen voor alle gezindten uitgebeeld.*
Verguld koper, geslagen, ø 42 mm, 1783.
Centraal Museum Utrecht, HC 1928 nr. 49.
Links: voorzijde. Rechts: keerzijde.

stadhouder gecommandeerde, en dus onbetrouwbaar geachte, huurleger deden het verlangen naar een gewapende burgerij herleven. De nationale held der patriotten, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, had reeds in september 1781 in zijn pamflet *Aan het Volk van Nederland* de oprichting van burgerkorpsen gepropageerd, en tijdens de Amerikaanse Vrijheidsoorlog bleken goed geoefende burgers in staat om zelfs het beste huurleger te weerstaan[69]. Toen in januari 1783 enkele Utrechtse compagnieën zich voor het eerst sinds lang weer gingen oefenen en de schutterij in de maand daarop via een door Adr. Hoevenaar opgesteld rekest werd hersteld, kreeg het initiatief grote bijval van Pieter 't Hoen. Pieters oudste zoon Reinier werd schutter in de compagnie Oranjestam[70]. Aangezien sommige burgers zich naast de gewone schutterij nog extra wilden oefenen, richtten zij een eigen exercitiegenootschap op, onder de zinspreuk 'Pro Patria et Libertate' (voor vaderland en vrijheid). Vele leden van dit genootschap behoorden tot de kern van de Utrechtse patriottenbeweging, zoals de commandant O. D. Gordon, tevens officier in de schutterijcompagnie de Handvoetboog, en de student Quint Ondaantje. Jac. van Manen Az., vermoedelijk lid van Volmaakter door den Tijd, was secretaris van het exercitiegenootschap[71].
In die eerste maanden van 1783 publiceerde 't Hoen het ene stuk over de burgerbewapening na het andere. Op 15 februari schetste een gewapende burger in de *Post* zijn trots en zelfbewustzijn, op 1 maart sprak Een Vrijen Heer in Nederland zijn afschuw uit over de enkelingen die een rekest tegen het schutterijherstel hadden getekend. Jacobus Bellamy eerde op 8 maart (de verjaardag van de prins!) de Utrechtse schutterij met een gedicht. Zelf drukte 't Hoen in

[69] Geyl, *De Patriottenbeweging,* 53-55, 78-79; Schama, *Patriots,* 80-83; Van Hulzen, *Utrecht,* 51-54.
[70] Van Hulzen, *Utrecht,* 55-61.
[71] *Idem,* 62-73, 113; Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 172-173.

een van zijn redactionele bijdragen de schutters op het hart dat zij hecht moesten samenwerken met hun 'waardige (lees: anti-Oranjegezinde) regenten' tot behoud van vrijheid en burgerprivileges. Een hoogtepunt was het bezoek van de gevierde baron Van der Capellen tijdens de exercities van Pro Patria, waarop in de *Post* van 26 juli een passend gedicht verscheen[72].
Tegelijkertijd opende 't Hoen in zijn blad de aanval op het regeringsreglement. Adolus den Opmerker herinnerde de lezers er op 12 april 1783 aan hoe reeds een vorige Oranje, prins Maurits, in 1618 de Utrechtse stadsregering onder dwang naar zijn hand had gezet. Op 7 juni schreef Chrisostomus Regtdraad in de *Post* dat Utrecht 'nog wezenlijk onder den druk van het jaar 1674' was, het jaar waarin het regeringsreglement was ingevoerd[73].
De voortdurende agitatie in *De Post van den Neder-Rhijn* en in andere patriotse bladen, de patriotse overwinning in het proces tegen de *Post*, het herstel van de schutterij en de oprichting van Pro Patria gaven de burgerij en de anti-Oranjegezinde regenten genoeg zelfvertrouwen om de machtspositie van Oranje daadwerkelijk aan te vallen. In augustus 1783 bewerkten zij door pressie op de Orangisten de afschaffing van de recommandatiën, een officieus voorrecht waarmee de prins invloed uitoefende op het opmaken van nominaties bij het verkiezen van de stedelijke vroedschap. In december 1783 bewerkten zij de afschaffing van het prinselijk voorrecht om plotseling ontstane vacatures in de vroedschap te mogen opvullen zonder inspraak van de stadsregering zelf. Willem V diende in februari 1784 een klacht in bij de Utrechtse Staten over de beknotting van zijn macht en dit leidde tot oprichting van een commissie van negen heren uit de Staten bij wie ieder zijn klachten over de machtsverhoudingen in het gewest schriftelijk kon indienen. De Staten zelf zouden deze kans te baat nemen om ter vergroting van hun eigen macht de aanval op het regeringsreglement te steunen[74].
Pieter 't Hoen had tussen juni 1783 en februari 1784 zijn pen bepaald niet laten rusten. Eenmaal was hij in de verdediging gedrongen, namelijk toen de *Courier du Bas-Rhin* hem ervan betichtte dat hij betrokken was geweest bij het molesteren van de Oranjegezinde Rotterdamse predikant Petrus Hofstede. Hofstede werd bij het aanschouwen van de oefeningen van het Utrechtse vrijkorps in het Sterrebos op 1 september 1783 door enkele toeschouwers aangevallen. De *Courier* nam deze demonstratie van Oranjehaat hoog op en schreef dat Pieter 't Hoen samen met A. Van Schermbeek en J. van Schalkwijk de belaagde predikant de eerste klappen had toegebracht. Op 18 oktober 1783 reageerden 't Hoen, Van Schermbeek en Van Schalkwijk via de *Post* met een krachtige apologie waarin zij de schrijver van de *Courier* uitdaagden de bewijzen van hun wangedrag te leveren en hen bij het gerecht van Utrecht aan te klagen. Deze uitdaging is vanuit het Kleefse echter nooit beantwoord[75]. Afgezien van deze geslaagde defensieve manoeuvre was 't Hoen steeds in de aanval en zette hij het offensief tegen het regeringsreglement onverdroten voort. In een redactio-

[72] *De Post van den Neder-Rhijn*, III, nr. 130 (15 februari 1783) 1147-1148, nr. 133 (1 maart 1783) 1171-1176, nr. 134 (8 maart 1783) 1187-1188, nr. 149 (10 mei 1783) 1324; *Idem*, IV, nr. 162 (26 juli 1783) 55-56.
[73] *Idem*, III, nr. 142 (12 april 1783) 1269, nr. 154 (7 juni 1783) 1371-1373.
[74] Vijlbrief, *Anti-aristocratie*, 174-182; Van Hulzen, *Utrecht*, 74-91.
[75] *De Post van den Neder-Rhijn*, IV, nr. 181 (18 oktober 1783) 233-234; Van Hulzen, *Utrecht*, 69-71.

Op 1 september 1783 werd de oranjegezinde predikant Petrus Hofstede uit Rotterdam door leden van het exercitiegenootschap 'Pro Patria' in het Sterrebos belaagd. 'Hofstedianiseren' werd daarna de term voor het molesteren van orangisten.
Gravure zonder naam, (eind 18e eeuw).
GAU, H.A.S. 83.1.

neel commentaar van 24 september 1784 noemde hij het reglement 'een slaafsch juk' en 'eene overschreeuwende dwingelandij', op een 'ongehoorde, onwettige wijs in de waereld gekomen'. Indien zij die dit reglement in 1674 hadden opgesteld iets anders dan een beveiliging voor het heil der burgers op het oog hadden, waren zij 'landverraders' en was het juk van de stadhouder voor Utrecht 'vernederender, zwaarder en gevloekter dan dat van den Spaanschen Koning Philips de IIde'[76]. Het beleid van de stadhouder wiens voorgeslacht zijn grootste roem had behaald in de strijd tegen Spanje nog beneden dat van de vroegere Spaanse overheersers stellen, was wel de zwaarste veroordeling die men over Oranje kon uitspreken. De eerste stappen om aan dat beleid een einde te maken bleven in de *Post* natuurlijk niet onbesproken. Op 15 november 1783 plaatste 't Hoen een schrijven van Patrophilus uit Amersfoort, waarin deze de afschaffing der recommandatiën te Utrecht, Wijk bij Duurstede en Montfoort prees. 't Hoen beantwoordde deze brief met de aansporing om ook in Amersfoort rekesten tot afschaffing van die voorrechten op te stellen en om een burgerwapening te organiseren. Lubbert Droomer, een van Pieters trouwste en meest productieve correspondenten, hekelde op 3 januari 1784 het regelen van tussentijdse vacatures door de stadhouder. In het bijzonder zette hij zich af tegen de wijze waarop de vacature van Hinlopen zou zijn ingevuld. W. N. Pesters en zijn factiegenoot Wieling zouden de benoeming van een kandidaat voorgesteld door Athlone in een gesprek met de prins verhinderd hebben, omdat die kandidaat banden met patriotsgezinde regenten had. Een ander correspon-

[76] *Idem*, IV, nr. 174 (24 september 1783) 161.

dent, H. Vrijburger, uitte in nummer 202 van 10 januari zijn ongenoegen over het regeringsreglement, en 't Hoen schreef in datzelfde nummer: 'Wanneer de Regent zijnen val of bevordering moet verwagten uit handen van den Stadhouder, dan denkt en handelt hij, zoo als het den Stadhouder behaagt, en niet gelijk het belang des Volks zulks vordert; en is er hier en daar één cordaat genoeg, om alles voor het Land te wagen, die klopt aan een doof mans deur.'[77]
De regenten die zich tegen Oranje en diens aanhang verzetten, waren zonder twijfel kordaat maar op het moment dat 't Hoen bovenstaande woorden neerschreef zou de toekomst nog moeten leren wie van hen werkelijk in 'het belang des Volks' handelde. Pieter 't Hoen en zijn patriotse medestanders ontwikkelden hun eigen ideeën over de posities die zijzelf en de regenten zouden innemen wanneer de macht van Oranje gebroken zou zijn. Reeds op 1 maart 1783 schreef Een Vrijen Heer in Nederland aan de *Post* dat 'alle die eminente hoofden en bewindvoerders', hetzij een prins en zijn raadslieden, hetzij de regenten, 'niet anders dan de Representanten van een vrij volk' waren. Een lid van het Utrechtse vrijcorps schreef op 13 augustus van dat jaar dat de schutterseed van trouw aan de stadsregering slechts gold zolang die regering de belangen der burgers goed behartigde. In een commentaar van 6 december 1783 op het afschaffen der recommandatiën hield 't Hoen zijn lezers voor dat het herstel van de oude stedelijke privileges niet voldoende was. Immers, 'de Burger moet hier bij ook zien, dat de Regering niet alleen haar gezag zoekt te handhaven, om zich zelve grooter en onafhanglijker te maken, maar om meer in staat te zijn, op het belang haarer Burgers te kunnen letten en dat te kunnen voorstaan'[78]. Uit deze zinsneden blijkt dat velen de regenten zagen als de vertegenwoordigers der burgerij, als bestuurders die slechts regeerden omdat de burgers hun dit toestonden en wier bewind alleen dàn gewettigd was wanneer zij voor de rechten van die burgerij opkwamen.
Deze opvattingen leidden al spoedig tot de vraag 'of het wel met de Burgerlijke Vrijheid bestaan kan, dat de Raaden van de Vroedschap zich zelven verkiezen?' Met de mogelijkheid in het verschiet om bezwaarschriften tegen het regeringsreglement in te dienen, was deze vraag eind maart 1784 zeer reëel. Pieter 't Hoen antwoordde de Utrechtse correspondent die hem deze kwestie voorlegde op 31 maart 1784 met een volledig plan voor het kiezen van raadsleden waarbij de burgerij verreweg de grootste invloed kreeg[79]. Volgens dit plan zou uit de schutterscompagnie van elke stadswijk een groepje van acht gecommitteerden worden gekozen door de schutters. Alleen zij die een vermogen van tenminste *f* 3.000,– bezaten, zouden zich kandidaat mogen stellen. De 64 afgevaardigden moesten op het raadhuis bijeenkomen en via loting zouden vijftien van hen worden aangewezen om een nominatie van twaalf regenten op te maken. Daarna zouden de 64 uit hun midden opnieuw vijftien mannen uitloten die de nominatie van twaalf naar zes kandidaten moesten terugbrengen. Vervolgens zou men wederom vijftien van de gecommitteerden uitloten om het zestal tot een drietal te verminderen. Uit de drie overgebleven regenten zou de vroedschap er tenslotte één kiezen.

[77] *Idem*, IV, nr. 187 (15 november 1783) 283-286, nr. 200 (3 januari 1784) 401-406, nr. 202 (10 januari 1784) 417-423, 424.
[78] *Idem*, III, nr. 133 (1 maart 1783) 1171. *Idem*, IV, nr. 165 (13 augustus 1783) 79, nr. 195 (6 december 1783) 367-368.
[79] *Idem*, V, nr. 222 (27 maart 1784) 597-604, nr. 223 (31 maart 1784) 609-612.

De stadhouder zou de benoeming alleen mogen goed- of afkeuren en dat laatste uitsluitend op basis van geldige en zwaarwegende redenen. 't Hoen liet het niet bij dit ene plan maar voegde er meteen een variant aan toe. Daarin stelde hij voor via het reeds beschreven lotingssysteem een nominatie van twaalf kandidaten op te maken die eerst tot acht en vervolgens tot vier moest worden teruggebracht. De vroedschap zou van dit viertal een tweetal maken, waaruit de stadhouder de eindkeuze mocht doen[80].

Op 21 mei 1784 werden de eerste vier bezwaarschriften ingeleverd en daarvan trok het derde stuk de meeste aandacht. Dit stuk, getiteld 'Concept-Reglement op de Regeerings Bestelling van de Provintie Utrecht', werd ten raadhuize overhandigd door een uitgebreide delegatie burgers, onder wie A. Hoevenaar, O. D. Gordon, Jac. van Manen Az. en P. P. J. Quint Ondaatje die een der voornaamste leiders van de Utrechtse patriotten was geworden. De passages in dit concept-reglement die over het verkiezen van de vroedschap der stad handelden, vertoonden grote gelijkenis met het hierboven geschetste plan van 't Hoen. Net als in het door hem gepubliceerde ontwerp zou elke stadswijk acht kiezers leveren via censuskiesrecht. De 64 kiezers zouden op het raadhuis driemaal achtereen door loting twaalf mannen uit hun midden aanwijzen. Deze twaalf kiezers zouden na de eerste loting een nominatie van twaalf regenten opmaken, die bij de volgende twee lotingen eerst tot zes en tenslotte tot drie zou worden teruggebracht. De vroedschap had uit dit drietal de eindkeuze. De rol van de stadhouder zou beperkt worden tot het kiezen van de twee burgemeesters uit een nominatie die door de kiezers was opgemaakt[81]. De overeenkomsten tussen het concept-reglement en het ontwerp in de *Post* suggereren dat er contacten zijn geweest tussen 't Hoen en de opstellers van dat concept-reglement. Hebben die opstellers gebruik gemaakt van de ideeën van 't Hoen? Heeft Pieter, die Hoevenaar, Van Manen en wellicht ook Ondaantje persoonlijk kende, met hen samengewerkt en is het ontwerp in zijn blad een voorstudie? Op deze vragen moeten we voorlopig het antwoord schuldig blijven. Maar al blijft de wijze waarop het stuk tot stand kwam vooralsnog in nevelen gehuld, het is zonneklaar dat het door de meerderheid van Utrechts ingezetenen met enthousiasme werd onthaald.

Het waarlijk revolutionaire concept behaalde zo'n 1300 handtekeningen. De commissie van negen oordeelde echter anders dan de burgerij. Zij baseerde haar eindrapport, uitgebracht op 1 september 1784, op het bezwaarschrift van notaris D. W. van Vloten en evenals dit bezwaarschrift bevatte het rapport voorstellen die de regenten oppermachtig zouden maken[82]. De burgerij reageerde door bij de vroedschap de invoering van het democratische concept-reglement te eisen via een college van politieke vertegenwoordigers, de geconstitueerden. De vroedschap, die er niets voor voelde om de burgerij daadwerkelijk politieke macht te geven, schoof haar beslissing op de lange baan en hield de geconstitueerden vier maanden lang aan het lijntje[83]. Pieter 't Hoen zag de toekomst somber in. Hij vreesde zelfs dat de Staten de zaak tot 12 oktober, de vaste jaarlijkse dag voor regeringsveranderingen, zouden vertragen op-

[80] *Ibidem.*
[81] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 186-189; Van Hulzen, *Utrecht,* 91-92, 97.
[82] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 182-186, 194-195; Van Hulzen, *Utrecht,* 97, 103-104.
[83] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 198-202; Van Hulzen, *Utrecht,* 106-116.

dat de prins met gebruikmaking van het oude regeringsreglement een machtswisseling zou kunnen forceren, misschien wel onder druk van het leger[84]. De burgers richtten nu ter ondersteuning van de geconstitueerden een tweede college van vertegenwoordigers op, de gecommitteerden. Elke schutterijcompagnie leverde hiervoor twee afgevaardigden. Reinier 't Hoen werd gekozen tot vertegenwoordiger van zijn compagnie, de Oranjestam, en benoemd tot secretaris van de gecommitteerden[85]. De politieke crisis bereikte een hoogtepunt in maart 1785. Tegen de wil der burgerij had een raadsmeerderheid besloten J. Sichterman, een tegenstander van het concept-reglement, tot vroedschap te benoemen. Geconstitueerden en gecommitteerden dienden een schriftelijk protest in, ondertekend door Reinier 't Hoen namens de compagnie Oranjestam. Tijdens de bespreking tussen de vroedschap en de afgevaardigden der burgerij op 11 maart 1785 dromde een grote menigte burgers rond het raadhuis samen en bezetten gewapende schutters alle ingangen. Gedwongen door dit machtsvertoon maakte de vroedschap de omstreden benoeming ongedaan[86]. In de weken daarop ondernam zij echter allerlei tegenacties en verklaarde zij het besluit van 11 maart voor nietig omdat het onder bedreiging was afgedwongen[87]. Een Utregtsch Burger schreef op 26 maart aan de *Post* dat hij het gedrag van de burgerij betreurde. De burgers hadden zijns inziens genoegen moeten nemen met het aanbod van de vroedschap om Sichterman niet te beëdigen en geen toegang tot de raadszaal te verlenen zolang de kwestie hangende was. Hij vond dat men met de eis tot volledige intrekking van de benoeming te ver was gegaan. Het gedrag van de negentien regenten die naar aanleiding van het gebeurde demonstratief hun functies hadden neergelegd werd eveneens bekritiseerd. Tenslotte schreef deze scribent de breuk tussen patriotse burgerij en anti-Oranjegezinde regenten toe aan de 'verdervende hand', de Oranjefactie die beide groepen tegen elkaar opgestookt zou hebben. 't Hoen deelde die mening en herinnerde zijn lezers in een kort commentaar aan de meest recente statenvergadering waarin 'de zodanigen, welken der Prinsenpartij zijn toegedaan, ten sterkste geijverd hebben tegen alle middelen en pogingen van verzoening!' Zelf deed hij een oproep tot verzoening in nummer 323 van 1 april 1785.

Zoals de meeste gezeten burgers was hij enerzijds afkerig van de houding der anti-democratische regenten, de 'aristocraten', maar vreesde hij anderzijds de anarchie die naar zijn mening uit tonelen zoals die van 11 maart zou kunnen ontstaan. Daarom keerde hij zich 'zoo tegen een Burgerdrukkende en ondraaglijke Aristocratie, als tegen eene Maatschappij wel draa verwoestende volkstrekte Democratie'. Eind april drong hij zelfs aan op een 'Vreedes-Congres' tussen de Staten van Utrecht en de afgevaardigden der burgerij met als doel het opstellen van een nieuw regeringsreglement. Pieters verzoenende woorden betekenden geenszins dat hij van plan was om voor de aristocratisch-gezinde regenten ook maar een haarbreed te wijken. In zijn voorstel voor onderhandelingen propageerde hij de oprichting van 'een Corps Gemeenslieden', dat toezicht op de naleving van het nieuwe reglement zou moeten houden. Het concept-reglement voorzag in eenzelfde orgaan, het college van burgergecommitteerden dat namens de burgerij het bewind der regenten zou moeten contro-

[84] *De Post van den Neder-Rhijn,* VI, nr. 266 (15 september 1784) 965-968.
[85] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 202-203; Van Hulzen, *Utrecht,* 115 noot 1.
[86] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 207-217; Van Hulzen, *Utrecht,* 115-128.
[87] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 217-220; Van Hulzen, *Utrecht,* 129-141.

leren om machtsmisbruik te voorkomen[88]. Sinds de botsing van de democratische burgers met de meerderheid der regenten in maart speelden enige patriotten met het idee om bij Oranje steun te zoeken. Ook Ondaatje behoorde tot deze patriotten, en hij zag zich genoodzaakt in de *Post* van 11 juni 1785 een apologie te plaatsen tegen verdenkingen als zou hij met Oranje heulen. Voor 't Hoen was toenadering tot de prins uit den boze, zoals blijkt uit de redactionele commentaren op het gedrag van Ondaatje. Hij noemt de betreffende patriotten een partij 'welke voor den Stadhouder werkt, onder schijn, als of men daar mede alleen het heil der Burgerij onder het oog had; en of zulks alleen geschiedde om de Aristocraaten te beletten, de betamelijke Vrijheid der Burgeren te vernietigen'[89].

Een onderwerp dat 't Hoen bijzonder bezighield was de poging van de Staten om de patriotten het machtige wapen van het massaal getekende rekest uit handen te slaan. Op 6 juli vaardigden de Staten een verbod uit op het *en masse* tekenen van 'onbehoorlijke' reksten in openbare gelegenheden. Pieter 't Hoen reageerde meteen. In nummer 351 van 9 juli schreef hij misprijzend 'dat bij een groot gedeelte van Utrechts regenten zoo veel genegenheid niet heerscht' om de burgers in hun wettige verzoeken tegemoet te komen. Hij liet dit stukje vergezeld gaan van twee brieven van patriotsgezinde raadsleden: een toespraak van J. P. de Ridder tot de vroedschap waarin deze de handelwijze van de Staten afkeurde, en een bijdrage waarin Jac. van Haeften de burgerij opriep zich niet aan het plakkaat te storen. Andere stukken over de kwestie verschenen op 23 en 27 juli in de *Post* en daarin werd het plakkaat verdraaid tot een aanmoediging om juist wel verzoekschriften op te stellen.[90].

Op 28 juli 1785 deed de vroedschap eindelijk concessies door de burgerij in een nieuw ontwerp-reglement een cruciale rol te geven bij het verkiezen van raadsleden. Het college van burgergecommitteerden kreeg in dit ontwerp echter nauwelijks invloed en daarom begonnen de geconstitueerden en gecommitteerden een nieuwe pressiecampagne tegen de vroedschap.

Die campagne begon op 2 augustus. In een indrukwekkende optocht trok de schutterij vanaf de Neude via de Ganzemarkt, Minrebroederstraat en Korte Jansstraat op naar het raadhuis. Die dag liepen de gecommitteerden, onder wie ook Reinier 't Hoen, trots aan het hoofd van hun afdeling, want zij speelden de voornaamste rol: de burgerij dwong de raad de zestien als de officiële vertegenwoordigers van hun compagnieën te erkennen. Volgens een correspondent van de Oranjegezinde *'s-Gravenhaagsche Courant* bevonden zich onder de grote menigte voor het raadhuis tal van vooraanstaande patriotten en ook Pieter 't Hoen zou niet ontbroken hebben. Hij en enkele anderen zouden de mensen hebben aangemaand zich kalm te gedragen. De campagne had succes, want in september 1785 vonden de laatste wijzigingen in het ontwerp plaats en op de 16e van die maand werd het gepubliceerd[91].

Het pleit was daarmee nog geenszins beslecht, want er loerde voor de patriotten

[88] *De Post van den Neder-Rhijn,* VII, nr. 321 (26 maart 1785) 72-78, nr. 323 (1 april 1785) 87-90, nr. 329 (23 april 1785) 147-150, nr. 330 (27 april 1785) 151-152; Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 189-190; Van Hulzen, *Utrecht,* 92.

[89] *De Post van den Neder-Rhijn,* VII, nr. 343 (11 juni 1785) 266-270.

[90] Geyl, *Patriottenbeweging,* 120; *De Post van den Neder-Rhijn,* VII, nr. 351 (9 juli 1785) 326-338, nr. 355 (23 juli 1785) 363-366, nr. 356 (27 juli 1785) 371-373.

[91] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 227-230; Van Hulzen, Utrecht, 151-169.

nog een gevaarlijke adder onder het gras: het nieuwe reglement kon slechts worden ingevoerd met toestemming van de Staten en sinds 11 maart waren die sterker antipatriots dan ooit, een enkeling uitgezonderd zoals graaf Van Boetselaar. De patriotten vreesden dat de Staten het erkennen van het reglement zouden uitstellen totdat de vroedschap, niet meer in staat de aanhoudende pressie der burgers nog langer te verduren, de hulp van het leger zou inroepen. Het was geen denkbeeldige vrees, want op 13 augustus had de magistraat van Amersfoort met behulp van stadhouderlijke troepen de patriottenbeweging in die stad het zwijgen opgelegd. Drie dagen na dit alarmerend voorval hadden de Utrechtse burgers een rekest ingediend ter voorkoming van een soortgelijk militair ingrijpen. Dit stuk werd onder anderen getekend door Jac. van Manen Az. en Reinier 't Hoen in hun hoedanigheid als secretaris van respectievelijk de geconstitueerden en de gecommitteerden. De rekestranten stelden op dreigende toon dat de patriotse burgerij desnoods geweld met geweld zou beantwoorden[92].

In tegenstelling tot zijn oudste zoon had Pieter 't Hoen zich tot nog toe voornamelijk als schrijver doen gelden. In het najaar van 1785 kwam daar echter verandering in. Tussen 14 oktober en 21 november werd hij beëdigd als luitenant in de schutterijcompagnie Turkijen[93]. Hoofdman van die compagnie was kapitein David Jan Martens, een gematigde anti-patriot en één van de negentien raden die na 11 maart hun functie tijdelijk hadden neergelegd. Gemakkelijk had Martens het niet, want alle aristocratisch- of Oranjegezinde officieren hadden in de loop van 1785 ontslag genomen en waren door patriotten vervangen. Zelf kon Martens echter niet uit de compagnie verwijderd worden omdat reglementair was vastgesteld dat de acht laatst benoemde vroedschappen de hoofdmannen der schutterij moesten zijn. De patriotse officieren waren de kapitein-luitenant G. Bentink, de luitenants G. A. Visscher, C. G. Visscher en J. L. Testas, de vaandrig J. A. d'Averhoult en G. C. Brouwer, scriba of secretaris der compagnie[94].
Pieter en Reinier kwamen beiden in actie op 19 december 1785, toen gecommitteerden en geconstitueerden gezamenlijk aan alle schutters een nieuw verzoekschrift voorlegden. Daarin werd onomwonden de invoering van het democratische ontwerp-reglement geëist, met of zonder goedkeuring van de Staten en binnen drie maanden tijd. Na tekening van het rekest kwam de gehele schutterij ongewapend bijeen op de Neude en trok van daaruit op naar het raadhuis. De vroedschap kon de burgers afschepen door de beslissing over hun eis tot de volgende dag uit te stellen maar toen de schutterij op de 20ste nogmaals het raadhuis omsingelde gaven de regenten toe. Zij beloofden het democratische reglement binnen drie maanden te beëdigen en in gebruik te nemen[95].

[92] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 230-231; Van Hulzen, *Utrecht,* 163-164, 170; GAU, Burgercompagnie Turkije, nr. 2076: Ingekomene stukken, afschrift van het rekest van 16 augustus 1785.
[93] GAU, Idem, nr. 2075: Notulen, 25 november 1785. Op 25 november verschijnt Pieter 't Hoen voor het eerst in deze bron, als officier. Hij heeft zijn functie al eerder aanvaard, maar door een hiaat in de notulen tussen 14 oktober en 21 november is niet nauwkeurig vast te stellen wanneer.
[94] Van Hulzen, *Utrecht,* 131 noot 2; GAU, Idem, 10 januari-25 november 1785. D. W. van Vloten, de opsteller van het eerder genoemde bezwaarschrift was luitenant in de compagnie 'Turkijen' maar nam op 10 januari 1785 ontslag.
[95] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 239-242; Van Hulzen, *Utrecht,* 171-191.

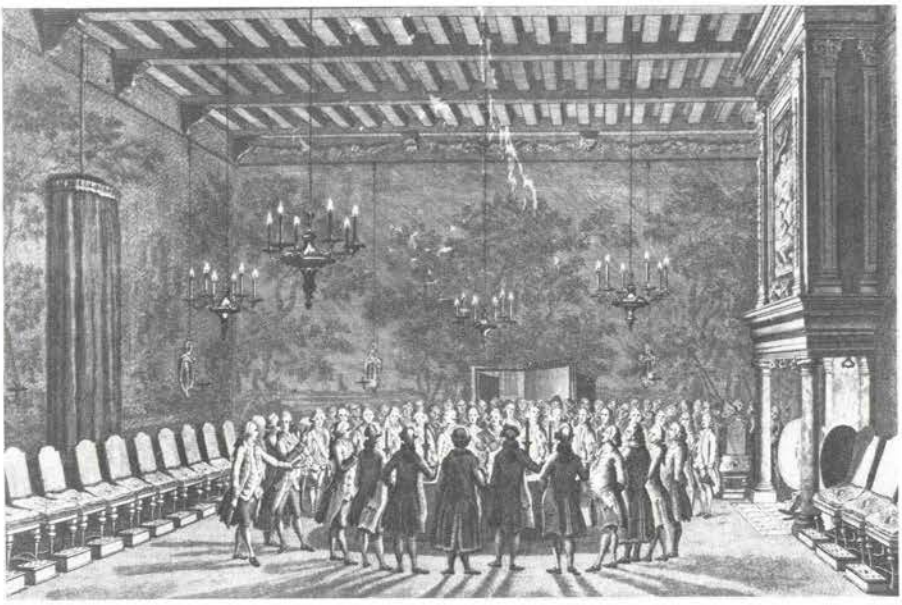

Met opgeheven hand legden twaalf leden van de vroedschap de eed af op het nieuwe regeringsreglement. Hierbij waren vertegenwoordigers van de schutterijen en vele anderen aanwezig.
Gravure zonder naam, (eind 18e eeuw).
RAU, Atlas Coenen van 's Gravensloot 9-99-2.

De eerste dagen na 20 december heerste er een feeststemming onder de patriotten. Pieter 't Hoen gunde zijn pen geen rust bij het verdedigen van de handelwijze der burgerij op de beide decemberdagen en plaatste ook een stuk van het patriotse raadslid Smissaert waarin deze het gebeuren op die dagen billijkte[96]. In spanning wachtte men de 20ste maart 1786 af, de dag waarop vroedschap en schutterij de eed zouden afleggen op het nieuwe reglement en waarop het reglement zou worden ingevoerd. 't Hoen liet de regenten in de *Post* van 17 maart nog een laatste waarschuwing horen: 'Het is zoo, het gedugt tijdstip nadert, en is daar, in welk de zaak van Utrechts Burgerij, en met die mogelijk die der Republiek zal vallen of behouden zijn! dan wij hopen nog, dat de meerderheid der Raden, uit bezef van alle jammerlijke gevolgen, die daar uit, zoo voor Land en Stad, als voor zich zelve te dugten zijn, hunne voorneemens zullen laten vaaren, en edelmoedig hunne bijzondere begrippen aan die der Burgeren, aan die der gantsche weldenkende Natie zullen opofferen! - de zaak is van te groot belang, om die stijfhoofdig te willen doen verlooren gaan'[97].
Maar helaas, de artistocatischgezinde regenten zouden stijfhoofdig blijven. Toen de grote dag aanbrak en Pieter met zijn compagnie voor het raadhuis klaarstond, bleek dat slechts 27 van de 40 raadsleden waren komen opdagen. De schutterij liet weten gereed te zijn voor beëdiging en invoering van het nieuwe regeringsreglement, en verzocht de vroedschap uit haar midden een commissie af te vaardigen om deze plechtigheid te voltrekken. De vroedschap wei-

[96] *De Post van den Neder-Rhijn,* VIII, nr. 406 (14 januari 1786) 819-826, nr. 408 (21 januari 1786) 839-840, nr. 409 (24 januari 1786) 843-850, nr. 410 (27 januari 1786) 851-856, nr. 411 (31 januari 1786) 860-874.
[97] *Idem,* IX, nr. 426 (17 maart 1786) 1000.

gerde. Elk raadslid leverde vervolgens een schriftelijke verklaring in bij de gecommitteerden met ieders persoonlijke redenen om de beëdiging te weigeren. Dertien raden verklaarden het reglement wel in gebruik te willen nemen maar dan op 12 oktober, de vaste dag voor regeringswijzigingen. De schutters namen genoegen met dit uitstel, maar waarschuwden de overige raden dat zij hun zetels zouden verliezen indien zij ook op 12 oktober de eed nog zouden weigeren. De vroedschap wenste hierover te beraadslagen en zond de schutterij naar de Neude om de eindbeslissing af te wachten. Daar aangekomen stelde vaandrig d'Averhoult van de compagnie Turkijen voor een commissie naar het raadhuis te zenden. Hijzelf en Pieter 't Hoen werden hiervoor uitgekozen. Na enige tijd keerden d'Averhoult en 't Hoen naar de Neude terug met de mededeling dat twaalf raadsleden bereid waren hun belofte om op 12 oktober het reglement in te voeren met een eed te bekrachtigen. Tevens stelden zij voor de schutterij reeds de eed op het reglement af te nemen. De meeste schutters gingen akkoord en kozen zestien mannen om de twaalf regenten te beëdigen. d'Averhoult en Pieter 't Hoen werden afgevaardigd namens Turkijen. Na deze korte plechtigheid op het raadhuis benoemden de twaalf raden uit hun midden een commissie bestaande uit Smissaert, De Ridder en Van Haeften, die zich naar de Neude begaf. De avond was reeds gevallen toen deze commissie bij het licht van talrijke flambouwen de schutters beëdigde. Pieter 't Hoen en d'Averhoult legden de eed af namens hun compagnie[98].

De eedsaflegging van 20 maart werd door de patriotten als een overwinning gevierd en er werden zelfs herinneringsmedailles geslagen voorzien van linten in de rood-witte Utrechtse kleuren. De regenten die de eed geweigerd hadden en hun raadsplaatsen dreigden te verliezen, zagen het feestgedruis knarsetandend aan. Eén van hen was D. J. Martens, de hoofdman van Turkijen, die de gebeurtenissen nauwgezet optekende. Vol verontwaardiging merkte hij op dat Pieter 't Hoen die 'wegens sijn ongebonde levensgedrag in een verbeterhuys gesteld geweest' was, op 20 maart de eed had afgenomen van het raadslid Van den Bogaard die destijds als lid van het gerecht 't Hoen mede veroordeeld had[99]! Martens en zijn geestverwanten in vroedschap en Staten zaten ondertussen niet stil. Op pijnlijke wijze was hun duidelijk geworden dat de burgerij een machtsfactor op zichzelf was en geen instrument dat zij, ter vergroting van hun eigen macht, tegen Oranje konden gebruiken. Nu de burgerij een ernstige bedreiging vormde voor de regenten zelf, zochten velen van hen weer toenadering tot Oranje, wiens ontmoedigde aanhang door de Britse gezant Harris juist weer tot een slagvaardige partij werd omgevormd. Deze ommezwaai van veel regenten ontging Pieter 't Hoen niet. In de *Post* sprak hij op 5 mei 1786 van 'de onwettige en drukkende invloed des Stadhouders (aan welken de zieltogende Aristocratie thans hulde doet, om haare gloeijende Heerszugt en trotsheid door denzelven tegen de Vrijheid en Voorrechten der Burgeren te doen handhaven)'[100]. De burgers begrepen dat het door de raad bedongen uitstel tot 12 oktober onder de gegeven omstandigheden gevaarlijk was. Daarom poogden zij het reglement zo snel mogelijk in werking te brengen, ongeacht de afgesproken termijn.

[98] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 246-249; Van Hulzen, *Utrecht,* 200-208; 'Eenige aanteekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787', *Kronijk van het Historisch Genootschap,* XXVI (1870) 341-485, hier 369.

[99] 'Aanteekeningen', 369.

[100] Schama, *Patriots,* 105-107; *De Post van den Neder-Rhijn,* IX, nr. 440 (5 mei 1786) 1112-1114.

Zij kozen in juni 1786 een college van burgergecommitteerden zonder de vroedschap op de hoogte te brengen en eisten vervolgens de erkenning van dit college. De vroedschap weigerde het college te erkennen. De grote meerderheid der raadsleden weigerde eveneens om op 2 augustus op de Neude te verschijnen om daar het nieuwe reglement te beëdigen. Het geduld van de burgers was nu ten einde. Zij verklaarden de onwillige raden voor afgezet en namen op eigen gezag het reglement in gebruik[101]. In augustus en september werden verkiezingen gehouden volgens het nieuwe reglement en de 32 nieuwe raden werden plechtig geïnstalleerd op de Neude. Onder deze 'Neuderaden' bevonden zich verscheidene oude bekenden van Pieter 't Hoen: J. P. de Ridder, regent van het Collegium Willebrordi, J. F. van Senden, lid van het Collegie St. Hubert en twee officieren uit Pieters schutterijcompagnie, G. A. Visscher en J. A. d'Averhoult. Ook J. C. Smissaert en P. Marret, waarschijnlijk lid van respectievelijk het Collegie St. Hubert en Volmaakter door den Tijd waren tot vroedschap verkozen[102].

Te Utrecht hadden de patriotten overwonnen, maar elders deden zich verontrustende gebeurtenissen voor. Willem V, steeds meer in zijn voorrechten en bevoegdheden beknot door de Hollandse Staten, was uitgeweken naar Nijmegen maar had eerst een rondreis door verscheidene gewesten gemaakt en daarbij veel goodwill gekweekt onder zijn aanhangers. In Pruisen was koning Frederik de Grote overleden, de oom van Willems echtgenote Wilhelmina. Haar broer Frederik Willem die nu de troon besteeg, leek meer bereid tot steun aan zijn zwager dan zijn oom. De prins en de Oranjegezinde Staten van Gelderland hadden op 5 september 1786 de weerloze patriotsgezinde stadjes Elburg en Hattem door troepen laten bezetten, waarbij hevig was geplunderd. 't Hoen vroeg zich in de *Post* af 'welk een Godloozen aanslag er ook tegen de stad en Provintie Utrecht, jaa naastdenkelijk tegen de gantsche Republiek beraamd zij?'[103] Zo'n aanslag leek niet ver weg want op 30 augustus weken alle aristocratisch- en Oranjegezinde heren der Utrechtse Staten uit naar Amersfoort, waar zij contact opnamen met de prins en troepen samentrokken. Vooralsnog wensten zij echter geen gewapende confrontatie.

Ook de patriotten namen hun militaire voorzorgen. Troepen onder bevel van de Staten van Holland en honderden vrijwilligers stroomden toe om in Utrecht de patriotse zaak te verdedigen. Op 6 oktober ontving Pieter 't Hoen op een dineetje bij hem thuis de Rijngraaf van Salm, een Duitse avonturier in Hollandse dienst aan wie het opperbevel over de hulptroepen in Utrecht was opgedragen. Tot die troepen behoorde ook het eigen korps van de Rijngraaf, een gemengde eenheid van ruiterij en lichte infanterie, gekleed in fraaie donkergroene uniformen. Tijdens de winter van 1786-1787 bestond er weinig kans op een aanval vanuit Amersfoort. Die winter verliep dan ook tamelijk rustig, afgezien van enkele opstootjes veroorzaakt door Orangisten die zich binnen de muren der Domstad weer begonnen te roeren[104].

[101] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 250-251; Van Hulzen, *Utrecht,* 213-223.
[102] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 252-253; Van Hulzen, *Utrecht,* 225-232, 245-249.
[103] Geyl, *Patriottenbeweging,* 141-142; *De Post van den Neder-Rhijn,* X, nr. 480 (14 september 1786).
[104] Vijlbrief, *Anti-aristocratie,* 254; Van Hulzen, *Utrecht,* 233-235, 255-263, 242; 'Aanteekeningen', 391, 435; F. G. de Wilde, 'De uniformen van het legioen 'de Rijngraaf van Salm', 1784-1788', *Armamentaria,* XXI (1986) 15-27.

Met het aanbreken van de lente nam ook het gevaar voor een aanval weer toe. De Staten en de leiders der Oranjegezinde troepen vatten het plan op om, alvorens de stad Utrecht aan te vallen, haar eerst af te snijden van haar Hollandse bondgenoten. Daartoe moesten enige strategische punten worden bezet, onder meer de sluizen bij Vreeswijk. Op 9 mei 1787 werden twee infanteriebataljons uitgestuurd om dit karwei te klaren. In Utrecht besloot de vroedschap tot een tegenactie. Onder de talrijke patriotten die zich als vrijwilligers meldden bevonden zich ook Pieter 't Hoen en zijn zoon Reinier. Reinier werd als artillerieofficier ingedeeld bij een detachement dat voorlopig binnen de stadsmuren zou blijven. Pieter werd aangewezen als officier over een vijftigtal schutters in de afdeling die als eerste naar Vreeswijk zouden optrekken. Niet ver van Vreeswijk kwam het tot een vuurgevecht tussen dit detachement en de Oranjegezinde troepen waarbij de laatstgenoemden op de vlucht gedreven werden. Verscheidene patriotten werden gedood of gewond. Pieter en zijn mannen hadden in de eerste gelederen meegevochten.
Later kwam de afdeling waartoe Reinier behoorde als versterking naar Jutphaas, waar zijn vader en diens strijdmakkers de nacht doorbrachten. De volgende dag keerden beide afdelingen naar Utrecht terug met Pieter en zijn manschappen als voorhoede[105].
In de stad aangekomen werden de schutters als helden onthaald. De twee doden werden als martelaren voor de goede zaak begraven en Pieter 't Hoen besteedde op 18 mei 1787 in zijn blad uitgebreid aandacht aan het bloedige voorval. Hij publiceerde het rapport dat commandant d'Averhoult aan de vroedschap had uitgebracht evenals een overzichtsprent van het gevecht en de portretten van de twee gesneuvelden, Van der Vlerk en Visscher, voorzien van rouwdichten[106]. De patriotten hadden hun vuurdoop voorbeeldig doorstaan en reeds de volgende dag namen Hollandse troepen de bedreigde posities in, zodat Utrecht veilig werd ingesloten in het Hollands Cordon, een linie die langs de hele Hollandse grens liep. Desondanks maakte Pieter 't Hoen zich zorgen om de patriotse defensie. Op vragen van een correspondent over dat onderwerp antwoordde hij dat de bestaande wirwar van locale en provinciale militaire autoriteiten de patriotse gewapende macht verhinderde 'om iet van veel aanbelang uit te voeren'. Wat men nodig had was 'eene Nationaale Commissie' geleid door één 'algemeenen Opperbevelhebber'. Slechts met een centraal geleide krijgsmacht zouden de patriotten in staat zijn te overwinnen[107].
De toestand werd ondertussen steeds dreigender. De Oranjepartij liet haar troepen oprukken tot Zeist en het grote legerkamp aldaar was vanaf de Domtoren zelfs te zien. Met moeite trachtte men het ontwrichte dagelijkse leven in de stad gaande te houden. Op 11 juni formeerden de patriotten een eigen statenvergadering als tegenhanger van de Amersfoortse Staten. In die vergadering namen de enige drie heren zitting die geweigerd hadden nog langer in de Oranjegezinde Staten te verschijnen. Behalve twee geëligeerden, de heren Taets van Amerongen, behoorde ook een oude bekende van 't Hoen tot dit drietal: de

[105] Van Hulzen, *Utrecht*, 267-271; J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek* (38 dln; Amsterdam, 1785-1799) XXX, 192; *De Post van den Neder-Rhijn*, XI, nr. 565 (18 mei 1787) 887-894.
[106] Van Hulzen, *Utrecht*, 271-273; *De Post van den Neder-Rhijn*, XI, nr. 565 (18 mei 1787) 887-894.
[107] Geyl, *Patriottenbeweging*, 163; *De Post van den Neder-Rhijn*, XII, nr. 583 (21 juli 1787) 1029-1034.

De wanordelijke vlucht van de patriotten in de nacht van 15 op 16 september 1787 werd vele malen vereeuwigd. Op deze prent is de Neude afgebeeld, waar vele soldaten en burgers radeloos rondrennen. Rechts op de afbeelding is het geboortehuis van Pieter 't Hoen zichtbaar, op de hoek Neude - Lange Jansstraat.
Ingekleurde gravure zonder naam, met adres van G. B. Probst te Augsburg, (eind 18e eeuw). GAU, H.A. S. 87.25.

graaf Van Boetselaar, die als enig lid van de ridderschap de zijde der burgerij had gekozen. De brieven waarin zij weigerden om te Amersfoort zitting te nemen werden door Pieter op 15 juni 1787 in de *Post* gepubliceerd. Reeds lang daarvoor, in oktober en december 1786, had 't Hoen gepleit voor een algehele verandering van de structuur van de Staten. Het eerste lid, de geëligeerden, had in zijn optiek geen bestaansrecht, aangezien de geestelijke stand die het vertegenwoordigde ook niet meer bestond. Bovendien had het eerste lid de laatste jaren 'meer vijanden dan vrienden des Volks' voortgebracht. In plaats van de geëligeerden zou de stad Utrecht, nu derde lid, de eerste plaats moeten krijgen. De ridderschap zou haar tweede positie behouden en er zou een geheel nieuw derde lid gevormd moeten worden uit de vier kleine steden: Montfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Amersfoort. Veel bijval oogstten die ideeën niet[108]. Alle mooie plannen ten spijt zouden de patriotten het onderspit delven. De aanhouding van prinses Wilhelmina door Goudse patriotten leidde tot een Pruisische invasie. Toen de Pruisen Utrecht naderden verliet de Rijngraaf van Salm onverwachts met zijn troepen de stad ondanks zijn belofte om tot de laatste man te zullen vechten. In de nacht van 15 op 16 september vluchtten de patriotten hals over kop uit Utrecht weg. Ook Pieter en Reinier 't Hoen namen snel afscheid van hun gezin en vluchtten naar Amsterdam, samen met de troepen en met alle patriotse voormannen. Met hen vluchtte ook *De Post van den*

[108] Van Hulzen, *Utrecht,* 276-278, 286-287; *De Post van den Neder-Rhijn,* XII, nr. 573 (15 juni 1787) 953-956; *Idem,* X, nr. 491 (21 oktober 1786) 202-203 voetnoten, nr. 509 (4 december 1786) 391-392, nr. 498 (7 november 1786) 273-286.

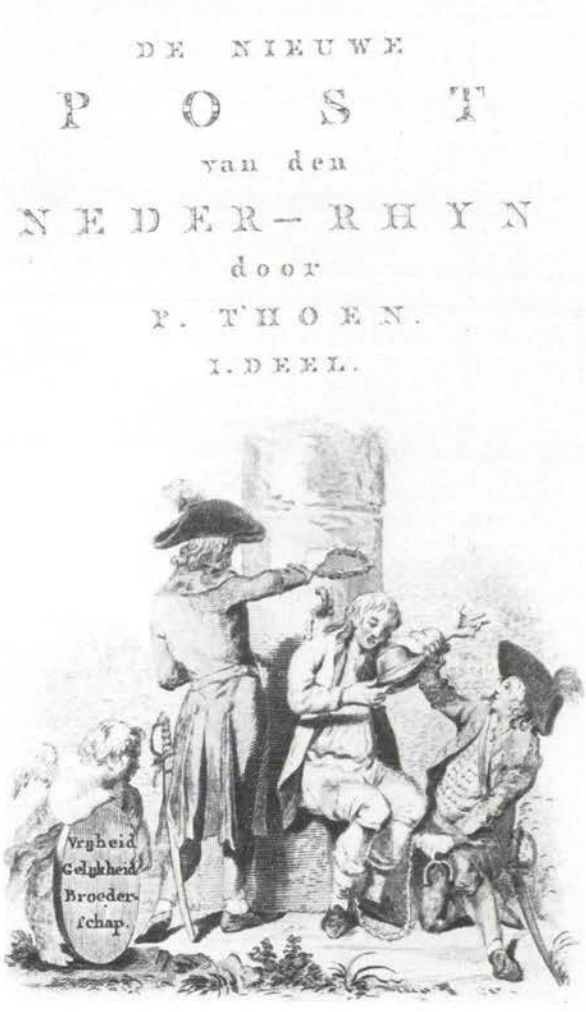

De titelpagina van het eerste deel van De Nieuwe Post van den Neder-Rhyn, *verschenen in 1796. In naam van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap wordt een burger van zijn ketenen bevrijd.*
Gravure door P. H. Jonxis naar J. Buys.
GAU, bibliotheek.

Neder-Rhijn, waarvan de laatste dertien nummers tussen 16 september en 3 oktober te Amsterdam werden uitgegeven. In een van die laatste nummers sprak Pieter zijn afkeuring uit over de vlucht uit Utrecht, zo maar zonder slag of stoot, en hij kon niet anders dan constateren dat Salm de patriotse zaak verraden had. Korte tijd boden de patriotten in Amsterdam nog tegenstand tegen de oprukkende vijand, maar op 3 oktober ontving men het bericht dat men op hulp van de Fransen niet hoefde te rekenen. Alle hoop was nu vervlogen. De patriotten zetten hun vlucht voort, richting Frankrijk. Pieter 't Hoen vestigde zich temidden van vele lotgenoten in de buurt van Duinkerken, wachtend op zijn gezin dat zich nog steeds in Utrecht bevond[109].

Na de machtswisseling van september in Utrecht had Pieters vrouw Annemietje

[109] Van Hulzen, *Utrecht,* 294-298; Schama, *Patriots,* 129-132; Geyl, *Patriottenbeweging,* 189-199; Sautijn Kluit, 'De Post van den Neder-Rhijn', 358-361; Buijnsters, *Reize,* 26; *De Post van den Neder-Rhijn,* XII, nr. 602 (datum niet vermeld) 1173-1180.

de taak op zich genomen om met de regenten van het Collegium Willebrordi orde op zaken te stellen. Haar man had immers zijn werk in het internaat binnen enkele uren tijds in de steek moeten laten en zij wilde voorkomen dat de regenten hem ooit nog ter verantwoording zouden roepen voor zijn gedrag als rentmeester. Het was een ondankbare taak die Annemietje te wachten stond, want de aristocratisch- en Oranjegezinde regenten, eens door haar man en zijn geestverwanten van de kussens verwijderd, beheersten nu het Collegium geheel. Op 18 oktober 1787 nam Annemietje contact op met de regenten. Dezen hadden op 29 september de post van subregens en rentmeester vacant verklaard, maar zij hadden nog geen opvolger van 't Hoen kunnen benoemen omdat het resolutieboek met de benodigde reglementen zoekgeraakt was. Het internaat was tijdelijk gesloten en de leerlingen waren naar huis gestuurd. Voorlopig werd het gebouw gebruikt voor het inkwartieren van soldaten en een van dezen vond op 11 oktober het resolutieboek in een mand terug. Blijkbaar had 't Hoen het voorname stuk daar in de beruchte septembernacht verstopt om het te vrijwaren tegen plundering door de Oranje-aanhang. Meteen na Pieters vlucht had het stedelijke gerecht echter beslag gelegd op alle aanwezige goederen, die in de regentenkamer achter een verzegelde deur werden opgeslagen. Toen Annemietje zich op het internaat vervoegde liet een van de regenten, Verschoor, de deur door hoofdofficier Athlone openen en kreeg Annemietje toestemming om haar eigendommen te scheiden van die van het tehuis. Op 19 november werd zij gemaand om een gedeelte van het linnengoed dat in de verwarring was verdwenen, terug te vinden. Tevens eisten de regenten dat zij de achterstallige rekeningen over 1785, 1786 en 1787 zou opstellen. Deze taak was verre van eenvoudig want ook de kwitanties waren zoek. Gelukkig was de drukker Jan Mulder bereid Annemietje en haar kroost in het voor hen zo vijandige Utrecht onderdak te verlenen en hen met raad en daad terzijde te staan. Toch duurde het nog tot 18 februari 1788 eer zij aan alle eisen had voldaan en de regenten bereid waren haar man van al zijn verplichtingen tegenover het Collegium te ontslaan[110]. Eindelijk kon Annemietje zich met haar kinderen in Frankrijk bij Pieter voegen. Bijna zeven jaren zouden zij daar in ballingschap doorbrengen. Begin 1795 zou 't Hoen in het kielzog der Franse legers zijn geboortestad weer mogen begroeten. Niet alleen zou Pieter *De Post van den Neder-Rhijn* in een nieuwe versie doen herleven, maar bovendien zou hij zich als secretaris van het provinciale bestuur van Utrecht wederom inzetten voor het welzijn van het Sticht[111].

[110] GAU, Collegium Willebrordi, nr. 515: 20 en 29 september, 18 oktober, 19 november en 13 december 1787, 18 februari 1788.

[111] Buijnsters, *Reize*, 25-28; Sautijn Kluit, 'De Post van den Neder-Rhijn', 359-368. Rijksarchief in Utrecht, Financiële Instellingen, nr. 1170: net-exemplaar van de resolutiën der Commissie van financiën, 17 maart 1795; Staten, nr. 1056-15, Lappen-notulen van de Provisioneele representanten en van de Representanten, 18 april 1796.

De Utrechtse patriottenbeweging en de kunst

Frans Grijzenhout

De patriottenbeweging in Utrecht is tot nu toe vooral bestudeerd en beschreven vanuit een politiek perspectief. Het proces van politisering dat ten grondslag lag aan de patriotse revolutie in Utrecht verdient die aandacht natuurlijk ook ten volle. De beeldende kunst die in verband stond met de gebeurtenissen in Utrecht werd tot nog toe uitsluitend beschouwd als illustratiemateriaal bij het historisch exposé. Voor een deel vervulde de beeldende kunst destijds zelf ook die functie. Aan de tijdgenoot die aanwezig was geweest bij de inhuldiging van nieuwe vroedschapsleden op de Neude kon de afbeelding daarvan dienen als blijvende herinnering en als bevestiging; zij die het tafereel niet hadden kunnen bijwonen konden er een indruk van krijgen dank zij een 'naar het leven' getekende en gegraveerde voorstelling. Dat de toevoeging 'ad vivum' onder een tekening of gravure in de achttiende eeuw niet per definitie een volledig waarheidsgetrouwe weergave van het geheel inhield, was de tijdgenoot welbekend. De kunstenaar had immers de opdracht niet zonder meer de bestaande werkelijkheid te kopiëren, maar haar liefst ook te verfraaien en te idealiseren tot een waar kunstwerk; een kunstwerk dat niet alleen afbeeldde, maar ook vervolmaakte, onderwees, verhief, vermaande en aanspoorde tot navolging. In de courantenadvertenties uit de jaren 1780 waarin uitgevers gravures aan het publiek te koop aanbieden, lezen we dikwijls dat dat niet alleen ter herinnering aan bepaalde gebeurtenissen gebeurde, maar ook ter inspiratie van patriotse deugden. In die zin is het gebruik van de historieprent louter als illustratiemiddel eigenlijk een verenging van de oorspronkelijke functie ervan.
De beeldende kunst in de patriottentijd diende vooral ter verspreiding van politieke visies en idealen, zowel in de patriotse als in de orangistische optiek. Gelet op de voorhoedefunctie die Utrecht innam in de politieke ontwikkelingen in de Republiek in de jaren 1780-87, is het de moeite waard te onderzoeken in hoeverre dat ook uit Utrechtse patriotse beeldende kunst blijkt. Daarbij verdient vooral de iconografie van de kunstwerken - de keuze door de opdrachtgever en de kunstenaar van specifieke beeldelementen en symbolen - bijzondere aandacht.

Artistiek lokaal patriottisme

De politieke revolutie in Utrecht in de jaren 1780 had een sterk lokaal karakter. De inzet van de discussie in die jaren was de vraag in hoeverre de politiek actieve burgers van de stad Utrecht het recht hadden invloed uit te oefenen op de samenstelling van het stadsbestuur en inhoeverre zij dat stadsbestuur ook konden controleren. In dit verband is het belangwekkend vast te stellen dat een gevoel van stedelijke trots al sterk ontwikkeld blijkt te zijn geweest onder de ver-

REDENVOERING
GEHOUDEN TER GELEGENHEID
VAN DE
INWYING,
VAN HET
TEKEN-COLLEGIE,
OP DE NIEUW GEBOUWDE ZAAL, BOVEN HET ZEGELHUIS
DER STAD
UTRECHT.
DOOR
ADRIANUS HOEVENAAR
OUDSTE INSPECTEUR
VAN HETZELVE
COLLEGIE,
Op den 8. January 1778.
TE UTRECHT,
By JUSTUS VISCH, 1778.

1 Titelpagina voor Adrianus Hoevenaar, Redenvoering gehouden ter gelegenheid van de inwying, van het tekencollegie -. *(Utrecht 1778). De titelplaat is een allegorie op het verval der kunsten in Utrecht en de wederopleving ervan door de navolging van de natuur.*
Gravure door Iz. de Wit Jansz. naar J. Maurer sr.
GAU, bibliotheek.

lichte burgerij voordat de politieke discussie werkelijk op gang kwam.
Dit gevoel van lokaal patriottisme openbaarde zich in 1778 ook op het gebied van de kunst en de kunstgeschiedenis. Op 8 januari 1778 werd in Utrecht een nieuwe zaal ingewijd van het 'tekencollegie', dat tot op dat moment bijeen was gekomen in de Hieronymusschool aan de Kromme Nieuwe Gracht. De nieuwe zaal lag boven het 'Zegelhuis' van de stad aan het begin van de Minrebroederstraat bij de Ganzenmarkt. Aankomende professionele schilders en graveurs, maar ook liefhebbers leerden in het tekencollege tekenen onder toezicht van geschoolde kunstenaars. In de laatste decennia van de achttiende eeuw betekende dat, dat de leerlingen zo nauwkeurig mogelijk de anatomie van een in een bepaalde stand geplaatst naaktmodel natekenden. Het college ontving een jaarlijkse subsidie van de Utrechtse vroedschap en vanaf 1764 werden jaarlijks twee, later drie prijzen uitgereikt aan degenen die de beste modeltekeningen hadden gemaakt. De prijzen waren bedoeld tot aanmoediging van de talentvolle tekenaars onder de leerlingen en ter stimulering van de andere leerlingen om net zo goed te worden als de gelukkige prijswinnaars[1].
De verhuizing van de Hieronymusschool naar het nieuwe lokaal aan de Minre-

[1] L. van Tilborgh en A. Hoogenboom, *Tekenen Destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw* (Utrecht/Antwerpen, 1982) 14-16.

broederstraat vormde een goede aanleiding voor de jurist Adrianus Hoevenaar (1732-1793), op dat moment de oudste inspecteur van het college, om een redevoering te houden over de tekenkunst (afb. 1). Hoevenaar sprak over de tekenkunst als 'waare Bron, oorspronk en Voedster van veele Konsten en Wetenschappen', een rol die zij al sedert de oudheid zou hebben vervuld. Helaas hadden de middeleeuwen de positie van de tekenkunst ernstig ondermijnd. Zoals zovelen sinds de periode van de renaissance, meende ook Hoevenaar dat de middeleeuwen een periode van algemeen cultureel en maatschappelijk verval waren geweest. De opbloei van kunsten en wetenschappen gedurende de renaissance had echter ook de Republiek en haar kunstenaars niet onberoerd gelaten. Hoevenaar roemt de 'Bentvleugels', de groep Nederlandse Romegangers in de zeventiende eeuw, die onder andere bekend zijn geworden om hun losbandig gedrag, als de 'Apellessen van Europa, Agesanders, Polidoren en Athenodoren'. Op het gebied van de beeldhouwkunst vermeldt hij het graf van Willem van Oranje in Delft, de graven van zeehelden als De Ruyter, Tromp en Kortenaer en het beeld van Erasmus als lofwaardige voorbeelden; van de Nederlandse schilders steekt hij de loftrompet over onder andere de gebroeders Crabeth, Van Mander, Bloemaert, Rubens, Jordaens, de Van Mierevelts, Van Dyck, Rembrandt, Brouwer, Adriaan en Isaak van Ostade, Dou, Flinck, Jan Baptist Weenix, Janson, Frans van Mieris, De Moor en Van der Werf[2].
Hoevenaar ging echter nog verder. Aan het einde van zijn redevoering meende hij expliciet een lans te moeten breken voor de Utrechtse kunstenaars uit het verleden. Van hen noemt hij onder andere Mor, Uittewael, Moreelse, Poelenburg, 'de Rafael van zijn tijd [...] wegens de liefelijke behandeling van het naakt', Honthorst, Jan en Cornelis de Heem en Anna Maria van Schuurman[3].
Voorafgaand aan de gedrukte versie van Hoevenaars redevoering werden enkele lofdichten op de auteur opgenomen, zoals dat destijds gebruikelijk was. Het eerste gedicht, van de hand van de Utrechtse confiturier B. van Heuven, prijst de schilderkunst en roemt de rol die Italië speelde bij de herleving van de kunst. Van Heuven vervolgt:

> Dan zij is 't niet alleen, die deeze lof betreft:
> Ons Neêrland roemt te regt op wakk're Schilder Helden [...]
> Wel aan, Kunst-minnaars! Wilt voor de Eer en Glorie strijên
> Van Neêrlands Schilderkunst! Schuwt vreemde vodderijen!
> Doet hier den Kunstenaar de Vruchten plukken van
> Zijn nijvre Vlijt! want zoo mijn wensch wat baten kan
> Praalt Utrecht eerstdaags met een drom van Flonkerlichten
> Der Schilder-kunst, die zelfs Italiën doen zwichten.

Net als Hoevenaar breekt Van Heuven dus de lans voor de Nederlandse en speciaal voor de Utrechtse schilderkunst. Ook het gedicht van J. van M[anen] Az. volgt het betoog van Hoevenaar:

> Itaalje niet alléén, mag op uw [lees: der tekenkunst] Zoonen roemen,
> Dit Neêrland kan met recht een aantal Helden noemen
> Dat in zijn' Schoot gevoed uw' roem aan 't zwerk verheft:
> Dit Neêrland, 't welk geen volk in kunstroem overtreft.

[2] A. Hoevenaar, *Redenvoering gehouden ter gelegenheid van de inwying, van het teken-collegie, op de nieuw gebouwde zaal, boven het zegelhuis der stad Utrecht* (Utrecht, 1778).
[3] Vgl. P. Swillens, 'Schilders en beeldhouwers in oud-Utrecht', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1925, 50-71, die uitgebreid ingaat op de door Hoevenaar voor zijn exposé gebruikte bronnen.

In het vervolg richt Van Manen, net als Hoevenaar en Van Heuven, zijn lof tot de Utrechtse kunstenaars, wier kwaliteiten hij op gelijke hoogte stelt met die van de kunstenaars in Haarlem, Amsterdam en Den Haag. In een vers van ene P. G. tenslotte wordt nog het verband gelegd tussen het herstel van kunsten en wetenschappen en de opbloei van de oude welvaart en deugd die in de Republiek in de loop van de achttiende eeuw zouden zijn verloren gegaan.
De thema's die door Hoevenaar en zijn medestanders behandeld werden, waren zeer geliefd bij tal van verlichte Nederlandse auteurs in de achttiende eeuw en werden in de loop van de jaren 1780 met graagte overgenomen door de patriotse partij in de Republiek. Het verval van oudvaderlandse zeden als zuinigheid, vlijt en vaderlandsliefde stond centraal in talloze verhandelingen van verlichte auteurs. De meeste schrijvers dachten bovendien dat de herleving van de oude deugd automatisch ook zou leiden tot een opbloei van kunsten en wetenschappen. Dit thema was een *topos* in de achttiende eeuwse spectatoriale literatuur en in allerlei andere beschouwingen[4]. Het verdriet om de teloorgang van de vroeger zo sterke positie van de Republiek in de internationale politiek en handel ging bovendien dikwijls gepaard met een verregaande idealisering van het nationale verleden. De tijdgenoot werd dat verleden tot vervelens toe als spiegel en als ideaalbeeld voorgehouden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we deze problematiek eveneens in de teksten van Hoevenaar en diens lofpoëten tegenkomen.
Wel is opmerkelijk dat Hoevenaar, Van Heuven en Van Manen zich zo uitdrukkelijk opwerpen als de verdedigers van de kwaliteiten van de Nederlandse, en met name de Utrechtse kunst. Zij behoren namelijk tot de weinige auteurs in de Republiek die het in die tijd durven opnemen voor de kwaliteiten van de Nederlandse (en Vlaamse) schilderschool. Het imago van deze school had in de achttiende eeuw een flinke beschadiging opgelopen. Weliswaar kochten verzamelaars graag werk van de Nederlandse meesters, maar vooral buitenlandse theoretici hekelden de al te simpele onderwerpen die door de Nederlanders zo realistisch werden afgebeeld en verweten hun een gebrek aan goede smaak, decorum en inventie:[5] zij zouden slechts de natuur hebben nageschilderd en daar niets aan hebben toegevoegd.
In de laatste decennia van de achttiende eeuw ontstond er in de Republiek echter een groeiend besef van nationale eigenwaarde, dat zich onder andere ook uitte in de verdediging van de kwaliteiten van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst. Het vroegste voorbeeld daarvan is te vinden in een discussie uit 1767 tussen de Amsterdamse hoogleraar Petrus Camper en de kunstverzamelaar Cornelis Ploos van Amstel. Naar aanleiding van de kritiek van Camper op de architectonische kwaliteiten van het Amsterdamse stadhuis en op de daarin aangebrachte schilderingen, wierp Ploos van Amstel zich op als

[4] W. W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', F. Grijzenhout, W. W. Mijnhardt en N. C. F. van Sas, red., *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 60-79.

[5] Volgens de in de renaissance geformuleerde, klassicistische kunsttheorie was inventie het vermogen om weliswaar naar eigen vinding, maar volgens de regels van de theorie het gekozen onderwerp van een kunstwerk adequaat uit te beelden. Een van de normen die daarbij werd aangelegd was het decorum: qua stijl, gekozen attributen, kleding, landschap moest de uitbeelding in overeenstemming zijn met de aard van het thema.

verdediger van de Nederlandse kunst uit de zeventiende eeuw[6]. Het zou echter - voor zover thans bekend - tot 1783 duren voordat de Amsterdamse architect Jacob Otten Husly zich in een redevoering voor het genootschap Concordia et Libertate uitgebreid bezighield met de vraag naar de goede en slechte eigenschappen van de Nederlandse schilderkunst. Zijn oordeel over de Nederlandse kunst, en dan vooral over de kunst van de zeventiende eeuw, is overwegend positief. Zijn redevoering werd echter pas in 1787 gepubliceerd[7]. De opmerkingen van Hoevenaar, Van Heuven en Van Manen komen dus niet helemaal uit de lucht vallen. De auteurs zijn echter, na Ploos van Amstel en Camper, wel de eersten van wier hand wij in die jaren iets lezen over dit vraagstuk. Hun standpunt valt verder op door de grote nadruk die zij leggen op de betekenis van plaatselijke, Utrechtse meesters. Zij geven daarmee uiting aan een gevoel van stedelijke trots op het gebied van de kunsten. Valt in de geschriften van Ploos, Husly, Van Eijnden juist een tendens waar te nemen om het *nationale* van de Nederlandse school te benadrukken, bij Hoevenaar c.s. vormen de kwaliteiten van de nationale, Nederlandse kunst slechts het uitgangspunt om de *lokale* Utrechtse kunstenaars uit het verleden extra te prijzen en om de eigentijdse Utrechtse kunstenaars hun roemrijke voorgangers als voorbeeld te stellen[8].
De door Hoevenaar, Van Heuven en Van Manen geuite opinies bij de inwijding van het nieuwe oefenlokaal van het Utrechts tekencollege in 1778 vormen derhalve een vroeg voorbeeld van artistiek nationalisme en lokaal patriottisme. Artistiek patriottisme hoeft uiteraard niet automatisch samen te gaan met politiek patriottisme. In het geval van Hoevenaar en Van Manen blijkt dat echter wel degelijk het geval te zijn geweest. Hoevenaar en Van Manen komen we in de jaren tachtig regelmatig tegen als overtuigde patriotten. Zij speelden beiden een belangrijke rol bij de patriotse omwenteling van 1786 in Utrecht. Hoevenaar zou als patriots emigrant in 1793 in ballingschap in Duinkerken overlijden[9]. Men kan dus vaststellen dat het patriottisme, dat zich op het gebied van de plaatselijke politiek met zoveel kracht en overtuiging in Utrecht in de jaren tachtig ontwikkelde, op moreel en artistiek gebied al aan het einde van de jaren zeventig vorm had gekregen.

[6] 'Brief van den Heer C. over het gebrek aan Smaak in de Nederlanders', *De Philosooph,* nr. 93, 12 oktober 1767, 321-328; de reactie van Ploos van Amstel verscheen anoniem als *De bouworde van 't stadhuis van Amsterdam, en de smaak der Nederlanderen ten opzigte der konsten en wetenschappen, verdedigd, tegen de ongegronde berispingen van den heer C.* (Amsterdam, 1767). Vgl. hiervoor J. B. Bedaux, 'Een 18de-eeuwse kunsttheoretische discussie', *Kunstlicht,* nr. 15 (1985) 25-28, en E. A. Koolhaas-Grosfeld, 'De negentiende eeuw en de zeventiende-eeuwse schilderkunst, als een vraagstuk van Ouden en Modernen. I.', *De Negentiende Eeuw,* IX (1985) 145-170, met name 165. Voor Ploos' houding ten opzichte van de zeventiende-eeuwse Nederlandse kunst zie P. Knolle, 'Cornelis Ploos van Amstel, pleitbezorger van de "Hollandse" iconografie', *Oud-Holland,* XCVIII (1984) 43-52.

[7] Gemeentearchief Amsterdam, Concordia et Libertate, nr. 9; de tekst verscheen onder de signatuur 'H' in het *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak,* II (1787) 241-376. Vgl. E. A. Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840', *Tijdschrift voor Geschiedenis,* XCV (1982) 612-613, en Idem, 'Op zoek naar de Gouden Eeuw', Catalogus tentoonstelling *Op zoek naar de Gouden Eeuw* (Haarlem, 1986) 41.

[8] Vgl. voor een later voorbeeld A. Loosjes, *Haerlems Schilder-lof* (Haarlem, 1788).

[9] *Ter gedagtenisse van den burger-vriend Adrianus Hoevenaar, Overleeden in het Land zijner Ballingschap, Aan het Einde van het Zesde Jaar. Te Duinkerken* (z.pl., 1794). Hoevenaar wordt in dit werk 'etser in glas genoemd'. Eerder verscheen *Regtmaatige en vrymoedige verdediging van Adrianus Hoevenaar, (de Vader)* (Duinkerken, 1791), een 570 pagina's lange weerlegging van het vonnis van verbanning dat op 4 juli 1789 tegen Hoevenaar in Utrecht was uitgesproken. Zie verder A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel, 1966) passim.

De illustraties van de Post van den Neder-Rhijn

Dat Hoevenaar c.s. zich in 1778 zorgen maakten over het peil van de artistieke produktie in Utrecht en bewust zeventiende-eeuwse Utrechtse meesters ten voorbeeld stelden aan hun achttiende-eeuwse tijdgenoten, zal niet helemaal zonder reden zijn geweest. Er is weinig bekend over het Utrechtse kunstleven in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Het valt echter wel op dat opdrachtgevers van formaat, zoals de adellijke families Van Reede-Athlone en Van Tuyll van Serooskerken zelden of nooit een beroep deden op kunstenaars uit Utrecht. Zij prefereerden kunstenaars uit de kringen van het Oranjehof in Den Haag zoals De Spinny of Humbert, of rondtrekkende beroemdheden als Liotard en Perronneau als zij hun portret wilden laten schilderen. De stedelijke regenten moesten voor een portret een beroep doen op Amsterdamse meesters of op de Utrechtenaars Christiaan van Geelen sr (1755-1824) en Gerard van der Puyl (1750-1824). In Pieter Jan van Liender (1727-1779) had Utrecht een bekwaam tekenaar en schilder van stadsgezichten en kamerbehangsels.
Goede graveurs en tekenaars heeft Utrecht in deze jaren nauwelijks opgeleverd. Een uitzondering vormen de Utrechtse kunstenaars Izaak de Wit Jansz. en P. H. Jonxis van wie vele gravures met betrekking tot de patriottentijd bekend zijn. Deze gravures hebben echter meestal geen betrekking op Utrechtse gebeurtenissen maar vooral op die buiten Utrecht. De Wit vervaardigde wel de titelgravures van de eerste vier delen van het tijdschrift *De Post van den Neder-Rhijn*. De *Post,* een van de belangrijkste produkten van het Utrechts patriottisme, werd geredigeerd door de fameuze Pieter 't Hoen. Het blad verscheen sinds 20 januari 1781 bij de Utrechtse uitgever G. T. van Paddenburg en zoon, in principe wekelijks, in de praktijk al spoedig gemiddeld bijna twee keer per week. De *Post* was, met *De Politieke Kruyer* die een jaar later in Amsterdam begon te verschijnen, het belangrijkste, nationaal verspreide persorgaan van de patriotten[10].
In het laatste nummer van de eerste jaargang van de *Post,* op 29 december 1781, vindt men de volgende aankondiging: 'Wij zullen binnen de maand Januarij het Voorwerk met een gesneden Tijtel en Vignet als mede het Register van dit eerste deel aan onze lezers gratis afleveren'[11]. Dit edele voornemen kon echter niet worden waargemaakt. Op 19 januari 1782 moest de uitgever zijn publiek meedelen: 'Door dien wij in de noodzaaklijkheid zijn, door de zwaare oplage van ons Werk, om twee, elkander gelijk zijnde, Vignetten en Tijtels te laten snijden, dewijl eene plaat niet in staat zoude zijn, den druk uit te houden, zullen wij onze Lezeren het Voorwerk en Register in de maand Februarij eerst kunnen afleveren.' De oplaag van de *Post* was dus zo groot dat één gegraveerde plaat niet voldoende was om de gehele oplage te kunnen drukken. Dit, en enkele andere gegevens, hebben doen veronderstellen dat de oplage van het blad destijds al minstens 3000 bedroeg. Ook de tweevoudige uitvoering van het titelvignet bleek echter niet voldoende, blijkens de mededeling die op 27 april 1782 verscheen: 'Wij verzoeken onze lezeren verschoning, dat wij het *Vignet, Voor-*

[10] Voor de rol van de pers in de patriottentijd zie N. C. F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', *Voor Vaderland en Vrijheid,* 96-130.
[11] Voor dit en het volgende zie W. P. Sautijn Kluit, 'De Post van den Neder-Rhyn', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde,* X (1880) 293-385, speciaal 300-301.

werk &c. van het Eerste Deel nog niet hebben medegedeeld; schoon wij twee, elkander gelijk zijnde *Vignetten* hebben doen graveren, zijn die egter buiten staat om de groote oplage uittehouden, waarom dezelve onder het drukken opnieuw moeten werden opgesneden; waar mede allen mogelijken spoed gemaakt wordt.' En niet alleen bij het eerste deel, ook de vignetten voor de volgende delen kwamen meestal veel later dan oorspronkelijk werd aangekondigd; die voor 1787 verschenen zelfs pas in de Bataafse tijd, in 1798.

De vignetten voor de verschillende jaargangen van *De Post van den Neder-Rhijn* dienden een ruimer doel dan een zuivere illustratie of decoratie; ze moesten de boodschap en de betekenis van het blad op een kernachtige, beeldende wijze overbrengen bij het publiek, liefst ook uitstijgen boven de politieke beslommeringen van alle dag en daarmee een algemeen kader geven aan de in de betreffende jaargang van de *Post* beschreven gebeurtenissen. Voor wie het beeld niet begreep, werd een versje bijgevoegd waarin de verschillende allegorische figuren van het vignet werden benoemd. De vignetten hadden over het algemeen betrekking op de verhouding tussen Staatkunde (Politia) en Vrijheid. In de praktijk werd de relatie daartussen natuurlijk voor een deel bepaald door de interne en internationale situatie waarin de Republiek zich op dat moment bevond. In de visie van de patriotten berustte een gezonde verhouding tussen Staatkunde en Vrijheid voor een belangrijk deel op al dan niet vermeende historische rechten. De door hen gewenste harmonie tussen beide zou rechtstreekse consequenties hebben voor het welzijn van de burgers en de welvaart van het land.

Het eerste titelvignet werd vervaardigd door twee Utrechtse kunstenaars: Christiaan van Geelen tekende het ontwerp en Izaak de Wit Jansz. vervaardigde de gravure. Het vignet vertoont volgens het bijgeleverde versje de Vrijheid, belaagd door het verraad van prins Willem V in de oorlog met Engeland, maar standvastig in haar steun voor kunsten en wetenschappen. Zij wijst Staatkunde op Waarheid en Voorzichtigheid; als deze beide de pen van Staatkunde (lees: van de *Post van den Neder-Rhijn*) blijven besturen zal de drukkunst over de haat en laster zegevieren. Met deze gravure eigende de *Post*, als de schrijvende Staatkunde, zich expliciet de rol toe van de bewaker van de vrijheid tegen de lagen van de prins. Het tweede vignet werd niet meer getekend door Christiaan van Geelen, maar door de Amsterdamse kunstenaar Jacobus Buys; De Wit bleef gehandhaafd als graveur. Of Van Paddenburg danwel 't Hoen ontevreden waren over de wat stijve tekening van Van Geelen, of dat deze zijn medewerking aan de *Post* opzegde, is niet duidelijk. In elk geval sloot de iconografie van Buys' tekening aan bij het vignet van het eerste deel, hetgeen doet vermoeden dat die iconografie werd vastgesteld door de opdrachtgever. De Vrijheid dicteert Staatkunde nu wat zij moet schrijven: de vrije zee en de koophandel varen wel bij deze situatie. Het begeleidend vers was deze keer van Zelandus (Jacobus Bellamy).

Bij het derde deel (afb. 2) verschenen verreweg de beste dichtregels in de serie, ondertekend met Z. en vermoedelijk opnieuw van Zelandus:

> Zoolang de magt des Volks, voor onze Vrijheid, waakt,
> Zal Vrijheid, in dit Land, gerust en veilig woonen!
> En, schoon een nagtgedrogt zijn' helschen zwadder braekt -
> De Vrijheid zal bij ons, gerust en veilig woonen!
> Hij dient zijn' Schepper niet, die slaafsch de handen kuscht,

2 Titelvignet voor het derde deel van De Post van den Neder-Rhijn.
Gravure door Iz. de Wit Jansz. naar J. Buys, 1783. GAU, bibliotheek.

Die hem voor 't wreed belang der snode Heerschzugt, boeïen:
Wanneer gij 't heilig vuur, van uw Vrijheid bluscht,
Zou dan de dankbaarheid nog in uw' boezem gloeïen?
De Godheid roept u toe: mijn kinders! gy zyt vrij! -
Doch, zoo gij naar de stem der Godheid niet wilt hooren:
Weläan! verbasterd Volk! kies dan de slavernij!...
Neen! God... roept ander maal! - of Neêrland gaat verloren!

Rechts op de gravure zien we hoe een Herculesje als 'de magt des Volks' inderdaad een 'helschen zwadder' brakend driekoppig 'nagtgedrogt' verslaat. Dat driekoppige monster komt in het vierde deel weer terug, nu als 'de valsche List' die door de moed der gewapende burgers wordt ontdekt. Heerszucht, in de gestalte van het Britse luipaard, moet daardoor bukken voor de Vrijheid.
De gravures van de overige delen werden alle ontworpen door Buys, maar gegraveerd door Cornelis Brouwer. In het vijfde en zesde deel gaat het weer om de verhouding tussen de Vrijheid en de Staatkunde; de verhouding wordt nu echter regelrecht bedreigd door dwingelandij, bedrog en geweld. De tendens van de gravures is daarmee verlegd van de internationale politiek naar de interne bedreiging van het vrije voortbestaan van de Republiek. In het zesde deel

3 Titelvignet voor het zesde deel van De Post van den Neder-Rhijn.
Gravure door C. Brouwer naar J. Buys, 1786.
Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

uit 1785 (afb. 3) komt het proces van de machtsvorming der burgers aan de orde. Staatkunde leert de Vrijheid

> Dat, zal haar zetel vast bestaan,
> Elk stand op haar moet invloed krijgen;

De aristocraat en de despoot dienen volgens de *Post* echter wel van die invloed te worden uitgesloten.

Alliantie met Frankrijk

De achtste titelgravure voor de in 1786 verschenen nummers van de *Post van den Neder-Rhijn* vertoont een allegorie op de alliantie tussen de Republiek en Frankrijk die kort daarvoor was gesloten. Aan een monument zijn de wapens van Frankrijk en de Staten-Generaal gehangen, onder het toeziend oog van de Vrijheid, die wijst op de gunstige gevolgen van deze verbintenis voor Neerlands

handel. De bedoelde alliantie werd gesloten op 10 november 1785 te Fontainebleau. Door dit politieke verbond was de Republiek voorlopig vervreemd geraakt van Engeland. De patriotten, die Engeland als hun natuurlijke vijand beschouwden, het land de schuld gaven van de achteruitgang van de Republiek en prins Willem V verweten te zeer Engelsgezind te zijn, beschouwden de alliantie met Frankrijk als een politieke overwinning. En die overwinning moest gevierd worden. In tal van Nederlandse steden werden door de patriotten feestbanketten aangelegd ter ere van deze alliantie en bij die feestmalen werden dikwijls uitgebreide feestdecoraties getoond. De uitgebreidste feestdecoraties bij zo'n alliantiefeest zijn bekend uit Amsterdam en Rotterdam. In Amsterdam, waar op 27 januari 1786 het alliantiefeest werd gevierd, waren het vooral de symbolische tafelstukken die de aandacht verdienden. Jacobus Buys, de tekenaar van zeven van de acht vignetten van de *Post*, bracht ook deze tafelstukken in een vijftal gravures in beeld. Centraal in de Amsterdamse maaltijd stond een grote tempel der eendracht, omgeven door stukken op 'Vrankrijks Voorspoed', 'Nederlands Groei en Bloei', ' 's Lands Recht' en 'De Vrije Zeevaart'. In Rotterdam waren de zaken nog grootser aangepakt. Daar waren tijdens de alliantiemaaltijd op 24 april 1786 kolossale tafelstukken als een tempel der eendracht te zien. Maar ook de wanden van de feestzaal waren geheel beschilderd met allegorieën op patriotse thema's: de Nederlandse en Franse helden van de Vierde Engelse Oorlog werden geroemd, alsmede typisch patriotse politieke helden als Oldenbarnevelt, De Groot, Van der Capellen en anderen. In veel andere plaatsen werd het verbond met Frankrijk op bescheidener maar niet minder overtuigde wijze gevierd[12].
Ook Utrecht kende een alliantiefeest. Immers, zo wilde de auteur van het geschrift *Nederland in Verbond met Vrankrijk:*

> Het voorbeeldige *Utrecht* had te veel proeven aan den dag gelegd van onbezweeken standvastigheid, in het handhaaven haarer burgerlijke rechten en vrijheeden! had te veel gevaarlijke schokken, die haaren geheelen val bedoelden, doorgestaan, en kende de verbitterdheid, de loosheid en de magt haarer wrokkende Vijanden en Tegenstreevers maar al te wel, om eene ALLIANTIE met VRANKRIJK niet als allerheilzaamst en allerheuchlijkst te beschouwen. In weêrwil der verontrustende berigten en stellige verzekeringen, dat de arm des militairen gewelds haare wettige en loflijke poogingen in eens, zou verijdelen, had echter de billijke vreugde over eene der wenschlijkste gebeurtenissen, de *Verbintenis* met het edelmoedige Fransche Rijk, de overhand[13].

De schrijver plaatst de Utrechtse alliantieviering hiermee in het perspectief van de Utrechtse patriotse revolutie, die ten tijde van het feest (23 februari 1786) inderdaad in een kritieke fase verkeerde. Vol spanning wachtten de patriotten immers af, of de vroedschap op 20 maart zou instemmen met de aanvaarding van een nieuw, door de patriotten opgesteld, regeringsreglement.
Het Utrechtse alliantiefeest werd op verschillende plaatsen gevierd. Allereerst illumineerden enkele particulieren hun huis en ook de zogenaamde stadskelder, de plaats waar de gecommitteerden en geconstitueerden uit de burgerij regelmatig vergaderden, prijkte met een verlichting. Voorts werd in het logement

[12] Een algemeen verslag van de alliantievieringen geeft *Nederland in verbond met Frankrijk. 10 November 1785* (Amsterdam, 1786). Voor Rotterdam zie B. ter Molen-den Outer, 'Een alliantiefeest te Rotterdam en de inrichting van de feestzaal volgens de beschrijving van Nicolaas Muys', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, XXXI (1980) 423-438.
[13] *Nederland in verbond met Frankrijk*, 35-37.

'Het nieuwe kasteel van Antwerpen' een deftig souper gehouden, dat 'door verscheiden braave Vaderlandsche Regenten en Burgers, was aangelegd geworden'[14]. De *Utrechtse Courant* spreekt in dit verband nadrukkelijk van 'een Burger-Gezelschap bestaande uit Kooplieden, Fabrikeurs, en anderen, zig mede bevonden hebbende onder de Tekenaren van het Adres tot den voorslag dezer gevierde Alliantie''[15]. Onder de aanwezigen zou zich volgens een tijdgenoot een van de geëligeerde raden van het eerste lid van de Utrechtse Staten, Van Renesse, hebben bevonden (de ander, Van Deijl, had wel ingetekend op het souper maar was niet gekomen), evenals elf vroedschappen onder wie Eijck, De Ridder, Smissaert, Van Haeften, Daunis, Abbema en De Leeuw. Van den Boogaard en Burman hadden ingetekend maar waren niet verschenen, evenals overigens Quint Ondaatje; voorts zaten Gordon, Hoevenaar, de Jonckheere, De Ridder van Almkerk en Liebeherr als commissarissen van het feest aan aan het souper, dat in totaal 64 couverts telde[16]. Net als in Amsterdam pronkte ook in Utrecht op het midden der tafel een grote tempel der eendracht, met Frankrijk en de Republiek in het midden. Bovenop de koepel stond Pallas Athene met op haar schild de beeltenis van Van der Capellen. Rechts van de tempel zag men de god van de door de patriotten zo voorgestane koophandel, Mercurius. Zijn vrolijke gelaatsuitdrukking moest waarschijnlijk zijn tevredenheid met de gesloten alliantie verbeelden. Links zag men de god van de zee, Neptunus. De figuren van de Overvloed (in een nis achter Mercurius) en de Dankbaarheid (achter Neptunus) completeerden het tafelstuk. 'Dit stuk was in zyn geheel verbonden met doorlopende Festonnen of Slingers van Bloemwerk. Het Beeldwerk in dezelve was ruim een voet hoog. Het geheel, schoon minder geextendeerd, als wel elders [lees: in Amsterdam], behoefde nogtans in naauwkeurigheid, uitvoering en konst voor geene andere te wyken, en heeft deszelfs vervaardiger, de Heer *Bernardus van Heuven,* daar mede allen verdienden lof behaald'[17]. Tijdens de verschillende vaderlandse toasts werden zelfs zestien miniatuurkanonnen verspreid over twee fortjes die onderdeel uitmaakten van de tafelsieraden gelost. De patriotten Van Haeften, Mulrooy, Paulus Bosch Bois en Van Manen luisterden de maaltijd op met hun 'keurige Digtstukken'[18].
Ook de patriotse sociëteit Concordia of ook wel De Eendracht gaf uiting aan haar vreugde over de alliantie. De Eendracht diende eind januari 1786 een rekest in bij de Finantiekamer van de stad, waarin zij meedeelde in de maand februari de alliantie met Frankrijk te willen vieren door onder andere een feestverlichting te laten maken van 50 voet breed en 40 voet hoog voor de vergaderplaats van de sociëteit, de herberg De Blauwe Druif aan de Mariaplaats, en wat vuurwerk te laten afsteken. Zij vroeg nu bij rekest deze illuminatie te mogen stellen 'langs de regel van het begin van de grote Steenen tegens het rabat klijne Steenen met zodanig paal, en latwerk, als dienen moet tot afschutzel, of staketzel met de ruymte, dat zy desnoods daarbinnen eenige stukken vuurwerk kunnen afsteeken'. Op gunstig advies van de Finantiekamer ging de vroedschap

[14] *Idem,* 36.
[15] *Utrechtsche Courant,* 27 februari 1786.
[16] Rijksarchief Utrecht (RAU), Familie Van der Muelen, nr. 223: Aantekeningen van Jan Carel van der Muelen 1786-1789, 64-65.
[17] *Utrechtsche Courant,* 27 februari 1786.
[18] De dichtstukken zijn afgedrukt in *Op de Vriendschapsverbintenis tusschen de Kroon van Frankrijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden, gevierd te Utrecht den 23 Feb. 1786* (Utrecht, 1786), aanwezig in het Gemeentearchief Utrecht (GAU), 1385.

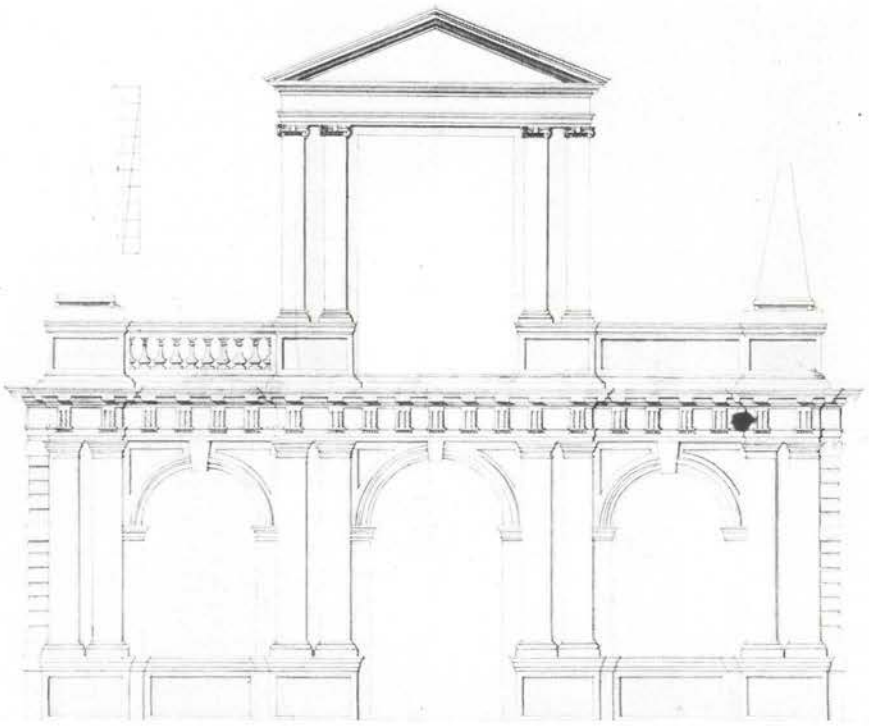

4 Ontwerp voor de illuminatie van de burgersociëteit De Eendracht op 23 februari 1786. Tekening in OI inkt en kleuren door G. van Dorssen, (1786). GAU, H.A.S. 86.2.

met het rekest van de maatschappij akkoord, op voorwaarde dat er geen 'luchtpijlen' zouden worden afgeschoten, die immers voor brand- en ander gevaar konden zorgen; de afperking van de illuminatie zou bovendien onder toezicht van de cameraar der stad moeten plaatsvinden. Op 20 februari 1786 volgde nog een verzoek aan de Heren van den Gerechte der stad om 'de nodige voorzieninge te doen tegen het afsteeken, en werpen van voetzoekers, slangetjes, en zoortgelijke vuurwerken' bij het feest, dat op 23 februari gevierd zou worden. Men besloot voor politietoezicht zorg te dragen[19].

Op 14 februari plaatste de sociëteit een advertentie in de *Utrechtsche Courant* waarin ze de feestelijke illuminatie aankondigde en meedeelde dat leden van de sociëteit en anderen die extra hadden bijgedragen ten behoeve van deze illuminatie, van te voren toegangsbiljetten konden afhalen. Op 23 februari vond de illuminatie dan plaats. De historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief in Utrecht bewaart nog twee ontwerptekeningen van de illuminatie van het sociëteitsgebouw van De Eendracht ter gelegenheid van het alliantiefeest. Beide tekeningen zijn van de hand van G. van Dorssen, een Utrechts architect over wie verder nauwelijks iets bekend is[20]. De ene tekening (afb. 4) is opgezet

[19] GAU, Stad, nr. 121: Resolutiën van de Raad, 30 januari 1786, f. 245-246, resp. 20 februari 1786, f. 280; nr. 1067: Resolutiën van de Finantiekamer, 28 januari 1786.

[20] Van Dorssen tekende ook enkele ontwerpen voor het vrijheidsbeeld op de Neude in 1798; daarvan zijn vijf tekeningen bewaard gebleven in het GA Utrecht. Hij zou voorts betrokken zijn geweest bij de nieuwbouw van de Utrechtse schouwburg in de jaren 1819-1820: G. van Klaveren Pz., 'De schouwburg op het Vredenburg', *Maandblad van Oud-Utrecht,* XIII (1938) 27.

5 Ontwerp voor de illuminatie van de burgersociëteit De Eendracht op 23 februari 1786. Tekening in OI inkt en kleuren door G. van Dorssen, (1786). GAU, H.A.S. 86.3.

als een regelmatige triomfpoort met een dorische pilasterdecoratie beneden en een ionisch apparaat boven. Dit laatste in afwijking van de oorspronkelijke Romeinse triomfbogen die slechts een lage attiek kenden boven de kroonlijst; omdat de decoratie in Utrecht tegen een Hollandse gevel moest worden geplaatst, zal Van Dorssen gekozen hebben voor deze oplossing. De opdrachtgevers konden waarschijnlijk kiezen tussen de linker variant met een opengewerkte balustrade of de rechter met een gesloten piedestalzone. Links en rechts op de hoeken waren obelisken geplaatst. Op de eerste tekening ontbreekt elk spoor van toegevoegde decoratie, met uitzondering van het zuilenornament. Een tweede tekening is meer uitgewerkt (afb. 5). De keuze van de zuilenorden en de globale opbouw van de illuminatie zijn gelijk aan die in de eerste tekening. Toch doen zich bij nader toezien enkele verschillen voor. Het accent ligt in deze tweede tekening meer op de middenas: de zijbogen zijn versmald tot nissen en de daardoor overgebleven ruimte aan de zijkanten is gevuld met twee oplopende zijstukken. De ionische pilasters van de bovenverdieping zijn in deze tekening door hun piedestal 'heengezakt' en staan nu direct op de kroonlijst van de dorische orde beneden; de daardoor vrijgekomen ruimte boven het fronton wordt benut door een illuminatie met een zonnemotief. De hoeken zijn in deze tekening niet gedekt door obelisken maar door klassicistische vazen.

Deze tweede tekening is ook qua decoratie wat verder uitgewerkt: links en rechts van het bovenstuk tronen weer - net als bij de hierboven beschreven alliantiemaaltijd - Neptunus en Mercurius. Tussen de ionische pilasters onderscheiden we een afhangende slinger eikeblad, symbool van burgerdeugd, onder de vazen zien we gekruiste lauriertakken als symbool van de beloonde deugd. Onder Neptunus merken we nog een ensemble op van een zwaard, schild en bundelbijl, symbool van macht en gezag, onder Mercurius eveneens een schild, een zwaard en een stok. In de linker nis staat de oorlogsgod Mars met de zuil der standvastigheid, rechts de Republiek der Verenigde Nederlanden met de bundel van zeven pijlen, symbool van de generaliteit der zeven provincies.
Ook van het uiteindelijke resultaat is een afbeelding bekend, zij het op heel wat onbeholpener wijze vervaardigd dan de ontwerptekeningen van Van Dorssen (afb. 6). De afbeelding verscheen als illustratie bij een werkje van de hand van J. Stichtenaar (een pseudoniem voor een onbekend Utrechts auteur), *Myn aandenken aan Nederlands Alliantie met Vrankryk, zynde een Bespiegeling van de Decoratien enz. der Illuminatie op die heuchelyke gebeurtenis, zo als die vertoond zyn, Te Utrecht den 23 February 1786, door de Burger Societeit Concordia* [. . .]. Het boekje werd uitgegeven bij A. Stubbe te Utrecht en geeft een uitgebreide beschrijving van de feestdecoratie. De auteur begint zijn beschrijving met een korte samenvatting van de geschiedenis van het patriottisme in de Republiek. Hij memoreert de propositie van Oostergo in Friesland om artikel VIII uit de Unie van Utrecht dat de bewapening van alle vrije burgers in de Republiek voorschreef nieuw leven te doen inblazen, en roemt vervolgens de rol van Utrecht bij de erkenning door de Republiek van de Verenigde Staten van Amerika in 1782 en bij het sluiten van de alliantie met Frankrijk. Utrecht

> zag de noodzaakelykheid eener verbindtenis met het edelmoedig Vrankryk. - Aangespoord, door het gezigt van het nut, welk daaruit, voor dit Gemeenebest, moest voordvloeien, was zy de eerste, die haare stem, haaren wensch, 's Lands geëerbiedigde Souverainen deedt hooren. Deze mede, door den aandrang van dat nut, overtuigd, bragten dit ter ooren der gezamenlyke Souverainen; en rasch werd deze zaak met den gewenschten uitslag bekroond: en Utrecht verkreeg den roem van zich, in dit geval, wederom, het eerste, voor 's Lands behoud, in de bresse te hebben gesteld. . . Zie daar nu, Utrecht, uwen wensch vervuld! . . . Zie daar de blyde viering van deze heuchelyke gebeurdtenis, door uwe prachtige Illuminatie, den sierlyken en wel geördenden Triumftempel, voor dewelke ik thans staa, en waarop myn aandacht, met zeer veel aandoening, gevestigd is. . .

Dan volgt Stichtenaars beschrijving van de decoratie. Het is verleidelijk te blijven citeren uit deze uitvoerige *Bespiegeling,* die met zijn vele zuchten, uitroepen en pauzes een typisch voorbeeld is van de emotionele wijze waarop in de late achttiende eeuw ogenschijnlijk nuchtere feiten werden weergegeven. Voor Stichtenaars is elke waarneming een aandoening, een aanleiding om zijn gevoel aan te spreken. Met behulp van Stichtenaars ontboezemingen en de bij zijn verhaal gepubliceerde afbeelding van de illuminatie van de sociëteit De Eendracht kunnen we tot een reconstructie en interpretatie van het geheel komen.
Stichtenaar beschrijving is op het eerste oog volledig associatief en ongeordend. Hij begint niet de hoofdvorm van de illuminatie te beschrijven, om vervolgens nader in te gaan op de verschillende zingevende details, zoals wij misschien zouden verwachten. Een dergelijk strikt formele benadering van de beeldende kunst en de architectuur was de achttiende eeuw weliswaar niet volledig vreemd, maar lag destijds toch niet erg voor de hand. De benadering van de auteur volgt een andere, niet formele logica: ze is volledig opgebouwd vanuit

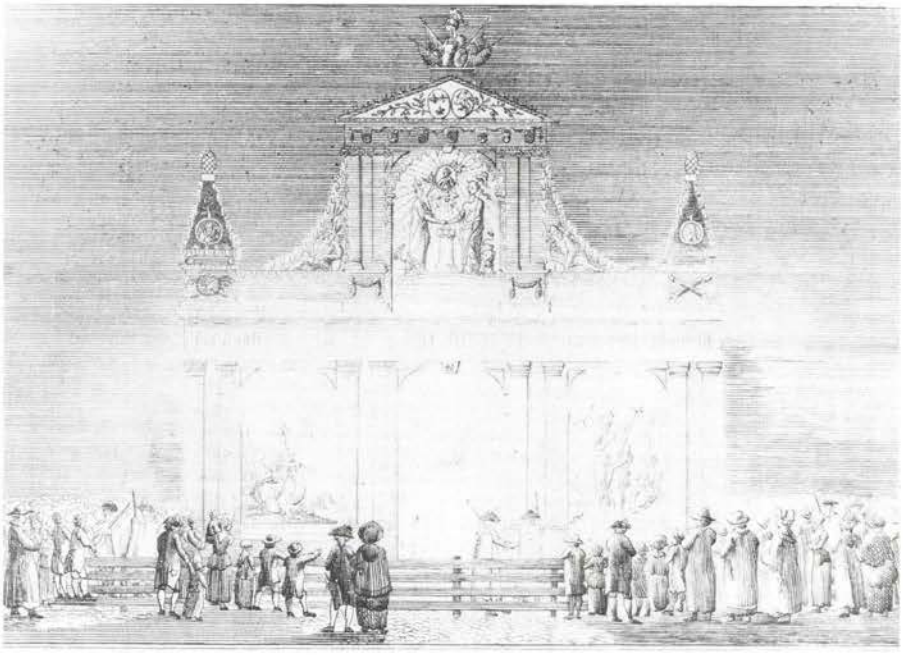

6 Afbeelding van 'Utrechts Vreugdeblyk'.
Gravure zonder naam, met adres van A. Stubbe, (eind 18e eeuw).
GAU, H.A.S. 86.1.

de inhoud van de voorstelling van de verschillende decoraties en vanuit die inhoud poneert Stichtenaar allerlei wetenswaardigheden over zijn politieke opinie. Voordat we die opinie gaan volgen, is het vanuit kunsthistorisch oogpunt toch dienstig even te zien hoe de uiteindelijke versie van de decoratie zich verhield tot de twee eerder beschreven ontwerpen. Dan blijkt dat de illuminatie op 23 februari 1786 het dichtst in de buurt bleef van het door ons als eerste bekeken ontwerp van Van Dorssen. Op enkele kleine decoratieve details die we in het tweede ontwerp zijn tegengekomen na, werden bij de uitvoering de dorische en ionische zuilenordening en dus ook de proporties van het eerste ontwerp gevolgd. Van de twee mogelijke varianten werd de voorkeur gegeven aan een gesloten borstwering boven een open balustrade. In de grote lege vlakken onder de drie bogen beneden en onder de kroonlijst van de tweede verdieping waren chassinetten aangebracht: op raam bevestigde dunne doeken met daarop geschilderde allegorische afbeeldingen die betrekking hadden op de te vieren gebeurtenis. Bovenop het fronton prijkt nog een wapentrofee die in geen van de eerdere ontwerpen voorkwam.
Stichtenaar benadert de illuminatie vanuit het motief van de zeven provincies, wier wapens niet erg prominent aan een festoen in het fries vlak onder het fronton zijn afgebeeld; het wapen van de generaliteit, de bundel met zeven pijlen, komt - op de gravure nauwelijks zichtbaar - voor op een der schilden van de wapentrofee bovenop het fronton. Voor Stichtenaar vormt dit motief de aanleiding tot een bespiegeling over de Unie, in 1579 in Utrecht gesloten en waarvan de stad na de Franse invasie van 1672 bijna werd uitgesloten. De dreiging

van die uitsluiting wordt door Stichtenaar geheel op het conto geschreven van 'den heerschzuchtigen Dwingeland', Willem III. Verraad lag daaraan ten grondslag: de Utrechtse troepen, nodig ter verdediging van de eigen stad, werden tot dekking van een andere stad aangewend en Utrecht werd door de dwingeland wegens diens verraderlijke aftocht aan het eigen lot overgelaten, overheerst, onderdrukt en mishandeld. Utrecht mocht nog slechts lid blijven van de Unie nadat de stad door de oplegging van een nieuw regeringsreglement in 1674 van een groot deel van haar oude rechten was vervreemd. En juist tegen dit regeringsreglement van 1674 opponeerden de Utrechtse patriotten.
Tegenover deze verraderlijke behandeling van Utrecht plaatst de auteur dan 'de beeldtenis van den onsterflyken Stichtschen OLDENBARNEVELD'. De overwegingen over het lot van 'deze waare en volstandige Vryheidsvriend' brengen Stichtenaar tot ademloze flauwte, hij ziet het heelal verzinken. Oldenbarnevelt vertegenwoordigt voor hem de tegenstrever van 'den trotschen Dwingeland [Maurits], met zynen gevloekten aanhang', de grote minnaar van het vaderland, de voorstander van de republikeinse constitutie, de handhaver der vrijheid. Op de gravure ontdekken wij Oldenbarnevelt in een medaillon aan de linker obelisk, waarvan het voetstuk wordt gesierd met twee gekruiste palmtakken, verbonden door het symbool der eeuwigheid, een slang die in zijn eigen staart bijt. Als pendant van Oldenbarnevelt vermeldt Stichtenaar de afbeelding van Lambertus Velthuis, die in 1674 samen met zijn broer Wernard 'het ongelukkige slachtoffer zyner Vaderlandsliefde' was geworden.
Na aldus de grondslag van de vrijheid der stad en provincie Utrecht bekeken te hebben en twee helden geroemd te hebben die haar vrijheid hadden verdedigd tegen allerlei vormen van dwingelandij, gaat Stichtenaar over tot de behandeling van de gebeurtenissen die aanleiding gaven tot de alliantie met Frankrijk. Op het rechter chassinet beneden ontwaart hij 'den grimmenden Brit' op de drempel van een vorstelijke tempel, die trouweloos enkele met de Republiek gesloten traktaten verscheurt[21], voor Stichtenaar reden om de gehele geschiedenis van Nederlands moeizame maritieme relatie met Engeland uit de doeken te doen. Ondankbaarheid, verraad, roofzucht, onmenselijk gedrag jegens de overwonnenen, dat zijn de kwalificaties die de Engelsen worden toegevoegd. Dankzij de hulp van 'de Menschen-vriend, de Magtige Lelie Vorst', Lodewijk XVI, wordt de hulpeloze Nederlandse Maagd gered. Zij werpt een verachtend oog op de vergramde Brit, terwijl Lodewijk haar de tekst toevoegt die ook onder het chassinet is opgenomen:

> Der Britten euvelmoed schend vry uw Zeetraktaat!
> Geen nood... Zo Gy U slechts op myne trouw verlaat.

De verbreking van juk en kluisters op de voorgrond en de slag bij de Doggersbank onder schout-bij-nacht Zoutman in de achtergrond van de schildering zorgen voor de opleving van de Nederlandse maagd.
Het linker chassinet vertoont de Nederlandse maagd samen met de Franse Mars, die juist zijn voet zet op de verslagen Brit. En passant wijst Mars Nederland nog op de herovering door de Fransen van St Eustatius, dat de Engelsen zo verraderlijk hadden ingenomen, ondanks de tegenstand van de dappere

[21] De *Utrechtsche Courant* van 24 februari 1786 beschrijft deze figuur als een 'zeer verstoord, en afgunstig Staats-Dienaar, verwoed aangezet, en dreigende de Nederlandsche Maagd te onder te brengen', die een tractaat verscheurt waarop '1674' staat.

Krul. Bij het sluiten van de vrede schonk Frankrijk de Republiek deze kolonie edelmoedig terug:

De Fransche Mavors schoot het harnas voor my aan;
Hy kwam, hy zag, hy won, en deed my weêr bestaan.

Het chassinet middenboven, 'de hoofdbedoeling van deze heuchelyke gedachtenis', toont allereerst de afbeelding van de onsterflijke Capellen tot den Pol, 'in eenige Genietjes omvangen, met 's hemels glanssen bestraald'. Ondanks alle tegenwerkingen, ondanks het feit dat de 'Volksmisleidende Dwingeland [...] zyn zwadder op hem uit[braakte]' (de overeenkomst met het vers op het titelvignet van de *Post van den Neder-Rhijn* van 1783 is frappant), bleef deze 'schutsmuur, het bolwerk en de steunpylaar van het wankelende staatsgebouw' overeind. Van der Capellen figureert in deze decoratie niet alleen als algemeen patriotse held, maar vooral ook als degene die had aangedrongen op een verbintenis met Frankrijk. Zijn streven had succes, 'Maar, maar!... Daar komt de Dood, de verwoester van het menschelyke geslacht, en maait, met haare zeisse, den leevensdraad van dezen held af!... Kunt gy dan, wreede, dezen niet ontzien? - Zyt gy dan zo mededogenloos, dat gy ons dezen held, dezen, ons zo dierbaaren held, ontrukt? -

Moet dan Capellen, door u, sneeven?
Misgunt gy Hem het dierbaar leeven?
Moet hy dan vallen, door uw hand?
Bespot gy dus een zinkend Land?
Of kent gy nimmer, op dees Aarde,
Des helds verdienstelyke waarde?
O, neen!... Gy veld hem, wreedlyk neêr...
Gy veldt... Hy sterf!... Hy leeft in eer!

Met moeite rukt Stichtenaar zich los van het hartgrievende tafreel en richt zich eindelijk op 'het echte, het voornaamste van deze Uwe plechtige, Uwe welgeördende Illuminatie'. Daarop reikt Lodewijk XVI, vergezeld van de Gallische haan, de Nederlandse maagd, met vrijheidslans en -hoed en Nederlandse leeuw, de hand over een altaar waarop de verbondsacte ligt. In het fronton herkennen we de verenigde wapens van Frankrijk en de Republiek. Ook in de beschrijving van dit derde chassinet speelt de gedachte van het binnenlandse verraad (door Willem V en de zijnen) weer een rol. Ondanks het binnenlands verzet van 'de inwendige slaaven-hoop' bood het genereuze Frankrijk de Republiek toch een verbond aan. Ook het verval van de Republiek in politiek, militair en economisch opzicht wordt hier nog eens door Stichtenaar gememoreerd. Het vers van J (lees: M). Mulrooy onder het chassinet vat Capellens aandeel in de gebeurtenissen en de sluiting van de heuglijke alliantie met Frankrijk nog eens samen:

De Nederlandsche Maagd, van elk, zo't scheen, verstooten,
Heeft eindlyk met den Vorst van 't magtig Lelieryk,
Dien waaren Menschenvriend, den grooten Lodewyk,
Het lang gewenscht verbond, Capelle's doel, geslooten.

Mercurius en Neptunus, die we ons nog herinneren van het tweede schetsontwerp, genieten liggend in de zwikken terzijde van deze decoratie van de zegeningen die dit verbond met zich meebrengt. Stichtenaar eindigt met een lofrede op het Utrechtse garnizoen, dat - in tegenstelling tot de 'aangehitste Aards-

Tyrannen' in bijvoorbeeld Den Haag en Arnhem - de statige triomftempel in Utrecht bewaakt. Hij hoopt tenslotte, dat de vrijheid van de stad zal herleven en de aristocratische dwingelandij uit het gewest wordt geweerd.
Een beschrijving van de decoratie van het chassinet in de centrale poort beneden ontbreekt. Zo te zien gaat het om een poort met het Utrechtse stadswapen op de sluitsteen en een niet te identificeren allegorische figur in de boog[22].
Jan Carel van der Muelen merkt naar aanleiding van de verlichting aan de sociëteit en aan de stadskelder op dat '[. . .] zeer veele menschen op de been geweest zijn, dog alles is zonder desorders afgelopen: alleen heeft de sterke wind belet dat de ligten niet behoorlijk zijn aangebleven'[23].
Vergelijking met decoraties bij de alliantievieringen in Amsterdam en Rotterdam leert, dat de patriotten steeds terugvielen op dezelfde onderwerpen en motieven. De alliantie zelf werd meestal afgebeeld als de vereniging van de wapens van de Republiek en van Frankrijk of als een verbintenis tussen de Nederlandse maagd en de Franse koning. Patriotse helden uit heden en verleden als Oldenbarnevelt en Capellen speelden meestal een rol in de alliantiedecoraties; het voorkomen van Velthuis in de illuminatie van de Utrechtse sociëteit De Eendracht is natuurlijk typisch voor Utrecht. De roemruchte gebeurtenissen uit de Vierde Engelse Oorlog als de slag bij de Doggersbank of de herovering van St Eustatius zouden ook in Rotterdam worden afgebeeld. Men zou kunnen zeggen dat de tempel die in Amsterdam en Rotterdam tijdens de feestmaaltijd op tafel stond, in Utrecht in vergrote vorm was opgetrokken voor de gevel van de sociëteit[24].
Het al eerder gesignaleerde lokaal artistiek patriottisme in Utrecht komt opnieuw aan het einde van de beschrijving van de decoratie in de *Utrechtsche Courant* van 24 februari tot uiting: 'Wy zullen ons niet vermeten uitteweiden over de frayheid en luisterrykheid van dit Stuk, en de eer, die hetzelve aan onze Bouwkundigen, en Meesters in de Schilder-Konst alhier aandoet; willende wy dit liefst den onpartydigen Vreemdelingen laten beoordelen.'
Wie verder nog mocht twijfelen aan de patriotse bedoelingen van de feestdecoratie van de sociëteit De Eendracht, moet na het lezen van de bespiegelingen van de Stichtenaar begrepen hebben hoe de vork in de steel stak. Toch waren de commissarissen van Concordia zelf niet helemaal gediend van de uitgave van de gravure door Stubbe. Al de dag na de viering kondigde deze in de *Utrechtsche Courant* van 24 februari 1786 aan de prent uit te geven. M. Mulrooy, de schrijver van in elk geval een van de verzen op de illuminatie, liet daarop namens de commissarissen van de sociëteit weten 'dat gemelde *Stubbe* niet in staat is, daar van eene accuraate Afbeelding aftegeeven; en dat 'er eerstdaags een plan van Inteekening op vier KUNSTPLAATEN verbeeldende het GEBOUW en CHACHINETTEN, door de Maakers daar van te vervaardigen, als mede eene Beschryving van al het geen by die plegtige gebeurtenis heeft plaats gehad, door den Boekverkooper J. VAN DRIEL zal worden aangebooden; en verzoeken dierhalven allen en een iegelyk, om deeze alleenlyk voor eene echte en accu-

[22] Vgl. ook de *Utrechtsche Courant* van 24 februari 1786 voor een minder uitgebreide beschrijving van de onderdelen van de illuminatie.
[23] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 223, 64-65.
[24] Niet voor niets beschreef de *Utrechtsche Courant* van 24 februari 1786 net als Stichtenaar de illuminatie als een 'Triumph-Tempel'.

raate Afbeelding en Beschryving als vermeld te willen houden.' Uit deze advertentie zou blijken dat meer mensen dan Van Dorssen bij het ontwerp en de uitvoering van de illuminatie betrokken zijn geweest; vermoedelijk gaat het daarbij vooral om de schilder van de chassinetten. Stubbe, wiens nering in gevaar dreigde te komen, liet het niet op zich zitten. Op 1 maart deelde hij in dezelfde krant mee dat hij zich niets zou aantrekken van de kwaadaardigheid van de commissarissen die het publiek trachtten wijs te maken dat alleen de kunstenaars zelf een goede aftekening van de illuminatie zouden kunnen leveren. De decoratie had lang genoeg gestaan om één van de duizenden toeschouwers de gelegenheid te geven een goede tekening van het geheel te vervaardigen. Nog dezelfde dag zou bij hem een gravure van de illuminatie worden uitgegeven 'en op dat het voor ieder ligt verkrygbaar zy, is de Prys gesteld op 6 stuivers. By open water zal hetzelve alom worden verzonden.' De commissarissen hebben zich vermoedelijk bij de uitkomst neergelegd; in elk geval is ons niets van een andere afbeelding bekend[25].
De affaire bevat voor ons nog een waarschuwing niet automatisch een beschrijving van een bepaalde feestviering te aanvaarden als de enige juiste of officiële. Stichtenaar valt niet te betrappen op onjuistheden in zijn waarnemingen; de patriotse interpretatie die hij eraan geeft zal ongetwijfeld dicht in de buurt van die van de opdrachtgevers tot de illuminatie zijn gekomen. Bij gebrek aan gegevens over de identiteit van de auteur valt de precieze relatie die hij onderhield met de sociëteit De Eendracht echter niet vast te stellen.

Kunst en politiek

Werd er bij de titelgravures voor de *Post van den Neder-Rhijn* en bij de feestvieringen ter gelegenheid van de alliantie van de Republiek met Frankrijk een visie verbeeld op algemene politieke vraagstukken, ook de politieke ontwikkelingen in engere zin vonden in Utrecht hun neerslag in de kunst. De verschillende fases in de omwenteling die in Utrecht in de jaren 1780 plaatsvond werden geaccentueerd door de uitgave van gravures of van penningen. Zo droegen de leden van het in 1783 opgerichte exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate een door I. M. Lageman gesneden penning waarop het wapen van de stad Utrecht en het zwaard en de olijftak als de symbolen van de zinspreuk van Pro Patria et Libertate: 'Ad utrumque paratus' (tot beide, dat wil zeggen tot gewapende strijd en vrede, bereid) te zien zijn. Een andere penning, deze van de hand van De Meijer, vertoont in wezen dezelfde elementen, zij het dat zwaard en olijftak nu worden gedragen door een uit de wolken tevoorschijn komende arm en dat het wapen van Utrecht aan de andere zijde van de penning nu het hart vormt van de vaandels van de acht schutterscompagnieën van de stad (afb. 7)[26]. Een fraai voorbeeld van de directe reflectie van de politieke gebeurtenissen in de penningkunde wordt geboden door een penning op verschillende gebeurtenissen uit het jaar 1783. Daarin worden aan de ene zijde de wapening van

[25] De kwestie wordt uit de doeken gedaan in G. van Rijn en C. van Ommeren, *Atlas van Stolk. Katalogus der Historie- Spot- en Zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland* (10 dln.; Amsterdam, 1895-1933) nr. 4630.

[26] *Beschrijving van Nederlandsche Historie-Penningen ten vervolge op het werk van Mr. Gerard van Loon* (10 dln.; Amsterdam, 1822-1867) nrs. 595 en 596.

7 Penning van het Utrechtse wapengenootschap Pro Patria et Libertate, 1783. Geslagen goud, Ø 40 mm. De voorzijde in afsnede gemerkt: De Meyer. Centraal Museum Utrecht, HC 1928 nr 2972. Links: voorzijde. Rechts: keerzijde.

Utrechts burgerij op 24 juni 1783 en de afschaffing van het recommandatierecht van de prins op 11 augustus 1783 herdacht door middel van de afbeelding van de Utrechtse stedemaagd die, gezeten in een tempel en vergezeld van de vrijheidslans en het stadswapen, een burger een geweer overhandigt en intussen het recht van recommandatie vertrapt. De achterzijde van de penning zinspeelt op het feit dat vanaf 22 december 1783 lagere stadsambten ook verkrijgbaar werden gesteld voor leden van een andere gezindte dan de calvinistische. Onder de spreuk 'Zy zyn christenen en vrye burgers met ons' wijst Utrecht Religio op de Unie van Utrecht waarin dat recht zou zijn vastgelegd[27].

De beslissing van de vroedschap om tegemoet te komen aan een rekest op 29 december 1783 van 725 burgers om in het vervolg zelf, en niet meer op voordracht van de stadhouder te voorzien in tussentijdse vacatures in de raad, werd op 19 januari 1784 gevierd met een illuminatie van de 'stadskelder' op de hoek van het Oudkerkhof en de korte Minrebroederstraat met de tekst 'Eyndelyk heeft de goede zaak getriumpheert'[28].

Ook naar aanleiding van de eed die de Utrechtse schutters op 20 maart 1786 aflegden op het nieuwe regeringsreglement werd een penning geslagen. Utrechts stedemaagd houdt op deze penning tegen de achtergrond van de Neude het nieuwe reglement voor aan enkele gewapende burgers die daarop de eed afleggen. Van de penning verscheen weer een afbeelding in gravure, waarbij een uitgebreide beschrijving van de voorstelling werd meegegeven. Ook verschenen verschillende gravures die de gebeurtenissen zelf uitbeeldden[29].

Het hoogtepunt van de patriotse revolutie in Utrecht vond plaats in het najaar van 1786. Op 2 augustus 1786 werden zestien gecommitteerden door de schutterij - bij gebrek aan voldoende vroedschapsleden die de procedure wilden steu-

[27] *Idem*, nr. 598.

[28] Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*, 88. De illuminatie wordt ook genoemd in de *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, F. J. L. Krämer en A. J. van der Meulen, eds. (6 dln.; Amsterdam, 1901-1918), V, 38.

[29] *Beschrijving van Nederlandsche Historie-Penningen*, nr. 639A-B; F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen* (4 dln.; Amsterdam, 1863-1882) nrs. 4702-4706.

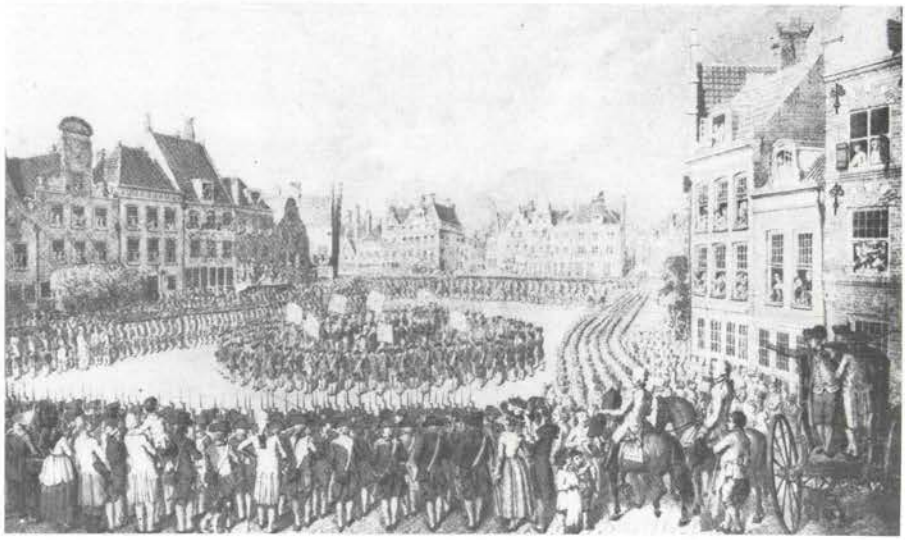

8 Beëdiging van zestien gecommitteerden op de Neude op 2 augustus 1786. Gravure zonder naam, (eind 18e eeuw). GAU, H.A.S. 86.17.

nen - beëdigd in hun ambt. Dat gebeurde op de met schutters afgezette Neude, het plein waarop alle belangrijke publieke manifestaties in Utrecht werden gehouden en tevens de centrale verzamelplaats van de schutterij. De leden van de acht schuttersvendels hadden zich, met hun vaandels, in een naar binnen gerichte kring opgesteld (afb. 8), de gecommitteerden werden deze kring binnengeleid en vervolgens beëdigd. Op enkele sympathisanten met de patriotse zaak na werden de leden van de vroedschap afgezet. Officieren en onderofficieren van de schutterij tekenden na afloop aan een onder de blote hemel geplaatste tafel een verbaal van het voorgevallene. Schutterij en gecommitteerden trokken na afloop in een optocht door de straten.

De gecommitteerden uit de burgerij beëdigden op hun beurt op 28 augustus vijftien door hen gekozen nieuwe leden van de vroedschap, wederom op de Neude. Bij die gelegenheid droegen de schutters trots de penning die betrekking had op de eed van 20 maart 1786 aan een rood-wit lint. John Adams, destijds ambassadeur van de Verenigde Staten in Engeland, was bij deze gebeurtenis aanwezig en onderkende het belang ervan blijkens de brief die hij op 11 september 1786 aan Thomas Jefferson schreef: 'In no Instance, of ancient or modern History, have the People ever asserted more unequivocally their own inherent and unalienable sovereignty'[30]. De beëdiging vond plaats op de Neude aan 'een Tafel, van 40 voeten vierkant, met een groen Bekleedzel omhangen, opgeslagen, staande op een verhevenheid, op welke men langs twee Trappen opging'. De tafel was opgebouwd in een hoefijzervorm met in het midden een extra tafel voor de beide secretarissen, A. Hoevenaar (dezelfde) en G. Bentinck (afb. 9)[31].

[30] Geciteerd bij J. W. Schulte Nordholt, *Voorbeeld in de verte. De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland* (Baarn, 1979) 245.

[31] *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken,* 1787, 857-858; *Vaderlandsche historie, ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie,* XII (Amsterdam, 1794) 353.

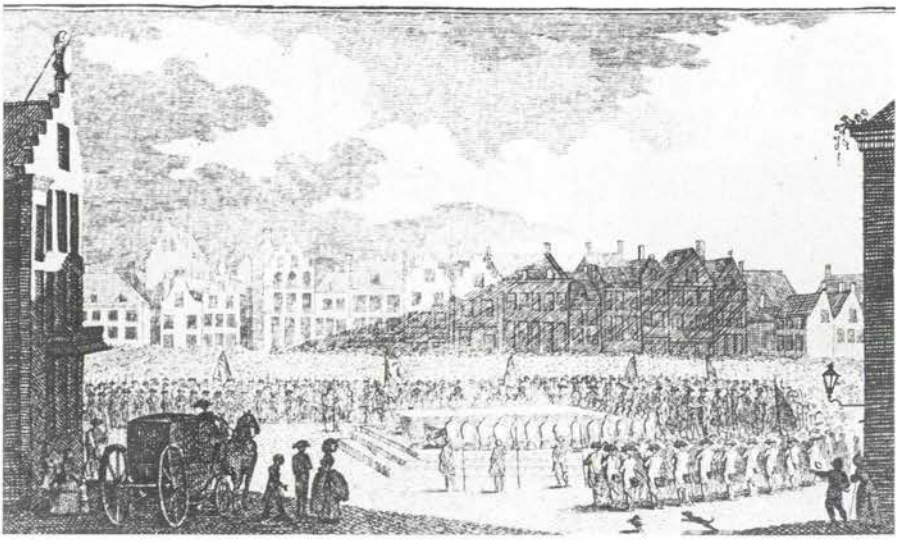

9 Het podium bij de beëdiging van vijftien vroedschappen op 28 augustus 1786 op de Neude. Gravure door W. Kok, (eind 18e eeuw). GAU, H.A.S. 86.21.

Op 12 oktober 1786 werd de revolutie in Utrecht voltooid met de eed op het nieuwe regeringsreglement door de laatste leden van de vroedschap. Daarmee werd het oude, door Willem III opgelegde reglement van 1674 'afgeschaft, gemortificeerd, geannuleerd en vernietigt'[32]. De hele plechtigheid werd uitvoerig beschreven in een extra-ordinaire editie van de *Utrechtsche Courant* van vrijdag 13 oktober. Wat ons in het verband van dit artikel interesseert is de 'tent', 'overdekte plaats', het 'theater' of de 'tempel' op de Neude - om de termen te noemen die de tijdgenoot gebruikte - waarin de ceremonie plaatsvond. De meest uitgebreide beschrijving ervan danken we aan de *Utrechtsche Courant* die de tempel beschrijft als:

> een verheven Vierkant [. . .], van veertig voeten, opgaande aan alle de zyden, met twee trappen, omvangen met agt Colommen, met een doorgaande Lyst aan den anderen gewerkt, uit welker vier hoeken een ovaal opging, 't geen zig in het midden verenigde in een Pedestal, waar op een Faam geplaatst, en Tentsgewyze met Zyldoek overdekt was. De Vloer en Tafel waren belegd en bekleed met groene Baay, en voorts de Colommen en Lysten wit geverfd, en met groene Festonnen, opgebonden met roode en witte Linten, versierd. Boven de middelste ingang, was het Wapen dezer Stad geplaatst, zeer cierlyk met een Eiken en Lauwer krans, in gouden Letteren de woorden: CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT: en op de vier hoeken vier Naaltjes, op welke, ten teken van de Vryheid, vier ronde Hoedjes geplaatst waren. Dit Stuk staat, dezen avond, zo met Piramiden, als anders, met omtrent duizend Glas-Lampen, zeer cierlyk, geïllumineerd te worden: gelyk men verstaat, dat verscheidene particuliere Illuminatien, byzonderlyk in de Stadskelder, zo wel als genoeglyke zamenkomsten, alhier, zullen plaats hebben.

Het gebruik van het motief van de vrijheidstempel doet ons onwillekeurig terugdenken aan de tempel die we eerder tegenkwamen op de penning uit 1783,

[32] GAU, Stad nr. 121: Resolutiën van de Raad, 12 oktober 1786. Hoe de beeldende kunst in deze dagen inspeelde op de actuele politieke ontwikkelingen blijkt onder andere uit de advertentie die schermmeester Souliers uit de Zalestraat op 11 oktober in de *Utrechtsche Courant* plaatste, waarin hij meedeelde dat men bij hem kon bezichtigen 'een Oudheids Schilderstuk: verbeeldende DUC D'ALBA op zynen Tyrannigen Throon'.

10 Beëdiging van het regeringsreglement op de Neude op 12 oktober 1786. Olieverf op doek door Utrechts meester, 1786. Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 2291.

aan de alliantietempel die op tafel stond bij de maaltijd op 23 februari 1786 en de illuminatie van de triomftempel voor het gebouw van De Eendracht diezelfde dag. De lijn die we eerder aanbrachten, van de kleine tempel op tafel naar de grote, tweedimensionale aan de gevel van De Eendracht, kunnen we nu nog doortrekken naar de driedimensionale, tijdelijk opgebouwde tempel op de Neude. Die vrijheidstempel was feitelijk een metafoor: met hun politieke overwinning hadden de patriotten de vrijheid in Utrecht een tempel gesticht. Dat men in die termen dacht blijkt ook uit de woorden die vroedschap Van Haeften, voorstander van de acties van de schutterij en kapitein van het vendel De Pekstokken, op 4 augustus uitsprak. Dat was twee dagen na de beëdiging van de gecommitteerden op de Neude, toen er nog geen sprake was van de bouw van een vrijheidstempel. Hij waarschuwde bij die gelegenheid zijn mannen vooral toch de eendracht te respecteren: '[...] zorgt voor de eendragt. Ik kan zidderen als ik om de verbreeking van dien sterken band denk; dan stort uw vryheids tempel in; dan zult gy vreemde goden moeten wierooken'[33]. De vrijheidstempel waaraan de patriotten in Utrecht al jaren aan het bouwen waren, stond dan nu echt op de Neude.

Uit de beschrijving in de *Utrechtsche Courant* valt op te maken, dat het hier ging om een typisch stuk feestarchitectuur, niet bedoeld als blijvend bouwwerk en opgetrokken uit materialen die snel en gemakkelijk verwerkt konden worden. Gelet op de identieke maten, zal men het podium dat op 28 augustus op de Neude was opgericht nu als basis voor de tempel hebben gebruikt. Dit wordt bevestigd door de aantekeningen van P. H. I. d'Yvoy die op 10 oktober 1786 noteert: 'deesen dag wierd weederom het Theater midden op de Neude op-

[33] *Vaderlandsche historie*, XII, 349.

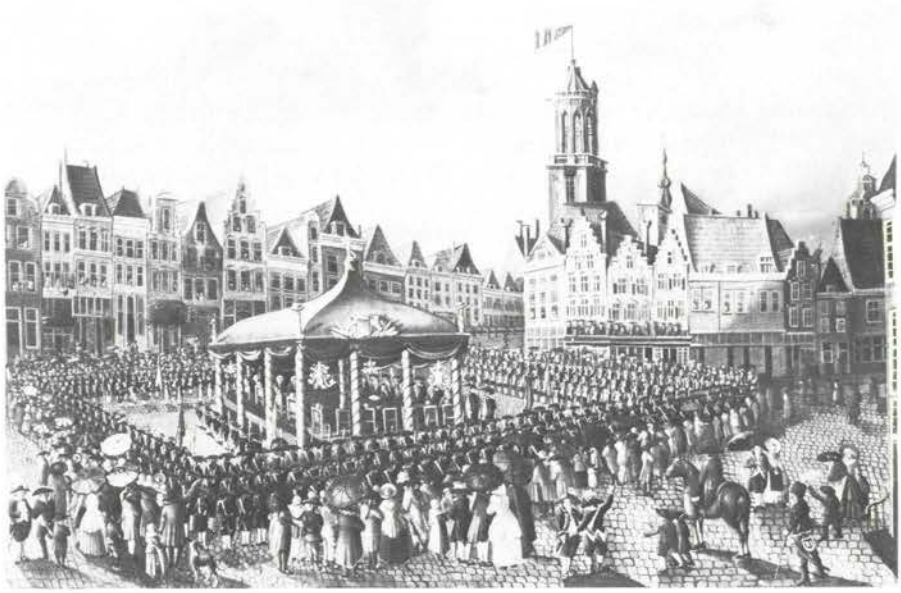

11 Beëdiging van het regeringsreglement op de Neude op 12 oktober 1786. Olieverf op doek door Utrechts meester, 1786. Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 2316.

geslaagen'. Hij deelt op de dag van de beëdiging, 12 oktober, mee dat 'die Micerable Tempel [. . .] overdekt was met de seijlen der Brandspuijten'[34], hetgeen het geïmproviseerde karakter van deze feestarchitectuur nog eens bevestigt. Zoals we dadelijk uitgebreider zullen vernemen, was de Faam op de koepel ook al eens eerder gebruikt, namelijk bij de viering op 31 mei 1786 van het 150-jarig bestaan van de Utrechtse Academie. Wie de architect is geweest van deze tempel is onbekend, maar vermoedelijk is het Frans de Heger geweest, de stadsfabriek van wie bekend is dat hij een overtuigd patriot was[35]. Zoals de *Utrechtsche Courant* meldde werd de tempel 's avonds verlicht. De in de gang van zaken teleurgstelde P. H. I. d'Yvoy meende dat dit gebeurde

> op eene zeere gemeene wijze sonder de minste smaak, en er waare zeer weijnig nieuwsgierigen om het te sien: hoe seer er musicq in gemaakt wierd; en de vrouw van de Fabriek de Heeger, welke in haare vroegere dagen was Mooije Meijd of Hoer gespeuld had; en nu nog een zeer ongeregeld leeven leijd; maar tegelijk een Poëtesse is; en zeer ge-Enthousiasmeerd voor de democratie; aldaar een reeks van Haar Versen uitgalmde zittende midden in dien Tempel, ten spot van de Weijnige omstanders. Onder welke er waaren die en op haar, en op de Verdubbeling der Vrijheijds houd [lees: hoed]; waar van er nu vier waaren: [aanmerkingen] maakten.

Hij meldt tenslotte nog dat er illuminaties te zien waren bij het Oude Kasteel van Antwerpen, bij ene Dubois op de Oude Gracht 'en ook had eene schilder

[34] Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. VI F 10: Aantekeningen van P. H. I. d'Ivoy, 1785-1787, 24-25.

[35] *Gedenkschriften Hardenbroek,* VI, 329-330. De Heger verzocht op 5 december 1786 aan de vroedschap om vrij licht en vuur. Zijn verzoek werd afgewezen, maar wel werden hem 30 ducaten toegekend voor zijn 'extraordinaire diensten in deze tijdsomstandigheden' en voor door hem gedane uitgaven ten behoeve van de artilleriewacht aan het magazijn. GAU, Stad, nr. 121: Resolutiën van de Raad, 5 december 1786, en nr. 1067: Finantiekamer, 30 januari 1787. Meteen na de restauratie werd De Heger als stadsfabriek vervangen door Jacobus van der Kloes: nr. 121, 24 september 1787.

genaamt Hune op de Neude woonende, nog al een Aardig chassinet: ten minste dit was het beste in smaak van alle'[36].

Het Centraal Museum te Utrecht bewaart twee doeken, die nu nog worden beschouwd als afbeeldingen van respectievelijk de beëdiging op 28 augustus en die op 12 oktober 1786 (afb. 10 en 11). De schilderijen komen onderling sterk overeen. Beide vertonen onder vrijwel gelijke hoek de Neude, op het midden waarvan een tempel is opgetrokken. De ene keer heeft deze tempel echter acht zuilen, die rusten op de tweede trede, een tamelijk hoogopgaande koepel met het Utrechtse wapen in een trofee als versiering en festoenen tussen de zuilen. De andere keer is hij afgebeeld met (vermoedelijk) twaalf zuilen, ditmaal staande op de eerste trede, met daartussen enkele zwaardere doekfestoenen; zo te zien staat er nog een zuil in het midden en komt tegen de koepel geen andere decoratie voor dan de vier vrijheidshoedjes die ook op het andere schilderij te zien zijn. Op beide schilderijen waait de stedelijke Utrechtse vlag prominent van de Domtoren[37] - die overigens ook de ene keer wat meer waarheidsgetrouw is afgebeeld dan de andere - alleen de windrichting verschilt: op het eerste schilderij waait de wind kennelijk uit het oosten, op het andere uit het westen. Het aantal aanwezigen in de tempel is ook verschillend: op het eerste schilderij tellen we niet meer dan twaalf raden aan de (ovale?) tafel en één schutter ervoor, op de andere lijken zeker twintig raden aanwezig. De verschillen tussen de beide afbeeldingen deden A. van Hulzen in zijn monografie over de Utrechtse patriottenbeweging vermoeden dat het om de uitbeelding van de gebeurtenissen op de Neude van respectievelijk 28 augustus en 12 oktober 1786 ging[38]. Onverklaard blijft dan echter het voorkomen van een tempel op het schilderij dat de 28e augustus moet verbeelden. Op 28 augustus heeft er immers helemaal geen tempel op de Neude gestaan, maar slechts een vierkant podium met een tafel erop. Afbeelding 10 en de beschrijving van de gebeurtenis laten hierover geen enkele twijfel bestaan. Het lijkt mij meer voor de hand liggen dat hier tweemaal dezelfde gebeurtenis, namelijk de beëdiging van het regeringsreglement op 12 oktober 1786 in de tempel op de Neude, is uitgebeeld. De schilderijen komen in stijl wel zoveel overeen dat het voor de hand lijkt te liggen dat ze beide door één schilder vervaardigd zijn. Dat deze - mogelijk schilderend uit zijn geheugen of op basis van een eenvoudige schets van de tempel - wat vrij met de werkelijkheid omsprong hoeft nog niet te betekenen dat hij twee verschillende voorvallen uit wilde beelden. Dergelijke vrijheden, slordigheden zo men wil, treffen we namelijk ook en in nog ernstiger mate aan in een kleine gravure uit 1789

[36] Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. VI F 10, 24-25. Vergelijk 'Eenige aanteekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787', *Kronijk van het Historisch Genootschap,* XXVI (1870) 398-399, waar gesproken wordt over 'een meenigte van volk' die de illuminatie wilde zien en over de vrouw van De Heger die 'een verfoejelijke aanspraak in vaarsen' deed. Deze auteur meldt nog dat die avond vier mannen met een strooien pop in de gedaante van Willem V op de Neude 'gespeelt, bespot, bespogen en bevuylt hadden' en hem 'onder verschrikkelijk rasen en vloeken' van de Viebrug in het water hadden gegooid.

[37] In verschillende geschriften uit deze periode wordt gewezen op het belang van de stadskleuren rood-wit, vooral in vergelijking tot de oranjekleur. Het wapperen van de stedelijke vlag werd beschouwd als een overwinning van het plaatselijk patriottisme; vergelijk bijvoorbeeld de verhandeling *De uitvaart van de orange echarpe, Gehouden binnen Utrecht Den 14. September 1784* (Utrecht, 1784) en de daarbij behorende spotprent in het Gemeentearchief Utrecht.

[38] Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd,* 7-8.

12 ' 't Groote Feest op de Neude te Utrecht, 1787.'
Gravure zonder naam, (eind 18e eeuw). GAU, H.A.S. 87.23.1.

die de titel draagt ' 't Groote Feest op de Neude te Utrecht, 1787' (afb. 12)[39]. Nog afgezien van de vergissing in het jaartal zien we deze keer de vrijheidstempel op de Neude geheel ten onrechte afgebeeld met zes zuilen en met allegorische figuren daarboven die niet te identificeren zijn, op de Vrijheid rechts voor na.
Over de identiteit van de schilder van de doeken in het Centraal Museum weten

[39] Muller, *Nederlandsche geschiedenis in platen,* nr. 4457, nr. 7.

we niets. Wellicht zijn ze van de hand van dezelfde Johannes Hune (?-1798) die op de avond van 12 oktober ook een verlicht chassinet voor zijn huis aan de Neude had staan. Dat huis komt in elk geval - maar dat bewijst verder helemaal niets - voor op de twee schilderijen. Het is het huis genaamd 'de drie wasse Bodems' aan de oostzijde van de Neude, dat Hune van 1770 tot 1790 bezat[40] en dat op de schilderijen links van de tempel, met de boompjes ervoor, is afgebeeld. Van Hune is bekend dat hij een overtuigd patriot was. Hij komt voor als ondertekenaar van verschillende door de patriotten ingediende rekesten en was lid van Pro Patria et Libertate[41]. Misschien - maar nu betreden we het terrein van louter speculatie - is ook het schilderij in het Centraal Museum met de afbeelding van de oefening van dat exercitiegenootschap van zijn hand?

Over één onderdeel van de tempel is nog het een en ander te doen geweest, namelijk de gestalte van de Faam. In een ook door Van Hulzen geciteerd schimppamflet op de 'Neude-raden' wordt zij al te schande gemaakt:

> De Faam, die op den Tempel stond,
> keek overal de Neude in 't rond
> en sprak: zijn deze nu die Heeren,
> die 't recht der stad in onrecht keeren?
> Ik ken se niet. Het doet mij leet,
> zij blies, wat nu. Zij liet een sch..t[42].

Jan Carel van der Muelen deelt in zijn aantekeningen over 1788 mee, dat de faam dezelfde was als die tijdens de viering van het 150-jarig bestaan van de Utrechtse Hogeschool eind mei 1786 op de preekstoel in de Dom had gestaan en later op de catheder in het auditorium der universiteit stond opgesteld. De herinnering aan de Faam op de tempel werd weer wakker geroepen toen de schilder P. J. Muller in augustus 1788 aan de vroedschap voorstelde ter gedachtenis van de omwenteling ten gunste van Oranje in september 1787 een gebouw op de Neude neer te zetten en daar vuurwerk af te steken en een concert te geven (een duidelijker revanche op de tempel op de Neude, de illuminatie en de muziek van 12 oktober 1786 kon men zich niet wensen). Bij gebrek aan geld en deskundig personeel stelde de vroedschap voor in plaats van dit plan een dankdienst in verschillende kerken te organiseren en ter gelegenheid daarvan 'het verhemelte van 't jubilé met de Faam wederop op de predikstoel (in de Dom) te plaatzen.' Enkele raden waren door dit voorstel echter gechoqueerd, 'als hebbende deze faam mede op de Neude gefungeerd gehad' en men besloot daarop maar in gouden letters het opschrift 'Gode zij alleen de eere' aan te brengen[43].

De helden van Vreeswijk

De slag die Utrechtse patriotten op 9 mei 1787 aan de Vaartse Rijn bij Jutphaas leverden met het regiment van de graaf Van Efferen en die de geschiedenis is

[40] GAU, Stad, nr. 1166: Blaffert van 't Enckele Huijsgeld 1752/1753-ca. 1802; nr. 1175: Lijsten van de namen der nieuwe eigenaars 1777-1791; nr. 1176: Transporten 1783-1793. Blijkens Begraafboek nr. 139, f. 555 verso stierf hij in 1798 in behoeftige omstandigheden.

[41] Met dank aan Dr N. C. F. van Sas die mij deze informatie verschafte.

[42] *Lijst van de Edele Achtbaare Respectable Venerable, Capable, Estimable en Zeer geleerde Raaden van Utrechts Neude* (1787), geciteerd bij Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd,* 249-251.

[43] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 225, 122-124 en 144-151, resp. 18 augustus en 16 september 1788.

ingegaan als de slag bij Vreeswijk, heeft altijd tot de verbeelding gesproken. In de geschiedenis van het Utrechtse patriottisme is dit misschien niet het belangrijkste maar wel het spectaculairste moment geweest. Ook de beeldende kunst is niet onberoerd gebleven door de gebeurtenissen op de negende mei. Vooral het feit dat er aan patriotse zijde twee ware slachtoffers vielen, Cornelis Govert Visscher en Robertus van der Vlerk, maakte een diepe indruk in de Republiek. Zowel van Visscher als van Van der Vlerk verschenen dan ook diverse portretten in gravure en op hun marteldood werden verschillende allegorieën gegraveerd, al dan niet begeleid door een bijschrift in patriotse zin[44].
De vroedschap van Utrecht meende dat ze een actieve rol moest spelen bij de bevordering van de herinnering aan de slag en de verering van de nagedachtenis van de beide gesneuvelde patriotten. Op verzoek van het korps officieren van de artillerie der genie waartoe Van der Vlerk behoord had, stemde de vroedschap erin toe om Van der Vlerk 'met de gewone militaire honneurs ter aarde te bestellen'[45]. Zijn begrafenis vond plaats op 17 mei in de Weeskerk. Op zijn kist rustte een tinnen plaat met de tekst 'Hier rust een Batavier Robertus van der Vlerk [...][46]. De *Post van den Neder-Rhijn* drukte een gedicht af, waarin het 'Vrijheidminnend Volk' opgeroepen werd te treuren bij Van der Vlerks graf en waarin de 'Bataafse Jong'lingschap' uitgenodigd werd deze held na te volgen en liever voor het vaderland te sterven dan zich slaven te laten maken[47]. Visscher was op 15 mei 1787 begraven in de Buurkerk op kosten van de stad. In de begrafenisstoet liepen de leden van de vroedschap, de commissarissen tot het defensiewezen, de schutters, artilleristen van de stad en talrijke anderen mee[48].
Op 16 mei 1787 besloot de raad een zilveren penning te doen vervaardigen ter herinnering aan de triomf van Vreeswijk en deze penning uit te delen aan die schutters en auxiliairen die zich in de actie dapper en lofwaardig hadden gedragen. Twee exemplaren van de medaille zouden in goud worden geslagen: een ervan was bestemd voor de aanvoerder van de Utrechtse troepen, D'Averhoult, de ander voor de ouders van de gesneuvelde Visscher; een zilveren medaille zou worden uitgereikt aan de weduwe van Van der Vlerk, waarmee het verschil in militaire en sociale rang tussen de beide martelaren eens te meer werd benadrukt. De heren gecommitteerden van het defensiewezen zouden een deskundige een tekening laten vervaardigen en die ter hand stellen van de heren gecommitteerden van stads financie. Op 5 juni werden inderdaad 'diverse tekeningen' aan de vroedschap voorgelegd en werd voorstel 'getekend no. 2 met een sterretje' gekozen. De kosten voor het laten ontwerpen en laten slaan van de medail-

[44] Muller, *Nederlandsche geschiedenis in platen,* nrs. 4807-4812. Zie ook Van Rijn en Van Ommeren, *Atlas van Stolk. Katalogus,* nr. 4725. Het Centraal Museum te Utrecht bewaart een hoeveelheid persoonlijke eigendommen van Visscher, geschonken door de familie Visscher, het bezit verder nog een aantal portretten die niet bij Muller en Van Stolk voorkomen. Zie hiervoor de catalogus van de historische afdeling van het museum, nrs. 9, 129, 130, 2922 en inv. nr. 15029.

[45] GAU, Stad, nr. 121: Resolutiën van de Raad, 14 mei 1787.

[46] Het opschrift 'Hier rust een Batavier' werd door een anonieme auteur ook passend geacht voor de grafzerk van Joan Derk van der Capellen, blijkens de *Post van den Neder-Rhijn,* nr. 751.

[47] Geciteerd door Van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd,* 273.

[48] GAU, *Lyste der begraavnis van den Heer Mr C. G. Visscher* (handschrift; 1787). Zie ook het verslag in de Extra-ordinaire *Utrechtsche Courant* van 17 mei 1787.

[49] Op voorstel van de leden van de Finantiekamer: GAU, Stad, nr. 1067: Finantiekamer, 24 mei 1787.

les zouden worden betaald uit het contante geld en uit de opbrengst van de verkoop van de goederen die op 9 mei waren buitgemaakt[49]. 'Meijer de wapensnijder' declareerde voor het snijden van de stempels en het slaan van de penningen *f* 175,-[50]. Het is niet helemaal duidelijk of het hier dezelfde penning betreft als de enige mij bekende op de slag bij Vreeswijk. Deze toont aan de ene zijde de allegorische, gevleugelde figuur van de Overwinning, gezeten op een wolk. Zij slingert met haar rechterhand bliksemschichten naar een troep vluchtende soldaten[51]; haar linkerhand, die steunt op het wapen van de stad Utrecht, draagt al vast de palmtak van het martelaarschap en de lauwerkrans van de overwinning aan. In het randschrift leest men: 'Overwinning bij Jutphaas' en in de afsnede 'Onder d'Vaart' en de signatuur 'Lageman f.' Aan de andere kant staat in een lauwerkrans het opschrift: 'Door dapperh. der burgers en auxiliairen 17 5/9 87' en in het randschrift 'Op onze ygen militie door dwingelande aangevoerd'. Deze penning is volgens de signatuur vervaardigd door de Amsterdamse medailleur Lageman[52].
Een officiële begrafenis voor Visscher en Van der Vlerk en het laten slaan van medailles voor degenen die hadden meegevochten in de slag, vond men echter kennelijk niet voldoende. Al daags na de slag, namelijk op 13 mei 1787 had de Utrechtse vroedschap besloten

> op stadskosten een monument met eene gepaste inscriptie te doen vervaardigen en te plaatzen bij de grafkelder waarin den Heer Cornelis Govert Visscher Kapt. Luitenant in de Compagnie Turkeijen laatstleden woensdag in de rencontre bij fokkensteeg van Oude Geijn roemwaardig gesneuveld tot zijn Ed: Eer en altoos blijvende gedachtenisse zal ter aarde besteld worden. Als mede dat bij de begraafplaats van den mede aldaar gesneuvelde Cannonier Robertus van der Vlerk eene inscriptie op een Bord zal worden opgehangen. - Mitsgaders dat aan de weduwe van gemelde Van der Vlerk uit Stadskasse een douceur zal worden uitgereijkt tot support van de begravenis[53].

Het idee om gedenktekens voor Visscher en Van der Vlerk op te richten sloot aan bij de gedachte die werd geuit in enkele pamfletten die verschenen kort na de gebeurtenissen bij Vreeswijk. Zo laat een anonieme auteur 'Den geest van Oldenbarneveld by de graaven der twee gesneuvelde Utrechtsche helden, Mr. C: G: Visscher, en R: van der Vlerk' het volgende zeggen:

> Nadert dan gy alle, die de dierbaare Vryheid mind, deze rustplaatsen; hier leid het stoffelyk deel, uwer Medeburgeren, terwyle hunne Edele zielen, reeds in vryer lugt, op eene zegepraalende wyze ademe. - Streeft hun voorbeeld na, en moet ons vervallen Staatsgebouw, op nieuw in Burgerbloed bevestigd werden, welaan ontrekt u niet, aan uwe verpligting[54].

Ook in een uitgebreid gedicht van Jan Verveer, in 1787 te Rotterdam verschenen, duikt het idee op een monument voor Visscher te stichten, en wel op de heilige plaats waar hij gesneuveld was. Verveers gedicht krijgt echter juist in

[50] Idem, 9 juni 1787.
[51] In *Beschrijving van Nederlandsche Historie-Penningen,* nr. 686, wordt in dit verband een graf-dicht op Visscher aangehaald, afgedrukt in de *Post van den Neder-Rhijn,* nr. 566:
'De Godheid zag dit bloed en bliksemde terneêr
Het beulenrot en streedt voor Utrechts burgerhelden'.
[52] Lageman, gevestigd aan de Papenbrugsteeg te Amsterdam, adverteerde op 12 juni 1787 in de *Utrechtsche Courant* voor de penning: de zilveren versie kostte *f*.1,16, de gouden *f*.22. – .
[53] GAU, Stad, nr. 142: Extra-ordinaire notulen van de vroedschap, 13 mei 1787. Op 11 juni werd besloten de weduwe Van de Vlerk wekelijks 'eenige penningen' te verschaffen 'tot haar subsistentie': Idem, nr. 121: Resolutiën van de Raad.
[54] *Den geest van Oldenbarneveld by de graaven der twee gesneuvelde Utrechtsche helden, Mr. C: G: Visscher, en R: van der Vlerk* (1787) 11.

verband met de gedachte een gedenkteken op te richten een wending die al in de klassieke oudheid en sinds de renaissance in talrijke grafoden werd geformuleerd, namelijk de gedachte om niet een (vergankelijk) monument in steen te stichten, maar in ieders hart de naam van de overledene voor eeuwig te laten voortbestaan:

> Werd ooit der Deugd' eene Eerzuil opgericht,
> Verdient een Held dit duurzaam glorieteeken,
> Dat dankbaerheid dan hier een grafnaeld sticht!
> Bleek immer trouw, hier is zy klaer gebleken!
> Een grafnaeld! neen, zo lang men Neêrland noemt,
> Schoon deze grond niet meer bekend mogt wezen,
> Zal elk in 't hart nog VISSCHERS beeldnis lezen,
> Zoo lang de Belg op Heldendeugden roemt[55].

De raad van Utrecht wenste echter geen wissel op deze onzekere toekomst te trekken. De gecommitteerden ter stads financie en J. A. d'Averhoult, die belast waren met de uitvoering van de resolutie van 13 mei, werden op 24 mei al gemaand tot spoed[56]. Op 4 juni 1787 vergaderde de raad weer over de plannen voor het Visscher-monument. Daarin rapporteerden D'Averhoult en de overige gecommitteerden dat de familie van de overleden Visscher een aanbod had geaccepteerd 'van de franse marquisin de Chatenai, om een monument ten haaren kosten ter eere van dien ongelukkig gesneuvelden vaderlander by deszelfs graf te laten vervaardigen'. De gecommitteerden meenden echter, met alle waardering voor dit initiatief van de markiezin, 'dat de Vroedschap nochtans van stadswege ook eenig monument, ofschoon niet even kostbaar als het bovengenoemde, behoorde te laten in gereedheid brengen'. Men moest echter eerst maar eens afwachten hoe het door de markiezin de Chatenai bestelde monument eruit zou komen te zien. Intussen konden de heren gecommitteerden ter financie een plan of tekening ter goedkeuring laten voordragen en voorts vast een bord met een inscriptie bij het graf van Van der Vlerk in de Weeskerk laten plaatsen. De vroedschap ging met al deze voorstellen akkoord[57]. De uitvoering van een gedachtenisbord voor Van der Vlerk leverde de minste problemen op. Op 20 juni meldde de finantiekamer bij de beeldhouwer Coopman een dergelijk bord 'volgens eene overgeleverde tekening' te hebben besteld; het zou in de Weeskerk worden opgehangen[58]. Van een betaling aan Coopman is het door de restauratie van september 1787 niet gekomen. In 1796, na de geslaagde Bataafse revolutie, diende hij daarom zijn rekening à *f* 87.4.- in en kreeg hij uitbetaald. De rekening maakt melding van 'een rouwbort met zeyn kreystroffees, een ijke krans daarom, ovaal, 664 letters daarop gesneeden voor Van der Vlerk'[59].

Intussen is onze nieuwsgierigheid natuurlijk vooral gewekt naar de identiteit

[55] J. Verveer, *By het Lyk van Mr. Cornelis Govert Visscher,* (Rotterdam, [1787]) 6-7.

[56] GAU, Stad, nr. 142: Extra-ordinaire resolutiën van de Raad, 24 mei 1787.

[57] Idem, 4 juni 1787.

[58] GAU, Stad, nr. 1067: Finantiekamer, 20 juni 1787. De Finantiekamer besloot op 28 augustus aan de vroedschap voor te stellen 'op instantie van de naaste Vrienden' van Van der Vlerk diens lijk bij nacht naar de Buurkerk over te brengen en daar ook het bord te laten ophangen. Waarschijnlijk speelde de ongewisse politieke situatie van het moment daarbij een rol. 'Op nader ingekomen berigt van de naast bestaanden' besloot men echter op 8 september van dit plan af te zien. Een W. N. Koopman was de vervaardiger van een gipsen portret van Mr Cypriaan Berger, thans nog bewaard in het Centraal Museum te Utrecht.

[59] [G. van] K[laveren Pz.], 'Eerherstel', *Maandblad Oud-Utrecht,* VIII (1933) 84-85.

van de markiezin de Chatenai die kennelijk zo getroffen was door de dood van Visscher. De naam Chatenai levert geen directe aanknopingspunten op: die komt in die tijd namelijk niet als zodanig voor. Vermoedelijk is de naam verbasterd in de vroedschapsnotulen terechtgekomen. In een contemporaine kopie van de extra-ordinaire resoluties van de raad wordt de naam van de markiezin niet als Chatenai maar als Chatelai gespeld[60]. Deze 'fout' van de kopiïst lijkt de ontsluiering van de identiteit van de patriotse aristocrate voor ons te vergemakkelijken. De naam Chatelai klinkt immers hetzelfde als die van de in Utrecht wonende steenrijke Catharina Elisabeth Hasselaer (1738-1792), in eerste huwelijk getrouwd geweest met Mr Lieve Geelvinck (1730-1757) en in 1777 gescheiden van haar tweede echtgenoot François Gabriel Joseph marquis de Chasteler de Courcelles. Zij stond bekend 'wat haer conduite betrof, [als] al een seer slegte dame', die (althans in 1784) 'vrij patriotsch te denken en te spreken' scheen[61]. Over opvallende bemoeienissen van de markiezin de Chasteler met de patriotse zaak in 1787 is ons echter niets bekend. Het ligt bovendien niet erg voor de hand dat men haar zou omschrijven als 'de franse marquisin', aangezien haar echtgenoot afkomstig was uit de Oostenrijkse Nederlanden. Meer waarschijnlijk lijkt het mij dat de onbekende markiezin geïdentificeerd moet worden als Albertine Elisabeth, in 1779 in tweede echt gehuwd met de werkelijk Franse Jean Louis Quentin de Richebourg, markies de Champcenetz. Sinds 1762 had zij vrijwel onafgebroken in Frankrijk geleefd en met haar schoonheid de Parijse aristocraten het hoofd op hol gebracht. Zij was een dochter van Johan Gijsbert Ludolf Adriaan baron van Neukirchen genaamd Nijvenheim, lid van de Gelderse ridderschap. Vader Nijvenheim en zijn twee zoons Evert Jan en Berend speelden vanaf 1783 een actieve, zij het ondergeschikte rol in de vergadering van Vaderlandse Regenten. Berend werd in 1783 naar Frankrijk gestuurd om door de bemiddeling van zijn zuster die goede betrekkingen onderhield met verschillende hooggeplaatste personen aan het Franse hof namens de regenten aan te dringen op een alliantie tussen de Republiek en Frankrijk[62]. In het voorjaar van 1787 begaf de markiezin zich naar de Republiek om de patriotten ervan te overtuigen dat dezen van de Fransen en met name van de Franse gezant de markies de Vérac niet al te veel moesten verwachten. Indirect zijn we op de hoogte van de bewegingen van de markiezin in de Republiek in de maanden maart, april, mei en juni van dat jaar door de

[60] Particuliere collectie. Met dank aan Dr N. C. F. van Sas die mij hierop opmerkzaam maakte.

[61] *Gedenkschriften Hardenbroek,* IV, 109-110, 11 augustus 1782, resp. 479, 22 mei 1783. Van Hardenbroeks reactie op haar gedrag werd ingegeven door het feit dat de markiezin intieme relaties had aangeknoopt met graaf Georg von Schlitz, genaamd von Görtz (1724-1794), met wie zij in 1790 zou trouwen. Zie ook J. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (2 dln.; Amsterdam, 1903-1905), II, 809-810. Madame de Chasteler was bevriend met Belle van Zuylen, die haar in 1763-64 beschreef in een 'Portrait de Madame Geelvinck', afgedrukt in Isabelle de Charrière, Belle de Zuylen, *Oeuvres complètes,* J. D. Candaux e.a., eds., (10 dln.; Amsterdam, 1979-1984), X, 41-44.

[62] 'Aanteekeningen betreffende de vergadering van Vaderlandsche Regenten te Amsterdam, 1783-1787', H. T. Colenbrander, ed., *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap,* XX (1899) 90-91 en 129-137. Zie ook H. A. Weststrate, *Gelderland in den Patriottentijd* (Arnhem, 1903) 61. H. Hardenberg wijdde een artikel aan de markiezin de Champcenetz onder de titel 'De Markiezin de Champcenetz. Lotgevallen van een Hollandsche aristocrate voor en tijdens de Fransche revolutie', *Historia,* II (1935) 162-169; de tekst werd vrijwel ongewijzigd ook opgenomen als 'Domitilla' in zijn *Liefde in de Pruikentijd. Romantische verhalen uit oude papieren* (Den Haag, 1976) 68-85. Met dank aan mevrouw S. Dubois, te 's-Gravenhage, die mij attendeerde op de markiezin de Champcenetz.

briefwisseling die de patriotse pensionaris van Amsterdam Carel Wouter Visscher (bij mijn weten geen familie van de op 9 mei 1787 gesneuvelde Cornelis Govert Visscher) onderhield met Robert Jasper van der Capellen. De briefwisseling tussen Visscher en Van der Capellen is buitengewoon vermakelijk om te lezen. Visscher komt volledig onder de betovering van de charmes van de markiezin en als twee schooljongens stellen de pensionaris en de baron zich zelfs voor aanwezig te zijn bij het opstaan van de markiezin. Overigens verwijst Visscher in een ongedateerde brief nog naar het gevecht bij Vreeswijk, wanneer hij schrijft: 'Gy zult zekerlyk weeten dat het Bataillon van Efferen geheel geruineert is. Hebben de Nimweegse Tirannen de gebeurtenissen van 9 Meij met koel bloed gehoord'[63]. De markiezin lijkt zich in het voorjaar van 1787 in elk geval zeer betrokken te hebben gevoeld bij de gebeurtenissen in de Republiek. Dat het ook in haar aard lag door middel van de kunst uitdrukking te geven aan haar patriotse gevoelens, moge blijken uit een brief d.d. 13 augustus 1787 waarin zij haar medelijden met het lot van pensionaris Visscher van Amsterdam betuigt: 'je plainds ce brave et excellent Pensionnaire, si les autres lui eussent resemble, nous n'aurions pas succombé sous la tirannie stadh... mais plutot de subir ce joug, je me donnerais a l'angleterre' [vertaling: Ik beklaag die dappere, uitstekende pensionaris. Als de anderen waren geweest als hij, zouden we niet gebogen hebben voor de stadhouderlijke tirannie. Liever nog dan dat juk te dragen zou ik mijzelf aan Engeland overleveren]. Haar broer Berend voegt daaraan nog toe: 'U Hoogwelg[br] kan niet begrijpen hoe seer mijn Zuster geaffecteert is, over de toestand van saaken [...] Zij heeft het pourtrait van de pensionnaris Visscher in Sevres porseleijn laaten maaken dat superber is en stuurt het aan zijn jongste dogter'[64]. Al met al lijkt het mij waarschijnlijker dat het aanbod tot het oprichten van een monument voor Cornelis Govert Visscher van de kant van de markiezin de Champcenetz, dan van de markiezin de Chasteler kwam.

Noch van een monument betaald door de markiezin noch van dat van stadswege is iets terecht gekomen. Ook weten we niet of er daadwerkelijk ontwerpen zijn gemaakt voor deze monumenten. De catalogus van de historische verzameling van het Centraal Museum in Utrecht vermeldt een 'ontwerp van het grafmonument van Mr. C. G. Visscher', uitgevoerd in karton en geknipt papier, 45 cm hoog en 34 breed en met het opschrift rechts onderaan: 'J:V:Kerchem 1787 Inv. et fecit'. Dit ontwerp is een van de geschenken die de familie Visscher aan het museum heeft gedaan. De catalogus beschrijft het als volgt: 'In een nis staat de graftombe, waarachter zich een pyramide verheft, beide versierd met krijgstropheeën en symbolen van den dood; links een knielende figuur met opgeheven handen en het familiewapen van Visscher. Op de pyramide hangt een medaillon met den naam van Visscher; op de voorzijde van de tombe het volgende vers van de hand van M. C. van Hall:

Bataven! ziet en schreyt... 't is Visscher die hier Rust
Door 't lood der dwingelandy te vroeg der aarde ontd[r]aagen
De Dood heeft, tot uw Smart, zijn Levenslamp gebluscht
Opdat hij, voor Gods throon Tyrannen aan zou klagen;
Volgt hem in 't helden Spoor...: hy stierf een dood zoo vry.
Leeft als Bataven past!... Sterft eens zoo grootsch als hy!

[63] De briefwisseling in Rijksarchief Gelderland, collectie Van der Capellen, nr. 553.
[64] Idem, nr. 535.

De nis is ter weerszijde met krijgstropheeën behangen en van boven bekroond met een guirlande.' Tot zover de beschrijving uit de catalogus[65], waarmee we het moeten doen, aangezien het voorwerp zelf thans onvindbaar is in de depots van het Centraal Museum. De uitvoerigheid van de beschrijving laat desondanks wel ruimte tot de conclusie dat dit ontwerp van Van Kerchem - als het al werkelijk een ontwerp is en niet een gefantaseerd grafmonument zoals er in die jaren ook zovele in gravure verschenen - niet sterk afwijkt van wat men in die periode zou kunnen verwachten: een grafnis, een pyramide of obelisk, een wapen of een naam in medaillon en een inscriptie.
Dezelfde elementen komen ook voor op de beide monumenten die men als voorschot op blijvende gedenktekens voor Visscher en Van der Vlerk onder toezicht van Hoevenaar[66] had opgericht op een bovenvertrek van het Utrechtse stadhuis. Daar was een deel van de omvangrijke krijgsbuit van de slag bij Vreeswijk als krijgstrofee opgesteld en tegen betaling te bezichtigen[67]. De veroverde trommen dienden tot een voetstuk, daarop stonden spontons, kwartiervaandels, snaphanen, grenadiersmutsen, muskettiershoeden, degens met zilveren gevesten en de bandelier van den gesneuvelde tamboer-majoor aan prinsgezinde zijde. Aan weerszijden van deze trofee stonden, zwart met witte randen, twee aan Visscher en Van der Vlerk gewijde gedenknaalden, die van boven met elkaar verbonden waren door een slinger van palmblad (de beloning voor een martelaar) waardoorheen witte en zwarte linten waren gestrikt. De wapens van het geslacht Visscher zoals die ook op Govert Cornelis Visschers begrafenis waren meegedragen, waren aan de obelisk bevestigd en een opschrift maakte melding van zijn sneuvelen 'door het Lood der Geweldenaaren'. Dichtregels van de hand van Ysbrand van Hamelsveld, de patriotse Utrechtse predikant, riepen de bezoekers van dit tijdelijke monument op Visschers voorbeeld te volgen:

> Treur niet, ô Stichtenaar, maar volg dien Heldenmoed
> De Vryheid is het waard, al kost zy Burgerbloed.

Ook aan Van der Vlerks grafnaald was diens wapen, een vlerk, gehangen en de plaat met de inscriptie 'Hier rust een Batavier [etc.]' die op zijn doodskist had gelegen, was er eveneens bijgevoegd. Het tentoonstellen van de trofee en de grafnaalden trok duizenden nieuwsgierigen 'en verwekte een onbeschryfbaar mengzel van Aandoeningen'[68].
De leden van de schuttersvendels Turkeyen, Papenvaandel en Fortuyn vonden dit alles op een gegeven ogenblik echter welletjes. Zij dienden een rekest in bij de vroedschap waarin ze uiteenzetten dàt de buit nu lang genoeg voor Utrechtenaren en vreemdelingen te zien was geweest, dat die nu maar eens verkocht moest worden en dat de opbrengst aan de schutterij ten goede zou komen. Zo niet, dan zou er een grote kans zijn 'om dezelve door de mot en Roest te zien verteeren'. De vroedschap gaf daarop de leden Van Nes van Meerkerk en De Normandie van Schalkwijk de opdracht deze zaak met de gecommitteerden uit de burgerij te bespreken en op grond van dit overleg een rapport op te stellen.

[65] Catalogus historische afdeling van het Centraal Museum, nr. 275.
[66] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224, 411-412, 30 september 1787.
[67] Een volledig overzicht van de krijgsbuit in GAU, Stad, nr. 142: Extra-ordinaire notulen van de vroedschap, 21 mei 1787.
[68] *Vaderlandsche historie,* XVII, 303-305. De *Utrechtsche Courant* van 30 mei 1787 geeft eveneens een beschrijving van de opstelling.

13 Afbeelding der Illuminatie en Decoratie voor 't Huijs van den Schilder P. J. Muller te Utrecht, 7 augustus 1788. Pen- en penseeltekening door P. J. Muller, (ca. 1788). GAU, H.A.S. 88.5.

Op 6 augustus besloot de vroedschap inderdaad tot verkoop van de buit, met uitzondering van enige vaandels, trommen en de wapens, die men natuurlijk wel beter kon gebruiken. Op 3 september kwam de vroedschap echter enigszins terug van het eerder genomen besluit door Van Nes en De Normandie te verzoeken opnieuw met de burgerij te confereren 'en voor te dragen of het niet beter zoude zijn dat de buitgemaakte goederen op den 9 May laatstleeden welke geen bederf onderworpen zijn, tot een blijvende gedachtenisse van het gepasseerde op dien avond wierde bewaard, en dat de Burgerij, des begerende, daar omtrend wierd gededomageerd.' Daar voelden de schutters echter niets voor: zij hadden liever contant geld dan eeuwige roem. Daarop besloot de vroedschap 'zich het sentiment der Borgerij [te] laten welgevallen' en het oorspronkelijke besluit uit te voeren[69].

[69] GAU, Stad, nr. 121: Resolutiën van de Raad, 30 juni, 6 en 27 augustus, en 3 september 1787; nr. 142: Extra-ordinaire notulen van de Raad, 5 september 1787.

Daar zou het echter door de inval der Pruisen niet meer van komen. De buit en de gedenkzuilen met de 'ergerlijke inscripties' werden op last van de hoofdofficier omgehaald en verwijderd[70]. Voorlopig triomfeerden de aanhangers van Willem V die met allerlei illuminaties en erepoorten uiting gaven aan hun blijdschap over de omwenteling. De verjaardagen van de prins, op 8 maart, en de prinses, op 7 augustus 1788 werden eveneens met illuminaties gevierd, ook al durfde de vroedschap daar niet al te veel werk van te maken uit angst voor opstootjes (afb. 13). Wie van die angst geen last had, was Dirk Wernards van Vloten die op 8 maart 1788 boven zijn deur een 'singulier chassinet [. . .] welgeschilderd en schoon verligt' had geplaatst; daarop was een keukenmeid bij gebraad aan het spit in een keuken geschilderd met het onderschrift 'Ik zal 't hem wel in de oogen doen druipen'[71].
Na de Bataafse revolutie van 1795 volgde nog tijdelijk eerherstel voor Visscher en Van der Vlerk. Het raadslid Falck deelde in 1797 aan de raad mee dat hij in de schoutskamer 'een ornament, behoorende tot het wapenbord van den verdienstelijken en in den jare 1787 voor de vrijheid gesneuvelden burger Cornelis Govert Visscher, benevens een groot bord met een grafschrift ter eere van den voor de vrijheid gestreeden hebbende en mede gesneuvelden burger Van der Vlerk vervaardigd' had aangetroffen als door 'de vijanden onzer vrijheid' verbeurd verklaarde goederen had aangetroffen. Vermoedelijk gaat het hier om (een deel van) het wapenbord dat op de obelisk van Visscher hing en om het grafschrift voor Van der Vlerk uit de Weeskerk. Falck stelde de raad voor de stukken 'op eene meer honorabele plaats ter gedachtenis op te hangen'. De familieleden van Visscher en Van der Vlerk bewilligden in het afstaan van de stukken aan de stad. Het Committé van Algemeen Welzijn zou ervoor zorgen dat de stukken 'wanneer daarvoor eene andere convenable plaats zal zijn gedestineerd en gemelde stukken in eene behoorlijke ordre waren gebragt' daar ook zouden worden geplaatst. Tot die tijd zouden ze worden opgeslagen in de wapenkamer. De overbrenging naar de definitieve locatie moest 'met alle publiciteit' geschieden om 'de hoon, aan de monumenten dier gesneuvelde helden aangedaan, op eene luisterrijke en honorable wijze te herstellen.' Van de daadwerkelijke uitvoering daarvan is mij echter niets bekend. In 1875 bleken het wapenbord van Visscher, een ovaal bord op Van der Vlerk 'een vierkant piramidaal voetstuk en 2 platte grafnaalden' (vermoedelijk van het tijdelijke monument op het stadhuis), 'een zwaar houte voetstuk en eenige losse ornamenten' (de trofee?) en 'twee witte beeldjes hoog 9 palmen' (?), die zich op het Timmerhuis van de gemeente hadden bevonden, te zijn verkocht[72].

Zo golft de geschiedenis van de politieke kunst in het laatste kwart van de achttiende eeuw heen en weer tussen orangistische en patriotse uitingen. Uit het voorbeeld van Utrecht wordt duidelijk hoe de beide stromingen met beeldende middelen probeerden hun eigen mensen morele steun te geven, hun standpunten probeerden te bevestigen en de tegenstander probeerden onderuit te halen.

[70] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224, 411-412. Van der Muelen deelt nog mee dat Van Lidt de Jeude in de nacht van de evacuatie van Utrecht zich van al het buitgemaakte geld zou hebben meestergemaakt.
[71] Idem, nr. 225, 36-37, 8 maart 1788.
[72] [Van] K[laveren], 'Eerherstel', 85-86.

De gekozen beeldvorm was vaak een reactie op die van de andere partij; in deze periode van verhitte strijd was de revanchegedachte immers altijd aanwezig. In Utrecht werd door de patriotten consequent geprobeerd ook op een beeldende manier uitdrukking te geven aan hun visie. De meeste personificaties en symbolen die zij daartoe kozen waren niet origineel: de figuur van de vrijheid met de lans en de hoed bijvoorbeeld kwam al in de zestiende eeuw in de Republiek voor. Ze waren ook niet altijd exclusief voor de Utrechtse patriottenbeweging: de vrijheid, de trots op de slag bij de Doggersbank, de verering voor Van der Capellen, we komen al deze elementen in patriotse kunst in de gehele Republiek tegen. Het gevoel van lokaal patriottisme dat al in de jaren 1770 ontwikkeld bleek te zijn, uitte zich echter gedurende de revolutiejaren 1786-87 ook in de strijd om de kleuren van de stedelijke vlag en in het naar voren schuiven van de plaatselijke martelaar Lambertus Velthuis en van de nationale patriotse martelaar Oldenbarnevelt als Stichtse held. De gebeurtenissen in Utrecht hadden een betekenis die de stadsgrenzen ver te buiten ging. Door patriotten elders in de Republiek werd nauwkeurig gevolgd wat er in Utrecht gebeurde. Dat een plaatselijke gebeurtenis als de beëdiging van het reglement in een tempel op de Neude uitstraling naar elders had, blijkt onder andere uit de navolging van deze tempel bij een dergelijke gelegenheid in Haarlem. De bestudering van een dergelijk kortstondig bestaand, teer, makkelijk te doorbreken netwerk en van ontwikkelingen op plaatselijk gebied kan mogelijk een bijdrage leveren aan een meer algemeen beeld van de rol die de kunst in de patriottenbeweging heeft gespeeld.

Kenmerken van de Amersfoortse patriottenbeweging

C. A. van Kalveen

Het is een bekend feit uit de Amersfoortse geschiedenis dat 1787 voor de stad het jaar van 'de grote klap' is geweest. Op 2 augustus krabde in de Lieve Vrouwekapel een soldaat van het prinsgezinde garnizoen roest van een bom die toen ontplofte. Het opgeslagen kruit, de granaten en de hele kerk explodeerden. Er waren zeventien doden te betreuren. De kerk - een schitterend vijftiende-eeuws gebouw naast de Lieve Vrouwetoren die gespaard bleef - was veranderd in een ruïne. Het was allemaal een gevolg van de legering van stadhouderlijke troepen in de stad sedert augustus 1785 in opdracht van de prinsgezinde Staten van Utrecht. En inderdaad, Amersfoort als centrum van prinsgezinde activiteiten van 1785 tot en met 1787 is bekend uit de literatuur[1]. Daar is echter een woelige stedelijke patriottenbeweging van 1783 tot en met 1785 aan voorafgegaan[2].

De stadsregering omstreeks 1780

Naast het beroemde pamflet *Aan het volk van Nederland* (1781) trok sedert 1782 een ander vlugschrift minstens evenzeer de aandacht. Het was de *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval*[3], die heette gevonden te zijn tussen Utrecht en Amersfoort. Dit vlot geschreven pamflet maakte onmiddellijk na verschijnen evenveel indruk als *Aan het volk van Nederland*. In de historiografie is het echter van meet af aan volledig in de vergetelheid geraakt[4].
Desondanks speelt de *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval* met name in de eerste fase van de patriottenbeweging een belangrijke rol. Het woord 'patriot' of 'patriottisch' wordt in dit pamflet veelvuldig gebruikt. Het was een in voor die tijd zeer modern en begrijpelijk Nederlands gestelde felle aanval op stadhouder Willem V en in het bijzonder tegen zijn quasi-vorstelijk gezag gericht:

> Wij moeten voortaen in eenen stadhouder geen meester hebben. Willem moet gevoelen dat hij een dienaer van staet is. Men komme daarom in Godsnaem terug van zoveel verhevends aen de stadhouderlijke waerdigheid te hechten. De knegt kan immers over den heer geen meester speelen[5].

[1] H. T. Colenbrander, *De patriottentijd* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1897-1899) II, 204, passim; P. Geyl, *De patriottenbeweging 1780-1787* (Amsterdam, 1947) 121, passim; C. H. E. de Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787* (Oirsbeek, 1974) 99, 101; S. Schama, *Patriots and liberators* (New York, 1977) 99, passim.

[2] C. A. van Kalveen, *Amersfoort tijdens de patriottenbeweging*, (1961), doctoraal scriptie Instituut voor geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht, tevens aanwezig op het gemeentearchief Amersfoort.

[3] *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval, gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort* (Utrecht, 1782).

[4] Zie echter W. J. F. Nuyens, *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks* (Amsterdam, 1881) 28 vlg.; J. Hartog, *De patriotten en Oranje van 1747-1787* (Amsterdam, 1882).

[5] *Brief*, 59.

'Springen der kleine kerk te Amersfoort.' Op 2 augustus 1787 ontplofte door onachtzaamheid van een soldaat een bom in de Onze Lieve Vrouwekapel. Deze laat 14e eeuwse devotiekapel voor het wonderbeeld van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort diende in 1787 als kruitmagazijn voor het prinsgezinde garnizoen.
Gravure door R. Vinkels en C. Bogerts naar J. Buys, (1787).
RAU, Top. Atlas 372.

Voor het gewest Utrecht was deze patriotse klacht in de *Brief* gebaseerd op het regeringsreglement van 1674 van stadhouder Willem III waar 'volk en regenten' beiden, zo stelt de auteur, van af willen:

> Uw hoog edel geborene kent de dispositie van volk en regenten in het door den stadhouder en zijnen werktuigen onder het juk gebukte Stigt om zig van het zelve daer de tijd gunstiger dan ooit toe is, te ontdoen. De vernietiging van het gevloekte regeeringsreglement van 1674 door den detestabelen Willem III die provincie opgedrongen, is aldaer het verlangen en begeeren van groot en klein[6].

Met name voor de jaarlijkse benoemingen in de stadsregering en stedelijke ambten van Amersfoort gold dit regeringsreglement van 1674, dat aangevuld was met het stedelijk reglement van Willem IV uit 1750[7] en diens niet officieel vastgelegde recommandatierecht met bijbehorend gekuip en gekonkel. Overigens ontbrak verder financiële of politieke controle van de stadhouder op de stadsregering.

[6] *Brief*, 48.
[7] Voor de onuitgegeven tekst van het regeringsreglement van 1750 betreffende het schoutambt van Amersfoort zie C. A. van Kalveen, 'Schout en stadsmagistraat (1747-1751)', *Weerklank, opstellen over de geschiedenis van Amersfoort e.o.* (Amersfoort, 1962) 21-31.

Deze bestond uit twee burgemeesters voor het dagelijks bestuur en de rechtspraak, twaalf schepenen voor de rechtspraak, wetgeving en bestuur, en twaalf raden voor wetgeving en bestuur, onder wie een cameraar voor de financiën. Allen vielen onder het waakzaam oog van de schout of hoofdofficier, die namens Willem V zitting had in de raad, en er liefst voorzitter van was, zoals hij ook voorzitter van de schepenbank was. Voor de stad Amersfoort hield dit regeringsreglement van 1674[8] met de genoemde aanvullingen van 1750 betreffende benoemingen in grote lijnen het volgende in. Volgens het recommandatierecht vroeg de stadsregering jaarlijks aan de stadhouder of hij bepaalde regenten op de nominatie of voordrachtlijst geplaatst wilde zien ter benoeming in de stadsregering of ter vertegenwoordiging van de stad elders. Daarna koos de stadhouder de beide burgemeesters en de twaalf schepenen uit dubbeltallen die hem door de aftredende magistraat waren voorgelegd. De twaalf raden kon de stadhouder zonder omwegen benoemen of ontslaan. Voor tussentijdse vacatures in de schepenbank gold hetzelfde. Met de voordrachtlijst reisde de schout elk jaar naar 's-Gravenhage. De schout, eveneens benoemd door de stadhouder en in feite diens machtige plaatsvervanger, had dus zitting in de raad, en een aandeel in het voorzitterschap. Ter begeving van de stadhouder stonden niet alleen alle militaire ambten, maar ook andere belangrijke stedelijke ambten, waarbij afwisselend de voordracht door de schout, de eerste, en de tweede burgemeester werd gemaakt.

Omdat bij de jaarlijkse voordracht voor de magistraatsbenoemingen onderlinge wisseling in de functies van schepenen, raden of burgemeesters regelmatig voorgesteld werden, benoemde Willem V over het algemeen telkens dezelfde regenten in de stadsregering. Het gesloten karakter van de regentenklasse werd er door versterkt[9]. Overigens was te Amersfoort de regentenklasse niet zo sterk maatschappelijk onderscheiden van de gegoede burgerij en de overige middengroepen[10] als elders. Men kon met wat geld, geluk en connecties, ook als men van buiten de stad kwam, tenslotte tot de regentenklasse gaan behoren.
Voor goed begrip zij er eerst nog op gewezen, dat net als in andere steden van de Republiek, ook in de Amersfoortse magistraat allerhande facties, belangengroepen, persoonlijke sympathieën of juist tegenstellingen de besluitvorming bepaalden. Maar de onderlinge klassesolidariteit bleef altijd groter dan de principiële politieke tegenstellingen in staatsgezind of prinsgezind. Dat is het duidelijkst te merken in cruciale jaren als 1650, 1672, 1702, en 1747, dus bij het begin en einde van de beide stadhouderloze tijdperken. Niet alleen ontbrak dan plotselinge commotie of wetsverzetting, maar ook keerden vele van dezelfde regenten onmiddellijk op de kussens terug, of behielden hun plaats als burgemeester,

[8] *Groot placaatboek 's lands van Utrecht*, J. van de Water, ed., (3 dln.; Utrecht, 1729) III, 170; *Klein plakkaatboek van Nederland*, A. S. de Blécourt en N. Japikse, eds. (Groningen, 1919) 306-312.

[9] In de beide stadhouderloze tijdperken (1650-1672 en 1703-1747) vulden de zittende magistraatsleden zelf vacatures op door een ingewikkeld coöptatie-stelsel tijdens een formele jaarlijkse magistraatsverkiezing.

[10] Zie Van Kalveen, *Amersfoort tijdens de patriottenbeweging*, 26. Deze stellingen zijn naderhand uitgewerkt bij J. G. Smit 'Das Amersfoorter Regenten-patriziat im 16. bis 18. Jahrhundert', *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (Keulen-Wenen, 1985) 135-148, vooral 139 waar tevens gegevens over de relatief grote omvang van de Amersfoortse regentenklasse.

schepen en raad[11]. Doordat hun eigenbelang en factiebelang overheersten, leek het alsof de meesten zo konden wisselen van prinsgezind naar staatsgezind of omgekeerd.

Omstreeks 1780 bestond de stadsregering uit drie groepen regenten of facties[12]. Alle leden waren dus door prins Willem V keer op keer benoemd. Zij wisten dat zij alleen door onderling redelijk samen te werken en de benoemingsrechten van Willem V te accepteren, op de kussens konden blijven. Zij moesten er steeds voor zorgen op goede voet te blijven met de prins. Op die grond waren allen zolang zij de macht van Willem V nodig hadden, en zolang deze macht bestond 'prinsgezind'. Twee facties toonden het wat meer[13], één gedroeg zich wat onafhankelijker.

Er was de factie in de stadsregering rond burgemeester Willem Methorst[14], die vooral contacten onderhield met W. N. Pesters, luitenant-stadhouder en intrigant-vertrouweling van prins Willem V in het gewest Utrecht. Een andere factie had zich gevormd rond Gijsbertus van Harderwijck[15]. Deze regent stond vooral op goede voet met de machtige stadsschout of hoofdofficier Joost Taets van Amerongen van Natewisch. Schout Van Natewisch was intimus aan het stadhouderlijk hof, en al sinds 1751 in functie. De beide facties telden samen vijftien van de 26 leden van de stadsregering. Uit hun midden koos de stadhouder altijd de beide burgemeesters. Dezen konden dan op toerbeurt met schout Van Natewisch eigen gunstelingen aan de prins ter benoeming in de zo fel begeerde stadsambten voordragen. Beide facties werden sedert 1784 onder één noemer 'de meerderheid' van de stadsregering genoemd. Er was dus ook een 'minderheid'. Dat was de derde factie. Het was een wat meer onafhankelijke groep die gevormd was rond de chirurgijn Gerhardus Trouillard en bestond uit elf regenten, die op den duur democratische patriotten werden[16]. Zij waren over het algemeen wat jonger[17] en hadden een wat hogere opleiding dan de meeste leden van de beide andere facties.

[11] Dat dit een steeds kunstmatiger in stand gehouden gang van zaken was, blijkt het duidelijkst uit de democratisch-getinte 'plooierij' in 1703. Dit burgeroproer met tweemaal een nieuwe magistraat moest hardhandig onderdrukt worden en een incident blijven.

[12] Een factie was een groep regenten in de stadsregering met hun aanhang, wier binding doorgaans minder van ideële dan van materiële en persoonlijke aard was. Het begrip is indertijd opnieuw geïntroduceerd voor de zeventiende eeuw door D. J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland* (Groningen, 1961) 3.

[13] Deze indeling is af te leiden uit *Gulden legende van de meerderheid der Amersfoortsche Regeeringe* (Amersfoort, 1785), zij het dat de boosaardige details met enige voorzichtigheid gehanteerd moeten worden. Met deze gang van zaken is de opmerking van De Wit verklaard, hoe in Utrecht en Overijssel 'de orangistische cabalen ineenschrompelden en de meeste gunstelingen zich aansloten bij de Loevesteiners of oud-patriotten', De Wit, *Nederlandse revolutie,* 23.

[14] Tot deze factie behoorden onder meer Anthony van Brinkesteyn, Izaak Scheltus Ottozn., Hendrik van Goudoever, Gerard van Bemmel, Matthias Sas en Gijsbert Jan Methorst. Juist deze factie kon het goed vinden met stadssecretaris Jan Both Hendriksen.

[15] Tot deze factie behoorden onder meer Harmen Kluppel, Franciscus van Bemmel, Cornelis Suyck en Wilhelmus Gualtherus van Veerssen.

[16] Tot hen behoorden Wijnand Pannekoek, Pieter Jacobus Visschers, Gerard Lentfrinck, Jacq Both Hendriksen, eigenaar van brouwerij 'De Lelie', Erasmus Methorst, eigenaar onder andere van Puntenburg, Jacob Craanen, een graanhandelaar, Hendrik ter Horst, Hendrik Berghuis, Nicolaas van Coeverden en Cornelis Pannekoek.

[17] *De Politieke Kruyer,* 115, november 1784, 1675.

Algemeen patriottisme 1783 - maart 1784

Door de als algemeen ervaren futloosheid van de Republiek tijdens de vierde Engelse oorlog, door het voorbeeld van andere steden, en door de grote invloed van de *Brief over de waere oorzaek van 's lands ongeval* keerden alle drie de magistraatsfacties zich sedert de herfst van 1783 tegen het quasi-vorstelijk gezag van Willem V en de regeringsreglementen van 1674 en 1750. Zij pleitten tevens voor een actieve stads- en landsverdediging. Zij werden patriot. Of zij nu oudpatriotten, staatsgezinden, aristocratisch-patriotten of regenten-patriotten moeten worden genoemd, is hier slechts een kwestie van naam of constructie achteraf. 'Het oog der natie' mocht dan sinds 1783 op Utrecht zijn gericht, in Amersfoort was sedert september-oktober 1783 de hele stadsregering tot tenminste maart-april 1784 patriot.

De aanleiding tot het ontstaan van de Amersfoortse patriottenbeweging of wellicht de weerslag op wat al leefde werd gevormd door op Amersfoort gerichte artikelen in *De Politieke Kruyer* en *De Post van den Neder-Rhijn*[18]. Het waren voorstellen om de burgerwapening uit de versukkeling te halen; in navolging van andere steden het stadhouderlijk recommandatierecht bij magistraatsbenoemingen af te schaffen; en stadsambten alleen nog door burgers te laten bekleden. Deze voorstellen werden door de gehele stadsregering vlot overgenomen[19]. Dat was niet zo verwonderlijk gezien de algemene antistadhouderlijke stemming. Het recommandatierecht berustte niet op een officieel document, en prins Willem V bleek er niet al te zwaar aan te tillen. Een geactiveerde schutterij was te prefereren boven een prinselijke garnizoensuitbreiding die in de herfst van 1783 even dreigde[20].

In overeenstemming met de genoemde voorstellen schafte de stadsregering met eenparigheid van stemmen op 29 november 1783 het stadhouderlijk recommandatierecht af[21]. Niettemin ging Willem V voor het jaar 1784 toch tot herbenoeming over van alle leden van de stadsregering, zij het in een aantal gevallen door wisseling van schepenen en raden[22]. Evenzeer in overeenstemming met de genoemde voorstellen had de stadsregering, met eenparigheid van stemmen, sedert eind september 1783 de drie stedelijke schutterscompagnieën[23] geactiveerd, uitgebreid en beter bewapend[24]. Met instemming van de gehele stadsre-

[18] *De Politieke Kruyer,* 72, september 1783, 979; *De Post van den Neder-Rhijn,* IV, nr. 187 (22 oktober 1783) 283-286.

[19] In *De Politieke Kruyer* was al eerder in het algemeen gezinspeeld op burgerinvloed in Amersfoort. Maar aan die terzijde gemaakte opmerkingen zag de stadsregering voorbij.

[20] Gemeentearchief Amersfoort (GAA), Stad, nr. 35, 13 oktober 1783. *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek,* F. J. L. Krämer en A. J. van der Meulen, eds. (6 dln.; Amsterdam, 1901-1918) IV, 644, 14 november 1783.

[21] GAA, Stad, nr. 35, 29 november 1783. Op 6 december 1783 heeft schout Van Natewisch de gebruikelijke voordracht met dubbeltallen ter nominatie en electie van de stadsregering voor 1784 aan Willem V overgebracht. Idem, 6 december 1783.

[22] J. M. Reinboud, 'Naamlijst van schepenen, raden etc. in de regering van Amersfoort 1761-1795', *De Navorscher,* 98 (1959) 32-33.

[23] Bloemendal met oranje vaandel onder het devies: 'Coelo aspirante recrescit'; Kamp met wit vaandel onder het devies: 'Pax bella coronat', en Breul onder blauw vaandel met het devies: 'Stamus concordibus armis'.

[24] GAA, Stad, nr. 35, 29 september 1783; 13 oktober 1783; 22 maart 1784.

Pieter Pijpers, de koopman uit Amersfoort had grote belangstelling voor literatuur. In dichtwerken en toneelstukken verheerlijkte hij zowel het democratische verleden van de stad als de natuur in de omgeving, met name de oevers van de Eem. In de patriottenbeweging in Amersfoort speelde hij een vooraanstaande rol.
Gravure van Th. Koning, 1789.
Museum Flehite, Amersfoort, XII-P.

gering werd zelfs het oranje vaandel van de compagnie Bloemendal begin 1784 demonstratief vervangen door een rood[25].
Zo moedigde de magistraat bij de burgers een intensieve belangstelling aan voor exercitie, uniformen en wapens, met het doel een prinselijk garnizoen te voorkomen. Het ging dus niet om lands- of stadsverdediging, het had al helemaal niets te maken met het conflict over de Zuidelijke Nederlanden met de keizer; neen, de geactiveerde burgerwapening was uitsluitend gericht op het overbodig maken van de zo gehate en bespotte stadhouderlijke macht inzake de militie. Tot zover lag het initiatief bij de stadsregering.

Het vrijkorps 'Voor Stad, Land en Vrijheid'

Om de schutterij van bekwame schutters te voorzien, dienden in december 1783 Ignatius Sasse van Ysselt, de chirurgijn Lambertus Kloproggen, Bernard de Wijs en Willem Vos met meer dan 40 ondertekenaars een verzoekschrift bij de stadsregering in, om naast de schutterij een onafhankelijk vrijkorps of exercitiegenootschap te mogen oprichten[26]. Veel ondertekenaars waren al lid van de stedelijke schutterij. Het indienen van verzoekschriften was het enige middel voor burgers om wensen kenbaar te maken. Binnen één week, nog voor eind december 1783, ging de stadsregering accoord[27].
Het nieuwe exercitiegenootschap onder de naam Wapenoefenend genootschap voor Stad, Land en Vrijheid[28] paste binnen het algemene patriottisme van de gehele magistraat. Vandaar dat de stadsregering het korps een reglement gaf, de benoeming van officieren goedkeurde en van de leden een eed en een verkla-

[25] Idem, 5 januari 1784. De vaandelcombinaties oranje, wit, blauw waren dus vervangen door rood, wit, blauw.
[26] Idem, 22 december 1783. Met het verzoek de Appelmarkt als verzamelplaats te mogen gebruiken, dan door de stad te marcheren, en het Kalfsveld buiten de Utrechtse poort (het exercitieterrein van de schutterij) ook als exercitieplaats te mogen gebruiken.
[27] Idem, 29 december 1783.
[28] Idem, 19 januari 1784.

ring van onderdanigheid eiste[29]. Het exercitiegenootschap werd gefinancierd door 26 burgers uit de welgestelde hogere middengroepen, onder wie vooraanstaande patriotse katholieken.
Het vrijkorps telde ongeveer 250 leden. Regentenfamilies waren niet vertegenwoordigd. De gemiddelde leeftijd lag onder de 30 jaar. Het officierenkorps bestond uit mannen van de gegoede burgerij met tijd, geld en enige opleiding. Vele leden waren afkomstig uit de kringen van de kleine middenstand. Zeer opvallend is dat, in tegenstelling tot elders, nogal wat leden afkomstig waren uit de lagere bevolkingsgroepen, zoals wevers en arbeiders op de tabaksvelden, onder wie analfabeten[30]. Zij vormden de aanhang van de patriotse kern van regenten en gegoede burgerij. Daarmee was in tegenstelling tot andere steden een orangistisch en antipatriots oproer bij voorbaat vermeden. Het exercitiegenootschap - dat ook contacten onderhield met het vrijkorps te Soest[31] - gebruikte de Lieve Vrouwekapel voor vergaderingen met patriotse doeleinden. Welke waren dat begin 1784?
Zij zijn het duidelijkst te vinden in een patriots propagandageschrift met de opwekking lid te worden van het vrijkorps[32]. De algemene eis was het herstel van de vrijheid en de oude rechten van de stedelijke overheid. Daarom eiste de anonieme auteur afschaffing van het regeringsreglement van 1674 voor het gewest Utrecht met de daarin vastgelegde veel te uitgebreide benoemingsrechten van de stadhouder. Het was een patriotse eis die overal in het gewest werd gehoord. Daar kwam voor Amersfoort echter bij de eis tot afschaffing van het regeringsreglement van 1750 met het overheersende gezag van de schout, de vertegenwoordiger van de stadhouder. Veel verder ging de auteur met zijn eis om de schout van zijn zetel in de raad van wetgeving en bestuur te ontheffen, en hem alleen het voorzitterschap van de schepenbank te laten. De zittende schout of hoofdofficier Van Natewisch moest na 32 jaar vriendjespolitiek en geïntrigeer maar liever meteen het veld ruimen. Een geboren Amersfoorter moest schout worden. Veel meer dan in andere steden speelde te Amersfoort dè kwestie van het schoutambt tijdens de patriottenbeweging een belangrijke rol.
Tenslotte stond in het pamflet de eis dat aan vreemdelingen geen stadsambten mochten worden gegeven. Het moest uit zijn met het patronagesysteem van stadhouderlijk geknoei met baantjes, waar overigens de regenten met medewerking van de schout zelf debet aan waren. Vooral over de kwesties dat de schout de raad uit moest en de stadsambten niet meer aan vreemdelingen gegeven moesten worden zou de stadsregering zelf niet zo snel beginnen.
Om deze eisen ingewilligd te krijgen riep de auteur de Amersfoorters op lid te worden van het exercitiegenootschap en dan in de vergaderingen rekesten aan de stadsregering op schrift te stellen. Deze censureerde het pamflet niet[33]. De gehele magistraat, die met zijn patriotse gezindheid in februari 1784 in feite de

[29] J. M. Reinboud, 'Voor stad, land, en vrijheid', *De Navorscher,* 98 (1959) 44-47.
[30] In 1784 en 1785 ondertekenden zij patriotse verzoekschriften met een kruisje. Fruin heeft op dit verschijnsel van antistadhouderlijke stemming onder 'het volk' in Gelderland gewezen, R. Fruin, 'De jongelingsjaren van Gijsbert Karel van Hogendorp', *Verspreide Geschriften,* V ('s-Gravenhage, 1902) 295.
[31] *De Politieke Kruyer,* 219, februari 1785, 141.
[32] *Voorbereidende en toeligtende zamenspraak tot 't geen nog volgen zal tusschen A een min verligt en Z een meer verligt Amersfoords burger* (Amersfoort, 1784).
[33] Overigens kende de Republiek geen algemene censuur. De stadsregering censureerde bovendien niet omdat zij met grote delen van de inhoud instemde.

publikatie van dit pamflet had uitgelokt, was het in ieder geval eens met de grote gedeelten betreffende de beide regeringsreglementen en de kwestie van de begeving der stadsambten.
Om met dit laatste te beginnen. Unaniem besloot de stadsregering in februari 1784 alvast de kleinere en lagere stadsambten voortaan uitsluitend aan gekwalificeerde burgers te geven[34] en elke vorm van Oranjepatronage daarbij tegen te gaan. Let wel, het ging om gekwalificeerde burgers, de bezitlozen bleven buitengesloten.
Magistraatscommissies kregen bovendien in februari 1784[35] opdracht met voorstellen te komen betreffende de grotere stadsambten die per definitie alleen voor leden van regentenfamilies openstonden en waarbij het stadhouderlijk patronagesysteem tot dan toe evenzeer een rol had gespeeld. Dan was er nog de eeuwige kwestie dat de stad zich beknot achtte als lid van de derde stand in de Staten van Utrecht[36], dus in de deelname aan het gewestelijk bestuur.
Tenslotte was er de kwestie hoe te handelen bij een tussentijdse vacature in de stadsregering. Sommigen wilden meteen al de stadhouder in zo'n geval het benoemingsrecht afhandig maken. In het regeringsreglement van 1674 stond er niets over en kort tevoren, in januari 1784, was te Utrecht een tussentijdse vacature in de vroedschap buiten Willem V om opgevuld. De meeste leden van de Amersfoortse stadsregering wilden deze kwesties toch eerst in commissies behandeld zien. Het was hun niet ontgaan dat Willem V krachtig protesteerde tegen de Utrechtse benoeming buiten hem om, en tegen het feit dat te Wijk twee raden waren vervangen[37].

Het aangepaste 'Concept-reglement' van Ondaatje

Het eigen Amersfoortse onderzoek werd doorkruist en raakte wat naar de achtergrond. De Staten van Utrecht hadden namelijk na het protest van de stadhouder eind februari 1784 zelf een onderzoekscommissie uit hun midden ingesteld, waarvan ook een Amersfoortse burgemeester ambtshalve lid was. Deze kreeg op 25 februari 1784 opdracht om de bezwaren en eisen van Amersfoort te inventariseren[38]. De Staten wilden in ieder geval het regeringsreglement van 1674 met de in hun ogen tyrannieke macht van stadhouder Willem V afgeschaft zien.
De eigen stedelijke magistraatscommissies trachtten in maart 1784 verder te werken. Van de drie genoemde patriotse eisen werd er tenslotte maar één ingewilligd. Op 5 april 1784 besloot de stadsregering om de begeving van typische regentenambten als stadscameraar, weesmeesters en rentmeesters van de vroegere kerkelijke bezittingen aan het patronagesysteem van de prins te onttrekken[39]. De verkiezing en benoeming hiervan kwamen weer helemaal in handen

[34] Beroepen als rector van de Latijnse school, stadsbeiaardier of stadsorganist stonden ook open voor gekwalificeerden van elders. GAA, Stad, nr. 35, 2 februari 1784.
[35] Idem, 16 en 23 februari 1784.
[36] Waarin de stad Utrecht altijd al veel te veel de dienst uitmaakte.
[37] Colenbrander, *Patriottentijd,* II, 198.
[38] Zoals ook te Utrecht en in andere steden ging gebeuren. Vgl. I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950) 181-182. Geyl, *Patriottenbeweging,* 105-106.
[39] GAA, Stad, nr. 35, 5 april 1784. Het werd gevolgd door een besluit tot versobering van de vergaderingen van de regentencolleges van de instellingen in de stad.

van de stadsregering, omdat dit toch niet precies stond geregeld in het regeringsreglement van 1674.
Samenvattend moet men zeggen dat tot medio april 1784 de stadsregering met patriotse eisen en afschaffing van staatsrechtelijke misbruiken niet veel verder was gekomen dan het volgende. Patriotse periodieken werden vrij verspreid en naar de uiterlijke schijn leek de stadsregering zelfs met de inhoud in te stemmen. Zij hadden een anti-Oranje stemming aangewakkerd. De stadsregering had niet alleen het vrijkorps geaccepteerd en gereglementeerd, maar ook propaganda ervoor bij de bezitlozen toegelaten. Liever ook bezitlozen bij het vrijkorps dan pro-Oranje kokardes en betogingen, was de opvatting van de stadsregering. Een en ander werd sterk ingegeven door de mode van de dag: een krachtige antistadhouderlijke stemming.
Vandaar dat de stadsregering de pamfletteneisen overnam om het patronagesysteem en de bestuursfuncties van schout Van Natewisch op te heffen. Maar hier lag dan ook precies de grens. Voor zover het de opvattingen van de magistraat als geheel betrof, leek deze alleen nog de verspreiding van beide eisen toe te laten. Van meet af aan frustreerde de stadsregering - althans de meerderheid ervan - de realisering van beide eisen. Gelet op de latere chicanes van de stadsregering om alles tegen te houden, ligt hier de grens van de eerste fase van de patriottenbeweging, gedragen door de gehele magistraat.
Dit werd duidelijk toen eind februari 1784 de mogelijkheid van petities aan de statencommissie ten behoeve van het onderzoek naar staatkundige en andere bezwaren van burgers bewust door de Amersfoortse magistraat geruime tijd werd achtergehouden. Pas op 19 april 1784 bood de stadsregering, die inmiddels veiligheidshalve de toelating tot en betaling van de eigen schutterij had verruimd[40], de Amersfoorters vijf weken lang de gelegenheid om bezwaarschriften in te dienen en van handtekeningenlijsten te voorzien[41]. Maar van harte ging het niet, althans niet bij de meerderheid.
In de laatste week van mei en de eerste week van juni 1784 kwamen de bezwaarschriften en de handtekeningen bij de stadsregering binnen[42]. Het waren zes gedrukte exemplaren van het bekende stuk van Quint Ondaatje, de jeugdige, felle leider van de democratische patriotten te Utrecht getiteld: *Concept-reglement op de regeeringsbestelling van de provintie Utrecht.* Amersfoortse patriotten hadden dit stuk niet eigener beweging opgevraagd, maar het was de stad en groepen burgers vanuit Utrecht toegestuurd[43].
En daarmee begon de tweede fase van de patriottenbeweging. Dit strakke ontwerp[44] van een gewestelijke grondwet had een unificerende en gelijkmakende strekking ten aanzien van de rechten en het bestuur van Staten, steden en platteland. Het antistadhouderlijke element zat er uiteraard wel in verwerkt, maar het accent lag, zeker voor wat betreft de inrichting van de stadsregering op een

[40] Idem, 8 maart en 5 april 1784.
[41] Idem, 19 april 1784. Eerst hadden 162 Amersfoortse burgers op 19 maart 1784 een verzoek ingediend bij de stadsregering om gelegenheid te krijgen volgens de wensen van de Statencommissie bezwaren tegen het bestuur over te leggen en aan medeburgers bekend te maken. Idem, 19 maart 1784.
[42] Idem, 24 mei; 1 juni; 7 juni 1784.
[43] Colenbrander, *Patriottentijd,* II, 204.
[44] Het merkwaardige is natuurlijk dat dit stuk naar de vorm (uiteraard niet naar de inhoud) geënt was op het regeringsreglement van 1674 dat ten aanzien van het gewest al een unificerende strekking onder Oranjes stadhouderlijk gezag had.

'Amersfoort komende van Utrecht vertoonde zig aldus'. Gezicht op de stad vanaf de Amersfoortse berg. De OLV toren rijst hoog boven de stad uit, zeker in vergelijking met het koepeltorentje op het stadhuis direct links en de St. Joriskerk rechts daarvan. Op de achtergrond de Zuiderzee met enige zeilschepen.
Anonieme pentekening, 1739.
RAU, Top. Atlas 330 recto.

gecontroleerde regering in opdracht van het volk en gekozen bij representatie[45]. Het is het middelste geschrift uit de beroemde democratisch-patriottische trits tussen het pamflet van Joan Derk van der Capellen tot den Pol *Aan het volk van Nederland* (1781) en het zogenaamde *Leids ontwerp* van Wijbo Fijnje en Pieter Vreede uit 1785.
Er waren zeven grote groepen ondertekenaars, die allen dezelfde wijzigingen en aanpassingen van het Concept-reglement wensten. De strekking bleef overigens gelijk. De samenstelling van die afzonderlijke groepen is moeilijk te traceren. In ieder geval was bezwaarschrift nr. 1 ondertekend door leden van de schutterij, nr. 2 door verschillende katholieken, nr. 3 door het patriotse exercitiegenootschap en nr. 6 door de blekers[46].
Naast deze zeven grote gelijkvormige rekesten waren er ook nog vijf kleine groepen ondertekenaars, van wie echter bezwaarschriften en handtekeningen van meet af aan zoek waren[47]. Dat waren de bezwaarschriften van enige leden van de katholieke gemeente, de schippers, de tappers, de waagwerkers, en enkele andere blekers.
Het was voor het eerst dat grote groepen Amersfoorters via de drukpers betrokken raakten bij een maatschappelijke ontwikkeling die - anders dan vroeger - alleen maar politieke kenmerken had. Mede onder invloed van de patriotse bla-

[45] Men zie hiervoor Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie,* 187-191; I. Leeb, *The ideological origins of the Batavian revolution* ('s-Gravenhage, 1973) 181-182; Schama, *Patriots and Liberators,* 88-89; A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966) 91-92.
[46] GAA, Stad, nr. 838.
[47] Dit werd al geconstateerd in de gedrukte verzamelbundel *Pointen tot redres der bezwaaren bij de burgeren en inwoners van de stad, steden, en landen van Utrecht overgeleverd* (Utrecht, 1784).

den en het pamflet van januari was nu een publieke opinie ontstaan en gemobiliseerd. In totaal meer dan 400 Amersfoorters hadden het gewijzigde Conceptregelement van Ondaatje ondertekend. Dezen amendeerden het Conceptreglement als volgt. In de eerste twee hoofdstukken werd toegevoegd dat Amersfoort in de Staten van Utrecht evenveel te zeggen moest krijgen als Utrecht bij de benoeming van de geëligeerden (vertegenwoordigers van de vijf geseculariseerde Utrechtse kapittels), van de ridderschap (tweede stand), en in de statencommissies. Het derde hoofdstuk met concept-regelingen betreffende het bestuur van de stad Utrecht en de kleine steden was natuurlijk voor de Amersfoortse patriotten van het grootste belang.
Hierin kwamen dan ook de meeste wijzigingen voor. Omdat het ook in Amersfoort vrijwel allemaal theorie is gebleven, gaat het vooral om de ideeën die erin verwerkt zitten. Het bestuur van de Utrechtse steden moest gelijkvormig worden. Daarom werd bijvoorbeeld het begrip 'vroedschap' naar Utrechts model gebezigd in plaats van het begrip twaalf 'raden'. Er werd vastgelegd dat leden van de vroedschap moesten behoren tot de gekwalificeerden, de gegoeden. Zij mochten niet in dienst van de stadhouder zijn, noch militaire ambten bekleden of in al te nauwe graad bloedverwanten van elkaar zijn. Zij moesten lid zijn van de gereformeerde kerk en als goede en getrouwe patriotten bekend staan.
De nominatie (voordracht) van een nieuwe raad wilden die 400 patriotten voortaan bij elke afzonderlijke vacature via de gegoede burgerij op een ingewikkelde manier tot stand gebracht zien. Niet alleen zou zo het irritante benoemingsrecht van de stadhouder vervallen zijn, ook het monopolie van de regentenklasse op de stadsregering zou dan doorbroken zijn. Er werd een heel ander criterium ontworpen, namelijk het vermogen. Alle meer gegoeden of gekwalificeerden zouden zonder onderscheid voor deelname aan de verkiezing in aanmerking komen met een kans om zelf te worden gekozen.
De Amersfoortse patriotten stelden zich voor dat de nominatie van elk lid van de vroedschap (twaalf raden) door de meer gegoede burgerij zou geschieden, en dus niet van bovenaf georganiseerd moest worden door de stadsregering. De administrateurs van de burgercompagnieën der schutterij zouden bij hun halfjaarlijkse rondgang per stadswijk voor contributie en administratie van de schutters en van degenen die zich vrijgekocht hadden, ook nog een derde lijst moeten maken van alle overige wacht- en waakvrije burgers. Voor zover deze burgers tenminste 80 gulden belasting betaalden, zouden zij bijeengeroepen worden in de Lieve Vrouwekapel telkens als er een vacature voor een lid van de raad was, en op lijsten worden gezet. Dit belastingcriterium lag bijna de helft lager dan het Utrechtse, zodat te Amersfoort door de patriotten het democratische element nog sterker werd gewenst dan te Utrecht. De aanwezige welgestelde burgers in de Lieve Vrouwekapel zouden dan volgens de lijsten uit hun midden 36 man moeten inloten, te weten twaalf uit elk van de drie schutterscompagnieën of stadswijken.
Vervolgens moesten volgens het plan van de patriotten op het stadhuis op de Hof die 36 gekozenen uit hun midden negen inloten voor de nominatie van een raad of een burgemeester. Wat betreft de nominatie van een raad zouden de negen overgeblevenen uit hun midden vijf moeten inloten. En het patriotse plan vervolgt dan dat uit die 36 eerstgekozenen weer negen anderen aangewezen zouden worden die door loting uit de genoemde vijf overgeblevenen drie

voor de uiteindelijke nominatie zouden aanwijzen. Uit die drie - zo was het ontwerp - zouden dan de raden de definitieve electie (verkiezing) van hun nieuwe collega doen. Bij elke vacature moest een nieuw kiescollege worden samengesteld[48].
Evenzo zouden bij een burgemeestersvacature in de Lieve Vrouwekapel 36 gegoede burgers worden gekozen, die er dan weer negen uit hun midden zouden kiezen. De negen zouden dan de nominatie hebben door eerst tien schepenen en tien raden in te loten, deze door voortgaande uitloting achtereenvolgens tot zes en dan tot vier te verminderen, waarna de tweede burgemeester boven aan de voordracht (nominatie) van die vier kandidaten werd geplaatst. De Amersfoortse patriotten vonden het dan niet bezwaarlijk dat de electie van de beide burgemeesters uit de voorgedragen kandidaten uiteindelijk door de stadhouder zou blijven geschieden. Volgens het Concept-reglement zou diens invloed immers aanzienlijk gereduceerd worden.
In dit ontwerp bleef ook de bestaande regeling gehandhaafd dat de stadsregering de nominatie van de twaalf schepenen (voor de rechtspraak) jaarlijks uit dubbeltallen aan de prins zou zenden. Deze mocht de electie, dus de benoeming, van de twaalf schepenen behouden.
Even essentieel als de getrapte raadsverkiezingen door een college-ad-hoc was hoofdstuk vier van het Concept-reglement. De patriotten wensten een gekwalificeerd college van gecommitteerden (dus een comité) uit de gegoede burgerij, een radicale nieuwigheid in die dagen. Het is opmerkelijk dat de patriotten bij de instelling hiervan nog het oude burgerrechtbegrip 'gekwalificeerd' gebruikten. Dat zou echter niet meer gebaseerd zijn op rechten of sociale status, maar uitsluitend op inkomen en vermogen. Met 'gekwalificeerden' werden burgers bedoeld die in alle belastingsoorten voor tenminste 80 gulden per jaar werden aangeslagen. De gecommitteerden kozen rechtstreeks een permanent college of comité van zes man, te weten twee gecommitteerden uit iedere schutterscompagnie, waarin dan ook de vrijgekochten, vrijgestelden en ontslagenen geadministreerd moesten zijn. Het was de bedoeling dat om de vier jaar de helft van dat comité zou worden vervangen. De bedoeling van dit comité was om alle burgers en overige inwoners te helpen in het handhaven van hun rechten en privileges, klachten aan te horen en door te geven aan de magistraat, namens de burgerij verzoekschriften aan de stadsmagistraat te richten en bij belastingheffing te adviseren. Het zou vooral een controlerend orgaan ten opzichte van de stadsregering moeten worden, maar zou ook de stadsfinanciën moeten controleren. Naast de getrapte verkiezingen en de intensieve burgerwapening vormde de instelling van burgergecommitteerden een kernpunt van het Concept-reglement van Ondaatje.
De passages over burgergecommitteerden in Van der Capellens *Aan het volk van Nederland* vormden de theoretische kant. Maar praktisch was Deventer het voorbeeld. Daar fungeerde sinds 1782 een college van twaalf gecommitteerden uit de burgerij voor adviezen, aanbevelingen en bemiddeling bij rekesten aan de stadsmagistraat en aan de gezworen gemeente[49]. Kortom, het was een algemeen controlerend college, dat de daden van de stadsregering bediscussieerde

[48] Steeds opnieuw zouden de gekwalificeerde burgers dus bij de getrapte verkiezingen worden betrokken op grond van census.
[49] Colenbrander, *Patriottentijd*, I, 281.

en goed- of afkeurde. Die twaalf Deventer gecommitteerden waren getrapt gekozen door en uit de aanzienlijke burgers en ingezetenen, en namens de gehele burgerij. Kiezers noch gekozenen behoorden automatisch tot de regentenstand. Burgerrepresentatie in een nieuwe tot nog toe niet bekende vorm en met een ongekende controlerende en kritische taak geschiedde niet meer op grond van stand, maar van welstand.

Het Deventer comité was iets volslagen nieuws en iets heel anders dan de oude gezworen gemeente uit de acht stadswijken, die financiële adviezen gaf aan de stadsmagistraat en die sinds de middeleeuwen wisselende of sluimerende controletaken had. Het is merkwaardig dat De Wit, die overigens sterk het accent legt op het revolutionair-democratische van de patriotten, aan zo'n comité voorbijgaat[50], terwijl Schama dit college van burgergecommitteerden weer teveel in verband brengt met het historische verschijnsel van de gezworen gemeente[51].

Het Deventer comité was juist geen voortzetting of vernieuwing, laat staan een herleving van de oude gezworen gemeente. Dat college bleef zelfs naast de twaalf burgergecommitteerden bestaan. De burgergecommitteerden wilden deelnemen aan soeverein gezag op grond van het natuurrecht en vormden zo de kiem van een modern staatsburgerschap. Advisering en controle van de stadsmagistraat door de burgergecommitteerden zou gemakkelijk tot beoordeling van de magistraatsbesluiten kunnen leiden. Het comité van burgergecommitteerden kon ook het oordeel van het vrijkorps vragen en zo de stadsregering onder druk zetten.

In Utrecht werd een historische link gelegd van de burgergecommitteerden naar een schimmig en vaag college van 40 meentemannen aan het einde van de vijftiende eeuw, maar daar wist ook Ondaatje het fijne niet van. Hetzelfde gold voor de meente in het middeleeuwse Amersfoort die voor de Amersfoortse patriotten al even onduidelijk was.

In twee richtingen wijzen die colleges van burgergecommitteerden. Zij preluderen op het moderne parlementarisme. Ook al waren die gecommitteerden alleen werkzaam op lokaal stedelijk niveau en betrekkelijk gering in aantal, en ook al waren de precieze bevoegdheden van zo'n comité niet omschreven, zij wilden in ieder geval streven naar invloed op wetgeving om hervormingen te kunnen bewerkstelligen. Dergelijke comités gekozen uit en door welgestelde burgers hebben weliswaar slechts kortstondig bestaan in de tweede fase van de patriottenbeweging en tijdens de Bataafse revolutie, de eraan vastzittende verkiezingen, bevoegdheden en de uitgeoefende politieke pressie werpen niettemin hun schaduwen vooruit naar het constitutionele bestel van de negentiende eeuw.

Maar er is nog een ander aspect. Die patriotse burgercomités met hun waakzame en controlerende taak zijn onbedoeld ook, en zonder dat er een rechtstreeks verband bestaat, voorlopers van de comités van de Franse revolutie[52]. Lokaal, departementaal en nationaal werden in Frankrijk sedert 1792 *comités revoluti-*

[50] Zowel in zijn belangrijke boek *De Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw* als in 'Oud en modern, de Republiek 1780-1795', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX (Haarlem, 1980) 113 vlg.

[51] Schama, *Patriots and liberators*, 77-78, 89.

[52] J. Ellul, *Histoire des institutions*, II (Parijs, 1956) 634-635, 643, 661.

onnaires opgericht, zij het dat het daar meer in de richting van politietaken en terreur ging. Zelfs het beruchte en machtige *Comité de salut public* bestond maar uit negen tot twaalf leden die ten tijde van de Nationale Conventie waren belast met de controle op de uitvoerende macht van de ministers, die zij tenslotte geheel beheersten. Het is waarschijnlijk dat de bestuurscolleges van regenten tijdens de patriottenbeweging zich wel degelijk bewust waren van het revolutionaire van het getrapte censuskiesrecht, van de kiescolleges-ad-hoc bij iedere raadsvacature en van de colleges van burgergecommitteerden. Er was de dreiging dat niet uitsluitend de traditionele gesloten regentenstand, maar ook gekozenen uit de welgestelde burgerij zouden gaan regeren[53]. De geëiste punten en in het bijzonder de kwestie der gecommitteerden werden als een aantasting van de bestaande politieke en maatschappelijke orde beschouwd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat tenslotte de kwestie van gecommitteerden in augustus 1785 de ondergang van de Amersfoortse patriottenbeweging is geworden.
Voor Amersfoort was verder van groot belang hoofdstuk 5 van het Conceptreglement behelzende de opvattingen van de patriotten over het ambt van schout of hoofdofficier. Meer dan in menige andere stad was in Amersfoort de schout altijd al een fel omstreden en bekritiseerde figuur geweest. De voor Amersfoort zo kenmerkende problematiek rondom het schoutambt was voortgekomen uit het feit dat in de stad nooit andere functionarissen, colleges of instellingen van de hoge wereldlijke of kerkelijke overheid gevestigd waren geweest waar de stad geen greep op had. De stad besturen met een andere overheidsinstelling of -functionaris in hun midden, dat was iets wat de Amersfoorters nooit hadden gekend. De schout was de enige persoon van buitenaf met wie vooral sinds 1544 nauw samengewerkt moest worden[54].
De patriotten eisten nu dat de schout - teruggebracht tot zijn oorspronkelijke taak van voorzitter van de schepenbank en belast met opsporing en aanklacht - voortaan een geboren Amersfoorts burger zou zijn. Hij mocht geen zitting hebben in één van de drie Statenleden te Utrecht (Van Natewisch was lid van de ridderschap). En vooral mocht hij zeker geen zitting meer hebben, laat staan voorzitter spelen in de vergaderingen van de complete raad. Zijn aanstelling mocht slechts voor drie jaar zijn, moest aan de stadhouder worden ontnomen en rechtstreeks aan de stadsregering toevallen. De schout moest volgens de patriotten onder de stadsregering fungeren, die dan volledig moest deelhebben aan de statensoevereiniteit. Vandaar in handschrift de eis dat Amersfoort voortaan alle rechten zou mogen uitoefenen die verbonden waren aan de sessie in het derde lid van de Staten, en dat Amersfoort daarin op één lijn gesteld zou worden met de stad Utrecht. Het was de enige eis die werd gedeeld door de meerderheid van de stadsregering, ook toen deze allang niet meer patriots was.
Het hielp schout Van Natewisch niet dat hij de grote stimulator was geweest achter het economisch experiment van de modern ingerichte lakenfabriek van de gebroeders Beaune sedert 1777 op het terrein van het voormalige klooster Mariënhof, waar korte tijd grote aantallen arbeiders hebben gewerkt. In 1782

[53] Voor theoretische beschouwingen in het algemeen zie ook De Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw*, 63-64.

[54] In *De Politieke Kruyer* waren bij herhaling heftige aanvallen gedaan op de Amersfoortse schout Van Natewisch. Hij wist met succes een einde te maken aan die persoonlijke aanvallen door een bezoek te brengen aan de exercitieplaats van Pro Patria et Libertate te Utrecht. *Gedenkschriften Hardenbroek*, V, 284.

Joost Taets van Amerongen van Natewisch (1726-1791), de stadsschout of hoofdofficier van Amersfoort. Als vertegenwoordiger van de stadhouder werd hij het mikpunt van het patriottisch verzet. Miniatuur door L. Polletier, 1783. Foto Iconographisch Bureau.

was het experiment vrijwel mislukt, maar nog tot 1785 is door Frans van Lelyveld geprobeerd het bedrijf voort te zetten met de produktie van ribfluweel of manchester. In 1784 waren deze pogingen tot economisch redres nog niet opgegeven, vandaar dat de economische grieven van de Amersfoortse patriotten voorshands op een ander terrein lagen. Deze betroffen de vrije doorvoer van schapenmest naar de tabaksvelden, verbreding van de doorvaart bij de Eembrug, uitbaggeren van de Eem en de beken, en de openbare verpachting van de kerkelijke goederen.
De Amerfoortse versie van Ondaatjes Concept-reglement bevatte tenslotte nog de eis om de accijns op doodkisten te vervangen door tarieven naar welstand van de overledenen en een gratis begrafenis voor de armen.

De patriottenbeweging als democratische beweging in de stadsregering, juni-augustus 1784

Toen op 7 juni 1784 de laatste bezwaarschriften bij de stadsmagistraat waren ingediend, rees de vraag wat er nu verder met het petitionnement moest gebeuren. Er werd een raadscommissie ingesteld om te onderzoeken of bij het opstellen en ondertekenen van het gewijzigde Concept-reglement en de bezwaarschriften geen onregelmatigheden hadden plaats gevonden[55]. Dit besluit van de meerderheidsfacties onder leiding van Willem Methorst en Gijsbertus van Harderwyck traineerde de bezwaarschriften en leidde op 7 juni 1784 tot het eerste officiële protest van de elf minderheidsleden onder leiding van Gerardus Trouillard. Zij meenden dat de stadsregering onmiddellijk een afschrift van alle bezwaarschriften, het bijgewerkte Concept-reglement en de handtekeningen naar de onderzoekscommissie van de Staten moest zenden. De meerderheid

[55] GAA, Stad, nr. 35, 7 juni 1784.

heeft dit tenslotte ook gedaan, zij het pas een maand later op 5 juli 1784[56]. Bovendien moest toen in opdracht van de meerderheid van de stadsregering de aandacht in de statencommissie worden verlegd naar de rechten van Amersfoort als lid van de derde stand naast Utrecht in de Staten. Dat was opnieuw tegen de zin van de minderheid die dit probleem wel erkende, maar er niet de hoogste prioriteit aan wenste te geven. Zij wilde, sedert die beslissende magistraatsvergadering van 7 juni, een interne magistraatscommissie instellen met de speciale taak te komen tot een 'schifting en scheiding' van artikelen en paragrafen van het Concept-reglement en andere bezwaarschriften in 'domestieke' bezwaren en eisen (die dus uitsluitend op de stad betrekking hadden) en alle overige eisen.

Sedert 7 juni 1784 had zich dus een scheiding der geesten in de stadsregering voltrokken. De tweede fase van de patriottenbeweging begon toen de minderheidsfactie van de stadsregering doorzette, terwijl de meerderheid snel terugkrabbelde. Het is dus onjuist om te stellen dat er nog tot juni 1784 een soort aristocratische en democratische patriottenbeweging openlijk of latent naast elkaar zouden hebben bestaan. Het is één patriottenbeweging die zich sedert 7 juni 1784 snel ontwikkelde in democratische richting met Ondaatjes Concept-reglement als samenhangend revolutionair programma. De beide meerderheidsfacties, die van Willem Methorst en Gijsbertus van Harderwyck, keerden zich onmiddellijk na 7 juni 1784 van dat Concept-reglement en alle bezwaarschriften af. Deze regentenmeerderheid traineerde en bestreed alle, maar dan ook letterlijk alle voorstellen van de minderheidsfactie van Gerardus Trouillard die ook maar iets met de bespreking in de magistraat, laat staan met de doorvoering van het Concept-reglement te maken hadden. Het Concept-reglement was extra gevaarlijk omdat het een moderne, samenhangende provinciale grondwet was - welhaast kwalitatief te vergelijken met het werk van Thorbecke - en niet zo maar een theoretisch geschrift of schennend pamflet.

De vijftien meerderheidsregenten verzetten zich steeds feller tegen hun minderheidscollega's en verloochenden hun eerdere patriotse en antistadhouderlijke gezindheid. Tenslotte wilden zij zelfs de regeringsreglementen van 1674 en 1750 niet meer opgeheven zien, omdat zij die altijd nog prefereerden boven een verstoring van de bestaande orde met volkomen nieuwe democratische burgercolleges. De meerderheidsfacties werden zelfs Oranjegezinder dan zij ooit vóór 1780 waren geweest. Dit is begrijpelijk, omdat bij de stadsregering facties en stedelijk belang altijd hadden geprevaleerd boven principiële standpunten van staatsgezind of prinsgezind. Sedert juni 1784 propageerden de Orangistisch-geworden meerderheidsregenten de Oranjesymboliek en opgeklopte Oranjemythes. Zij gingen Willem V zelfs voorstellen als een vorst[57]. Het werd een van hun strijdmiddelen tegen de modern getinte patriotten, dus ook tegen hun collega's die de minderheid van de stadsregering vormden. Met behulp hiervan probeerde de meerderheid met alle kracht een dam op te werpen tegen de antistadhouderlijke stemming, die zij in 1782 en 1783 zelf mede had opgeroepen.

[56] Idem, 5 juli 1784. De stadsregering gaf toen aan burgemeester Gijsbert van Harderwyck alle bezwaarschriften en handtekeningen mee, want hij was lid van de genoemde statencommissie van februari 1784.

[57] Er werden beschilderde borden verspreid met de afbeelding van Willem V en de tekst 'Bid voor U vorst; wenscht hem geen kwaat'. A. Luigjes, *900 Jaar Amersfoort, de Amersfoorters en hun soldaten.* Ach lieve tijd. Amersfoort, 4 (Zwolle, 1987) 88.

Voor de patriotse minderheid der regenten had dit echter tot gevolg dat hun politieke strijd een anti-Oranje karakter kreeg. Het ging hun allereerst om de doorvoering van het patriotse programma. Daar vloeiden antistadhouderlijke maatregelen uit voort.
In werkelijkheid waren de Amersfoortse patriotten sterker gekant tegen de regentenoligarchie dan tegen de stadhouder, als diens macht maar behoorlijk aan banden was gelegd. En waar de stadhouder in gecentraliseerde richting dacht, hadden ook de Amersfoortse patriotten weinig moeite met regelingen waarbij Utrecht, Amersfoort, de andere steden en de overige statenleden op één lijn gebracht werden, al moest dat dan wel gebeuren volgens het Concept-reglement[58].
De Amersfoortse patriottenbeweging telde sedert 1784 aanhangers onder verschillende bevolkingsgroepen. Er behoorden toe: de elf minderheidsleden van de stadsregering onder leiding van Gerhardus Trouillard, het exercitiegenootschap Voor Stad, Land en Vrijheid, zeer vele leden van de drie burgercompagnieën van de stedelijke schutterij, en voorts een niet precies te schatten aantal personen uit de burgerij en uit de lagere bevolkingsgroepen van onontwikkelden en bezitlozen. Alles bijeen bedroeg de omvang van de Amersfoortse patriottenbeweging meer dan 500 actieve en politiek-bewuste inwoners.
Juist onder die lagere bevolkingsgroepen waren veel rooms-katholieken, met name in de wat armere stadswijken Bloemendal en Kamp. Zij volgden trouw de patriotse opvatting van hun pastoor van de statie op 't Zand. Deze bij de armen zeer geziene pastoor J. H. Berendtzen[59] heeft ongetwijfeld een deel van de arme mensen bij de patriottenbeweging betrokken.
De minderheid van de Amersfoortse stadsregering vormde echter de kern van de patriottenbeweging. 'Aristocratische' patriotten bestonden al niet meer sinds de gebeurtenissen in mei 1784 rond het Concept-reglement en de andere bezwaarschriften. Er was in juni 1784 nog steeds één patriottenbeweging maar die was geradicaliseerd[60]. Het is dus aanvechtbaar in Amersfoort te spreken over twee vleugels naast elkaar van één 'partij'[61].

[58] Volgens het Concept-reglement bleef het erfelijk stadhouderschap als dienaar van de soevereinen gehandhaafd, en zelfs nog van een beperkt benoemingsrecht voorzien.

[59] Ook pastoor N. Hooft van Huysduynen van de statie van de Elleboog, broer van een van de oprichters van het exercitiegenootschap, behoorde tot de patriotten. Diens kapelaan G. J. van Bennekom was echter de felste patriot van allemaal en werd bij de restauratie van 1787 de stad uitgewezen. Men zie hiervoor C. A. van Kalveen, *De statie van de Kromme Elleboog te Amersfoort (1638-1963)* ms. GAA, 33-37; alwaar ook gegevens over de rooms-katholieken tijdens de patriottenbeweging.

[60] Sedertdien geldt de omschrijving van De Wit: 'een patriot is iemand die streeft naar een res publica, een gemenebest met rechtsgelijkheid, waarin edelen en patriciërs niet langer krachtens hun geboorterecht regeren, maar alle leden van de gemeenschap politieke rechten hebben, voor zover zij enig bezit en een zekere ontwikkeling hebben.' *Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1848 en zijn geschiedschrijving* (Oirsbeek, 1978) 11. Voor de Amersfoortse patriotten geldt bovendien de verwezenlijking van een program, het aangepaste Concept-reglement. Men kan overigens niet voldoende accentueren hoe de protesten van Willem V in januari 1784 en de daarop gevolgde instelling van de statencommissie in februari het Concept-reglement en de radicalisering van de patriottenbeweging hebben uitgelokt.

[61] Zelfs De Wit doet dat nog in zijn kritiek op Geyl in *De strijd tussen aristocratie en democratie,* 386. Bij deze voorstelling van zaken is de discussie over het onderscheid tussen de 'beide vleugels der patriottenpartij' irrelevant geworden. Dit is een punt waarmee vooral Geyl en later De Wit zich hebben bezig gehouden. Zie *Ibidem,* en P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (3 dln.; Amsterdam, 1948-1958) III, 159-160. Geyl deed dit om de tegenstellingen wat te verkleinen, ter accentuering van zijn onderzoek naar de eenheidsgedachte. De Wit probeerde zo de grenzen van het democratisch patriottisme vast te stellen.

De patriotse minderheid van de Amersfoortse stadsregering stond sinds 7 juni 1784 vrijwel machteloos in de verwezenlijking van haar doelstellingen. De minderheid had alleen nog gedaan weten te krijgen dat op 28 juni 1784 in de stadsregering het rapport werd besproken van de reeds genoemde onderzoekscommissie uit de magistraat[62], waarna het aangepaste Concept-reglement en de verdere bezwaren aan de statencommissie te Utrecht werden overgelegd[63].
Omdat de Amersfoortse minderheidsregenten niet verwachtten dat de statencommissie die eisen en bezwaren voetstoots zou accepteren, probeerden ze al meteen zoveel mogelijk binnen de stad hun zin door te zetten. Zij eisten daarom, overigens zonder succes, dat de punten en bezwaren die specifiek op de stad betrekking hadden ook zo snel mogelijk door de stadsregering als zodanig aangemerkt moesten worden, en dan integraal conform het Concept-reglement doorgevoerd. Ook moest schout Van Natewisch onmiddellijk uit de raad worden gewipt. De regeringsreglementen van 1674 en 1750 moesten eveneens met onmiddellijke ingang ongeldig worden verklaard. Zelfs dit laatste wilde de meerderheid zoals gezegd niet meer.
Dat de meeste patronagerechten van de prins en zijn hofkliek, rechten die nooit officieel waren geregeld, inmiddels waren opgeheven leek de meerderheid van de stadsregering meer dan voldoende[64]. Hun patriottisme was daarme bevredigd en voorbij. Dit patriottisme van eind 1783 en de eerste maanden van 1784 was dus geen monsterverbond geweest, zoals De Wit voor de gehele Republiek dit samengaan karakteriseert[65]. De minderheid van de Amersfoortse stadsregering ging voort op de democratische weg die door de meerderheid steeds weer werd geblokkeerd. Het was een nieuwe vorm van patriottisme met ideeën over democratie, die sinds mei/juni 1784 volgde op het regentenpatriottisme van de meerderheid, die alleen maar eigen belangen hersteld had willen zien.
Intussen probeerden de Amersfoortse patriotten toch een voorschot te nemen op de inwilliging van hun eisen door de invoering van het instituut 'burgercommitteerden' al officieus voor te bereiden. Het begon op 14 juni 1784 met een informele commissie van patriotse burgers onder leiding van notaris G. Vogelsang. Deze commissie gaf precies aan welke punten uit het Conceptreglement en verdere bezwaarpunten die specifiek betrekking hadden op de stad, zo snel mogelijk van kracht moesten worden[66]. Zij bleven ijveren voor

[62] GAA, Stad, nr. 35, 28 juni 1784.
[63] Met de opdracht om maar vooral te spreken over Amersfoort als lid van de derde stand, waardoor andere eisen op de achtergrond zouden raken.
[64] Dit lijkt in overeenstemming met De Wit, *Het ontstaan van het moderne Nederland,* 12. Het was ook precies in overeenstemming met de kern van het uitvoerige boek *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen* (2 dln.; Amsterdam, 1784-1786).
[65] *Idem,* 12. De Wit accentueert overigens het duidelijkst voor de gehele Republiek dat de twee patriottenbewegingen geen essentiële politieke opvattingen gemeen hadden. Hij kritiseert daarom historici als H. T. Colenbrander, P. Geyl en E. H. Kossmann, die als uitgangspunt de aristocratische en democratische vleugel van één patriottenbeweging namen. Vanwaar die verwarring? Gelet op wat nu over Amersfoort uiteengezet is, zullen onderzoekers ook elders veel meer rekening moeten houden met lokale gebeurtenissen, de chronologische gang van zaken en vooral de cesuur en de fasering van deze twee patriottenbewegingen ná elkaar.
[66] Deze informele commissie van Vogelsang wenste ook opening van zaken betreffende het zenden van bezwaarschriften naar Utrecht en de vorderingen die daar in de statencommissie gemaakt zouden worden, en zij wenste inzage van de letterlijke tekst van het rapport van de magistraatscommissie over het petitionnement der patriotten. Onder voorwaarden stond de meerderheid van de stadsmagistraat dit op 2 augustus 1784 toe, omdat een en ander toch van weinig belang was. GAA, Stad, nr. 35, 2 augustus 1784.

een vrije magistraatsverkiezing en voor burgervertegenwoordiging, de schout moest de raad uit en de regeringsreglementen dienden afgeschaft te worden. Niet zozeer om haar historisch-juridisch gelijk te halen, maar omdat andere methodes zo weinig effect hadden, begon deze commissie op 19 juli 1784[67] ter ondersteuning van haar eisen met het aandragen van historische verwijzingen, onder meer naar het middeleeuwse meensliedencollege[68]. Maar zoals veelal bij politieke activisten lag daar noch hun belangstelling noch hun kennis. De opvatting van Rüter dat natuurrechtelijke ideeën, volkssoevereiniteit en *contrat social* werden gepast in een historisch kader, mag dan in haar algemeenheid juist zijn, er was hierbij geen sprake van beginsel of ideologische motivatie[69]. Het enige motief was versterking van de opvattingen der patriotten. Daarmee hadden de patriotten zich met hun gebrekkige kennis van de stadsgeschiedenis wel wat op de hals gehaald.

De antipatriotse meerderheidsregenten vlogen hier meteen gretig op af. Zij lieten de uiterst kundige stadssecretaris Jan Both Hendriksen, die volledig op hun hand was, onmiddellijk een juridisch-historisch onderzoek instellen. Hij rapporteerde[70] dat de bestaande Amersfoortse regeringsvorm helemaal niet in strijd was met de stedelijke rechten en privileges. Dit rapport werd meteen (medio augustus 1784) door de meerderheid gepubliceerd en daarmee nam de pamflettenstrijd met de patriotten een aanvang[71]. Ook de patriotten hadden tot dan toe alleen maar hun voorstellen in de magistraat gebracht, ofwel daar verzoekschriften ingediend. De artikelen over Amersfoort van 1783 tot maart 1784 in *De Post van den Neder-Rhijn* en in *De politieke Kruyer* benevens het éne wervingspamflet voor het vrijkorps waren er niet op gericht geweest interne tegenstellingen aan te wakkeren. Zolang de vier genoemde patriotse eisen nog niet officieel waren afgewezen, lieten de patriotten zich niet verleiden tot een tegenpamflet. Omdat anderzijds inwilliging door de stadsregering van de patriotse eisen niet te voorzien was, moesten de patriotten - naast hun onofficiële commissie - hun eisen ook nog op andere manieren kracht bijzetten.

Het vrijkorps exerceerde steeds luidruchtiger op het Kalfsveld buiten de Utrechtsepoort, onder het geroep van hatelijke opmerkingen aan het adres van schout Van Natewisch. Hij werd bespot als 'het prinsje van Amersfoort'[72]. Vele patriotse leden van de schutterij gehoorzaamden al in de zomer van 1784 niet meer aan de meerderheid van de stadsregering. Zij hadden de mond vol van de bekende eisen. Toen de meerderheid van de stadsregering op 9 augustus 1784 een burgerkrijgsraad in het leven riep, stemden de patriotse regenten tegen. Hun motief was dat deze krijgsraad niet onafhankelijk genoeg stond tegenover de stadsregering[73].

[67] Idem, 19 juli 1784.

[68] Zij hadden hun kennis alleen kunnen halen uit A. van Bemmel, *Beschrijving der stad Amersfoort* (Utrecht, 1760) 2. Verder praatten zij Ondaatje na met zijn paragraaf over Utrechtse meentemannen. Over de 40 Utrechtse meentemannen in de periode 1491-1493 en hun kortstondige taak als kies- en controlecollege, C. A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe 1483-1520* (Groningen, 1974) 50-53.

[69] A. J. C. Rüter, *Verleden en toekomst als bron van politieke inspiratie* (Haarlem, 1946) 17.

[70] GAA, Papieren van mr Jan Both Hendriksen.

[71] *Iets voor Amersfoorts burgeren, behelzende een advies van de meerderheid der heeren des magistraats der stad Amersfoort* (Amersfoort, 1784).

[72] GAA, Stad, nr. 35, 5 juli 1784.

[73] Idem, 9 augustus 1784.

De Achter Davidshof gezien vanuit de Hellestraat. Rechts de gebouwen van het voormalige Observantenklooster die toen in gebruik waren als Stadsdoelen. Ook was er een logement in gevestigd. In 1787 vergaderden hier de Staten van Utrecht.
Tekening in kleuren door Paulus van Liender, 1758.
Museum Flehite Amersfoort, V-02-12C.

Zoals te verwachten was verwierp de meerderheid van de stadsregering op 16 augustus 1784 definitief de patriotse eisen[74]. Hiermee was dus ook de eis afgewezen om die punten uit het Concept-reglement die betrekking hadden op de stad onmiddellijk in behandeling te nemen en door te voeren[75]. De minderheid had deze eis gebaseerd op 'het constitutioneel en uitsluitend recht van de stad', dus op de stedelijke autonomie. Geen enkele patriotteneis zou voortaan nog door de meerderheid in behandeling worden genomen. De verhoudingen in de stadsregering raakten verziekt[76]. Er zat voor de patriotse minderheidsregenten niets anders op dan in de magistraatsvergadering van 30 augustus 1784 tegen de meerderheidsbesluiten ernstig te protesteren[77]. Tevens gaven zij in een eigen pamflet een overzicht van alle gebeurtenissen sedert begin juni 1784[78].
Op hun beurt zochten de meerderheidsregenten de vermeende onjuistheid van

[74] Idem, 9 en 16 augustus 1784.
[75] Wel zouden bij meerderheid van stemmen misschien nog bepaalde bezwaren individueel en afzonderlijk als 'domestiek' beschouwd kunnen worden. Idem, 16 augustus 1784.
[76] In intieme kring zinspeelden sommige antipatriotse regenten op harde maatregelen tegen de patriotten in de trant van hang er een stel op, haal een garnizoen in de stad en verbied dat vervloekte exercitiegenootschap. Zo hoorden de patriotten althans spreken: *De Politieke Kruyer,* 163, augustus 1784, 73.
[77] GAA, Stad, nr. 35, 30 augustus 1784.
[78] *Iets zakelijks voor Amersfoorts burgeren en ingezetenen* (Amersfoort, 1784).

de patriotse eisen te bewijzen met behulp van historische argumenten[79]. Zij richtten zich met name tegen een nieuw pamflet van de patriotten, uitgegeven naar aanleiding van het rapport van de statencommissie, dat op 1 september 1784 onder de titel Concept voor een reglement-reformatoir was bekend gemaakt[80]. Hierin dreigde de patriotse minderheid, die vond dat de collega's van de meerderheid zich maar eens moesten gaan gedragen overeenkomstig de eisen van de 'vox populi', met het inzetten van het exercitiegenootschap[81].

Het comité van de achttien geconstitueerden

De bevindingen van de zeer gematigde statencommissie leken tot verrassing van de patriotse minderheid toch op één punt een opening te bieden voor een, zij het gering aandeel van de burgerij in de aanstelling van regenten. Het reglement-reformatoir opperde dat dit het beste door de stadsregering en de burgerij in onderling overleg geregeld kon worden. Wat in feite niet meer was dan een zijdelingse en weinig doordachte opmerking, zagen de Amersfoortse patriotten als uitgangspunt voor een gedemocratiseerde magistraatsverkiezing en burgervertegenwoordiging. De patriotten leefden op.
De meerderheid van de stadsregering voelde zich nu verplicht om de burgerij bij de beoordeling van het reglement-reformatoir te betrekken[82]. En daarom werd dit stuk dat zeker niet democratisch-patriottisch was, en hooguit de institutionele toestand van vóór het eerste stadhouderloze tijdperk (vóór 1650 dus) wilde herstellen, door de stadsmagistraat uitgereikt aan de kapiteins van de schutterij, de commandant van het vrijkorps en aan de bevelvoerders van de omvangrijke groep brandweerplichtigen. Het werd door de manschappen druk besproken. Er brak een nieuwe fase aan in de Amersfoortse patriottenbeweging.
Het aantal actieve patriotten was inmiddels gestegen tot meer dan 600. Het accent verschoof sedert september 1784 van de minderheidsregenten naar directe actie van burgers. Dat was het eerste gevolg van het reglement-reformatoir van de statencommissie[83].
Het tweede gevolg was dat de manschappen en andere patriotten op voorbeeld van Utrechtse patriotten op 4 oktober 1784 een 'Commissie van achttien geconstitueerden' instelden. Deze commissie zou pas ontbonden worden als ook de meerderheid van de stadsregering accoord zou zijn gegaan met alle geëiste hervormingen, dus met de invoering van het Concept-reglement van Ondaatje. Daarna moest de stadsregering de invoering ervan in het gehele gewest bevorde-

[79] *Tweede iets voor Amersfoorts burgeren behelzende een rapport en een resolutie* (Amersfoort, 1784).
[80] Niet Ondaatjes Concept-reglement, maar het officieuze Concept-reglement van de Utrechtse vroedschap had de grondslag gevormd voor dit Concept voor een reglement-reformatoir, dat uitsluitend was opgesteld ter herziening van het regeringsreglement van 1674. Vgl. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie,* 195-196. Opvallend is de grote waardering van Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution,* 181, voor het in sterke mate op een analyse van Utrechtse pamfletten berustende boek van Vijlbrief.
[81] *Vervolg, of tweede iets zakelijks voor Amersfoorts burgeren en ingezetenen* (Amersfoort, 1784).
[82] GAA, Stad, nr. 35, 13 september 1784.
[83] Het begon er steeds meer op te lijken dat de statencommissie over de hoofden van de meerderheid heen en volstrekt onbedoeld de Amersfoortse patriottenbeweging aanwakkerde.

ren en met alle andere patriotse groepen in het gewest samenwerken[84]. De patriotse organisaties wensten deze commissie als een vaste vertegenwoordiging bij de stadsregering te beschouwen en erkend te zien. Dat was niet zo eenvoudig en zou tenslotte ook niet lukken. Toch was dit voor de patriotten van levensbelang. De eerdere informele patriotse commissie onder leiding van notaris Vogelsang die in juni-augustus de eisen van de minderheid van de stadsregering had gesteund, had niets bereikt en was verlopen.
Het nieuwe comité van achttien was feller dan de eerste commissie. Het streefde doelbewust naar erkenning en naar participatie in de stadsregering. Het steunde op de activiteiten van veel meer patriotten. Het had een vastberaden doel: net zo lang bijeen blijven tot het Concept-reglement van Ondaatje door de stadsregering zou zijn doorgevoerd. Was dat reglement als een soort stedelijke en gewestelijke grondwet doorgevoerd, dan zou de taak van het comité volbracht zijn. Bovendien zou bij invoering van het reglement toch een algemeencontrolerend college van burgergecommitteerden worden gekozen.
Een dag na de oprichting van de Amersfoortse commissie van achttien, op 5 oktober, hield het exercitiegenootschap een propagandabijeenkomst in de stadsdoelen (Observantenklooster) Achter Davidshof. De dichter Pieter Pijpers - erelid van het korps[85] - hield daar een redevoering in pathetische en hoogdravende verzen over de ware burgervrijheid. Hij herdacht hierin Saab en Van Houten, de beide Amersfoortse martelaren van 1703 voor die vrijheid. Saab en Van Houten waren toen onthoofd, als leiders van de kortstondige meensliedenbeweging en voorvechters van vrije magistraatsverkiezingen. Men zou kunnen denken dat die meensliedenbeweging van 1703 (een uitloper van de Gelderse plooierijen) preludeert op de patriottentijd. Toch is dit maar zeer ten dele het geval. De meensliedenbeweging van 1703 en de vrije magistraatsverkiezingen van dat jaar waren bedoeld om de middeleeuwse stedelijke vrijheid te laten herleven[86], niet om een democratische bestuursvorm in moderne zin, een resultaat van de Verlichting, door te voeren. De patriotten hoopten dat de hartverwarmende en hooggestemde bijeenkomst met Pieter Pijpers zoveel indruk op de meerderheid van de stadsregering zou maken dat deze aan de democratisch-patriotse eisen zou toegeven.
Ruim een week later, op 13 oktober 1784, confronteerden de achttien geconstitueerden de magistraat met het welbekende eisenpakket, waarmee de minderheid de meerderheid al maandenlang had bestookt[87]. Ook de geconstitueerden hadden echter geen succes. Over één van de eisen, de beëindiging van de positie van schout Van Natewisch in de raad, mocht zelfs niet eens meer in de magistraat worden gedebatteerd[88]. De patriotse minderheid vond dat evenwel een onwettig besluit. De kwestie van wettig en onwettig ging vanaf oktober 1784 een steeds grotere rol spelen.
Op 19 november 1784 eisten de geconstitueerden onder leiding van Steven

[84] GAA, Stad, nr. 35, 4 oktober 1784.
[85] Een kenmerk van de Amersfoortse patriottenbeweging was het ontbreken van een duidelijke leider. In de historiografie over Amersfoort wordt Pieter Pijpers nogal eens als zodanig afgeschilderd. Dat was hij zeker niet, wel speelde hij in 1795 bij het begin van de Bataafse revolutie een belangrijke rol in Amersfoort. In 1784 en begin 1785 was Trouillard de woordvoerder, later trad Erasmus Methorst enigszins op de voorgrond.
[86] De terechtstellingen uit 1703 bleven de gehele 18e eeuw door diepe indruk maken.
[87] GAA, Stad, nr. 35, 13 oktober 1784.
[88] Idem, 19 oktober 1784.

DE
VRYHEID
IN
NEDERLAND,
verdedigd in eene dichtkundige
REDEVOERING,
gehouden voor de Burgerye der Stad
AMERSFOORT,
Op den 5den October des Jaars 1784, binnen
de Stadsdoelen aldaar;
DOOR * * *
Lid honorair van het Wapenoefenend Genootschap voor Stad, Land, en Vryheid, binnen Amersfoort.

IN NEDERLAND;
By alle weldenkende Boekverkoopers.
1785.

Voorpagina van het pamflet 'De Vrijheid in Nederland...'. *De in pathetische woorden gezette redevoering werd later als propagandageschrift in druk uitgegeven. Achter de sterretjes verschool zich de dichter Pieter Pijpers. Museum Flehite Amersfoort, 3054.*

Camp (tevens commandant van het exercitiegenootschap), dat de vroegere afwijzing van alle patriotse eisen nietig en onwettig werd verklaard[89]. Zij dreigden met een volksoploop[90] als ze hun zin niet kregen. De zaak liep zo hoog dat de beide burgemeesters en stadssecretaris Both Hendriksen zich bedreigd voelden en militaire hulp van buitenaf tegen de patriotten wilden. Dat vonden de overige leden van de meerderheid nog niet nodig, maar voor het overige was hun standpunt even star, zodat zelfs de verplichte bespreking van het reglement-reformatoir van de Staten in de winter van 1784 op 1785 steeds weer werd opgeschort[91].

Op 24 november brachten de achttien geconstitueerden verslag uit op een grote schuttersbijeenkomst in de stadsdoelen. Daar werd het de aanwezige patriotten duidelijk dat hun vertegenwoordigend college van achttien geconstitueerden niets had bereikt, ja zelfs niet eens was erkend als officiële vertegenwoordiging van de burgerij. De aanwezige patriotten eisten dat de geconstitueerden om die erkenning moesten vragen in de eerstkomende vergadering van de complete

[89] Idem, 19 november 1784.
[90] In andere steden waren juist vrijwel altijd orangistische oproeren geweest.
[91] De meerderheid wenste eerst met de statencommissie Amersfoorts zitting in het derde lid van de Staten van Utrecht te regelen. Daartoe stelde stadssecretaris Jan Both Hendriksen de uitvoerige *Deductie tot stavinge van stadsrechten* op, die in mei 1785 werd gedrukt. GAA, Stad, nr. 35, 22 november 1784, 8 maart en 23 mei 1785.

stadsregering op 29 november. Die vergadering werd vervroegd op de 27e gehouden uit angst voor een volksoploop. De achttien geconstitueerden konden dan wel smalen dat de stadsregering de situatie niet in de hand had, zij zelf kregen op 27 november niet eens de kans de stadsregering om erkenning te vragen. De eis van een intern onderzoek naar de kwalificatie van individuele leden van de raad werd verontwaardigd van de hand gewezen[92]. Bovendien kondigde de stadsregering aan bij de eerste de beste patriotse volksoploop hard te zullen terugslaan. Dit alles uiteraard onder protest van de patriotse regenten[93].
Toch was de grote tegenstelling nu komen te liggen tussen de orangistische raadsmeerderheid en het comité van de achttien geconstitueerden die samen met het exercitiegenootschap de kern van de patriottenbeweging vormden. De minderheidsregenten bleven wel protesteren, maar gedroegen zich sinds oktober 1784 wat passiever. Dat was ze geraden ook want de jaarlijkse magistraatsbenoemingen naderden. Deze strategie had succes. Willem V benoemde voor 1785 ook alle patriotse minderheidsregenten opnieuw[94]. Dat lijkt misschien vreemd, maar de meerderheidsregenten konden gechanteerd worden met hun recente anti-Oranjegezindheid in 1783 en begin 1784, dus zelfs nog in het begin van het jaar dat nu ten einde liep. Uitsluiting van de patriotse regenten zou gemakkelijk tot een niet meer in bedwang te houden situatie kunnen leiden voor de meerderheidsregenten.
Het heilig vuur van de Amersfoortse patriotten gloeide. Vertegenwoordigers van het vrijkorps waren namelijk aanwezig geweest bij een nationale vergadering te Utrecht op 6 december 1784 waarbij burgervrijkorpsen zich aaneensloten. Ook de Amersfoortse patriotten, die al samenwerkten met Utrecht en Soest, wilden komen tot een verbreding van de patriottenbeweging van lokaal naar gewestelijk en nationaal[95]. De vrijkorpsen wilden gewestelijke samenwerking om pressie te kunnen uitoefenen bij het doorvoeren van het Conceptreglement van Ondaatje.
In de tweede helft van december 1784 en in januari 1785 bleef het nog rustig in Amersfoort. Eerst moest de benoeming van de nieuwe stadsregering volledig afgehandeld zijn. Toen de patriotse regenten eind januari echter goed en wel op de kussens zaten werden zij weer actiever. Eind januari en februari 1785 liet Trouillard zijn stem weer horen. Hij wilde de raadsresoluties vanaf augustus 1784, waardoor de patriotse eisen voorgoed onbespreekbaar waren geworden, alsnog ongeldig laten verklaren. Alle eisen werden echter in februari door burgemeester Willem Methorst namens de magistraatsmeerderheid afgewezen[96].
Nu het intern in de stadsregering opnieuw fout liep met de democratische eisen moesten de andere patriotten weer in actie komen. Vooral het exercitiegenootschap bleef gemotiveerd. In februari 1785 waren vele leden opnieuw in Utrecht

[92] Idem, 27 november 1784. In druk uitgegeven resolutie onder protest van de patriottische minderheid van de stadsregering.
[93] *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 1784, 1961-1963. *Vaderlandsche historie, ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie,* IX (Amsterdam, 1792) 32. Zij beweerden dat het besluit was genomen na het sluiten van de vergadering, toen de minderheidsregenten al vertrokken waren of op het punt van vertrek stonden.
[94] Onder protest van sommige meerderheidsregenten, terwijl de patriotse regent Trouillard de hele benoemingsprocedure aanvocht. GAA, Stad, nr. 35, 16 en 20 december 1784.
[95] Colenbrander, *Patriottentijd,* II, 224.
[96] GAA, Stad, nr. 35, 31 januari 1785; 7, 21 en 28 februari 1785.
[97] Colenbrander, *Patriottentijd* II, 225 noot.

geweest bij de tweede nationale vrijkorpsenvergadering[97], waar zij enthousiast van terugkeerden. Ook de achttien geconstitueerden lieten weer van zich horen. Zij slaagden er echter ook nu niet in erkenning af te dwingen van de stadsregering als overleg- en controlecollege[98]. Evenmin als de regentenminderheid wisten zij de patriotse eisen ingewilligd te krijgen. Sterker nog, de meerderheid van de stadsregering wenste zelfs niet meer het behoudende reglement-reformatoir (waarin in feite alleen het regeringsreglement van 1674 werd afgeschaft) te behandelen, ondanks de feitelijke verplichting daartoe. Het was de meerderheid van de stadsregering nog veel te anti-Orangistisch[99].
Feitelijk was in het voorjaar van 1785 de democratisch-patriotse beweging te Amersfoort, werkend langs de beproefde wegen van rekesten en protesten, mislukt. De meerderheid van de stadsregering en de steeds behoudender Staten van Utrecht zagen niet ten onrechte in burgergeconstitueerden en zelfs in patriotse rekesten een poging om een 'mouvement' (dat wil zeggen: een democratische revolutionaire beweging) te ontketenen[100]. In hun pogingen om alsnog hun doelstellingen te verwezenlijken wilden de patriotten nu desnoods de leiding van de prins aanvaarden[101], als diens macht maar voortvloeide uit het beginsel van volkssoevereiniteit en niet meer uit de traditionele stadhouderlijke rechten. Democratische beginselen en leiderschap blijken dicht bij elkaar te kunnen liggen en de keerzijden van een en dezelfde medaille te kunnen vormen. Hetzelfde geldt voor het beginsel van de weerplicht. Deze hadden de patriotten zichzelf opgelegd in het aktieve en ideologisch bepaalde exercitiegenootschap. In de zomer van 1785 haalde het Amersfoortse vrijkorps de band met de democratische patriotten elders in de Republiek nauw aan door deelname aan de Akte van verbintenis, waarmee patriotse groepen en vrijkorpsen uit het hele land zich aaneensloten op een politiek programma[102].
In de stad zelf waren de wettige middelen van de patriotten zo langzamerhand uitgeput. Wilden zij in de zomer van 1785 nog iets bereiken, dan moesten zij de verwezenlijking van hun eisen forceren.

De crisis in de patriottenbeweging

Aanleiding tot de crisis in de Amersfoortse patriottenbeweging vormden de gebeurtenissen te Utrecht op 2 augustus 1785. Daar zag de vroedschap zich gedwongen de gecommitteerden van de burgervendels te erkennen en de invoe-

[98] GAA, Stad, nr. 35, 14 maart en 4 april 1785; *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken,* XX (1785) 515, 713-714. De meerderheid van de stadsregering kwam met het gezochte argument, dat de geconstitueerden niet alle burgers representeerden.

[99] Tevens heerste er de vrees, dat de patriotten de bespreking van het statenconcept zouden gebruiken om dat reglement-reformatoir naar eigen doelstellingen te wijzigen.

[100] GAA, Stad, nr. 787, Amersfoorts exemplaar van de serie resoluties van de Staten van Utrecht, 7 juni 1785.

[101] GAA, Stad, nr. 35, 21 maart 1785. Dat is overigens een nieuwe uiting van de komende democratische verhoudingen. Ondanks streven naar volksrechten en meer gelijkheid accepteerden de patriotten wel degelijk een leider. Thorbecke onderkende dit 'monarchistisch' gestemde van de 'nieuw-republikeinse beweging van 1780'. J. R. Thorbecke, *Historische schetsen* ('s-Gravenhage, 1872[2]) 173.

[102] Tegen de regenten-oligarchie en de traditionele macht van de stadhouder. Bovendien waren er veelvuldige contacten van de Amersfoortse patriotten met die van Utrecht. Colenbrander, *Patriottentijd,* II, 225-227, 336-367.

ring van het Concept-reglement van Ondaatje in overweging te nemen[103]. De verhalen hierover activeerden de Amersfoortse patriotten. In verband met de verpachting van enkele algemene middelen tijdens de magistraatsvergadering van 8 augustus 1785[104] waren er nogal wat burgers op de been vóór het stadhuis op de Hof. Uit hun midden ontstond toen spontaan een heus volkscomité van vijf patriotten[105]. Die drongen er dezelfde dag nog zeker vijf keer, tevergeefs, bij de stadsregering op aan als burgercomité te worden erkend. Daarnaast eisten zij van de stadsregering erkenning van het al lang bestaande college der achttien burgergeconstitueerden.
De stemming raakte aan beide zijden geïrriteerd. Toen beide eisen tot erkenning werden afgewezen, verklaarde het volkscomité, dat het de meerderheidsregenten die de patriotse eisen steeds maar tegenhielden, niet meer als representanten van het volk erkende. Dit was een revolutionaire daad, ook in de gekozen formulering. De patriotten gaven impliciet aan dat een goede overheid representante van de volkswil, dat wil zeggen van de gehele burgerij[106] behoorde te zijn. Om de magistraat ter verantwoording te roepen, eisten het volkscomité en het college van de achttien geconstitueerden de volgende dag, 9 augustus, een extra raadsvergadering. Omdat de beide burgemeesters dit weigerden, belegde de patriotse schepen Jacob Craanen die raadsvergadering tenslotte zelf. Het was toen al half vijf in de middag. Alleen de patriotse minderheid, bestaande uit slechts elf regenten verscheen. Ook stadssecretaris Both Hendriksen ontbrak. Zich beschouwend als de wettige stadsregering en met instemming van de rumoerige groep patriotse burgers op de Hof voor het stadhuis[107] erkende de aanwezige minderheid via officiële besluitvorming zowel het volkscomité van de vijf patriotten als het college van de achttien geconstitueerden[108].
Door beide partijen in het conflict werd vervolgens steun in Utrecht gezocht. Het volkscomité, in het bijzonder Bernard de Wijs, had contact met de Utrechtse patriotse gecommitteerden. Schout Van Natewisch had een gesprek met de procureur-generaal en de griffier van het Hof van Utrecht[109]. Het Hof van Utrecht en stadssecretaris Both Hendriksen waren van mening dat de vergadering en de besluitvorming van de minderheid van de stadsregering onwettig moesten worden verklaard. Het succes van de samenwerkende patriotse groepen, de minderheidsregenten, het exercitiegenootschap, de geconstitueerden en de honderden patriotse burgers, zou nog geen week duren. Het bleek overduidelijk een nadeel te zijn dat de Amersfoortse patriotten niet over een leider als Ondaatje te Utrecht beschikten.

[103] Zie Geyl, *Nederlandse Stam,* III, 162; idem, *Patriottenbeweging,* 120-121.
[104] Er werd ook eindeloos gesproken over het lidmaatschap van Amersfoort in de derde stand van de Staten van Utrecht.
[105] Te weten H. van Eemderen, B. de Wijs, C. J. van Rootselaar, W. van Eeden jr en J. Treschow.
[106] GAA, Stad, nr. 35, 8 augustus 1785; *Gedenkschriften Hardenbroek,* VI, 56. Het is de vraag of de bezitlozen daar ook niet onder zouden moeten vallen gezien de samenstelling van de Amersfoortse patriottenbeweging.
[107] Echt oproer was er niet. De catechesatieoefening in de Sint Joriskerk werd niet gehinderd. Het exercitiegenootschap hoefde alleen maar toe te kijken. Zelfs schout Van Natewisch die naderhand een strafrechtelijk onderzoek instelde, kon geen overtredingen vinden.
[108] GAA, Stad, nr. 51b: Stukken betreffende de onwettige raadsvergadering, 1785, afkomstig uit de papieren van stadssecretaris Jan Both Hendriksen; getuigenverklaringen van de stadhuisbodes Wisselingh en Vestner.
[109] Bijzonderheden over deze episode bij *Gedenkschriften Hardenbroek,* VI, 57, 60, 94, 107.

Op 17 augustus 1785 eindigde het patriotse avontuur in Amersfoort. Op die dag trok het uit 400 man bestaande prinsgezinde bataljon Van Hessen-Darmstadt de stad binnen. Om hun komst was verzocht door de anti-patriottische meerderheid van het stadsbestuur.
Gravure van R. Vinkeles naar J. Buys, 1793.
Museum Flehite Amersfoort, XIII-08-5.

Tijdens de voltallige vergadering van de Amersfoortse stadsregering van 13 augustus werd het volgende besloten. De minderheid van de raad had gehandeld in strijd met de officiële reglementen, de geconstitueerden waren met hun democratiserende bedoelingen en ideeën van representatie een gevaar voor de bestaande orde, burgers mochten niet samenscholen, en het exercitiegenootschap had zich teveel aan het gezag van de stadsregering onttrokken. De meerderheid voelde zich bedreigd in haar vrijheid van handelen en besluitvorming. Zij stelde zich daarom op een volstrekt legalistisch standpunt en vroeg de Staten van Utrecht om steun. In feite werd hiermee om een militaire bezetting van de stad gevraagd[110]. Schout Van Natewisch en stadssecretaris Both Hendriksen konden zo eindelijk het plan verwezenlijken dat zij al zo lang hadden gekoesterd[111].
Nog diezelfde 13 augustus gaven de Staten van Utrecht op grond van twijfelachtige besluitvorming aan prins Willem V opdracht om troepen naar Amersfoort te zenden. Deze marcheerden al op 16 augustus uit Nijmegen naar

[110] GAA, Stad, nr. 35, 13 augustus 1785.
[111] *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 1785, 1354-1355.

Amersfoort[112]. De 'bezetting' van Amersfoort was het einde van de actieve Amersfoortse patriottenbeweging[113]. De stad werd sindsdien een centrum van prinsgezinde activiteiten[114].
De oligarchische meerderheidsregenten hadden dus Oranje en de troepen binnengehaald om hun positie veilig te stellen en het oude bestel te handhaven. De Amersfoortse patriotten verloren nu alle sympathie voor Oranje. Toch richtten de pamfletten die zij in 1785 nog ongehinderd in druk konden uitgeven, en die vooral voor verspreiding buiten Amersfoort waren bedoeld, zich niet expliciet tegen Oranje[115], maar veel meer tegen de meerderheid van de stadsregering en tegen de prinselijke troepen.
Rekesten die de geconstitueerden nog in september 1785 indienden hadden geen schijn van kans[116]. De achttien geconstitueerden en de vijf gecommitteerden uit de burgerij bleven aandringen op verwijdering van de troepen, behandeling in de magistraat van de patriotse bezwaren tegen de inrichting van de stadsregering en invoering van de bekende democratische verlangens. Toen de meerderheid op 5 september 1785 alle eisen definitief afwimpelde, verklaarden geconstitueerden en gecommitteerden toch nog tot het uiterste te willen vasthouden aan overleg en samenwerking[117]. Dat bleek overigens volslagen onmogelijk geworden, en beide comités verliepen uiteindelijk. Ook de minderheid van de stadsregering - die geslonken was tot negen regenten omdat twee leden zich uit angst voor het garnizoen bij de meerderheid hadden aangesloten - zette zich op 5 december 1785 nog één keer, zij het tevergeefs in voor de patriotse eisen[118].
Intussen begonnen de minderheidsregenten zich zorgen te maken over de naderende magistraatsbenoemingen voor 1786. Daarom zochten in december 1785 de patriotse regenten Gerhardus Trouillard en Jacq Both Hendriksen (niet te verwarren met de gelijknamige stadssecretaris) te Utrecht contact met de Gelderse patriotten Van der Capellen tot de Marsch en Van Haersolte, de Amsterdamse regent Temminck, en met Van Renswoude, een broer van schout Van Natewisch. Het leek een verzoek om bemiddeling tussen de minderheid en de meerderheid van de Amersfoortse stadsregering. De beide Amersfoortse patriotten wensten dat er een einde zou komen aan de steeds hoger lopende twist met de meerderheid, en wel zó dat de democratisch-patriottische eisen - die de meerderheid in december 1785 nog eens duidelijk had verworpen - alsnog zouden worden doorgevoerd[119]. Het resultaat van deze informele maar hoogst belangrijke besprekingen is onbekend. Toch werden enkele gevolgen onmiddel-

[112] RAU, Staten, nr. 265, 13 augustus 1785. Het besluit was volgens de patriotten onwettig door het ontbreken van een vertegenwoordiger van het derde lid, met name van de stad Utrecht; *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken,* 1785, 1179-1180.
[113] Voor de algemene gevolgen in de Republiek zie Van Kalveen, *Amersfoort tijdens de patriottenbeweging,* 79-80, en Geyl, *Patriottenbeweging,* 121.
[114] Hierover Van Kalveen, *Amersfoort tijdens de patriottenbeweging,* 80-102.
[115] Onder meer: *Bericht van de negen regenten van de minderheid van de raad der stad Amersfoort* (Amersfoort, 1785); *Gulden legende van de meerderheid der Amersfoortsche regeering* (Amersfoort, 1785); *De grijze huisvader getroffen over de toestand des vaderlands* (Amersfoort, 1785).
[116] GAA, Stad, nr. 35, 29 augustus en 5 september 1785.
[117] *Vaderlandsche historie, ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie,* XII (Amsterdam, 1794) 412-413.
[118] GAA, Stad, nr. 35, 5 december 1785.
[119] Idem, 28 januari 1786.

lijk zichtbaar. De persoonlijke tegenstellingen tussen de meerderheid en de minderheid van de stadsmagistraat verminderden in 1786 geleidelijk. Ook de verhouding tussen de patriotse minderheidsregenten en hoofdofficier Van Natewisch verbeterde vanaf december 1785. Dat was belangrijk voor hun continuering in de magistraat, aangezien Van Natewisch de nominatie moest overbrengen aan de stadhouder. De meerderheid van de raad bleek het goed te vinden dat ook de minderheidsregenten weer op de nominatie voor 1786 werden geplaatst.

En inderdaad benoemde prins Willem V voor het jaar 1786 ook de minderheidsregenten opnieuw. Die hebben overigens in 1786 en 1787 zelf verder geen initiatieven meer ondernomen. Het enige dat men van hen vernam was hun tegenstem, als de meerderheid weer eens maatregelen doordrukte die uitgelegd konden worden als tegenwerking van de patriottenbeweging[120]. Er liepen ook geen bestuurlijke procedures meer tot wijziging van het regeringsreglement van 1674, om van een eventuele gedeeltelijke invoering van een democratisch reglement maar te zwijgen. Die procedures hadden in 1784 en begin 1785 de ruggegraat gevormd van de patriotse aktiviteiten. Maar al in de loop van 1785 had de patriottenbeweging deze ruggegraat verloren. Toen noch de geconstitueerden noch de regentenminderheid in 1785 verder in staat bleken om dergelijke procedures hervat te krijgen, veranderde de patriottenbeweging van karakter. Tot medio 1786 bestond ze alleen nog maar uit incidenten[121]. Nu eens was er een onschuldig patriots oploopje voor het huis van Van Natewisch[122], dan weer liep er een brutale democraat rond met een kokarde opgespeld.

Veel erger was de onrust die de prinsgezinde troepen veroorzaakten. Bij een schietpartij op 31 oktober 1785, tussen het uitgedaagde exercitiegenootschap en het garnizoen raakten heel wat geüniformeerde burgers gewond[123]. Bij dit incident werden burgers voor het eerst uitgescholden voor 'patriotten'. Dit begrip werd dus door tegenstanders pas gebruikt toen de patriottenbeweging in Amersfoort al vrijwel voorbij was. Het krijgsvolk van Oranje gedroeg zich als 'burgerbeulen'. Het waren 'bezoldigde huurlingen tot onderdrukking der vrijheid'.

In mei-juni 1786 verdween het vrijkorps. De patriotse burgers konden niet meer oefenen en vergaderen voor 'stad, land en vrijheid'[124]. De demonstratieve begrafenis van de patriotse schepen Jacob Craanen in juni 1786 bleek het begin van het einde van de patriotse aktiviteiten te zijn. De toestand in de stad werd sindsdien bepaald door de onrust veroorzakende Oranjetroepen[125]. Ruim 60

[120] Dit was een van de redenen waarom de patriotse regentenminderheid er in 1787 met enige moeite en beloften van beterschap zo genadig van afkwam. Alle minderheidsregenten werden voor 1788 gecontinueerd, behalve Trouillard die zelf ontslag nam.

[121] In mei-juni 1786 bleken de meerderheidsregenten nog wel bereid om in de stadsregering met eenparigheid van stemmen te besluiten welke bezwaren als uitsluitend stedelijk aangemerkt konden worden, en daar dan eventueel eenparig over te beslissen. Die procedure was niet haalbaar. GAA, Stad, nr. 35, 19 juni 1786.

[122] *Gedenkschriften Hardenbroek,* VI, 67.

[123] *Vaderlandsche historie, ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie,* XI (Amsterdam, 1793) 89-91.

[124] GAA, Stad, nr. 35, 22 mei 1786.

[125] Idem, 26 juni 1786. Met opzet zijn hier alle verwikkelingen rondom het optreden van de prinsgezinde raadsmeerderheid, de komst van de prinsgezinde Staten van Utrecht, en tenslotte van Willem V zelf buiten beschouwing gelaten. Men zie voor deze woelige gebeurtenissen *Amersfoort tijdens de patriottenbeweging,* 84-100.

In dit statige huis van de tabakshandelaar Benjamin Cohen aan de Zuidsingel hield in de zomer van 1787 een hoge gast verblijf: de prins van Oranje. Vanwege de bijzondere beglazing werd het pand ook wel 'het huis met de blauwe ruitjes' genoemd.
Lithografie door P. W. van de Weijer, (ca 1850).
RAU, Top. Atlas 408.

leden van het exercitiegenootschap vluchtten in de zomer van 1786 naar Utrecht of Wijk bij Duurstede, enkele van de acht overgebleven minderheidsregenten weken uit naar Amsterdam[126].
Wat er nog aan uitingen van patriottisme over was, werd in mei 1787 onderdrukt. Voorstellen en verzoekschriften van regenten of burgers konden niet meer in de stadsregering aan de orde worden gesteld, tenzij de antipatriotse eerste burgemeester deze had goedgekeurd[127]. De patriotten kregen bovendien sinds mei 1787 te lijden van een onderzoekscommissie onder leiding van hoofdofficier Van Natewisch, ter voorbereiding van een rechtsvervolging van patriotten, in het bijzonder vanwege hun hulp aan geestverwanten te Wijk bij Duurstede[128].
Amersfoortse patriotten hadden tenslotte namelijk in arren moede - en dat was de allerlaatste fase van het Amersfoortse patriottisme - hun werkterrein naar Wijk bij Duurstede verlegd. Wat hierbij opvalt is het onderlinge solidariteitsbesef van de patriotten, die bereid waren voor hun democratische doelstellingen het stedelijke particularisme te doorbreken. Na de landelijke ineenstorting van de patriottenbeweging zijn de Amersfoortse patriotten er genadig van afgekomen. Gevluchte patriotten werden in 1787 en 1788 weer in de stad toegelaten als ze berouw betoonden over hun revolutionaire gezindheid. Vonnissen zijn niet geveld.

[126] *Vaderlandsche historie, ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie,* XII (Amsterdam, 1794) 175. Zij werden in juni 1787 van hun ambt beroofd. GAA, Stad, nr. 35, 4 juni 1787.
[127] Idem, 7 mei 1787.
[128] Idem, 4 juni 1787.

Gedetailleerd plaatselijk onderzoek naar de patriottenbeweging blijft hard nodig, vooral als blijkt, dat een plaatselijke patriottenbeweging zoals in Amersfoort, karaktertrekken vertoont die op enkele punten afwijken van het beeld dat bij voorbeeld Kossmann[129] heeft beschreven. Dissenters bleken lang niet allemaal zulke welvarende patriotten te zijn. Lagere bevolkingsgroepen deden in Amersfoort wel degelijk mee. Democratisch patriottisme was er pas in 1784 en een patriotse partijorganisatie was er al helemaal niet tussen 1782 en 1787. Een specifieke aristocratisch-patriottische beweging ontbrak evenzeer in Amersfoort. Wel begon het met één algemeen patriotse beweging, die in een latere fase democratisch werd. Dat is dan ook de enige echte patriottenbeweging geworden.
Het verdient aanbeveling om van alle plaatsen in de vroegere Republiek de patriottenbeweging gedetailleerd te beschrijven. Niet als doel op zich, maar om de resultaten ervan te verwerken in een algemeen gewestelijk onderzoek, en tenslotte samen te vatten voor de gehele Republiek. Het belang van de gewestelijke en lokale geschiedenis van dit tijdvak voor de algemene Nederlandse geschiedenis heeft Thorbecke al in 1826/1827 geaccentueerd[130].

[129] E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940* (Amsterdam-Brussel, 1984).
[130] J. R. Thorbecke, 'Ontwerp tot eene nieuwe bewerking der landsgeschiedenis', in: *De onderwijswetten en hare uitvoering, E, vijfde afdeeling, Wetenschap en kunst,* II, P. F. Hubrecht, ed. ('s-Gravenhage, 1882) 39-61.

Burgerwapening in Maarssen en Maarsseveen. Opkomst en ondergang van een politieke beweging

Joop Uppelschoten

In de jaren 1780 is er veel politieke onrust geweest in de Republiek. Belangentegenstellingen werden hevig uitgevochten op papier, mondeling, ook wel op de vuist, en op het hoogtepunt in 1787 zelfs met legers. In de geschiedschrijving hierover is tot nu toe veel nadruk gelegd op zeer algemene concepties om *de* situatie in *de* Republiek te verklaren. Ook werden aanleiding en oorzaak wel gezocht in simpele politieke tegenstellingen. Lokale studies bleven veelal beperkt tot steden, vanuit de veronderstelling dat het patriottisme een stedelijk karakter had. Er is weinig aandacht geschonken aan de vraag of, en zo ja hoe, zich ook buiten stedelijke centra als Utrecht, Amsterdam, Rotterdam, Deventer en Zwolle een politieke oppositie ontwikkelde, respectievelijk de mogelijkheid had zich te ontwikkelen. Vandaar dat het beeld van een kleine gemeenschap in de patriottentijd om meer dan één reden interessant kan zijn.
Maarssen en Maarsseveen (bestaande uit de dorpen Oud- en Nieuw-Maarsseveen) zijn dan van die kleine gemeenschappen, gelegen even ten noorden van de stad Utrecht aan de verbinding tussen deze stad en Amsterdam, de rivier de Vecht, en langs dit water bewoond door leden van de Amsterdamse elite. De bevolking (totaal ± 1000 inwoners) vond haar bestaan voornamelijk in land- en tuinbouw, turfwinning en steenbakkerij en bestond verder uit kleine ambachtslieden en dienstpersoneel. De meesten waren in ieder geval direct of indirect afhankelijk van de rijke eigenaren van de buitenverblijven aan de Vecht[1]. De schepenen (voor 1795) waren bijvoorbeeld een timmerman en een schilder, de schout had gerechtelijke- en politietaken maar moest ook wachtlopen en belasting ontvangen. In het jaar 1789 werden er nog herendiensten verricht. Buiten de gemeenschap, zowel letterlijk als figuurlijk, woonde er een relatief groot aantal Joden, zowel van Portugese als van Hoogduitse afkomst, met de Portugese Joden verreweg in de meerderheid[2]. Hoogst in aanzien waren de ambachtsvrouwe en de ambachtsheer, voor Maarssen de baronesse Tot Ter Meer en voor Maarsseveen jonkheer Jan Elias Huydecoper van Maarsseveen. Deze laatste was afkomstig uit het Amsterdamse regentenmilieu en zeer vermogend. Hij bekleedde hoge posten in de stadsregering van Amsterdam en in de Staten van Holland en bezat via zijn contacten invloed in de landsregering van de Republiek. De baronesse Tot Ter Meer stond in nauwe relatie tot de - ook politiek - invloedrijke families Van Tuyll van Serooskerken en Van Lochorst.
Bezien wij hetgeen al over de eind-achttiende-eeuwse politiek in Maarssen en Maarsseveen is geschreven dan stelt D. Dekker in zijn *Toestanden en gebeurte-*

[1] D. Dekker, 'Nieuw-Maarsseveen omstreeks 1750', *Orgaan van de Historische Kring Maarssen*, XIII (1986/87) 2.
[2] Deze gegevens zijn afkomstig uit *Orgaan van de Historische Kring Maarssen*, III (1976/77), IV (1977/78) en IX (1982/83).

Jan Elias Huydecoper van Maarsseveen (1734-1808). Deze zeer vermogende Amsterdamse regent liet zich rond 1778 vereeuwigen door een in die tijd hoog aangeschreven Vlaamse portretschilder. Olieverf op doek door Guillaume Spinny, (ca. 1778). In familiebezit.

nissen uit de geschiedenis van Maarssen dat er niet veel door het Maarssense archief wordt gemeld over de partijstrijd in Maarssen. 'Een patriottisch vrijcorps naar het voorbeeld van Utrecht is in Maarssen en Maarsseveen niet gevormd'[3].

'Onrustig' noemt Vijlbrief de periode eind 1783 - mei 1784 in Utrecht, mede door het optreden van het daar in 1783 opgerichte vrijkorps 'Pro Patria et Libertate'. Politieke oppositie kreeg zo de vorm van een semi-militaire burgerwacht met als belangrijk doel het beschermen van de burgerlijke vrijheid[4]. Zou dat ook geen gevolgen hebben gehad voor de directe omgeving van de stad? Ambachtsheer Jan Elias Huydecoper ontving in ieder geval op 14 november 1783 een brief van één van zijn correspondenten[5] waarin een en ander duidelijk wordt: men is in Maarssen ook 'in de weer met een Vrije Corps opterigten'. Een vrijkorps waarvoor al op 23 september 1783 toestemming werd gevraagd door het indienen van een rekest bij de Staten van Utrecht. In dat rekest ver-

[3] D. Dekker, *Toestanden en gebeurtenissen uit de geschiedenis van Maarssen* (Alphen aan den Rijn, 1984) 69.

[4] I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie* (Amsterdam, 1950) 181-183; vgl. ook S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977) 88.

[5] Rijksarchief Utrecht (RAU), Familie Huydecoper, nr. 608: 14 november 1783.

zochten de ondertekenaars Hendrikman Heek, Dirk van Erkom en Joseph Janssen om 'permissie ter oeffening in den Wapenhandel'[6]. Voor de hand liggend is de veronderstelling dat als op 23 september 1783 een rekest werd ingediend ter oprichting van een vrijkorps, er al eerder sprake moet zijn geweest van activiteiten om daartoe te komen. Dat blijkt ook uit de inhoud van dit rekest[7]: immers er zijn al ongeveer 40 man - opgezetenen van Maarsseveen met twee van Maarssen - die zich in de wapenhandel willen oefenen. Ook de motivatie van het rekest duidt op een serieuze aanpak: de opstellers baseren zich op artikel VIII van de Unie van Utrecht (1579) dat voorschreef dat te allen tijde bewoners van stad en platteland voorbereid dienden te zijn voor steun aan de verdediging van het Vaderland. Van dit artikel vinden de ondertekenaars dat het niet het beoogde resultaat heeft gehad en eigenlijk tot nu toe buiten beschouwing is gebleven.
Verder vinden zij dat een vrijkorps in geval van brand, onrust (gedoeld wordt op 1748) en diefstal een nuttige functie kan hebben en last but not least wordt in vele steden al aan 'algemeene wapenoeffening' gedaan. Om in dit rekest goed beslagen ten ijs te komen hadden Van Heek, Van Erkom en Janssen zich te voren al voorzien van een sterke steun: zij hadden toestemming gevraagd en gekregen van zowel de ambachtsvrouwe van Maarssen[8] als van de heer van Maarsseveen. Bovendien luidde het aan het rekest toegevoegde advies van schout en schepenen positief: wat hier gevraagd werd volgde de gebeurtenissen in veel aanzienlijke steden en kon aan andere plattelandsgemeenten tot voorbeeld strekken. Er kon dan een algemene burgermilitie ontstaan zoals in Zwitserland. Het verzoek was kortom 'allezints prijselijk en voorbeeldig'[9]. Dat het advies van schout en schepenen positief was, is op zichzelf niet zo verwonderlijk. Immers schout Van den Helm was, zoals hierna blijkt, zelf actief betrokken bij de nieuwe oppositionele beweging, terwijl Hendrikman Heek schepen van Nieuw-Maarsseveen was.
Nadrukkelijk moet gewezen worden op de directe steun van de ambachtsvrouwe en ambachtsheer voor de oprichting van een vrijkorps. Het doet misschien vreemd aan dat degene die het hoogste gezag in deze gebieden uitoefenden een jonge beweging steunden die als voornaam doel had politieke invloed te krijgen in het openbare bestuur, en dat nog wel met als ongehoord kenmerk dat deze oppositionelen de burgerij wilden bewapenen. Hoewel samenwerking tussen patriotse oppositie en anti-Oranjegezinde regenten vaker is geconstateerd, is dit in de geschiedschrijving meestal onderzocht op stedelijk en gewestelijk niveau. Dat hiervan ook sprake was op dorpsniveau is veel minder bekend[10].
De Staten reageerden niet direct op het rekest. Wellicht was het plattelandsmilieu waaruit het afkomstig was daarvoor aanleiding. In ieder geval moet de politieke teneur ervan voor een deel van de statenleden moeilijk verteerbaar geweest zijn. De indiening van het rekest vond plaats op 23 september bij Gede-

[6] RAU, Oud-archief Maarsseveen, nr. 2: Resolutiën van het gerecht, 9 maart 1784.
[7] Gemeentearchief Utrecht (GAU), Bibliotheek, VII B 1, nr. 11: *Iets voor de in- en opgezetenen van de Provincie Utrecht.*
[8] *Iets,* 5; de baronesse Tot Ter Meer zag de 'beoeffening van den wapenhandel zelfs met volkoomen genoegen'.
[9] *Iets,* A, 1 en 2.
[10] En niet alleen beperkt tot Maarssen en Maarsseveen. Zoals blijkt uit *Iets,* 78-79, noot f, waren er ook patriotse activiteiten in Maartensdijk, Nigtevecht, De Meern en Breukelen, en volgens het rekest van 25 februari 1784 ook te Renswoude en Woudenberg.

puteerde Staten en deze zonden het op 14 oktober naar de statenvergadering. Daar wilden de vertegenwoordigers van de ridderschap conform de ideeën van Gedeputeerden wel een voorlopige goedkeuring afgeven. Die goedkeuring vereiste echter ook nog het fiat van de geëligeerde statenleden en hier vonden de Maarssenaren en Maarsseveners tegenstand. Dit statencollege werd beïnvloed door één van haar leden, de notoire Oranjegezinde N. Pesters die niets moest hebben van oppositie tegen de bestaande regeringsvorm. Er volgde nu een vertragingstactiek, waardoor eind november nog steeds geen statenbeslissing was gevallen. Daarop werd door de gecommiteerden uit Maarssen en Maarsseveen op 25 november 1783 een rekest ingediend ter bespoediging van de goedkeuring.

Opvallend is de datum van dit 'bespoedigingsrekest': er was namelijk in Maarssen en Maarsseveen verwacht dat op de statenvergadering van 25 november een beslissing zou vallen. Toen dit niet gebeurde was dat dezelfde dag nog ter plaatse bekend en ook nog op die dag werd weer gerekestreerd. We hebben hier dus bepaald niet te maken met enkele onwetende plattelanders, maar met goed geïnformeerde patriotsgezinden, behoorlijk geletterd en bekend met de aanpak van dit soort zaken.

Intussen was wel de 'lust der wapenoeffening' onder Nieuw-Maarsseveners en Maarssenaren zodanig toegenomen dat de exercitieplaats bij de Vechtbrug te klein was geworden en van het aanbod van de ambachtsvrouwe de baronesse Tot Ter Meer gebruik werd gemaakt om de ruimte bij haar ridderhofstad te gebruiken.

Op 17 december was nog geen enkele reactie van de Staten vernomen en wendden de gecommiteerden zich rechtstreeks tot de statenvergadering om antwoord. In dit rekest verwezen de stellers naar de uitgevaardigde plakkaten in het Utrechts Plakkaatboek van 1623 met ampliatie van 1665, die handelden over de wapenoefening (een copie van deze documenten werd bijgevoegd) en merkten op dat eigenlijk slechts enkele aanpassingen nodig waren om deze voorschriften up-to-date te krijgen, en dat er dus geen uitgebreide en langdurige deliberatie nodig was. Op 7 januari 1784 stemden de vertegenwoordigers van de ridderschap vóór een provisionele goedkeuring met voorwaarden[11] zoals door de gedeputeerden voorgesteld.

De geëligeerde leden konden niet zomaar beslissen want hun stemmen staakten. Hoewel dat formeel betekende dat het voorstel van Gedeputeerden zonder meer werd overgenomen duurde het nog tot 25 februari 1784 voor de provisionele toestemming officieel werd. Toen werd dan ook onmiddellijk gehandeld. Op 29 februari volgde de convocatie voor de oprichtingsvergadering van het vrijkorps op 1 maart. Daarop werd door de officieren vastgesteld dat er een reglement nodig zou zijn 'na resumtie van de ordonnantie op de Schutterije te Utrecht'[12]. Die artikelen gaven onder meer aan welke rangen er waren (kapitein, luitenant, sous-luitenant, vaandrig, adjudant-scriba, vier sergeanten, drie korporaals en een tamboer), dat de burgerkrijgsraad (bestaande uit officieren en sergeants) bij loting eventuele nieuwe officieren zou kiezen en dat elke kor-

[11] Deze voorwaarden hielden in dat door de exercitie geen anderen mochten worden lastig gevallen, geen aanstoot gegeven mocht worden en geen personen gedwongen mochten worden met het vrijkorps mee te doen. *Iets,* 20.

[12] *Idem,* 21 vlg.

' 't Dorp Maarssen.' Gezicht in het aan de rivier de Vecht gelegen dorp. Gravure naar en door H. Schoute, (ca. 1780). RAU, Top. Atlas 880.

poraal en schutter diende te beschikken over een snaphaan en bajonet alsook een patroontas, sabel en porte-épée. Voorts werden de contributie geregeld en frequentie van de oefeningen, en werden boetes gesteld op het te laat komen of misbruik maken van de wapens.

Uiteraard moest het reglement officieel worden goedgekeurd. Op dezelfde dag waarop door schout Marten van den Helm de officiële statentoestemming in een gerechtsvergadering werd afgekondigd (9 maart 1784) werd een rekest ingediend bij Gedeputeerde Staten ter goedkeuring van het reglement van het vrijkorps. Verder was er een voorstel om het vaandel van het korps te voorzien van de wapens van de provincie Utrecht, de heerlijkheden Maarsseveen en Maarssen en de motto's 'Concordia res parvae crescunt' en 'Pro patria et libertate', dit laatste in navolging van het grote vrijkorps van de stad Utrecht. Het verzoek om goedkeuring van de reglementen werd door Gedeputeerde Staten in een commissie gebracht die bestond uit de heren Pesters, Van Zuylen en Van Musschenbroek (de orangistische burgemeester van Utrecht). Na enige tijd werd het rekest zonder commentaar, beslissing of discussie naar Maarsseveen teruggestuurd door deze heren. In de patriotse *Courier van Europa* werd verontwaardigd gereageerd: als niet meer geantwoord wordt op rekesten, dan zijn de ingezetenen van dit land niets anders dan 'een ellendige slaaven-hoop en bejammerens-waardige onderdaanen van Aristocraaten'[13].

Op 21 april wendt men zich wederom rechtstreeks tot de statenvergadering: het korps kan nog steeds niet op geregelde wijze misdaad, ongeregeldheden of

[13] *Idem,* 36.

brand bestrijden, keurt u daarom de reglementen en ons vaandel goed. Ook op deze smeekbede volgt geen reactie van de Staten anders dan dat het verzoek naar Gedeputeerde Staten is gezonden ter consideratie. Op 23 mei 1784 besluit het vrijkorps zelf enige actie te ondernemen. Men gaat over tot het aanbieden van het vaandel aan de schutters van het vrijkorps. Dit vaandel is vervaardigd door de luitenant van het korps J. de la Bruguede jr. en bestaat uit een wit vlak waarop de wapens van de heerlijkheden Maarsseveen en Maarssen die worden vastgehouden door een hand die uit de wolken komt; in het rond omgeven door een eikenkrans met eronder de zinspreuk 'Sic sperare licet'. De overdracht gaat gepaard met een gloedvolle toespraak van de luitenant (de vrijheid moet op de troon worden geholpen, de wettige regering moet gevestigd worden en de verdervende hand verdreven)[14], die beantwoord wordt door de hopman van de schutterij, Marten van den Helm, schout van Maarsseveen. Die vestigt er de aandacht op dat er al meer dan een eeuw is verstreken sinds 'brave Landlieden' zich hebben kunnen oefenen in de wapenhandel, maar dat de inwoners van Maarssen en Maarsseveen zich nu kunnen vergaderen om hun vrijheid, rechten en wettige overheid te beschermen alsook de algemene veiligheid te bewaren[15]. Het vaandel wordt vervolgens overhandigd aan de vaandrig J. van den Helm (zoon van schout Marten) met de woorden: 'Uit naam van de braave schutterije (...) door welker vrije keuze gij (J. van den Helm) in dien post zijt gesteld'. Dit is nu een bijzonder kenmerk van de patriotse ideeën: het feit dat een hogergeplaatste wordt gekozen door lagergeplaatsten in een samenleving waarin van enig kiezen van hooggeplaatsten geen enkele sprake was. Dat in de rest van de toespraak op zeer breedsprakige wijze de schutters worden opgeroepen bloed en leven over te hebben voor de eer van het vaandel klinkt verheven, maar is minder belangrijk dan dit kiezen van vertegenwoordigers.

Inmiddels is men binnen het vrijkorps al zover gekomen dat grondig onderzoek van allang bestaande overheidsmaatregelen, te weten het plakkaat van 18 december 1623 met de ampliatie van 30 november 1665, dat regels stelt voor de schutterijen op het platteland, heeft uitgewezen dat er eigenlijk in het geheel geen toestemming van de Staten hoeft te worden gevraagd. Samen met artikel VIII van de Unie van Utrecht vormden de plakkaten een aantal regels en voorschriften waaraan het vrijkorps zich wilde houden. Terwijl de Staten nog steeds niet reageerden op verzoeken om antwoord op het rekest van 9 maart over de goedkeuring van het reglement van de schutterij, werd op 21 juli 1784 aan de Staten meegedeeld dat het rekest van 9 maart werd ingetrokken. Waarom zou immers toestemming moeten worden gevraagd voor iets waarvoor al wettelijke regels bestonden?

Zelfs op dit bericht werd niet direct door de Staten gereageerd. Pas op 10 augustus 1784 antwoordde men dat het college door de maarschalk van het Nederkwartier baron Taets van Amerongen (toezichthouder vanwege de Staten) niet ongunstig was geadviseerd over de activiteiten van de schutterij in Maarssen en Maarsseveen, zodat de provisionele toestemming van 25 februari gehandhaafd kon blijven. En hoewel de Staten erkennen dat inderdaad de gelden-

[14] *Idem*, 70. Lees voor vrijheid: de burgerlijke vrijheid; voor wettige regering: een regering waar ook burgers invloed op kunnen uitoefenen; voor de verdervende hand: de stadhouder.

[15] *Idem*, 71, waarbij Van den Helm erop vertrouwt dat men liever de laatste druppel bloed offert dan voor geweld zal zwichten.

de regels eigenlijk al voldoende zijn, kan men het kennelijk niet laten de Maarssenaren en Maarsseveners te kleineren, door op te merken dat de 'wapenhandel in een enkel Dorp dezer Provincie niet schijnd van een bijzondere nuttigheid te zijn'[16].

Niet alleen de oprichting van een vrijkorps geeft aan dat er een politieke oppositie bestond tegen het gevestigde regeringssysteem. Andere kenmerken daarvan zijn het veelvuldig indienen van rekesten met politieke verlangens, dat in Maarssen en Maarsseveen evengoed gebeurt als in allerlei steden. Ook toen de overheid zelf gelegenheid gaf om politieke eisen te stellen, heeft men ten plattelande die mogelijkheid met beide handen aangegrepen. Begin 1784 mochten de inwoners van de provincie hun bezwaren tegen het Regeringsreglement van 1674 kenbaar maken. Er werden heel wat bezwaren ingediend en het is niet verwonderlijk dat deze grotendeels voortkwamen uit patriotsgezinde kringen. Zeer bekend en ook al vaker onderzocht zijn de bezwaren van een aantal burgers uit de stad Utrecht. Dat ook vanuit Maarsseveen bezwaren werden ingediend is minder bekend[17]. Op 25 februari 1784, in de periode waarin de officiële erkenning van de schutterij van Maarssen en Maarsseveen een feit werd, is door Maarsseveners samen met de inwoners van Nigtevecht een resolutie ingediend bij de commissie van Negen die officieel belast was met het inzamelen van de bezwaren. Het is mogelijk dat niet toevallig deze combinatie van Maarsseveen en Nigtevecht was ontstaan. Immers, beide dorpen hadden als heer een Huydecoper, afkomstig uit de anti-Oranjegezinde regentenkring van de stad Amsterdam.

Bij de 42 ondertekenaars van de bezwaren zijn er, uit Maarsseveen dan, een aantal namen te vinden die wij hiervoor ook al tegenkwamen[18]. Schout Marten van den Helm, J. van den Helm zijn zoon, de luitenant van de schutterij J. la Bruguede, Hendrikman Heek, schepen van Nieuwmaarsseveen, en Joseph Jansen en Dirk van Erkom, medeondertekenaren van het rekest van 25 september 1783. Hiernaast vallen nog op de namen van Jan Hendrik Neuman, collega schepen Van Heek, en Jan de Molenaar, schepen van Maarssen[19].

Voor alles eist men een redelijker verdeling van de belastingheffing in de provincie. Brieven van bisschop Arnoud van Hoorn uit 1375, van bisschop Frederik van Baden uit 1512 en 1517 tonen aan dat bepaalde belastingen eigenlijk helemaal niet geheven zouden mogen worden[20]. En dat terwijl de Staten in 1764 zelf verklaard hebben dat de provincie het grootste deel van haar bestaan dankt aan het platteland. Voorts vraagt men opheffing van de verboden op uitoefening van allerlei ambachten en neringen op het platteland[21]. Vervolgens ver-

[16] *Idem*, 78; zie ook noot 10.

[17] *Pointen tot redres der bezwaren op het Regerings-Reglement van den Jaare 1674... door de Burgeren en Inwooners van Stad, Steden en Landen van Utrecht aan hunne magistraten en Gerechten... in de maand May 1784* (Utrecht, 1784).

[18] *Idem*, 306. Dit weerlegt dan ook het gestelde in Dekker, *Toestanden en gebeurtenissen*, 69, dat alleen de opgezetenen (Amsterdamse Maarsseveners) en niet de ingezetenen (de autochtone Maarsseveners) aan mogelijke politieke bewegingen hadden meegedaan. Een aantal namen komt ook voor in de opsomming van bewoners van Nieuw-Maarsseveen en van de Kaatsbaan in het jaar 1784. Zie *Orgaan van de Historische Kring Maarssen*, XIII (1986/87) 5-8.

[19] *Pointen*, 306.

[20] *Idem*, 295. Het gaat om o.a. morgengeld, huisgeld, gemene schatting, de twee stuivers op elk vat bier etc.

[21] *Idem*, 297-298. Verbod op draperijen, linnenweven, koekbakken, laten werken van grutmolens, wijnkoperij etc.

CIRCULAIRE

BRIEF

AAN DE

ROOMSCH CATHOLYKE PASTOORS,

In de Provincie en Diſtrict van Utrecht
ten Platten Lande, om hunne respec-
tive Gemeentens aantemoedigen
tot de Oeffening in den

WAPENHANDEL.

DOOR

H. BERENDTZEN,

Aartspriester en Paſtoor te Maarſſen.

Ook aanwezig in Mullers Bibliotheek over Utrecht nº
845* Zie ook aldaar nº 845.

Te UTRECHT,

By CORNELIS KRIBBER,

Boekverkooper agter het Stadhuys.

1784.

Voorpagina van de circulaire van aartspriester Henricus Berendtzen, pastoor te Maarssen, waarmee hij de pastoors opdracht gaf hun gelovigen aan te sporen tot wapenoefeningen.
RAU, collectie Rijsenburg, 386.

zoekt men om opheffing van de verpachting van belasting op sterke drank, tabak en snuif aan belastinggaarders, en in plaats daarvan om omslag van deze belasting.
In het tweede punt wordt gevraagd om een verbod van de jacht door stedelingen op het platteland: het koren wordt vertrapt en het vee van de weiden afgejaagd. De statenresolutie van oktober 1536 moet nog maar eens onder de aandacht worden gebracht. Het land van vrije mensen mag niet willekeurig door anderen beschadigd worden. Als derde punt heet het dat openbare verkopingen voortaan onder toezicht van schout en schepenen zouden moeten geschieden. Nu halen Amsterdamse kooplieden hier de beste waar voor weinig geld weg. Het vierde punt handelt over de verantwoording van de kerkmeesters. In het vijfde punt wordt gesteld dat er geen behoorlijke, min of meer uniforme regeling bestaat voor de uitoefening van recht en wet op het platteland. Diep wordt ingegaan op bestaande regels hierover (vanaf 1583) in verschillende delen van de provincie en men komt dan tot de conclusie dat het niet meer dan billijk is, ja zelfs hoogstnoodzakelijk, dat rechts- en wetsbediening worden geadministreerd door deskundigen, die vooraf bewijs zouden moeten overleggen van hun goed 'comportement'.

Het zesde en laatste punt vraagt of er niet in elk kwartier van de provincie zomers één lid uit de ridderschap kan resideren die dan bij het uitvaardigen van nieuwe wetten of belastingen als vertegenwoordiger van het platteland zou kunnen optreden. Ofwel er zou om de bijzondere belangen (van individuen, groepen of streken) te behartigen, ook een commissie kunnen worden ingesteld van zes tot acht personen, op dezelfde manier als beschreven in het hoofdstuk over de gecommiteerden uit de burgerij van het Utrechtse concept-reglement[22]. Dit concept-reglement stelde onder meer voor om een aantal uit en door de burgerij gekozenen invloed te laten uitoefenen op het stadsbestuur. Opnieuw is hier sprake van een wel zeer voortuitstrevend voorstel uit Maarssen en Maarsseveen aan overheden die gekenmerkt werden door het elkaar (in zeer beperkte kring) toeschuiven van ambten en banen. Weer is er sprake van acties die de bedoeling hebben om gekozen vertegenwoordigers in bestuurlijke organen te krijgen. Op al deze vragen en voorstellen uit Maarssen en Maarsseveen werd door de statencommissie overigens niet gereageerd, noch bij het antwoord van 21 juli 1784 op andere bezwaren, die op dezelfde datum waren ingediend[23], noch in het door de Staten uitgebrachte rapport over de ingediende bezwaren op 1 september 1784.

In het najaar van 1784 bedreigde een Oostenrijks leger de Republiek vanuit de Zuidelijke Nederlanden. Door de Staten van diverse provincies werd toen een oproep gedaan tot mobilisering van alle weerbare mannen ten plattelande om de verdediging van het vaderland te steunen[24]. De argumenten kennende voor de oprichting van het vrijkorps in Maarsseveen en Maarssen is het enthousiasme voor deze mobilisatie-oproep bij de schutters niet verwonderlijk. Maar wat te denken van de oproep van de aartspriester en pastoor van Maarssen, Henricus Berendtzen, van 17 december 1784 aan de pastoors in de provincie Utrecht om 'hunne respective gemeentes aantemoedigen tot oeffening in den wapenhandel'[25]. Dit dan ter verdediging tegen de keizerlijke troepen.

Zonder twijfel is deze gloedvolle redenatie ook uitgestort over de Maarssense katholieken. Buiten de schutterij was het enthousiasme om zich voor de wapening op te geven overigens niet al te groot. In Oud-Maarsseveen meldden zich slechts twee personen bij schout Van den Helm tijdens de officiële zitting van het gerecht over de statenoproep. De dagelijkse zorg voor het levensonderhoud rondom huis en haard is waarschijnlijk door de meesten belangrijker gevonden dan dit offer voor het vaderland. Het enthousiasme van de katholieke clerus voor de wapening was overigens wel verklaarbaar. Katholieken konden zo immers bewijzen dat ze in vaderlandslievendheid niet onderdeden voor hun protestantse medeburgers.

Het einde van het genootschap Sic Sperare Licet kwam in tegenstelling tot de oprichting wel zeer snel. In maart-april 1787 is Maarssen 'bezet' door een groot aantal patriotse vrijkorpisten zowel afkomstig van elders, als uit de eigen schut-

[22] *Pointen,* 305.

[23] *Idem,* 294.

[24] GAU, Bibliotheek, VII B I, nr. 7: *Concept-plan tot generale wapening ten plattenlande* (november 1784). Maarssen zou een compagnie weerbare mannen moeten leveren, Oostwaard vijf mannen, Maarssenbroek twintig mannen en Maarsseveen 75 mannen.

[25] *Circulaire brief aan de Roomsch Catholijke Pastoors in de provincie en het district van Utrecht ten plattenlande, om hunne respective gemeentens aantemoedigen tot oeffening in den wapenhandel* (Utrecht, 1784). Zie de bijdrage van P. H. M. van Opheusden in deze bundel.

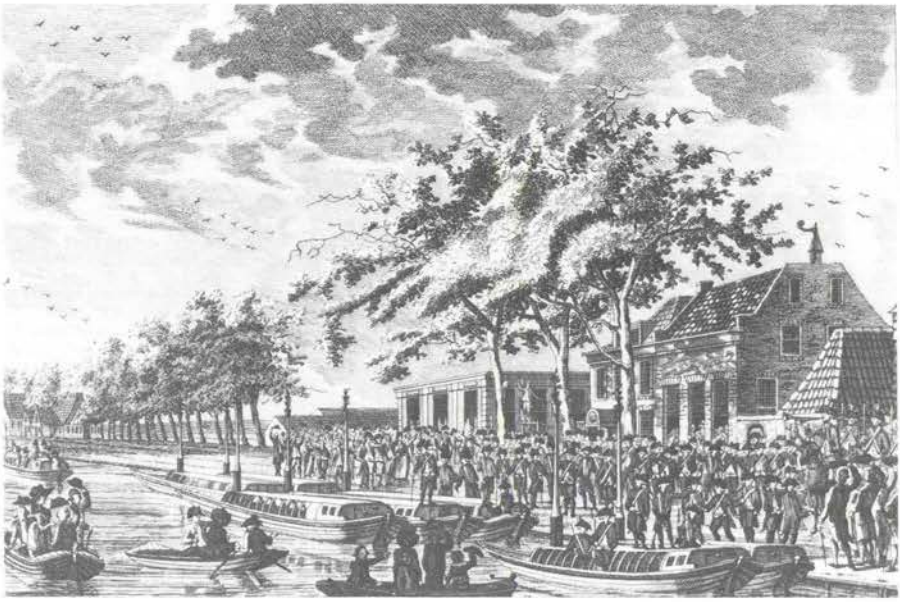

Amsterdamse burgers schepen zich in om hun patriotse medeburgers te Utrecht bij te staan. In trekschuiten voeren zij over de rivier de Vecht naar Utrecht.
Gravure zonder naam, (eind 18e eeuw).
RAU, Atlas Coenen van 's-Gravesloot 9-112-2.

terij (onder leiding van schout Marten van den Helm)[26]. Dit vanwege de dreiging van troepen van stadhouder Willem V vanuit Amersfoort en Zeist. Deze bezetting heeft zoveel onrust gegeven dat de ambachtsvrouw van Maarssen allen die direct en indirect van haar afhankelijk waren bijeenriep op 2 april 1787[27]. Naar aanleiding van de 'sterke bewegingen en oproerigheden zeedert eenige tijd in Maarssen' werden haar bedienden 'op 't ernstigste gewaarschouwd' zich voortaan als 'stille lieden' te gedragen zonder zich ergens mee in te laten op straffe van ontslag uit hun 'ampt'. Jonkheer Huydecoper van Maarsseveen klaagt op 16 april 1787 bij een familielid over 'het gek gedrag van den schout hier' waarover hij nog het nodige aan het hof van Utrecht heeft mee te delen. Maar voorlopig wil Huydecoper nog niet overgaan tot de 'vernietiging' van het excercitiegenootschap[28]. Op 9 mei 1787 leest de schout van Maarssen (in aanwezigheid van onder meer schepen Jan de Molenaar, medeondertekenaar van de bezwaren van mei 1784) evenwel een resolutie voor van de Staten van Utrecht inhoudende de 'dissolventie van 't Genoodschap alhier en te Maarsseveen'[29].

Marten van den Helm de schout van Maarsseveen, werd na de bezetting van de provincie Utrecht en de provincie Holland door Pruisische en Oranjetroepen in september-oktober 1787, afgezet. Herhaalde smeekbeden aan baron

[26] RAU, Huis Zuylen, voorlopige inventaris, nr. 58: kopie van een rekest aan de Staten van Utrecht, bij brief van Marten van den Helm aan baron Van Tuyll van Serooskerken, 22 mei 1788.
[27] RAU, Oud-archief Maarsseveen, nr. 3: Resolutiën van het gerecht.
[28] RAU, Familie Huydecoper, nr. 603, 16 april 1787.
[29] RAU, Oud-archief Maarsseveen, nr. 3: Resolutiën van het gerecht.

Van Tuyll van Serooskerken om hem voor 'gracieuse amnestie' in aanmerking te laten komen en hem te herstellen in zijn ambt van schout van Westbroek (wat hij voor 1787 ook was geweest) werden niet eens beantwoord, laat staan gehonoreerd[30].
Hendrikman Heek, één van de eersten wiens naam in een officieel stuk vanwege de schutterij van Maarsseveen verschijnt, was in april 1788 echter nog steeds schepen van Maarsseveen[31].

Het zal duidelijk zijn dat de opkomst van een politieke oppositie belichaamd in de schutterij, in Maarssen en Maarsseveen, een tijdrovende en moeizame aangelegenheid is geweest. Nog moeilijker en vooralsnog onmogelijk was het nieuwe ideeën als een gekozen vertegenwoordiging, een rechtvaardiger belastingstelsel en een beter georganiseerde rechts- en wetsbediening op het platteland ingevoerd te krijgen. De conclusie is echter gewettigd dat zich ook op het platteland, in kleine gemeenschappen, een politieke oppositsies heeft kunnen ontwikkelen, mede dankzij de goedkeuring van de ambachtsvrouw en -heer. Dit geldt in ieder geval voor Maarssen en Maarsseveen en, blijkens de geraadpleegde archiefstukken, ook voor andere Utrechtse plattelandsgemeenschappen. Hiermee wordt duidelijk dat de patriotse oppositie in de jaren 1780 niet uitsluitend een stedelijke aangelegenheid is geweest.

[30] RAU, Huis Zuylen, voorl. nr. 58: Brief van Maria van den Helm aan baron van Tuyll van Serooskerken, 5 november 1788.
[31] RAU, Oud-archief Maarssenveen, nr. 2: Resolutiën van het gerecht, april 1788.

Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787

W. J. Angenent

> 9-10 Mey is by jutphaas een actie voorgevalle tusschen t regiment van van Efferen en eenige Patriotten, waar by over en weder eenige zyn doodgeschoote, en van Effere zich lacheus heeft gedragen[1].

Deze dagboeknotitie doet in enkele woorden een gebeurtenis af die toch meer aandacht verdient. Het gevecht dat op de avond van 9 mei 1787 plaatsvindt tussen Jutphaas en Vreeswijk markeert het begin van een openlijke burgeroorlog die het hoogtepunt vormt van de strijd tussen orangisten en patriotten.
Desondanks komt het gevecht er in de beschikbare literatuur bekaaid af. Bijna een eeuw na de gebeurtenis, in 1886, noemt P. de Wit het gevecht in zijn boek *Une invasion Prussienne en Hollande en 1787*[2]. Hij beschrijft hoe de Utrechtse patriotten met slechts drie stukken geschut het stadhouderlijke regiment tegemoettreden en er in slagen het op de vlucht te jagen, talloze lijken en wapens en bagage achterlatend. Dertien jaar later verschijnt het standaardwerk van Colenbrander: *De Patriottentijd*[3]. In tegenstelling tot de pro-patriotse De Wit, geeft Colenbrander een neutraal beeld. De staatse troepen, ter sterkte van een bataljon, beschikten niet over geschut en werden door de Utrechters volkomen verrast. Een uitgebreide beschrijving van het gevecht geeft vervolgens C. W. Wagenaar in het *Utrechtsch Jaarboekje* van 1905[4]. Hij baseert zijn weergave

Het gevecht bij Vreeswijk. De tekenaar heeft voor alle duidelijkheid het tijdstip van het gewapende treffen aanmerkelijk vervroegd.
Gravure zonder naam, (eind 18e eeuw).
GAU, H.A.S. 87.7.

[1] *Een regentendagboek uit de achttiende eeuw*, J. Smit, ed. (z.pl., 1957) 793.
[2] P. de Wit, *Une invasion Prussienne en Hollande en 1787* (Parijs, 1886).
[3] H. T. Colenbrander, *De Patriottentijd* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1897-1899).
[4] C. W. Wagenaar, '9 mei 1787: een merkwaardige datum uit den Utrechtschen Patriottentijd', *Utrechtsch Jaarboekje* 1905, 33-46.

hoofdzakelijk op het verslag dat de Utrechtse commandant J. A. d'Averhoult aan de vroedschap deed, en op - uiteraard patriots gekleurde - stukken uit het Utrechtse gemeentearchief. Hieruit blijkt dat zowel bij Jutphaas als bij Vreeswijk confrontaties hebben plaatsgevonden en dat de beslissende actie zich in het donker afspeelde. Na deze publikatie blijft het lange tijd stil rond het gevecht bij Vreeswijk, totdat na de Tweede Wereldoorlog, in 1947, Geyls *De Patriottenbeweging*[5] verschijnt. Zijn voorstelling verschilt niet wezenlijk van die van Colenbrander. Pas in 1966 volgt dan Van Hulzen met een meer gedetailleerde beschrijving van het gevecht in *Utrecht in de Patriottentijd*[6]. Daaruit blijkt dat niet de staatse troepen, maar de Utrechters werden verrast en dat het Utrechtse succes voornamelijk aan hun geschut was te danken. De voorstelling van Van Hulzen wordt grotendeels bevestigd in een (in bekorte vorm als artikel verschenen) scriptie van twee studenten aan de Stichting Opleiding Leraren te Utrecht[7]. Ook deze scriptie is echter, en de auteurs betreuren dat ook, onvolledig door het ontbreken van gegevens van staatse zijde.
Zoals de literatuurverkenning uitwijst is er een lacune in de geschiedschrijving over het gevecht bij Vreeswijk. Deze lacune betreft niet zozeer de context waarbinnen het gevecht valt als wel de gebeurtenis zelf. Naar het gevecht zelf is vrijwel geen onderzoek gedaan: over het verloop van de gebeurtenissen en over de betrokkenen aan vooral staatse zijde is vrijwel niets bekend. Het grootste deel van de beschikbare literatuur en bronnen is daarbij ook nog sterk patriots gekleurd. Door een nauwkeurige reconstructie van het gevecht en daaropvolgend een analyse ervan, kan de bestaande lacune worden gevuld. De reconstructie, aan de hand van diverse archiefstukken, beschrijft onder welke omstandigheden en met welke middelen de wederzijdse commandanten hun opdrachten moesten uitvoeren, hoe zij daaraan uitvoering en gestalte gaven en hoe zij aan onverwachte gebeurtenissen het hoofd boden. De analyse toetst of en hoe aan beide zijden de grondbeginselen van het gevecht (doelgericht, offensief optreden, beweeglijkheid, verrassing en beveiliging) zijn toegepast en wat de invloed van materiële en morele factoren op het gevecht is geweest. Vooral wat dat laatste betreft is de analyse natuurlijk speculatiever van aard dan de reconstructie.
Hieronder wordt beknopt ingegaan op de geschiedenis en de uitrusting van de beide partijen, het regiment-Van Efferen en de Utrechtse schutterij. Verder wordt een beeld geschetst van het gevechtsterrein en het strategisch belang daarvan. Dan volgen een overzicht van de gebeurtenissen die tot het gevecht leidden, de reconstructie van het gevecht en een beschrijving van de gevolgen ervan. Het artikel besluit met een analyse en enkele conclusies.

Nationale Militie en Stedelijke Schutterij

Het Regiment Nationalen N° 11 (R.N. N° 11), ter repartitie staande van de provincie Utrecht, werd opgericht in 1752[8]. Het regiment kreeg de gebruikelijke organisatie: twee bataljons van elk een grenadiercompagnie en zes musketier-compagnieën. Het regiment moest tegen de 750 man sterk zijn, ongeveer

[5] P. Geyl, *De Patriottenbeweging 1780-1787* (Amsterdam, 1947).
[6] A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966).
[7] A. van Andel en E. A. T. Hoogendijk, 'Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787', *Cronyck De Geyn*, I (1986) 11-24.
[8] H. Ringoir, *De Nederlandse infanterie* (Bussum, 1968) 32.

50 man per compagnie[9]. Zoals gebruikelijk kreeg het R.N. N° 11 in de wandeling de naam van zijn regimentscommandant. In de loop der jaren volgden verschillende commandanten elkaar op en in 1782 kreeg, nadat twee achtereenvolgende commandanten kort na elkaar overleden waren, de Ierse kolonel D. Fr. Pain het regimentscommando[10].
Hoewel het regiment ter repartitie van Utrecht stond, was het daar toen al jaren niet meer geweest. Het deed dienst aan de zuidgrens van de Republiek. In 1783 lag het regiment in Brabant en prins Willem V was niet bereid om het te verplaatsen naar Utrecht. Daar lag een politieke reden aan ten grondslag: een groot deel van de soldaten was uit de stad Utrecht afkomstig en de prins verwachtte daarvan problemen bij plaatsing in Utrecht. Toen in het begin van januari 1784 kolonel Pain overleed, volgde op 16 januari 1784 de benoeming van een nieuwe regimentscommandant: kolonel Frederick Adriaan graaf van Efferen. Eind 1786 keerde het regiment-Van Efferen eindelijk terug naar Utrecht, mede omdat het in de loop der jaren ver onder de voorgeschreven sterkte was geraakt. Door gebrek aan mankracht en materieel ontbraken naar schatting zeker drie compagnieën, omstreeks een kwart van de sterkte[11]. In oktober 1786 lag het eerste bataljon in Rhenen en het tweede in Amerongen en Leersum. De werving van nieuw personeel werd krachtig ter hand genomen, het regiment was tenminste eind april 1787 weer bijna geheel op sterkte. Tot 9 mei bleef het regiment-Van Efferen in zijn legeringsplaatsen.
Het regiment waarmee Van Efferen zijn taak op 9 mei moest uitvoeren, was door de aanwezigheid van alle nieuwe aangeworven soldaten goeddeels onervaren en slecht geoefend. Het eerste bataljon had in Rhenen gewerkt aan de renovatie van de Grebbelinie die sinds haar bouw in 1748 ernstig was verwaarloosd. Verder waren er problemen geweest met de munitie-aanvoer, en het bataljon had ook nog personeel moeten detacheren bij het tweede bataljon in Amerongen en Leersum[12]. Mèt prins Willem V kunnen we zo onze twijfels hebben over de bereidheid van het regiment zich tegen de eigen landslieden te keren. Voorts speelde binnen het regiment (zoals ook in de andere regimenten) de loyaliteitsvraag. Men had een eed van trouw afgelegd aan de Generaliteit van de Republiek, maar óók een eed van trouw aan de Staten van de provincie ter repartitie waarvan men stond. Het probleem was nu aan welke eed voorrang moest worden verleend wanneer Generaliteit en Staten tegenstrijdige orders gaven. Ieders keuze hing uiteraard nauw samen met de persoonlijke politieke overtuiging.

De Utrechste stadsschutterij verheugde zich sedert het begin van de tachtiger jaren in de warme belangstelling van stad en burgerij. Begin 1783 werd het besluit genomen de schutterij van uniforme bewapening te voorzien; een inspectie van het wapenarsenaal toonde onomstotelijk de deerniswekkende staat van de bewapening aan. Op twaalf geweren na moesten alle wapens, waaronder

[9] *Reglement op de exercitiën, en evolutiën, van de infanterie van den Staat* (Den Haag, 1771) passim.
[10] *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek*, F. J. L. Krämer en A. J. van der Meulen, eds. (6 dln.; Amsterdam, 1901-1918) IV, 210: 'Pain was een eerlijk man, dog seer Engelschgesint, waeromtrent hij, Pain, selfs seyde dat niemant behoorde te dienen dan sijn eyge vaderlant'.
[11] *Gedenkschriften Hardenbroek*, V, 665.
[12] Koninklijk Huisarchief (KHA), Prins Willem V, nr. 301, dd. 2 mei 1787.

meer dan 300 zeer oude musketten, als onbruikbaar worden afgedankt. Behalve nieuwe wapens, waarvoor de burgerij geld inzamelde, kregen de acht compagnieën van de schutterij ook nieuwe vaandels. Een teken aan de wand: op de nieuwe vaandels ontbraken de Oranjekransen die op de oude vaandels het stadswapen omgaven[13]. Kosten noch moeite werden gespaard voor de stadsverdediging. Eind 1786 was 30.000 pond buskruit aangekocht en waren grote bedragen besteed aan lood, hout en ijzer[14].
De vroedschap benoemde in de loop van 1786 een Commissie tot het Defensiewezen die zich in deze tijd van oplopende politieke spanning met de stadsverdediging moest belasten. Deze commissie besloot tot de oprichting van een korps scherpschutters of jagers, en ook een korps kanonniers aanschouwde het levenslicht. Na de bezetting van de Gelderse stadjes Hattem en Elburg door prinsgezinde troepen, stroomden uit verschillende steden hulpkorpsen naar de stad Utrecht om de Utrechtse patriotten bij te staan. Bijna 2500 man aan hulptroepen[15] (de zogeheten auxiliairen) versterkten de verdediging nadat ze aan de stadspoorten een eed van trouw en gehoorzaamheid hadden afgelegd. Toen de verwachte aanval uitbleef, vertrokken de meeste hulpkorpsen weer naar hun woonplaatsen. Op voorstel van de Commissie tot het Defensiewezen bleven 500 auxiliairen, waaronder de Hattemers, in de stad. Eind 1786 bestond het Utrechts Defensiewezen uit de normale schutterscompagnieën, het korps Utrechtse Jagers en het korps Utrechtse Kanonniers, aangevuld met onder anderen de Hattemse en Leidse auxiliairen. In zijn *Gedenkschriften* vermeldde mr. G. J. van Hardenbroek het getal van 1800 schutters. Zijn zegsman dacht dat daarvan misschien 600 daadwerkelijk bereid waren tegenstand te bieden bij een gewapende aanval, van de overigen verwachtte hij dat ze die tegenstand wel zouden beletten[16]. In elk geval waren de Utrechtse verdedigers goed geoefend, zoals de regelmatige parades in het Sterrebos, de exercitieplaats, aantoonden.
Naast de officiële schutterij bestond ook nog het exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate. Dit patriots gekleurde genootschap pretendeerde slechts een overkoepelend genootschap te zijn voor iedereen die zich voor stad en vrijheid in de wapenhandel wilde oefenen, en geen negende schutterijcompagnie. Behalve dat het genootschap een grenadierscompagnie had (in tegenstelling tot de stadsschutterij), oefende het al in 1785 met geschut, dus lang voordat het korps Utrechtse Kanonniers werd opgericht[17]. Het genootschap nam als zodanig geen deel aan de gebeurtenissen van 9 mei, wel waren veel van de aanwezige schutters mogelijk ook lid van Pro Patria et Libertate.
Jan Anthony d'Averhoult, die de tegenspeler van Van Efferen zou worden, was van Franse afkomst en in augustus 1786 tot lid van de revolutionaire vroedschap gekozen. Hij had vrij snel een goede indruk gemaakt op vriend en vijand: men zag hem algemeen als een ontwikkeld, intelligent en rondborstig man, en bovendien een kloek officier[18]. Dit laatste hing samen met het feit dat hij ritmeester in het regiment cavalerie van Van Tuyll was geweest. Een deel van dit

[13] Van Hulzen, *Utrecht*, 558.
[14] *Gedenkschriften Hardenbroek*, VI, 353.
[15] Gemeente-archief Utrecht (GAU), Bibliotheek, nr. 1428: *Naamlijst van officieren, onderofficieren en overige auxiliairen*, passim.
[16] *Gedenkschriften Hardenbroek*, VI, 370.
[17] *Idem*, 62.
[18] *Idem*, 370; tevens: *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken (NNJ)*, 1787, 1136.

regiment heeft in de stad Utrecht in garnizoen gelegen, maar heeft de gebeurtenissen niet merkbaar beïnvloed. D'Averhoult had zitting in de Commissie voor het Defensiewezen, waar hij het voorstel deed het korps Utrechtse Jagers op te richten.
De bewapening van het regiment-Van Efferen en de Utrechtse schutterij zal onderling niet veel hebben verschild. Het belangrijkste wapen was het enkelschots vuursteengeweer, voorzien van een bajonet. De vuursnelheid was laag door de omslachtige manier van laden. Een eenheid geoefende schutters kon een vuursnelheid bereiken van twee schoten per minuut. Omdat een enkele schutter tot 100 meter een redelijke trefkans had, werd bij voorkeur met salvo's tegelijk gevuurd om de trefkans te verhogen. Jagers konden beschikken over - dure - getrokken geweren waarmee ze veel zuiverder maar ook trager schoten dan met de gladloops geweren. Of de Utrechtse jagers over deze wapens beschikten is niet zeker. Grenadiers hadden verder nog handgranaten. Deze primitieve granaten waren zowel voor de werper als voor het doel gevaarlijk door de grote steekvlammen en de scherven die bij de explosie ontstonden. Het geschut van de Utrechtse artillerie bestond uit zogenaamde drieponders. Deze lichte stukken veldgeschut verschoten massief ijzeren kogels van drie pond of bussen. Bussen, ook wel naar hun vorm druiven of druiventrossen genoemd, waren een primitief soort granaat die vlak na het verlaten van de loop uit elkaar spatten en een hagel van kogels naar de vijand joegen. Op korte afstand was de uitwerking tegen ongedekte infanterie vernietigend.
Het transport van de drieponders geschiedde met voorwagens, tweewielige karren die aan het kanon gekoppeld, daarmee een vierwielig geheel vormden dat door vier paarden werd getrokken. In de voorwagen bevond zich de munitievoorraad van het stuk.
Het Utrechtse Defensiewezen beschikte dankzij het gevoerde bewapeningsbeleid van de voorgaande jaren over goede wapens. Het was daarmee zeker opgewassen tegen de wapens van de staatse infanterie. Die wetenschap moet ongetwijfeld hebben bijgedragen tot het moreel en de gevechtsbereidheid van de Utrechtse verdedigers.

Tussen Utrecht en Vreeswijk liep in 1787 de Vaartse Rijn, een in de Middeleeuwen gegraven kanaal dat Utrecht met de Lek verbond. Ongeveer halverwege lag het dorp Jutphaas en bij de Lek lag 'Vreeswijk anders genaamd de Vaart'. Aan de westzijde van de Vaartse Rijn liep, over een zes tot negen meter brede dijk, een zandweg die tevens dienst deed als jaagpad. Jutphaas, ongeveer zeven kilometer van Utrecht, ontleende zijn strategisch belang aan twee omstandigheden. Ten eerste lag het op een betrekkelijk belangrijk wegenknooppunt: belangrijk voor degenen die de stad Utrecht wilden of moesten mijden. De Meern, Harmelen, IJsselstein, Vreeswijk en Vianen waren slechts via Jutphaas bereikbaar. Ten tweede kon door een bezetting van Jutphaas Utrecht worden afgesneden van Vreeswijk en van Vianen (de dichtstbijzijnde Hollandse garnizoensplaats). Vreeswijk, ongeveer vier kilometer verderop, was een klein dorp van ongeveer 100 huizen, gebouwd rond de tolsluis. Dit sluizencomplex was van strategisch belang voor de landsverdediging: door het te openen werd een belangrijk deel van de Hollandse Waterlinie onder water gezet. Dat zoiets alleen met succes gebeurde als de waterstand in de Lek hoog genoeg was,

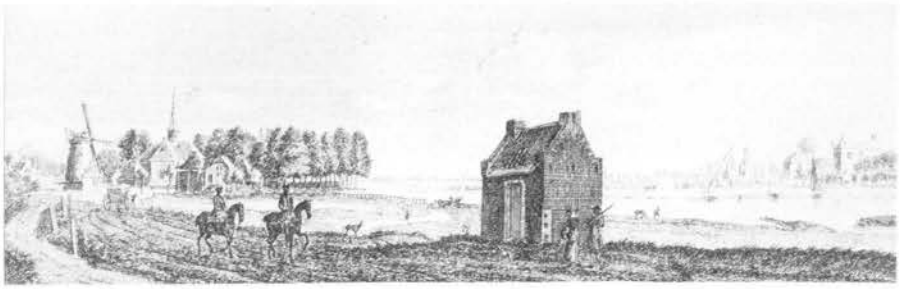

'Het dorp Vreeswijk op Vianen ziende'. Gezicht vanaf de Lekdijk op Vreeswijk. Aan de overzijde van de rivier is Vianen zichtbaar.
Gravure van H. Spilman naar J. de Beijer, (ca. 1745).
RAU, Top. Atlas 1004.

ondervonden de Utrechtse verdedigers in september 1787, toen de lage waterstand de inundatie verhinderde en de Pruisen ongehinderd de Waterlinie passeerden. De bezetting van Vreeswijk gaf macht over de sluis en over het veer naar Vianen. De hoge ligging, op en om de sluis en op de Lekdijk, was een voordelige positie van waaruit het omliggende terrein gemakkelijk kon worden beheerst.

Tussen Holland, Utrecht en Amersfoort

In augustus 1786 vond de eerste van een reeks gebeurtenissen plaats die rechtstreeks leidde tot de confrontatie op 9 mei 1987. De Republiek verkeerde op de rand van chaos en ontreddering, nu stad na stad zich patriots verklaarde, de Staten-Generaal door patriotten werd gedomineerd en de prins naar Nijmegen was uitgeweken. Holland, de rijkste en invloedrijkste provincie, steunde met woord en daad de patriotten in de andere provincies. Overal groeide het besef dat de stijgende spanning het punt naderde waarop zij moest ontladen.
In augustus 1786 kwam de stad Utrecht definitief in het patriotse kamp. De stad onttrok zich metterdaad aan het gezag van de prins door zich eigenmachtig een raad te kiezen, uiteraard van patriotse signatuur.
Deze ommezwaai was voor de Utrechtse statenvergadering reden om zich naar Amersfoort te verplaatsen. De Staten gaven hiermee uitvoering aan een al eerder geuit dreigement, maar ze voelden zich in Utrecht ook reëel bedreigd. Dat gevoel van dreiging was zelfs zo sterk dat de Staten het raadzaam achtten zich in Amersfoort door een infanteriebataljon van het regiment-Van Hessen Darmstadt te laten beveiligen. Deze troepen boezemden echter ook Utrecht angst in. Deze angst leek niet ongegrond toen staatse troepen zich opmaakten in Hattem en Elburg gewapenderhand in te grijpen. In werkelijkheid was de situatie voor Utrecht lang niet zo bedreigend: in feite waren het de Staten die zich het meest bedreigd voelden. Ze namen daarom ook het tweede bataljon van het regiment-Van Hessen Darmstadt in garnizoen. Op hun beurt zagen de Utrechters dit als een voorbereiding tot de aanval en de Utrechtse vroedschap wendde zich tot het patriotse Holland met een verzoek om zonodig onmiddellijk tot militaire bijstand over te gaan. Daags na dit verzoek, op 5 september 1786, bezetten de staatse troepen Hattem en Elburg. Daarop begonnen de al eerder genoemde auxiliairen naar Utrecht te stromen. Bij uitblijven van de ver-

wachte aanval keerden, zoals gezegd, deze korpsen grotendeels naar huis terug. De militaire maatregelen van Holland bleven echter gehandhaafd: er werden troepen gelegerd langs de Hollands-Utrechtse grens en het zogenaamd Hollands Cordon was een feit.

Het Hollands Cordon werd in de loop van de tijd opgebouwd: het was er niet van de ene dag op de andere. Uiteindelijk bereikte het (in april 1787) een geduchte omvang, drie cavalerieregimenten, achttien bataljons uit elf infanterieregimenten en de nodige artillerie. In totaal telde het ruim 8000 koppen. Hoewel dat op het eerste gezicht een indrukwekkende macht lijkt, moet niet uit het oog worden verloren dat ook Holland met de gebruikelijke problemen in zijn regimenten kampte, namelijk desertie en de loyaliteitsvraag.

Op 9 oktober 1786 ontving het bestuur van Vianen een missive van generaal-majoor Albert van Rijssel, die zich aandiende als de nieuwe commandant van het Hollands Cordon. Na erop gewezen te hebben dat hij onder andere opdracht had de toenemende desertie in te dammen, verzocht hij het stadsbestuur erop te willen toezien dat vanuit Vianen geen deserteurs naar Utrecht werden overgezet. De deserteurs moesten worden teruggestuurd naar hun regimenten[19]. Aan het eind van dezelfde maand kreeg het stadsbestuur van Vianen de aanschrijving dat het regiment-Van Hardenbroek daar gelegerd zou worden: het eerste bataljon in de stad, het tweede in kantonnementen in de omgeving[20]. Dit regiment gold, toen het Cordon zijn grootste sterkte had in april 1787, als betrouwbaar, samen met het legioen-Van Salm en de regimenten-Van Bylandt, en Gremier. Volgens een onverdacht patriotse bron waren deze eenheden, tezamen nog geen 2700 man sterk, betrouwbaar in de zin van 'tot uitrukken bereid'[21]. De twijfel aan de betrouwbaarheid van de troepen was overigens niet onterecht. Na het gevecht op 9 mei meldde de *Utrechtsche Courant* op 14 mei dat op drie na alle officieren van het regiment-Pallardij te Woerden de Hollandse order Utrecht binnen te gaan, weigerden. De soldaten volgden dit voorbeeld na en sloegen min of meer aan het muiten. Zelfs bij een bataljon van Gremier te Oudewater weigerden op de bataljonscommandant na alle officieren hun orders[22].

Bij de instelling van het Cordon kreeg generaal-majoor Van Rijssel de opdracht om militair in te grijpen bij een aanval op Utrecht of een opmars van troepen uit Gelderland. De Staten van Holland gaven deze opdracht overigens pas na herhaald aandringen van het Utrechts stadsbestuur, dat vreesde voor een beslissende aanval op 12 oktober. De Amersfoortse Staten verboden echter elke binnenkomst van troepen, zowel uit Gelderland als uit Holland; de verwachte aanval bleef uit en geleidelijk keerde de rust weer. Pas in april 1787 ontstond weer onrust. De aanleiding daarvoor waren de bevelen van Van Rijssel aan het Hollands Cordon die in april bekend werden. Van Rijssel gaf - eigenmachtig

[19] Gemeente-archief Vianen (GAV), Oud archief, nr. 33 (Minuten en ingekomen stukken 1780-89).

[20] Ibidem. De genoemde regimentscommandant J. A. van Hardenbroek was de jongere broer van G. J. van Hardenbroek. Hij commandeerde het regiment niet zelf, daar hij tevens gouverneur was van de vesting Bergen op Zoom. Zijn vervanger was kolonel De Bons, maar wegens diens afwezigheid berustte het feitelijke commando bij luitenant-kolonel Van Hoogenheim.

[21] P. Ph. Juriaan Quint Ondaatje, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling in 1787* (Duinkerken, 1791) I, 47-49.

[22] GAU, Bibliotheek, nr. 7007, dd. 14 mei 1787.

- de opdracht dat de stad Utrecht op het eerste signaal van die stad te hulp moest worden gekomen, zonder patenten of attaches af te wachten. Attaches en patenten waren het bewijs van legitieme aanwezigheid in een bepaald gebied of op een bepaalde plaats en werden afgegeven door degene onder wiens jurisdictie die plaats viel. Hollandse troepen mochten derhalve niet zonder een patent van de Utrechtse Staten binnen Utrecht komen. Deze regeling gold voor de gehele Republiek en was een Generaliteitsaangelegenheid. De orders van Van Rijssel waren daarmee in strijd. Hiermee ontbrandde de loyaliteitsvraag binnen de regimenten van het Cordon pas goed, en het is niet onwaarschijnlijk dat juist deze orders de betrouwbaarheid van het Cordon negatief hebben beïnvloed. In elk geval weigerde een aantal officieren deze orders als strijdig met de eed aan de Generaliteit. Ze werden daarop door Van Rijssel uit hun functie ontheven en geschorst.

De Staten van Amersfoort richtten via de Staten-Generaal een dringend beroep op Holland. Al eerder hadden ze aangedrongen op ontspanning en gewezen op de dreiging van een burgeroorlog. Nu verzochten ze Holland met klem het eigenmachtig optreden van Van Rijssel te corrigeren teneinde de Republiek niet in een burgeroorlog te storten. Noch in de Staten van Holland, noch in de Staten-Generaal vonden de Amersfoortse Staten echter gehoor. Begin mei 1787 bekrachtigden de Staten van Holland zelfs de bevelen van Van Rijssel. Officieren die aan de Raad van State opening van zaken hadden gegeven omtrent de bevelen van Van Rijssel werden uit hun functies ontheven. De Amersfoortse Staten waren er nu van overtuigd dat Holland op het punt stond Utrecht binnen te vallen. Op zondag 6 mei werden de regimenten-Van Mönster en Van Efferen gealarmeerd. Beide ontvingen opdracht zich marsklaar te houden en zich met geweld tegen een aanval te verdedigen. Werd Amersfoort bedreigd of zou de overmacht te groot zijn, dan moesten zij zich op Amersfoort terugtrekken. Op 8 mei maakte Willem V aan de Staten van Amersfoort bekend dat hij generaalmajoor W. G. van der Hoop tot bevelhebber van de staatse troepen in de provincie Utrecht had benoemd. Hoewel de generaal op dat moment ziek was, belette dat hem niet zich voor zijn commando in te zetten: hij stuurde nog dezelfde dag een memorandum aan de Gecommitteerden uit de Staten tot het Defensiewezen (niet te verwarren met de Utrechtse Commissie tot het Defensiewezen), waarin hij onomwonden te kennen gaf dat de grenzen van de provincie volgens hem niet spoedig genoeg konden worden bezet.

De Gecommitteerden uit de Staten tot het Defensiewezen waren als commissie voor het eerst in zitting bijeen geweest op zaterdag 5 mei 1787. Op die vergadering was het plan vastgesteld om eventueel de stad Utrecht van het Hollands Cordon af te snijden door troepen langs de grens met Holland te stationeren. Dit besluit werd alvast ter kennisgeving en voorbereiding aan het regiment-Van Efferen gezonden, zonder een datum van uitvoering te noemen. Het gedetailleerde plan voorzag in een dubbele omtrekking van de stad Utrecht en een kantonnering van het regiment-Van Efferen westelijk van Utrecht op alle doorgaande wegen naar Holland. Uitdrukkelijk was in de opdracht de strikte order vervat 'dat geene gewapende Manschappen het Territoir van de Provintie van Holland, zoo min als dat der Stad Utrecht en Wyck by Duurstede betreeden'[23].

[23] Rijksarchief Utrecht (RAU), Staten van Utrecht, nr. 601, dd. 5 mei 1787.

De opdracht noemde als kantonnementen Maarssen, Maarsseveen, Harmelen, De Meern, Jutphaas en Vreeswijk. Jutphaas en Vreeswijk waren de doelen van het eerste bataljon, waarvan het grootste deel in Vreeswijk moest komen om 'vooral goede opzigt over de Sluizen aldaar te houden, en zorg te draagen, dat van dezelve tot onder water zetten van de Provintie geen misbruik worde gemaakt'[24].
De Gecommitteerden hadden zelfs nog overwogen om aan generaal-majoor Van Rijssel een kennisgeving te sturen van de voorgenomen troepenverplaatsing, om vooral niet de indruk te wekken het Cordon te willen provoceren of Utrecht te bedreigen. Uiteindelijk werd deze kennisgeving niet verzonden.
Na ontvangst van het memorandum van generaal-majoor Van der Hoop kwamen de Gecommitteerden snel tot een besluit: nog dezelfde dag ontving Van Efferen het bevel om op 9 mei op mars te gaan met zijn gehele regiment om het eerder geformuleerde plan ten uitvoer te leggen. Op 9 mei 1787, 's morgens om vier uur[25], begon het regiment-Van Efferen aan de lange mars vanuit Rhenen naar de westgrens van de provincie Utrecht.

De opmars naar Vreeswijk

Om vier uur in de morgen vertrokken de eerste echelons van het regiment-Van Efferen uit hun Rhenense kwartieren. Gedurende hun mars sloten de detachementen uit Amerongen en Leersum zich aan, zodat bij het aanbreken van de dag het hele regiment op mars was.
Voor wie onze hedendaagse kolonnes marcherende militairen kent, moet het opmarcherende regiment een verrassende aanblik hebben geboden. Het marcheerde niet, zoals tegenwoordig gebruikelijk is, met vier man naast elkaar maar met elk peloton op drie gelederen. Elk peloton werd voorafgegaan en gevolgd door de nodige officieren en onderofficieren. Dat betekende voor de grenadiercompagnie bijvoorbeeld, op dat moment 45 soldaten en korporaals sterk, dat de compagnie in twee pelotons werd gedeeld, elk peloton in drie gelederen (rijen) achter elkaar, waarbij elk gelid bestond uit zeven of acht man naast elkaar. De zo gevormde kolonne moet circa viereneenhalve meter breed zijn geweest. Het geheel hield een tempo aan van 75 passen per minuut, zo'n driëneenhalve kilometer per uur in de 'bataillemars', in de 'gezwinde' of 'geforceerde mars' bijna de dubbele snelheid: 140 passen per minuut. Met deze snelheden is het begrijpelijk dat Van Efferen zo vroeg uit Rhenen moest vertrekken om nog dezelfde dag in Jutphaas en Vreeswijk te kunnen aankomen.
In de uren na zonsopgang moet langs de weg tussen Leersum en Doorn het volgende schouwspel te zien zijn geweest. Voorop, voorafgegaan door een onderofficier, marcheerde één enkel gelid van zes man: de timmerlieden van het eerste bataljon. Wij moeten vooral niet te gering denken over deze timmerlieden. Elke musketiercompagnie stond - althans op papier - zijn voortreffelijkste soldaat af om deze elitetroep te vormen. Gekleed als grenadiers, met als extra uitrusting een lederen voorschoot, lederen handschoenen en een vervaarlijke timmermansbijl, vervulden de timmerlieden een belangrijke en gevaarlijke rol. Zij

[24] Ibidem.
[25] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (17 augustus 1787).

waren het die zich, wanneer de kolonne op een hindernis stuitte, met ware doodsverachting op de hindernis moesten storten om deze te slechten, of bij de aanval op een stad de gebarricadeerde poorten moesten openbreken. Voor hun verdediging moesten zij blindelings op de grenadiercompagnie vertrouwen. In het gevecht, als het bataljon in slagorde stond, vormden zij met drie sergeanten en twee vaandrigs het vaandelpeloton. Het was hun taak de twee vaandels te beschermen, want als die zouden vallen was de formatie haar richtpunt kwijt en kon er verwarring en paniek ontstaan. Bij elk gevecht was het vaandelpeloton een belangrijk doel.
Achter de timmerlieden volgde de grenadiercompagnie in twee pelotons met voorop de kapitein-commandant. Deze werd op de voet gevolgd door de tamboer-majoor en de compagniestamboers. Achter deze voorhoede reed de regimentscommandant, volgens het voorschrift te paard, maar Van Efferen gaf er de voorkeur aan zich in een sjees te verplaatsen. Na hem trokken de acht musketierpelotons voorbij, in eenzelfde orde als de grenadiercompagnie. Midden in de musketierkolonne werden de vaandels meegedragen. Twee vaandrigs, gedekt door twee sergeants en hun hellebaarden, droegen de vaandels achter de commandant van het vijfde peloton. Het hele schouwspel herhaalde zich in grote lijnen bij het langstrekken van het tweede bataljon[26, 27], en dan volgde het wellicht kleurrijkste deel.
Achter het regiment volgde de tros met de bagagewagens, de zoetelaar, de marketentster, kortom alles wat misschien niet officieel maar praktisch wel bij het regiment thuishoorde. Bij een verandering van legerplaats gingen vrouwen en kinderen ook mee: nu het op 9 mei om een kantonnering ging, waren die er niet bij. Overigens had Van Efferen opdracht gehad om de bagage in de legerplaatsen achter te laten, maar hij had verzuimd zijn officieren daarvan op de hoogte te stellen. Dit verzuim zou hem en de anderen - letterlijk - duur komen te staan[28].
Het zal heel wat tijd en moeite hebben gekost om het regiment op mars te krijgen. In Amerongen en Leersum moest het regiment halthouden en zich opnieuw opstellen. Al die nauwkeurig voorgeschreven exercitiebewegingen moesten in het donker gebeuren, hoogstens verlicht door lantaarns en flambouwen. Tussen Leersum en Driebergen marcheerde het regiment Van Efferen - voor de laatste maal! - op volle sterkte. Tegen elf uur arriveerde het regiment in Driebergen, waar ongeveer een uur werd gerust omdat het warm was en de paarden van de bagagewagens vermoeid waren. Na deze korte rust trok een deel van het tweede bataljon verder om via De Bilt en Zuilen naar kantonnementen in Maarssen en Maarsseveen te trekken. De rest verliet de grote weg via de Rijzenburgsche laan, om over Odijk naar Jutphaas en Vreeswijk te gaan. Het eerste bataljon wist niet waarheen het ging. Zelfs de officieren waren door Van Efferen niet ingelicht over hun bestemming[29].

[26] *Reglement op de exercitiën,* passim.
[27] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (dd. 9 mei 1787): 'De Collonel Grave van Efferen [...] reed vooruit in een chais met een paard. [...] de Officieren die gesproken hebbe, waren niet wel te vreden. Die van 't tweede Bataillon wisten waarnaartoe moesten, dog de anderen gisten alleen naar hunne destinatie [...]'.
[28] Ibidem (dd. 17 augustus 1787, 359).
[29] Zie noot 27.

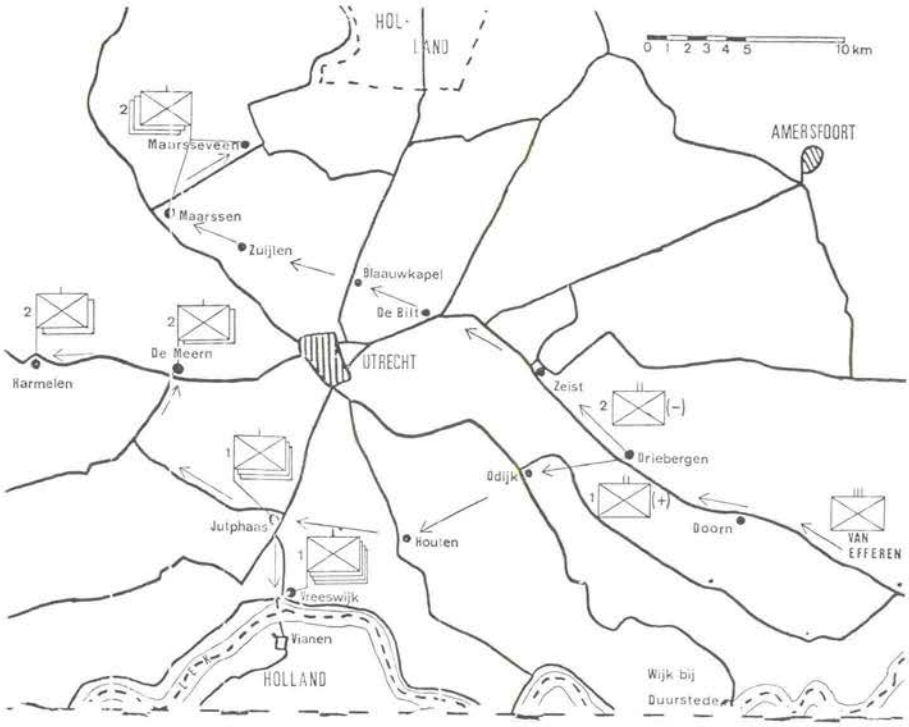

De geplande omtrekking van Utrecht door het Regiment-Van Efferen. Schets door W. J. Angenent.

In de loop van de ochtend en vroege middag bereikten de aanschrijvingen van de Staten betreffende de kantonnering van de troepen hun bestemmingen. In Vreeswijk ontving drossaard G. A. Visscher de aanschrijving rond het middaguur. Visscher was patriot en lid van de 'revolutionaire' Utrechtse vroedschap. Zijn twee broers C. G. en J. J. Visscher waren respectievelijk kapitein-luitenant en luitenant bij de schutterijcompagnie Turkijen. Drossaard Visscher haastte zich spoorslags naar Utrecht om de vroedschap op de hoogte te stellen.
Op het bericht van de drossaard belegde de vroedschap dezelfde middag om drie uur een buitengewone vergadering. Gedurende de beraadslaging realiseerde de vroedschap zich terdege welke dreiging er van de staatse troepen uitging. De drossaard kreeg opdracht om de komende inkwartiering uit alle macht tegen te gaan. Verder werd besloten ter verdediging van de rechten van de stad[30] 'een genoegzaam detachement Burgers of Auxiliairen of wel gecombineerd ten getallen van twee honderd Mannen met drie stukken Canon, en een Compagnie Scherpschutters naar de Vaart te zenden, om die Heerlykheid te bezetten, de sluizen aldaar te dekken, en in allen gevallen gewelt met gewelt te keren'[31]. Het vroedschapslid Jan Anthony d'Averhoult bood aan het commando over het burgerkorps op zich te nemen. Zijn aanbod werd gretig aanvaard en de vroedschap gaf hem de volgende opdracht:

[30] GAU, Stad, II, nr. 121.
[31] Ibidem.

Op het geproponeerde dezen aangaande, heeft de Vroedschap goedgevonden, dat aan den Heer d'Averhoult, als Commandeerende een Corps, zo Schutters, Auxiliairen, Canonniers als Scherpschutters, zal geordonneert worden; gelyk aan gemelden Heer geordonneert word by deze, met zyne onderhebbende manschap naar de Heerlykheid Vreeswijk, anders gezegd de Vaart, te marscheeren, om daar provisioneel en tot nader order guarnisoen te houden, en ten dien einde indien er onverhoopt troupes aan de Vaart op order van de onwettige Staatsvergadering van Amersfoort mochten aangekomen zyn, dezelve aan te zeggen dat zy zig van Stads territoir zullen hebben te begeeven, en by weigeringe van dien, hen met kracht van wapenen van daar te verdryven; en zal Hy Commandant in allen gevallen, het zy aldaar, hetzy onder weg geweld met geweld hebben te keeren, en zorge te dragen, dat Stads territoir niet gevioleerd wierde.
En word hy Commandant verder gelast aan de Borgery en Genoodschap van Vianen, de noodige kennisse te geeven, ten einde in geval van nood prompt secours en adsistentie te kunnen bekomen[32].

Slechts het vroedschapslid Van Hengst liet aantekenen het niet eens te zijn met de opdracht de staatse troepen met geweld te verdrijven als die al te Vreeswijk mochten zijn. De vroedschap onderkende het belang van de sluizen en vreesde dat de Staten ze wilden gebruiken om een inundatie te stellen. (De angst dat Utrecht dat zou doen, bracht de Staten er op hun beurt toe Vreeswijk te bezetten!) De laatste zin van de opdracht geeft overigens te denken: Vianen was Hollands en had een Hollands garnizoen. In feite had d'Averhoult opdracht zo nodig Hollandse militaire interventie te vragen.
Alarmsignalen riepen de twee oudste compagnieën van de schutterij in het geweer, Turkijen en Het Papenvaandel. De helft van de manschappen bood zich aan als vrijwilliger voor de expeditie naar Vreeswijk. Onder hen bevonden zich de gebroeders Visscher. Kapitein-luitenant C. G. Visscher schijnt aan het avondmaal te hebben gezeten toen het alarm klonk. Desondanks was hij een van de eersten die zich op de verzamelplaats meldden. Zijn maaltijd zal wel van een goede slok voorzien zijn geweest; dat verklaart althans dat hij bij het uitrukken enigszins moeilijk ter spraak was, zoals een getuige het fijntjes uitdrukte[33]. Dat het zijn galgemaal was, had niemand kunnen bevroeden.
De vrijwilligers uit de twee compagnieën werden aangevuld met vrijwilligers uit 't Fortuyn en de auxiliairen, met name die uit Hattem en Leiden. Uiteindelijk bestond het korps uit 200 man infanterie en een compagnie jagers van 30 man. Het geheel werd aangevuld met twintig artilleristen en drie stukken licht veldgeschut (drieponders) getrokken door twaalf paarden[34]. D'Averhoult liet de stukken met bussen laden en liet ze pointeren. Pointeren of richten gebeurde alleen voor de elevatie, de stukken vuurden op het gevechtsveld met direkte richting. Omdat de normale afstand waarop het vuur werd geopend rond de 150 meter lag, zullen de stukken waarschijnlijk wel voor deze afstand zijn gepointeerd. Toen alle voorbereidingen waren getroffen en het geschut met de voorwagens en de paarden was bespannen, was het korps gevechtsklaar.
Om half zeven 's avonds verliet het korps de stad door de Tolsteegpoort[35].
Een tijdgenoot vertelde later dat zijn knecht, die zich onder de vrijwilligers bevond, zijn commandant toevoegde: 'Kom myn Heer! gy hebt nu vrywilligen genoeg help ons nu schielyk voort, want anders hebben wy al het geteut van onze

[32] Ibidem.
[33] C. J. Nagtglas, *Utrecht tussen Pruis en Fransoos* (Utrecht, 1975) 48.
[34] Wagenaar, '9 mei 1787', 37. Het geschut was afkomstig van Pro Patria et Libertate.
[35] Deze en andere tijden zijn plaatselijke Utrechtse tijd. Onze huidige zomertijd is omstreeks anderhalf uur later. Het zou dus in onze tijd omstreeks half negen zijn geweest.

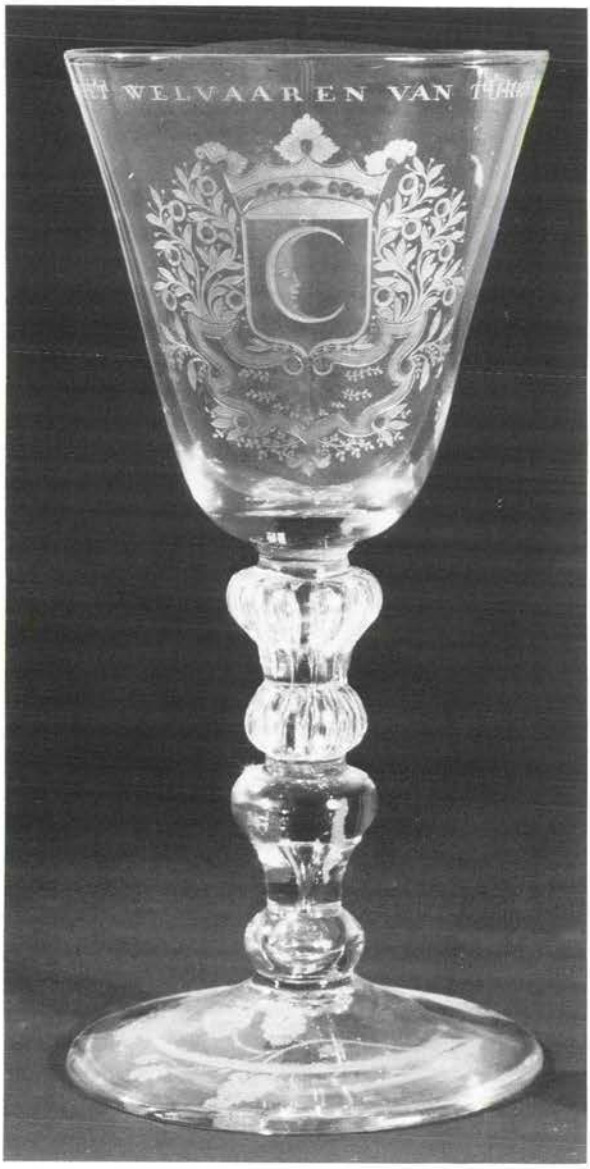

Glazen bokaal van de burgercompagnie Turkije, 1783. Engels glas, hg 32,5 cm, Ø 10,5 cm. Langs de rand het opschrift: 'HET WELVAAREN VAN TURKIJEN EN AL DIE HET WEL MET HAAR MEENEN'. Centraal Museum Utrecht, HC 1928 nr 2910.

wyven nog te wachten!'[36] De poort ging achter het korps dicht, zowel om te voorkomen dat Oranjegezinden zouden proberen de staatse troepen te waarschuwen als om te voorkomen dat een enthousiaste menigte het korps uitgeleide deed. Het korps zorgde ervoor alle verkeer, inclusief de schuiten, achter zich te houden en sloeg de weg in langs de Vaartse Rijn via Jutphaas naar Vreeswijk. D'Averhoult leidde de opmars met overleg. De compagnie jagers verkende op korte afstand voor de colonne uit. Kapitein-luitenant Visscher was met het bevel over de jagers belast nadat de eigenlijke commandant Röell in een herberg

[36] GAU, Biblioheek, nr. XXB 276, 7.

was achtergebleven. De jenever was blijkbaar aantrekkelijker dan de kans op krijgsmansroem[37]. De overige 200 infanteristen waren door d'Averhoult verdeeld in vier divisies, elk van twee pelotons van ieder 25 man sterk. De kolonne marcheerde pelotonsgewijs op, met twee veldstukken tussen het eerste en het tweede peloton. Het derde kanon bevond zich tussen het zevende en het achtste peloton. Deze divisie bleef wat achter en vormde zo de achterhoede. Als goed commandant zorgde d'Averhoult er zo voor dat hij enige vuurkracht in reserve zou hebben, mocht de kop van de kolonne worden gebonden. De pelotons van d'Averhoult marcheerden op twee gelederen, de pelotons dus twaalf man breed. Zijn kolonne moet zo ongeveer de hele breedte van de weg hebben bestreken[38].
Terwijl het Utrechtse korps op weg ging, bereikten het eerste bataljon van Van Efferen en vier compagnieën van zijn tweede bataljon die avond omstreeks kwart voor zeven Jutphaas. Ze waren toen al zo'n vijftien uur onderweg en hadden bepakt en bezakt ongeveer 45 kilometer afgelegd. De compagnieën van het tweede trokken meteen door naar De Meern en Harmelen. Hierdoor ontstond waarschijnlijk later het gerucht dat in Jutphaas of de omgeving daarvan troepen waren achtergelaten die het Utrechtse korps in de rug bedreigden of zouden aanvallen. Van het eerste bataljon bleven drie compagnieën in Jutphaas gekantonneerd onder commando van majoor J. E. W. van Oldenkop. Terwijl de overige vier compagnieën onder Van Efferen de mars voortzetten naar Vreeswijk, betrokken de troepen in Jutphaas hun kwartieren. Helaas zou de rust waar ze ongetwijfeld naar snakten, van korte duur zijn.

Het gevecht bij Vreeswijk

Ongeveer een half uur nadat Van Efferen Jutphaas heeft verlaten, verkennen de Utrechtse jagers het dorp. Zij melden aan d'Averhoult dat de drie compagnieën van Van Oldenkop voor de brug over de Doorslag in slagorde staan opgesteld. Kennelijk heeft Van Oldenkop het naderende korps bespeurd of is hij gewaarschuwd. Hoe het ook zij, hij heeft geheel volgens zijn consignes gehandeld en het detachement zoveel mogelijk gevechtsklaar gemaakt. Evenzo heeft hij een ordonnans, hoogstwaarschijnlijk te paard, met de melding over de naderende troepen weggestuurd.
Om acht uur bereiken de compagnieën van Van Efferen Vreeswijk. Vrijwel meteen daarop bereikt de ordonnans met de melding van Van Oldenkop het dorp en stelt Van Efferen op de hoogte. Ook Van Efferen slaat meteen alarm. De ordonnans met het bevel aan Van Oldenkop op Vreeswijk terug te trekken is dan al weer onderweg. Van Efferen verzuimt zijn superieuren te informeren. Ondertusen heeft ook d'Averhoult van zijn jagers de melding van de aanwezigheid van staatse troepen ontvangen. Hij laat halthouden en de kanonnen van de voorwagens halen. Hierdoor is het geschut wel snel in stelling te brengen maar het boet ook in aan mobiliteit nu het met handkracht moet worden voortbewogen. Het korps is gereed voor het gevecht maar verliest de voorzichtigheid niet uit het oog. In de invallende duisternis wordt Jutphaas genaderd.
D'Averhoult wil, na nog iets verder te zijn opgerukt, de staatse commandant

[37] GAU, Martens, nr. 317, 89.
[38] GAU, Stad, II, nr. 142.

van zijn orders op de hoogte brengen en vrije doortocht vragen. Zover komt het niet. Van Efferens ordonnans bereikt Van Oldenkop omstreeks kwart over acht met het bevel voor de terugtocht. De Utrechtse jagers zien in het laatste daglicht hoe het detachement zich terugtrekt: '... en de Soldaten, die met slaande trommen retireerden, en met geen Canon bezwaard waren, raakten zoo verre vooruit, dat men haare trommen naauwlijks konde hooren'[39].
Het abrupte vertrek dat de jagers hem melden, maakt d'Averhoult achterdochtig. Hij gelooft niet in een plotselinge vlucht voor de krijgshaftige Utrechtse burgers en is verdacht op een hinderlaag. Hij houdt halt bij de ingang van Jutphaas en laat huis voor huis inspecteren. Pas als hij ervan is overtuigd een veilige doortocht te hebben en niet in een val te lopen, passeert hij Jutphaas. Eenmaal het dorp voorbij, worden de paarden weer voor het geschut gespannen. Het is dan ongeveer kwart over negen en volslagen donker. Er is ook geen maanlicht, de maan is in het laatste kwartier en zal pas aan het eind van de nacht boven de horizon verschijnen[40]. Het korps gaat op weg naar Vreeswijk.
Van Efferen is na het vertrek van zijn ordonnans ook in actie gekomen. Zijn vier compagnieën zijn door het hele dorp verspreid als de tamboers alarm slaan. De grenadiers van de Lijfcompagnie[41] en de musketiers van de andere compagnieën verzamelen zich en worden weer marsvaardig gemaakt.
Hoe kort de troepen nog maar in Vreeswijk waren blijkt uit de verklaring van grenadier Fransiscus Anten, die later vertelt nog maar nauwelijks in zijn kwartier te zijn geweest toen al alarm werd geslagen. Dat blijkt ook uit het levendige verslag van kapitein De Maleprade, compagniescommandant van de grenadiers:

> Na in Vreeswijk te zijn aangekomen gong ik zeer moede, hongerig en ongemeen dorstig naar den Domstoren[42], alwaar mijn quartier was. Een ogenblik met de vrouw, die zeer vriendelijk was, gesproken hebbende, en nog niet gezeten, komt men mij zeggen dat 'er volk uit Utrecht aankomt met canon. Ik vlieg de deur uit, loop naar alle de quartieren en haal de grenadiers weder bij malkander, waarvan verscheiden de slopkoussen reeds uitgetrokken hadden, ik haalde de vaandels weder af en marcheerde naar mijn post: middelerwijl viel de avond en duisternis zeer[43].

In het donker verlaat het detachement Vreeswijk, de compagnieën van Van Oldenkop tegemoet. In de gezwinde pas bereikt Van Efferen de laan naar het goed Oudegein, de Fokkesteeg, ongeveer een kwartier gaans buiten Vreeswijk. Daar voegen de compagnieën van Van Oldenkop zich bij hen. 'Toen kon men niet op twintig passen van zig afzien'[44] aldus De Maleprade. Van Oldenkop brengt ogenblikkelijk verslag uit aan Van Efferen over het Utrechtse korps dat op dat moment bezig is Jutphaas te inspecteren.
Van Efferen treft zijn maatregelen. Het nu complete bataljon wordt in slagorde opgesteld en vervolgens in kolonne. Deze kolonne is een andere dan die waarin

[39] Idem, nr. XXB 276, 3.
[40] Meteorologische en lichtgegevens: KNMI te De Bilt.
[41] Lijfcompagnie: de grenadiercompagnie van het eerste bataljon werd geacht de persoonlijke compagnie van de regimentscommandant te zijn.
[42] *Geheym-schrijver van Staat en Kerke der Vereenigde Nederlanden* (Utrecht, 1760) I, 3, 118: 'de voornaamste Logementen of Herbergen daar in men tot Vreeswijk wel kan bedient worden, en deese zyn; den Domstoorn, Gorkum en het Schippershuis; alle drie aan de westzijde van de Sluys'.
[43] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (17 augustus 1787).
[44] Ibidem.

overdag werd gemarcheerd, nu gaat het om een gevechtsformatie. Hierin vormen de twee grenadierpelotons de kop van de kolonne, gevolgd door de acht musketierpelotons. Het vaandelpeloton bevindt zich tussen het vierde en het vijfde musketierpeloton. Zo, als een massief geheel, blokkeert het bataljon de zandweg. Het kan terugtrekken, oprukken of een stormaanval doen, al naar gelang de commandant besluit. Deze kolonne-formatie is ook de enige formatie die het terrein toelaat om het naderende korps tegemoet te treden. Als het bataljon eindelijk in opstelling staat, is het kwart over negen, half tien. De troep is dan zonder noemenswaardige rust ruim achttien uren in touw geweest. In afwachting van de komst van het Utrechtse korps heeft de rust het karakter van een stilte voor de storm.
Zowel Van Efferen als d'Averhoult hebben de situatie beoordeeld en hun plan getrokken in het besef dat een nachtelijke confrontatie op til is. In zijn eerste rapport aan prins Willem V schrijft Van Efferen:

> [Ik acht het mijn plicht te melden hoe onaangenaam het was dat ik] naa eene aller fatiguantste marsch, aan Jutphaas en de Vaart gekoomen te zijn, en naa eene voorafgedaane Detachering van verscheijde compagnien, in de tijd dat de billetten zouden werden uitgegeeven, onderrigt ben geworden, dat door eene nocturne visite stond te werden overvallen. Reede waarom terstond resolveerde mij met de geringe magt die nog hadde, daar tegen te kanten, dat naa alle genoomene precautie het veijligste heb geoordeeld, om de aannaaderende Troup te observeeren en tot meerder securiteit, zoo dra de aannaderende drie compagnie van Jutphaas met mij zouden zijn vereenigd, terstond aan te tasten, hetwelk dan heb ondernoomen,...[45].

D'Averhoult koestert andere verwachtingen. Zijn plan de campagne, zoals hij dat later aan de vroedschap beschrijft, luidt:

> ik had door het gebeurde te *Jutphaas* gezien, dat de 4 compagnien van *Van Efferen* reeds aan de *Vaart* zouden zijn, en had van de inwooners van *Jutphaas* verstaan, dat de Militie aldaar 3 Compagnien van 't zelve Bataillon waaren, zoo dat ik thans het geheele Bataillon aan de *Vaart* verwagte, weshalve ik den Drossard Visscher communiceerde, dat Zijn Edele Gestrenge met een Officier vooruit zoude moeten gaan, wanneer wij nader bij de *Vaart* zouden zijn, om zoo aan den Commandant van het Bataillon, als aan die van den Gerechte aldaar kennis te geeven van onze aankomst, en van de ordres waarmede wij gemunieerd waren, en hen voor oogen te houden, dat zij mogelijk niet wisten, dat de *Vaart* Stads Territoir was[46].

De 'voorwaartse verdediging' van Van Efferen is iets waar d'Averhoult totaal niet op rekent. Het Utrechtse korps trekt over de zandweg langs de Vaartse Rijn zoals het naar Jutphaas is gekomen. De compagnie jagers voorop, dan het eerste peloton gevolgd door de paarden met de twee kanonnen en zo verder. Dan, tegen tien uur 's avonds, ontmoeten beide partijen elkaar.
Als het contact wordt gemaakt, staat het bataljon in kolonne ter hoogte van de laan naar Oudegein met het front naar het noorden. Aan de linkerflank bevindt zich een griend- of elzenbos, rechts de Vaartse Rijn. De weg is ter plaatse hoogstens negen meter breed. Het terrein waarop het gevecht zal plaatsvinden, beperkt zich tot de zandweg en de directe omgeving daarvan. Als het ware opgesloten tussen de Vaartse Rijn enerzijds en de begroeiing anderzijds, heeft geen der partijen manoeuvreruimte. Ook het schootsveld beperkt zich vrijwel tot de lengte-as van de weg zelf. In moderne termen: het terrein laat slechts twee mogelijkheden open, een frontale of een kop-staart botsing. Daarnaast speelt ook een rol dat zowel Van Efferen als d'Averhoult door hun patenten gebon-

[45] KHA, Prins Willem V, nr. 301, dd. 11 mei 1787.
[46] GAU, Bibliotheek, nr. 7011, 470.

den zijn aan de zandweg. Het feit dat het bataljon staat opgesteld en dat er minstens een half uur is verlopen tussen de hereniging van de staatse troepen en het eerste contact met het Utrechtse korps, maakt een latere verklaring van Van Efferen bijzonder onwaarschijnlijk. Hij zal op 7 juli aan prins Willem V verklaren dat het Utrechtse korps hem in de rug probeerde aan te vallen terwijl hij terugtrok naar Vreeswijk. Ook tegenover anderen houdt hij vol dat het Utrechtse korps hem 'van agter tragte te bekruijpen en te Overvallen'[47] en dat hij ternauwernood gelegenheid had zich daartegen te weer te stellen. Bovendien is deze verklaring strijdig met zijn eerder genoemde plan de naderende vijand terstond aan te tasten. Het naderende Utrechtse korps bevindt zich op de zandweg langs de Vaartse Rijn ten noorden van de laan naar Oudegein. Het heeft het goed De Bongenaer aan de overkant van de Vaartse Rijn juist achter zich gelaten. Zoals eerder op de avond verkent de compagnie jagers de weg.
Het eerste contact wordt gemaakt door de Utrechtse jager Michiel Centenaar. Onder dekking van de duisternis weet hij langs de waterkant in tijgersluipgang het bataljon tot op enkele meters te naderen. Hij stelt vast dat het inderdaad het bataljon van Van Efferen is en keert op handen en voeten terug.
D'Averhoult wordt meteen op de hoogte gesteld. Maar op hun beurt hebben de grenadiers van Van Efferen het naderende korps opgemerkt. De schaarse gegevens over het weer duiden op de mogelijkheid dat een zwakke noordenwind de grenadiers letterlijk lont heeft laten ruiken. De brandende lonten hebben ze zeker gezien.
'Niet weinig verbaasd', zo omschrijft d'Averhoult zichzelf op de melding dat zijn jagers op het bataljon zijn gestuit. Hij bewaart zijn koelbloedigheid en treft zijn maatregelen[48]. Luitenant P. 't Hoen, commandant van het eerste peloton (en in het gewone leven redacteur van *De Post van den Neder-Rhijn*), krijgt bevel het schootsveld van de artillerie vrij te maken, de twee stukscommandanten van de voorste twee kanonnen, de majoors R. L. van Goens en J. J. van Mansvelt moeten hun stukken in stelling brengen. Terwijl de paarden worden uitgespannen en de kanonnen van de voorwagens worden gehaald, zwenkt het eerste peloton links en rechts achterwaarts. Het komt schuins aan weerskanten van de twee drieponders te staan en maakt zo het schootsveld vrij. D'Averhoult neemt zijn jagers terug en plaatst ze op de rechterflank. Zijn overige troepen laat hij in kolonne staan.
Tijdens al dit manoeuvreren, waarbij de paarden met moeite in bedwang kunnen worden gehouden, doet Van Efferen een halfslachtige poging met het korps in contact te komen. Het onderzoek achteraf zal uitwijzen dat hij heeft geroepen: 'Wat kom jelui hier doen?' of zoiets. Slechts één grenadier weet zich later iets van een aanroep te herinneren; dat iemand van het korps in de consternatie iets heeft gehoord is nogal onwaarschijnlijk. Achteraf legt een tijdgenoot Van Efferen een wel heel fraaie volzin in de mond. Hij zou het korps hebben toegeroepen 'wat zij hier kwamen doen, dat zij geen voet verder zoude naderen, of dat hij haar zoude laten beschieten dat de damp haar keel zoude uijtvlie-

[47] KHA, Prins Willem V, nr. 301, dd. 7 juli 1787; ook: GAU, Stad, II, nr. 148.
[48] *Vaderlandsche historie, ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie, XVII* (Utrecht, 1796) 298. Hier wordt vermeld dat d'Averhoult vlak vóór het gevecht zei: 'Mannen! zijt nu bedaard. Op myn pal staan kunt gy staat maaken; en, indien gy my een voet ziet te rug deinzen, schiet my dan vry ter neder!'

gen'[49]. Uit het korps reageert niemand op de aanroep van Van Efferen. Wel weerklinken luid de commando's waarmee de artillerie in stelling komt en de infanterie zich ontplooit.
De commando's uit het Utrechtse korps zijn luid en duidelijk hoorbaar voor het bataljon en ze veroorzaken daar onrust. Grenadier Willem Mosterman vertelt later van 'zijn groote ontsteltenis'[50]. Het commando 'Kapellen af' waarop de beschermkappen van de zundgaten van de kanonnen worden verwijderd, maakt onomwonden duidelijk dat het korps van geschut is voorzien. Als Van Efferen en zijn bataljon de lonten zien aansteken, weten ze dat het menens is. Dat hebben ook twee Utrechtse artilleristen in de gaten. Zij horen bij de stuksbediening van het derde stuk, onder bevel van majoor Ph. H. de Rooij, dat nog veilig in de acherhoede staat. Nog voor er ook maar een schot is gelost, deserteren ze en vluchten terug naar Utrecht. Daar verspreiden ze de meest gruwelijke geruchten over een slachting onder het korps. Door deze desertie is het derde stuk intussen vrijwel tot werkeloosheid gedoemd. Eén van de deserteurs, 'voor pijpjesman agerende', heeft alle pijpjes - korte lonten die voor het afvuren van het stuk nodig zijn - op zijn vlucht met zich mee genomen. Alleen omdat Van Goens extra pijpjes bij zich heeft, kan het stuk later toch nog in actie komen.
De bevelen uit het korps overtuigen Van Efferen ervan dat hij op het punt staat de volle laag te krijgen. Hij besluit tot actie over te gaan voor het te laat is.
Nog terwijl het Utrechtse korps bezig is zich te ontplooien, geeft Van Efferen het bevel tot de aanval. Dit is een ideaal moment: de vijandelijke voorhoede is in een achterwaartse beweging en niet in staat vuur uit te brengen; de verkennende en beveiligende eenheid is bezig zich naar de flank te verplaatsen en evenmin in staat effectief vuur uit te brengen. Het geschut is nog niet in stelling en wordt gehinderd door de voorwagens en de paarden terwijl hun schootsveld nog niet vrij is. Een aanval op dit moment leidt vrijwel zeker tot verwarring, paniek en vlucht. Vooropgesteld dat de aanval verrassend, doortastend en meedogenloos wordt uitgevoerd, is succes verzekerd.
Van Efferen laat 'in 't avanceren chargeren'. Dat wil zeggen dat zijn kolonne onder het uitbrengen van een constant vuur langzaam voorwaarts moet gaan. Het principe is dat, terwijl de kolonne in bataillemars voorwaarts gaat, het voorste peloton een salvo afvuurt, dan links en rechts langs de voortmarcherende kolonne naar achter loopt om achter aan te sluiten, en ondertussen de geweren herlaadt. Inmiddels is het volgende peloton de plaats gepasseerd waar het eerste zijn salvo afvuurde, en vuurt op zijn beurt een salvo af waarna het herladend achter de colonne aansluit. Mits goed uitgevoerd is er een constante voorwaartse beweging, die uiteindelijk kan worden besloten met een stormaanval met gevelde bajonet in de gezwinde pas. Het voorschrift[51] beveelt deze gevechtsexercitie aan voor het passeren van bijvoorbeeld holle wegen en nauwe doorgangen waar een vijand van onbekende sterkte wordt verwacht. Gegeven zijn onbekendheid met de toestand van de Utrechters die in het donker niet zichtbaar waren en het terrein, is de keus van Van Efferen voor deze vorm van aanvallen zeker verdedigbaar[52].

[49] GAU, Martens, nr. 317. 89.
[50] GAU, Bibliotheek, nr. 7007, dd. 15 mei 1787 vlg.
[51] *Reglement op de exercitiën,* hoofdstuk 6, passim.
[52] *Idem.*

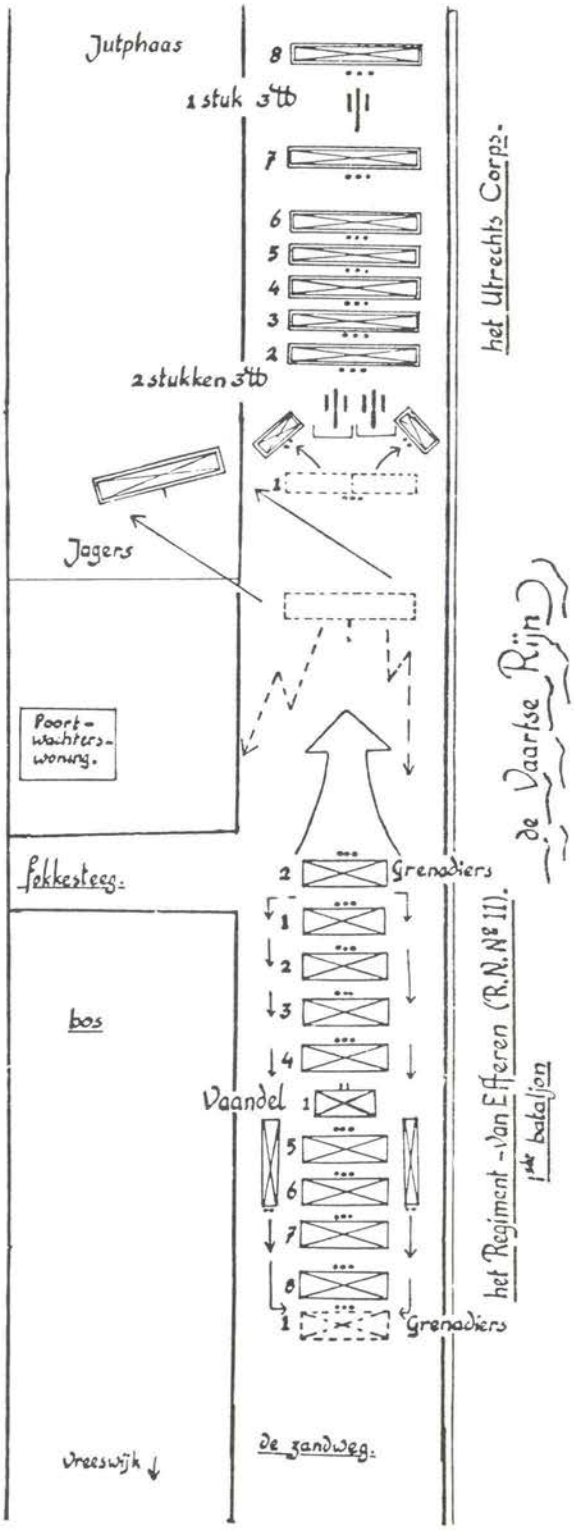

Het gevecht bij Vreeswijk
9 mei 1787

Het eerste peloton grenadiers van Van Efferen is langs de flanken onderweg naar de staart van de colonne na het gevecht te hebben geopend. Het tweede peloton grenadiers vuurt op dit moment het tweede salvo af op het Utrechtse korps.

Op bevel van d'Averhoult heeft van het Utrechtse korps het eerste peloton van luitenant 't Hoen zich 'oblique' (schuins) geopend door links en rechts achterwaarts te zwenken en heeft zo het schootsveld vrijgemaakt voor de twee stukken geschut. De jagercompagnie heeft onder het uitbrengen van losse schoten (tirailleurvuur) haar terugtrekkende beweging naar de rechterflank juist voltooid en komt in stelling langs een sloot.

Vlak hierna zal het eerste peloton van 't Hoen terugvuren, daarmee de aanval van Van Efferen stuiten en zo aan Van Goens en Van Mansvelt gelegenheid geven hun stukken in stelling te doen komen en vuur uit te brengen.

Kanonnier Van der Vlerk is al gesneuveld, kapitein-luitenant Visscher sneuvelt op dit moment, terwijl grenadier Van Rossum zal sneuvelen als 't Hoen het vuur hierna laat openen.

Schets door W. J. Angenent, (ca 1 : 200).

De grenadiers zetten de aanval in. Ze hebben er nauwelijks enig idee van wie of waar de vijand is. Grenadier Hendrik Otten heeft niemand kunnen zien en weet alleen dat er volk naderde omdat hij brandende lonten zag. Bij het voorwaarts gaan vuurt het eerste grenadierspeloton het eerste salvo af. Dat komt voor het korps als een donderslag bij heldere hemel. De enigen die het vuur beantwoorden zijn de jagers die lukraak een los vuur afgeven in de richting vanwaar het salvo komt. Dit eerste salvo doodt de Utrechse kanonnier Robertus van der Vlerk en veroorzaakt enkele gewonden. Het tweede en laatste salvo, dat vrijwel direkt op dat van het eerste peloton volgt, eist ook zijn tol: kapiteinluitenant Cornelis Govert Visscher sneuvelt, staande in een groepje waaronder zijn beide broers zich bevinden. Bij het korps ontstaat verwarring die echter door het persoonlijk optreden van d'Averhoult spoedig wordt bedwongen. Eén bron meldt dat veel auxiliairen, die achteraan de kolonne stonden, bij het eerste vuur op de vlucht zijn geslagen. Een commandant van de auxiliairen zou zelfs enkele scherpschutters achter zijn troep hebben geplaatst met de opdracht deserteurs neer te schieten, terwijl de commandant van de Hattemers zelf één der eerste deserteurs was.

Het tweede salvo van de grenadiers krijgt antwoord van het peloton van luitenant 't Hoen. In stelling gekomen aan weerszijden van de kanonnen vuurt het peloton zijn eerste salvo af waardoor de - ironisch genoeg - uit Utrecht afkomstige grenadier Frans van Rossum sneuvelt. Ergens vandaan worden nu ook handgranaten geworpen die enkele gewonden veroorzaken tussen de Utrechters[53]. Het Utrechtse salvo dat gepaard gaat met de (nog steeds) losse schoten van de jagers, bezegelt het lot van de aanval. Grenadier Willem van Wijck hoort na het salvo rechtsomkeert commanderen en volgt dat bevel - waarschijnlijk met voorbeeldige snelheid - op. De aanval loopt vast en ontaardt in een ordeloos terugtrekken. Anders dan d'Averhoult weten Van Efferen en zijn officieren de beginnende verwarring niet te bezweren. De eerste militairen zijn dan al verdwenen. Cornelis van Eyck, musketier bij de compagnie van Van Oldenkop, heeft na het salvo van het tweede peloton geen vaandrig en officieren meer gezien. Met begrijpelijke bitterheid zal Van Efferen later schrijven dat het in verwarring gebrachte Utrechtse korps 'van hare onderneming wijnig Eer zoude behaalt hebben, had mijn 1ste Bataillon mij niet, int moment dat ik het Corps opt lijf vallen wilde, op zo eene trouweloozen, en eene facheuse wijse allenig, als alleen die adjudant Schmit laten staan'[54]. Hoe dicht Van Efferen bij de overwinning was (en hij beoordeelde die kans juist) blijkt wel uit de Utrechtse commentaren. In de *Nadere tyding uit Utrecht* heet het: 'Had op dit oogenblik de Graaf VAN EFFEREN zyn volk laten aanrukken, dan waren onze luiden totaal geslagen geweest, en hun canon verlooren'[55] en de *Utrechtsche*

[53] GAU, Bibliotheek, nr. 7007, en RAU, Staten, nr. 234-168, september 1787. Uit de verklaringen van de krijgsgevangenen en het onderzoek van de krijgsraad blijkt dat de grenadiers van Van Efferen niet over handgranaten beschikten en dat de granaten uit het korps naar het bataljon werden geworpen. Wellicht hebben Utrechtse vrijwilligers bij de grenadiercompagnie van PP&L geoefend en op eigen initiatief handgranaten meegevoerd en geworpen. Des te onfortuinlijker dat de geworpen granaten slechts aan het burgerkorps gewonden toebrachten. Van deze gewonden bezweek er later een aan zijn verwondingen, waarmee hij de vierde dode van het gevecht bij Vreeswijk werd. De explosies hadden slechts nut voorzover zij het bataljon angst aanjoegen, van staatse slachtoffers van handgranaten is niets bekend.

[54] KHA, Prins Willem V, nr. 301, dd. 7 juli 1787.

[55] GAU, Bibliotheek, nr. XXB 276, 2.

Provinciale Staatscourier stelt vast dat 'in plaats van het Plottonvuur een verdubbelde marsch, met geveld geweer der militie mogelijk genoeg geweest zoude zyn, om het geheele Burger Corps te verdryven, zig van het geschut meester te maaken, en dezelve Steedewaarts te bygeleyden'[56]. De Maleprade zou tegen Van Efferen hebben gezegd: 'Mon Collonel avancerons nous avec la baijonnette et nous prendrons les canons'. Daarop moet Van Efferen hebben geantwoord: 'je l'ordonnerai quand il en sera temps'[57].
Het salvo van 't Hoens peloton heeft de aanval gestuit en daarmee het gevecht in een kritiek stadium gebracht. Wie nu het initiatief neemt grijpt daarmee de kans op een overwinning. Niet meer dan 25 à 30 meter scheiden de partijen; een afstand, kort genoeg om handgranaten te werpen en na een korte stormaanval handgemeen te raken. Noch Van Efferen, noch d'Averhoult benutten hun kans.
Het is de Utrechtse artillerie die de korte impasse doorbreekt en daarmee het initiatief aan de zijde van de burgers brengt. 'Als toen was het Canon in ordre en begon te speelen', heet het in d'Averhoults verslag[58]. De eerste laag uit de stukken van Van Goens en Van Mansvelt brandt los en mist. Beide schoten vallen te hoog, zoals later blijkt uit de inslagen in de bomen[59].
Toch is de morele uitwerking groot. De grenadiers van Van Efferen slaan op de vlucht, net als de achterste gelederen van het bataljon. Het schijnt dat de verwarring nog is vergroot doordat handgranaten in het bataljon zijn terechtgekomen, maar daarover is geen duidelijkheid. Het is niet verwonderlijk dat juist de achterste gelederen het eerst vluchten: zij zijn de eersten die merken dat de teruggaande grenadiers niet weer achter aansluiten. (Voor de anderen is de teruggang van de grenadiers een normaal onderdeel van deze gevechtsexercitie.) Dan volgt de tweede laag van de artillerie. Alleen het stuk van Van Goens vuurt, dat van Van Mansvelt weigert. De kardoes en de bus blijken verkeerdom geladen. Persoonlijk klaart Van Mansvelt het niet ongevaarlijke karwei het stuk te ontladen.
Ook deze éénschotslaag valt te hoog maar beslist wel het gevecht. Uitgerekend het vaandelpeloton blijkt niet tegen de spanning van de vuurdoop bestand. Het raakt in paniek en vlucht. Dan slaat het hele bataljon op de vlucht. De weigering van het tweede stuk geeft de vluchtenden voldoende respijt om het bos in te vluchten en met die rugdekking tegen verdere beschieting min of meer veilig het hazepad te kiezen. Kapitein De Maleprade beschrijft het gevecht als volgt:

> Zij [de burgers] om den hoek van de Bongenaar gekomen zijnde met hun canon, staan stil, steken lonten en sunders aan. Toen commandeerd de Overste, van met pelottons in het avanceren te chargeren [...] ik wil beginnen, hij commandeerd mij nog te avanceren, het geen mijn volk met de beste order en groote passen deed. Toen wierden een menigte granaaten [...] in onze agterste pelottons gesmeten. Ik commandeerde volgens gewoonte halt - deed mijn drie passen gelijk in het exerceren, liet vaardig maken en lang aanleggen, om nog in de lugt, nog in de grond te schieten. Twee zulke schooten zouden decisief geweest zijn. Ik commandeerde, regts en links om, om naar agteren te gaan. Ondertussen was alles bij ons in de war geraakt, ons tweede pelotton schoot ons over de kop en langs de ooren. Het eerste musquetier pelotton heeft, geloof ik

[56] GAU, Bibliotheek, nr. 7011, 465.
[57] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (17 augustus 1787).
[58] GAU, Stad, II, nr. 148.
[59] GAU, Bibliotheek, nr. 7007, dd. 14 mei: 'Men verzekerd, dat, bijaldien de eerste twee schoten, zo wel gepointeerd waren, als de 3de en volgende, [...] 'er hoogstwaarschijnlijk slechts weinigen van de geheele vijandelijke macht het leven zouden afgebragt hebben'.

hetzelve gedaan[60]: honderd tegen een dat ons eigen volk mij niet overhoop schoot. Geweeren, patroontassen wegsmijten was het werk van een oogenblik. Er wierd met schroot geschoten, ik stond als in een hagel, maar niets trof mij[61].

De ordeloze vlucht schijnt niet alleen door de tegenstand van het Utrechtse korps te zijn veroorzaakt. Luitenant J. G. Lorbach schijnt inderdaad te vroeg het vuur te hebben geopend, terwijl kapitein R. J. de Jeger heeft geroepen dat de Utrechters geschut bij zich hadden en daardoor paniek heeft veroorzaakt. En als dan kapitein J. Menso als eerste is gevlucht en in een greppel zijn toevlucht heeft gezocht[62], dan is duidelijk dat het bataljon niet bijster gevechtswaardig is geweest.
Hoe dat ook geweest moge zijn, feit is dat toen de Utrechtse artillerie haar derde laag (de laatste met bussen) dekkend op het doel liet inslaan, er zich daar op dat moment geen militairen meer bevonden, misschien afgezien van enkele gewonden. De artillerie, waarbij zich ondertussen ook het stuk van De Rooij schijnt te hebben gevoegd, jaagt de vluchtenden in het donker nog enige massieve kogels na. D'Averhoult, die inziet dat verder artillerievuur op goed geluk zinloos is, laat het vuren staken.
De vlucht van het bataljon is algemeen. Noch Van Efferen, noch zijn adjudant J. C. Schmit zijn in staat de vluchtenden tot staan te brengen. Tot zijn woede en afschuw ziet Van Efferen zijn bataljon rechtsomkeert maken en vertrekken en moeten hij en Schmit constateren dat 'al ons roepen, schreeuwen en bidden niets helpen konden, maar [dat ze] int loopen geweer, wapens weg wierpen om maar schielijk buiten scheut te zijn'[63]. Er zit voor hen weinig anders op dan zich ook terug te trekken en ze doen dat met bekwame spoed. De algemene vluchtrichting is naar Vreeswijk en de Lek. Verschillende soldaten merken dat ze niet worden achtervolgd en zoeken hun toevlucht in boerderijen en schuren om eindelijk te kunnen rusten. Anderen zetten alles op alles om het veer Vreeswijk-Vianen te bereiken en te ontsnappen. *Sauve qui peut* is het motto. Alles en iedereen vlucht zonder zich ergens om te bekommeren. Korporaal Leendert Broeckhuizen ziet de vaandrig Louis Tyssot van Patot weglopen. Deze vaandrig maakte deel uit van het vaandelpeloton. Andere soldaten zien de adjudant Schmit bij de vlucht voor zich uit lopen. Dit is dezelfde officier die even tevoren nog met Van Efferen probeerde de vlucht te stoppen. De angst en paniek geven kennelijk nieuwe energie. Ook kapitein De Maleprade 'wilde niet als een dwaas mensch daar blijven of gevangen worden, gong [...] naar de Vaart en vond daar den Oversten en den Capitain Abbema, en eenige manschap die wij daar opdeden'. 'De ambitie had mij kragten gegeven, toen voelde ik al het drukkende van de fatigue, mijne zwaare beeremuts en mijn geweer', vertelt hij[64]. De uit Utrecht afkomstige musketier Nicolaas Bergstein uit de compagnie van kapitein J. C. Abbema is de laatste vluchteling die Vreeswijk bereikt. Hij brengt de nacht daar door om de volgende dag door zijn stadgenoten krijgsgevangen te worden gemaakt.
In Vianen heeft men het geschutvuur gehoord en het garnizoen in gereedheid

[60] Waarschijnlijk ziet De Maleprade het eerste Utrechtse artilleriesalvo voor het musketvuur aan. Het musketierpeloton heeft geen salvo afgevuurd.
[61] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (17 augustus 1787).
[62] Idem (17 augustus 1787).
[63] KHA, Prins Willem V, nr. 301, dd. 7 juli 1787.
[64] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (17 augustus 1787).

gebracht. Dat kostte wel enige overredingskracht want de garnizoenscommandant maakte bezwaar om uit te rukken en de overgestoken militairen gevangen te nemen[65]. Een deel van het bataljon kan daardoor langs Vianen en de zuidelijke Lekdijk (dus over Hollands gebied) ontsnappen, onder hen Van Efferen zelf. Hij kan op 11 mei aan de prins rapporteren:

> Naa deze fataliteit, heb ik met eenige capitains en Officieren die zig bij mij gevoegd hadden, op den Dijk geresolveerd te gaan naa Culemburg, dewijl zig op die weg 't meeste volk geretireerd had, [. . .] de zelve onder wegens opzoekende, om verder zig in Rheenen bij elkanderen te voegen. Hier ben ik den 10 aangekomen met een Major Vier Capitainen, twee officieren een adjudant den chrirugijn Major, vijv sergeanten en groot vijvtig man[66].

Anderen zijn minder gelukkig. Luitenant F. J. Papo uit de compagnie van kapitein De Casembroot laat enkele dagen later aan Van Efferen weten:

> na van UHoogedele te zijn geschijden vonde ik aan de Vaart genoegzaam geen Volk maar wierd geinformeert een menigte na Vianen met de pont waaren overgevaaren en Verscheijden den Dijk van IJsselstein waren opgegaan. Dus ik besloot deselve te volgen en met haar oversteeken om die te Vianen af te haalen en vervolgens over den hoogen dijk te retireeren, maar tot ons ongeluk wierde de poort geopend voor een Detachement grenadiers waarvan de Capitain mij zeijde hier te moeten blijven, het Volk gewapend waaren zijn ontwapend[67].

Luitenant Papo blijft krijgsgevangen te Vianen met vijf sergeanten, vijf korporaals, een tamboer en 43 man.
Terwijl dit alles zich afspeelt, laat d'Averhoult het gevechtsveld verkennen. De jagers rapporteren hem dat het bataljon volkomen is verdwenen op enkele gewonden na, en dat de grond is bezaaid met geweren. D'Averhoult rukt op tot waar het bataljon stond opgesteld en consolideert zich daar. De artillerie wisselt stelling. Eén stuk krijgt de weg naar Vreeswijk als hoofdschootsrichting, het tweede de laan naar Oudegein. Het derde stuk krijgt geen taak toegewezen. Dat zal zeker te maken hebben gehad met de geleden verliezen (twee kanonniers gedeserteerd, een gesneuveld) en met munitiegebrek (de pijpjes). Het korps blijft gedurende een ruim half uur de vijand afwachten. In de duisternis heeft d'Averhoult de omvang van de paniek en de vlucht niet onderkend. Mogelijk ook heeft hij zich laten misleiden door het snel verflauwende losse vuur dat vanuit het vluchtende bataljon werd afgevuurd. In elk geval is d'Averhoult beducht voor een hinderlaag en zet hij niet de achtervolging in. Daarmee geeft hij de restanten van het bataljon de kans te ontsnappen. Omdat hij zijn positie te kwetsbaar vindt en onvoldoende zekerheid heeft over de toestand van de vijand, besluit hij eindelijk naar Jutphaas terug te trekken. Vlak ten zuiden van de brug over de Doorslag betrekt het korps een afwachtingsopstelling waar het, volledig paraat, het dagaanbreken afwacht.
Gedurende de nacht bereiken de eerste berichten en de eerste buit de stad. De vroedschap besluit om versterkingen naar d'Averhoult te sturen die zich in de loop van de nacht bij het korps voegen. Verder worden seinschoten aan het Hollands Cordon gedaan. De schoten veroorzaken onbedoeld alarm in Utrecht omdat de torenwachter ze niet als seinschoten herkent en alarm slaat. De opschudding die daarop ontstaat is vrij snel bezworen. De volgende dag trekken

[65] GAV, Oud archief, nr. 33.
[66] KHA, Prins Willem V, nr. 301, dd. 11 mei 1787.
[67] Idem, dd. 15 mei 1787 (bijlage).

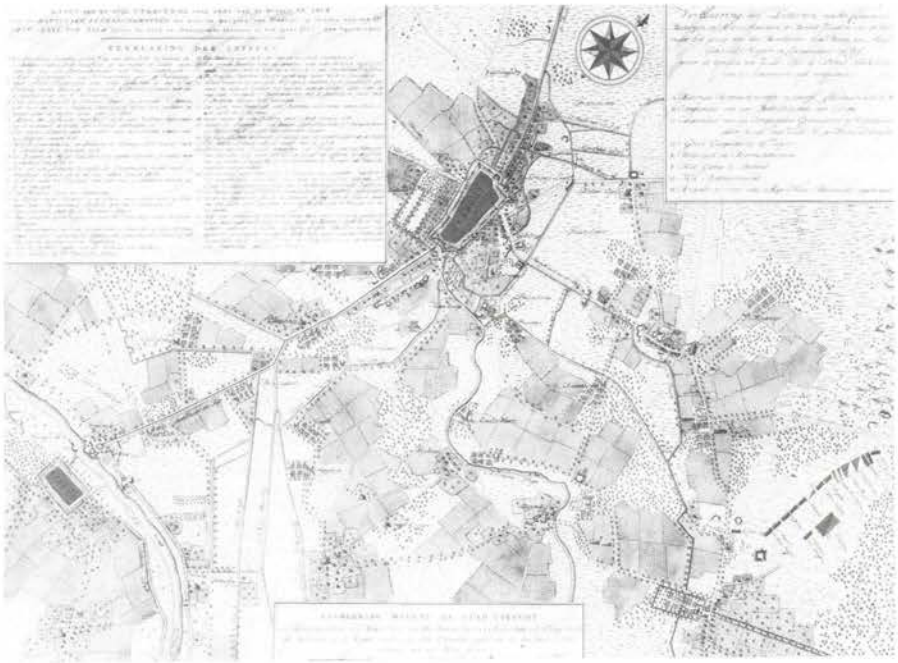

Kaart van de door de patriotten aangelegde fortificaties rondom Utrecht in 1787. Ook de legering van de staatse troepen is afgebeeld.
Gravure door C. H. Koning met adres van D. M. Langeveld, 1789.
GAU, H.A.S. 87.2.

de eerste eenheden van het Hollands Cordon de provincie binnen op weg naar de bedreigde stad.
D'Averhoult laat bij het aanbreken van de dag Vreeswijk bezetten als na een verkenning blijkt dat de staatse troepen volledig zijn gevlucht. De buit is enorm. Met wagenladingen worden buitgemaakte wapens, uitrusting en bagage naar Utrecht overgebracht. De gehele 10de mei wordt Vreeswijk bezet gehouden en worden verdedigingswerken aangelegd. Pas tegen het eind van de dag besluit d'Averhoult terug te keren naar Utrecht, mede op grond van berichten dat verschillende staatse regimenten naar hem op weg zijn. In triomf wordt het korps de stad ingehaald, terwijl zich in Rhenen de eerste vluchtelingen verzamelen.

De gevolgen van de strijd

De overwinning van het burgerkorps op de staatse troepen leidde in Utrecht tot een ware euforie. Het moreel steeg torenhoog, men waande zich onoverwinnelijk en, al waren er dan doden te betreuren, de geleden verliezen toonden aan dat de dappere patriotten pal stonden voor hun zaak. De overwinning werd volledig uitgebuit om de kracht van het patriottisme aan te tonen. De praalbegrafenis van kapitein-luitenant Visscher en de begrafenis met militaire eer van kanonnier Van der Vlerk waren evenzeer patriotse demonstraties als laatste eerbewijzen.
Ondertussen had het gevecht geleid tot het binnenrukken van Hollandse troe-

pen in Utrecht. Dat was voor de Gecommitteerden tot het Defensiewezen te Amersfoort reden om ook het tweede bataljon van Van Efferen terug te trekken; zijn functie als grenswacht was nu achterhaald. De militaire inspanningen van de Staten van Amersfoort kwamen nu in een stroomversnelling. Gelderland werd verzocht om militaire bijstand vooral van artillerie en munitie, bij Zeist werd een groot kampement ingericht voor de nieuw gearriveerde troepen. Tot juli 1787 vond een gestage opbouw plaats van de staatse militaire macht, waarbij afgezien van enkele kleine schermutselingen geen militaire acties meer plaatsvonden.
In Utrecht bevonden zich eenheden van het legioen van de Rijngraaf Van Salm en Franse kanonniers, het regiment infanterie van Gremier versterkte Vreeswijk. Ook Utrecht werd versterkt, althans de zijde die niet door Holland werd gedekt. Dat wil zeggen dat de oostzijde wel, de westzijde niet werd verdedigd. Toen het te laat was en de Pruisen Utrecht naderden was dit een reden voor ernstige verwijten aan het adres van de Rijngraaf. Ook de Utrechtse patriotten hielden zich vrij rustig, afgezien van een mislukte tocht naar Soestdijk waar ze smadelijk de aftocht moesten blazen. Hoewel de Hollandse troepen in Utrecht al eerder te kampen hadden met desertie, kwam de stroom deserteurs in juni 1787 pas goed opgang. Oorzaak was een aanschrijving van de prinsgezinde Staten van Amersfoort die de troepen van Holland gelastten de orders van Van Rijssel om op Utrechts verzoek offensief op te treden, te weigeren. In geval van nood, volgens de brief, moesten de Hollandse troepen zich naar de Generaliteitslanden begeven of naar een provincie waar zij zich buiten de strijd zouden bevinden. Zodoende zouden zij hun eed aan de Generaliteit niet schenden.
Vermeldenswaard is dat de gevangenname van luitenant Papo en zijn manschappen door het garnizoen van Vianen nog een gevolg had. De commandant, luitenant-kolonel Van Hoogenheim (door huwelijk familie van kapitein De Maleprade), was niet bijzonder gretig om de vluchtelingen gevangen te nemen. En met reden: nadat de gevangenen in Vianen waren gekomen, laaide in het regiment-Van Hardenbroek de onderlinge strijd over het al of niet gehoorzamen aan Van Rijssel en Holland hoog op. Uiteindelijk besliste Van Hoogenheim te gehoorzamen, waarop het regiment overliep naar de prins[68].
De stroom overlopers werd zelfs zo groot dat op zeker moment de Gecommitteerden tot het Defensiewezen moesten besluiten dat 'aan de onderofficieren van dit Garnizoen welke dagelijks de manschappen uit het cordon van Holland gekomen, naar Thiel moeten transporteren, wanneer dezelve op mars zullen wezen, zullen worden uitgereikt vier schellingen daags, voor moeite en onkosten zo aan de veren als anderzins'[69]. Op 27 juni viel het besluit voor de ongewapende overlopers die in Utrechtse staatse dienst wilden treden, wapens aan te schaffen.
Op 2 juli ontving de stadhouder het verzoek van de Staten te willen overleggen 'hoe de gehele provincie weer onder de gehoorzaamheid van de Heren Staten te doen terugkeren en van de wederrechtelijk ingebrachte militie te zuiveren'[70]. Toch zou het daarna nog tot de Pruisische inval in september duren voordat staatse troepen weer de stad Utrecht binnentrokken.

[68] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (31 december 1787).
[69] RAU, Staten, nr. 601, dd. 18 juni 1787.
[70] Idem, dd. 2 juli 1787.

Voorwerpen die aan de beide gesneuvelden hebben toebehoord: met bloed bevlekte sjerpen, draagbanden met stadswapen en vrijheidshoed, de pluim van een steek, zijden linten, haarvlokken, kruithoorns en patriotteninsignes. Na de begrafenis werden deze voorwerpen als patriotse relikwieën van nationale betekenis in het Utrechtse stadhuis tentoongesteld. Links boven een koperen tabaksdoos met de afbeelding van het gevecht en een rebustekst uit 1787; verder nog enige voor de patriotten van belang zijnde geschriften en teksten op het sneuvelen van de Utrechtse helden. Foto Centraal Museum Utrecht, nr 9143.

De omvang van de krijgsbuit weerspiegelde de nederlaag van Van Efferen. De officiële sterktestaat die hij op 15 mei aan Willem V deed toekomen, geeft aan hoe het eerste bataljon er voorstond, 86 man werden opgegeven als vermist met wapen, 232 man waren present. 29 man 'manqueeren tot compleet'; waarschijnlijk zijn hiermee nog niet vervulde vacatures in het bataljon bedoeld. Zestien krijgsgevangenen waren in Utrecht. Hun verklaringen over het gevecht zijn gepubliceerd[71] (de *Utrechtsche Courant* noemt het waarschijnlijk onjuiste getal van 21 krijgsgevangenen), 55 krijgsgevangenen bevonden zich in Vianen en van veertien militairen is een veroordeling bij verstek wegens desertie vastgelegd. Deze aantallen geven precies de 86 vermisten, de 86ste vermiste is de gesneuvelde grenadier Van Rossum.

Van de in Rhenen aanwezige 232 militairen werd onder meer vermist: 145 gewe-

[71] GAU, Bibliotheek, nr. 7007, 14 mei 1787 vlg.

ren, 98 sabels, 163 ransels, 4 timmermansbijlen, de bataljonskas (ruim *f* 30.000, –), de compagniesgelden en alle bagage van de officieren. In totaal waren dus ruim 200 wapens en meer dan 250 ransels verloren gegaan. Daarmee zat tweederde van het bataljon zonder uitrusting[72].

Van de verloren gegane uitrusting bevond het grootste deel zich in Utrecht, waar het werd geïnventariseerd en ter bezichtiging in het stadhuis opgesteld. De inventarislijst vermeldde aan militaire uitrustingstukken onder andere 168 militaire geweren, 188 volle ransels (er worden er overigens slechts 153 gespecificeerd naar inhoud), 46 bajonetten, de 4 timmermansbijlen en 48 sabels[73].

Alle buitgemaakte goederen werden beschreven, en de inventarislijst gunt ons een blik op de bezittingen van het personeel van het Regiment Nationalen N° 11. Een willekeurige greep: Van Efferen moest het stellen zonder zijn roodleren brieventas met zijn bril en zijn correspondentie en hij zal daar meer hartzeer van hebben gehad dan vaandrig N. A. Chevallier Grignard de Coupignie uit de musketiercompagnie van kapitein J. H. Faust die zijn portefeuille kwijt was met daarin 'de secrete lijst van de bekende gauwdieven'. De vaandrig C. A. W. van Oldenkop (wellicht familie van de majoor) moest het stellen zonder zijn dwarsfluit, zijn muziek en een ivoren portretje en vaandrig Tyssot van Patot miste zijn pak met spellen kaarten en een 'groen blik pierenbakje met vistuig'. Majoor van Oldenkop zat zonder zijn tabaksdoos, zijn snuifdoos en zijn bril en zijn collegae waren Dibbitz *Groot Militair Woordenboek*, Heibners *Staatkundig Woordenboek* of zomaar 'boeken' kwijt of hun voorschriften. In de kisten van de adjudant J. C. Schmit werd het grootboek van de aanneming der compagnieën gevonden en in een tweede kist lagen zeven lommerdbriefjes van soldaat Mooning uit een van de musketiercompagnieën en enkele loterijbriefjes van de 74ste loterij. Maar het zwaarst getroffen (van de officieren althans) was kapitein Lentszke. In zijn koffer bevond zich het doorgefourneerde lot uit de 75ste Generaliteitsloterij N° 3758 en twee achtste loten, N°'s 26913 en 26914. Op het laatste nummer was een prijs getrokken van *f* 20.000, – [74]. Hoe de brave kapitein na die ontdekking zijn hart luchtte is niet bekend, maar zijn taal zal bloemrijker zijn geweest dan die van vaandrig Abbema die niet meer had te betreuren dan zijn kurketrekker.

De ransels van de soldaten en korporaals bevatten veel militaire uitrusting en nauwelijks privé-bezittingen. J. D. Kern had een Engels gebedenboek, Hendrik Krijnen een nieuw psalmboekje waarin de naam Susanne de Bie naast de zijne voorkwam en ook Maria Wouter Bertens deed het verder zonder zijn kerkboekje. In één ransel werd een extract uit het doopboek van de Gereformeerde Gemeente te Gouda aangetroffen, op naam van Gerrigje de Vroom, gedoopt op 27 maart 1754. Diverse niet nader omschreven boekjes, brieven en papieren identificeerden de eigenaars van de ransels: in de ransel gemerkt R N 33 HF bevond zich een boekje waar achterin stond 'Servaas Fruman Tambour Major hoort dit toe'. Zo kunnen enkele ransels aan de hand van de merken op de ransels en de nummers die de gevangenen opgaven voor hun wapens en ransel worden toegeschreven aan krijgsgevangenen die zich in Utrecht bevonden. Krijgsgevangene Nicolaas Bergstein had geweer N° 168 en in de ransel met hetzelfde

[72] KHA, Prins Willem V, nr. 301, dd. 15 mei 1787, bijlage.
[73] GAU, Stad, II, nr. 142, dd. 21 mei 1787.
[74] *NNJ* 1787, 1490.

nummer bevond zich een brief geadresseerd aan N. Bergstein. De ransel bevatte verder een lap linnen, een nieuw en een oud hemd, twee paar wollen kousen, een paar schoenen, een bonte zakdoek, een paar ijzeren gespen, twee boorden, een kardon en enig poetsgoed. Dat laatste werd in bijna iedere ransel gevonden, behalve in die ene met 91 scherpe patronen uit de grenadiercompagnie[75].
Men was uiteindelijk van zins de buit publiekelijk te verkopen, terwijl de stad namens de burgerij aanspraak maakte op de opbrengst van de staatsloten van kapitein Lentszke. De verkoop werd echter voorkomen door de Pruisische inval, maar dat voorkwam niet dat bij de patriotse vlucht uit Utrecht de buit werd geplunderd. In de nacht van de evacuatie schijnt de bekende patriotse actievoerder Van Lidt de Jeude er zelfs met de kas vandoor te zijn gegaan, waarna ook anderen hebben geplunderd[76].
Voor een aantal betrokkenen had het Vreeswijkse muisje een bijzonder onaangenaam staartje: de krijgsraad. Over de Utrechtse krijgsraad is maar heel weinig bekend: de twee kanonniers die bij de aanvang van het gevecht deserteerden werden door een krijgsraad veroordeeld en op de parade van de artillerie publiekelijk ontslagen en onbekwaam verklaard de stad ooit weer te dienen[77].
Minder mild oordeelde de Amersfoortse krijgsraad over Van Efferen en een aantal van zijn officieren en manschappen. Vooral Van Efferen kreeg zware verwijten aan zijn adres. Hij was zelf niet ter zitting. Hij voelde de bui hangen en was begin juli 1787 met stille trom uit Amersfoort vertrokken. Vanuit een onbekende verblijfplaats, mogelijk de omgeving van Keulen[78], stuurde hij brieven aan verschillende mensen ter verdediging van zijn handelen te Vreeswijk. Hij hoopte en vertrouwde dat zijn 'schielijk vertrek' en zijn 'verdere verweidering' 'niet als een desertie sal mogen werden geconsidereerd, maar als wapens die de natuur den mensch inspireert om het drijgend gevaar, provisionelijk te soeken te ontwijcken'[79]. Het baatte hem niet. De krijgsraad onder voorzitterschap van generaal-majoor W. G. van Nijvenheim wees op 22 augustus 1787 vonnis, waarbij werd overwogen dat Van Efferen zich niet aan zijn orders had gehouden door in plaats van te Vreeswijk te blijven en zijn superieuren te informeren, offensief op te treden. Hij had naar het oordeel van de krijgsraad verzuimd zich voldoende te informeren over de sterkte van het korps, nagelaten zijn ondercommandanten van duidelijke orders te voorzien over zijn krijgsplan en hij had onvoldoende geprobeerd de verwarring en wanorde op het gevechtsveld te doen herstellen. De krijgsraad oordeelde dat Van Efferen: 'daardoor alzins betoont heeft niet te bezitten zodanige qualiteiten van kunde, voorzichtigheid, ervarendheid, en beleijd in den militairen dienst, als voor al in een officier van dien rang als hij gedaagden en defailjant in dienst van deezen Staat was bekleedende, vereijscht worden'[80]. Dit vernietigende oordeel waarbij ook nog

[75] GAU, Stad, II, nr. 142, dd. 21 mei 1787.
[76] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (30 september 1787).
[77] *NNJ* 1787, 1489.
[78] RAU, Familie Van der Muelen, nr. 224 (17 augustus 1787).
[79] GAU, Stad, II, nr. 148.
[80] RAU, Staten, nr. 234-168. Op het afschrift van de sententie staat de aantekening: 'Zijne Hoogheid, gezien en geexamineerd hebbende de onderstande Sententie, verklaart dezelve bij deezen te approbeeren; des dat zoo de gecondemneerde t'eeniger tijd in handen van de Justitie Militair kome te geraaken, teegens hem nader zal worden geprocedeert, ingevolge de resolutie van den Raad van Staate der Vereenigde Nederlanden van den 2e junij 1730.' Getekend door prins Willem V.

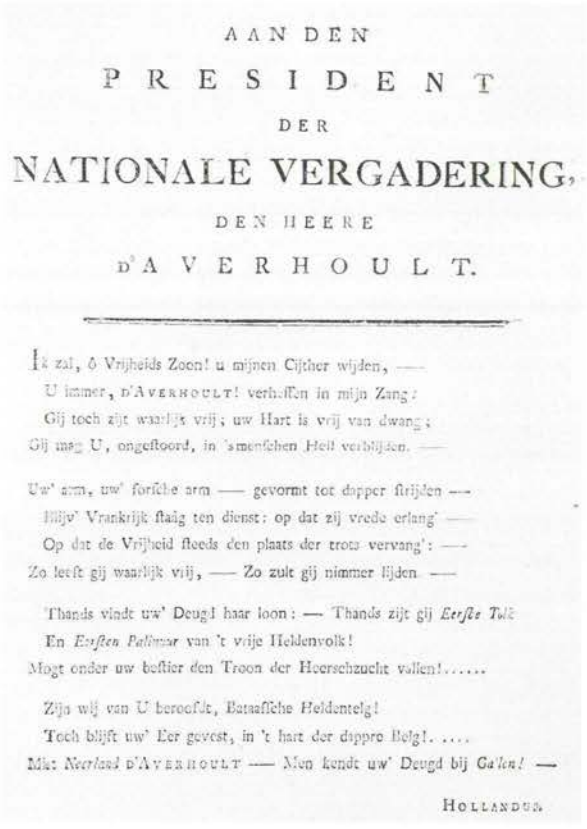

AAN DEN

PRESIDENT

DER

NATIONALE VERGADERING,

DEN HEERE

D'AVERHOULT.

Ik zal, ô Vrijheids Zoon! u mijnen Cijther wijden, —
U immer, D'AVERHOULT! verheffen in mijn Zang:
Gij toch zijt waarlijk vrij; uw Hart is vrij van dwang;
Gij mag U, ongeftoord, in 's menfchen Heil verblijden. —

Uw' arm, uw' forfche arm — gevormt tot dapper ftrijden —
Blijv' Vrankrijk ftaag ten dienst: op dat zij vrede erlang' —
Op dat de Vrijheid fteeds den plaats der trots vervang': —
Zo leeft gij waarlijk vrij, — Zo zult gij nimmer lijden. —

Thands vindt uw' Deugd haar loon: — Thands zijt gij *Eerfte Tolk*
En *Eerften Pallimar* van 't vrije Heldenvolk!
Mogt onder uw beftier den Troon der Heerschzucht vallen!.....

Zijn wij van U beroofdt, *Bataafsche Heldentelg!*
Toch blijft uw' Eer gevest, in 't hart der dappre Belg!. ....
Met *Neerland* D'AVERHOULT — Men kendt uw' Deugd bij *Gallen!* —

HOLLANDUS.

Lofdicht op Jean A. d'Averhoult (1756-1792) als president van de Nationale Vergadering in Frankrijk.
RAU, familie-archief Taets van Amerongen van Natewisch, 137.

kwam dat Van Efferen als deserteur werd beschouwd, kon niet anders dan een streng vonnis ten gevolge hebben. Van Efferen werd gecasseerd (oneervol ontslagen), inhabiel (onbekwaam) verklaard het land te dienen, 'aan den leven gestraft' (doodstraf), en veroordeeld tot vergoeding van kosten en schade aan het bataljon en de proceskosten, te verhalen op al zijn bezittingen.
Een andere veroordeling betrof vaandrig Arnold Richard de Wolf van Westenrode die op 15 mei verlof vroeg en kreeg om in Amersfoort zijn ontslag te vragen en sindsdien was weggebleven. Ook kapitein Abbema (de latere staatsraad en generaal-majoor van het Koninkrijk Holland) had ontslag gevraagd, maar dat hangende het krijgsraadonderzoek niet gekregen. Verstandiger dan De Wolf van Westenrode was hij niet gedeserteerd. Twaalf musketiers, een tamboer en een grenadier die zich na de vlucht niet meer hadden gemeld, werden eveneens bij verstek veroordeeld, zij het niet ter dood[81].
Na de omwenteling in september vond nog een aantal bestraffingen plaats, zoals blijkt uit een aantekening uit het officiersboekje over 1787 dat in de bibliotheek van het Legermuseum in Delft berust. Daarin zijn de namen van officieren die zich pro-Hollands hadden betoond onderstreept. Zij werden na de omwenteling wegens pro-Hollands gedrag en eedbreuk uit de dienst ontslagen. Daaronder de namen van De Wolf van Westenrode, luitenant F. J. Papo wiens

[81] Ibidem.

gevangenneming te Vianen daarmee in een merkwaardig daglicht komt te staan, zijn broer vaandrig A. J. Papo en kapitein J. C. Abbema[82].
Hoewel voor het gevecht bij Vreeswijk niet meer van belang, zijn de lotgevallen van Jan Anthonie d'Averhoult tijdens en vlak na de omwenteling toch interessant als illustratie van zijn militaire kwaliteiten.
D'Averhoult hoorde op vrijdag 14 september 1787 pas tegen zes of zeven uur dat Utrecht moest worden verlaten. Hij verliet Utrecht en begaf zich naar het fort Nieuwe Sluys (de tegenwoordige militaire strafinrichting Nieuwersluis) waar hij met meer dan 30 officieren en een onbekend aantal soldaten post vatte. Tot driemaal toe sloeg hij aanvallen van het Pruisische leger af voordat toenemende desertie en tekort aan voedsel en munitie hem tot capitulatie deden besluiten. Hij werd als krijgsgevangene naar Utrecht teruggevoerd, waar hij zijn gevangenschap in redelijk comfort doorbracht. Hoewel ook de nieuwe machthebbers hem respecteerden, liep hij kennelijk gevaar. Er was sprake van dat hij naar Wesel zou worden gebracht om daar te worden vrijgelaten omdat zijn veiligheid in de Republiek niet verzekerd was. Later werd dat afgezwakt tot in ieder geval buiten de provincie Utrecht, waar hij een paspoort zou krijgen. Op 11 oktober noteerde Van Hardenbroek in zijn dagboek dat d'Averhoult overlegde met Franse officieren om in Rusland dienst te nemen als de oorlog met de Turken doorging. Niets van dit alles gebeurde echter. D'Averhoult week uiteindelijk uit naar Frankrijk en werd er lid van de Wetgevende Vergadering. Uiteindelijk, bij een van de vele machtswisselingen dreigde hij gevangen genomen te worden en om aan berechting en de beul te ontkomen sloeg hij de hand aan zichzelf[83].

Nabeschouwing

Het gevecht bij Vreeswijk ontleent zijn belang minder aan de feitelijke gebeurtenissen dan aan de context waarbinnen het plaatsvond: het was een lont in het politieke kruitvat. Krijgskundig is het juist door de beperkte omvang en de overzichtelijkheid van de confrontatie interessant om het gevecht wat nader te bekijken.
Bij toetsing van het optreden van beide partijen aan de grondbeginselen van het gevecht, blijkt dat Van Efferen de bedoeling had offensief op te treden. Ook d'Averhoult was bereid en in staat daartoe over te gaan, zij het dat hij aanmerkelijk voorzichtiger was en geen onnodige risico's wenste te lopen.
In dit licht moet ook zijn bezetting van het gevechtsterrein worden gezien. Beide tegenstanders hadden zich een doel gesteld en richtten hun handelen bewust op het bereiken daarvan. Van Efferen stelde zich een doel waarmee hij zijn opdracht, die defensief van aard en opzet was, te buiten ging. D'Averhoult volgde ondanks de verrassing zijn opdracht geweld met geweld te keren met succes. De eenvoud van de gevechtsplannen aan weerszijden en de mate van beweeglijkheid werden gedicteerd door de omstandigheden van weer en terrein die voor beide partijen even ongunstig waren en dwongen tot een frontale botsing. Het gevecht bij nacht was destijds zeer ongebruikelijk en werd ook als weinig eervol beschouwd. Van oefening in het gevecht bij nacht was dan ook nauwe-

[82] *Naamregister der heeren militaire officieren* (Den Haag, 1785-1787), passim.
[83] *Gedenkschriften Hardenbroek*, VI, 601-611.

lijks sprake. Het nachtelijk duister en de mogelijke lichte bewolking belemmerden de waarneming en verhoogden de kans op verrassing. Verder worden in het donker afstanden gemakkelijk te ver geschat en dientengevolge wordt dan ook te hoog gericht. Daarmee hield kapitein De Maleprade rekening toen hij extra lang liet richten, en daarin ligt waarschijnlijk ook de belangrijkste oorzaak dat beide partijen goeddeels over elkaars hoofden heen schoten. De te hoge schoten van de Utrechtse artillerie werden waarschijnlijk veroorzaakt door de pointering op 150 meter terwijl de schotenwisseling op ten hoogste 50 meter afstand plaatsvond. De drie doden en de gewonden zijn slachtoffers van toevalstreffers geweest.
De verdediging tegen verrassing is beveiliging, zeker in het donker. D'Averhoult beveiligde zich door zijn jagers te laten verkennen en hij werd dan ook juist op tijd gewaarschuwd. Van Efferen echter heeft zich, nadat hij zich met Van Oldenkop verenigd had, op geen enkele wijze laten beveiligen, noch door voorposten, noch door patrouilles. Hoewel hij daardoor het risico vermeed te vroeg te worden ontdekt doordat vijandelijke verkenningen op zijn voorposten stuitten, aanvaardde hij wel de kans zelf verrast te worden. Alleen de opzet onmiddellijk na het eerste contact tot de aanval over te gaan kan dit ontbreken van beveiliging rechtvaardigen. In de eerste fase van het gevecht was de verrassing dan ook aan de zijde van Van Efferen, die zich op een voor d'Averhoult totaal onverwachte plaats bevond. De verwarring die bij het Utrechtse korps ontstond werd (mede dankzij de tijdige waarschuwing door de jagers) door d'Averhoult snel bezworen. Van Efferen bleek niet in staat het voordeel van de verrassing uit te buiten. Ook d'Averhoult verraste de staatse troepen hoewel dat niet bewust was. De staatse troepen verkeerden in grote onwetendheid over de aard en de sterkte van het naderende korps en ze werden onaangenaam getroffen door de aanwezigheid van geschut. Het effect van die verrassing op het moreel van de troep kon door Van Efferen en zijn officieren niet teniet worden gedaan. Het is natuurlijk een open vraag of de staatse militairen standvastiger en doortastender zouden zijn geweest wanneer ze hadden geweten dat ze tegenover een van artillerie voorziene tegenstander zouden komen te staan.
Beide commandanten pasten, zoals gebruikelijk in de toenmalige militaire organisatie, het beginsel van eenhoofdige leiding toe. Waar Van Efferen als leider tekort schoot was d'Averhoult succesvol. Opvallend is zijn gebrek aan activiteit, vooral na de eerste fase van het gevecht. Hij gaf de nodige bevelen om zijn voorhoede te ontplooien en na het eerste salvo van Van Efferen bezwoer hij actief de beginnende paniek, maar verder heeft hij geen noemenswaardige activiteit ten toon gespreid totdat het gevecht was beslist en het vuren kon worden gestaakt. Het is onwaarschijnlijk dat d'Averhoult uit onkunde (of erger) zo reageerde, gezien zijn latere militaire verdiensten. Veeleer kan worden aangenomen dat hij - in tegenstelling tot Van Efferen - voldoende vertrouwen kon hebben in zijn ondercommandanten, hun troepen, hun geoefendheid en hun bekwaamheid tot zelfstandig optreden. Tot op het niveau van de stukken, het peloton en de compagnie bleek iedereen te kunnen functioneren zonder dat door d'Averhoult moest worden ingegrepen.
In materieel opzicht waren beide partijen zeker tegen elkaar opgewassen. Het bataljon van Van Efferen telde ongeveer 360 man, het Utrechtse korps 250 met drie kanonnen die de vuurkracht van bijna honderd man minder ruim compen-

seerden (één verschoten bus joeg 70 kogels richting vijand). Ook als de vergelijking wordt beperkt tot degenen die daadwerkelijk hebben gevochten, blijven de partijen tegen elkaar opgewassen. Van Van Efferen is alleen de grenadiercompagnie in gevecht geweest, totaal ongeveer 55 man. Aan Utrechtse zijde waren dat alleen het eerste peloton van 't Hoen en de jagers, respectievelijk 25 en 30 man, dus in totaal ook 55 man. In de eerste fase was dus de krachtsverhouding gelijk. Pas in de tweede fase, toen de Utrechtse artillerie kon worden ingezet, kwam het overwicht aan Utrechtse zijde, hoewel in die fase de Utrechtse infanterie geen rol van betekenis meer speelde.
Het geheel overziend waren beide partijen tegen elkaar opgewassen. Het zijn de morele factoren geweest die doorslaggevend waren voor het gevechtsverloop. Behalve dat het Utrechtse korps bestond uit goed geoefende schutters (sinds 1783) en het bataljon van Van Efferen voor omstreeks een kwart uit soldaten die pas in het laatste halfjaar waren aangeworven, waren de staatse militairen door gebrekkige bevoorrading en voortdurende werkzaamheden aan de Grebbelinie onvoldoende geoefend. Het staatse bataljon was zeker niet zo professioneel als verwacht zou kunnen worden en de Utrechtse schutters evenmin zulke amateur-soldaten. Mocht het besef van de eigen (ontoereikende) gevechtswaarde het moreel bij de staatse troepen al negatief hebben beïnvloed, de vermoeidheid en de onzekerheid over wat er te gebeuren stond hebben dat zeker gedaan. Daarnaast is er redelijke twijfel mogelijk omtrent de politieke loyaliteit van enkele officieren en manschappen. Het is licht te begrijpen dat de vele uit Utrecht afkomstige soldaten niet stonden te popelen om tegen hun stadgenoten te vechten. Verder is er het gegeven dat het Utrechtse artillerievuur te hoog lag en desondanks wel erg snel tot paniek leidde. Het moreel in het burgerkorps was daarentegen hoog. Het korps bestond uit geoefende vrijwilligers die verkeerden in de wetenschap dat zij hun stad en hun vrijheid moesten verdedigen en het was bereid te vechten, in tegenstelling tot het bataljon van Van Efferen.
In feite zien we hier op micro-schaal de militaire gebeurtenissen van latere jaren op de Europese slagvelden. Enerzijds de legers van het *ancien régime* zonder nationale of politieke loyaliteit aan de zaak waarvoor ze vochten, anderzijds de Franse volkslegers uit de *levée en masse* die waren gemotiveerd door het besef voor hun eigen belang, land en zaak te vechten. Dit besef maakte de Franse legers lange tijd onoverwinnelijk, net zoals het het Utrechtse korps bij Vreeswijk de geregelde troepen deed verslaan. Waar beide partijen fysiek tegen elkaar waren opgewassen, is de factor moreel doorslaggevend geweest.

Apocriefe verhalen

Over het gevecht bij Vreeswijk, eigenlijk niet veel meer dan een per ongeluk tot stand gekomen confrontatie, is door patriotse schrijvers veel ophef gemaakt. Veel is schromelijk overdreven, verfraaid en soms apert onwaar. Zowel de bronnen die vlak na het gevecht zijn ontstaan als de later opgeschreven herinneringen moeten met enige argwaan worden bekeken.
Kapitein Abbema is bijvoorbeeld, in tegenstelling tot de verhalen, nooit gewond op het slagveld achtergebleven[84], hij meldde zich gewoon in Rhenen te-

[84] GAU, Bibliotheek, nr. XXII H 15.

'Ter gedachtenis aan Mr. C. G. Visscher...'. Het sneuvelen van de twee patriotten bij Vreeswijk werd propagandistisch uitgebuit. Gravure zonder naam met adres van J. Bronkhorst, proefdruk, (eind 18e eeuw). RAU, Atlas Coenen van 's-Gravensloot 9-104-1.

rug. Ook het verhaal dat enkele jagers door een sloot tot achter het bataljon waren gekropen en van daaruit het vuur openden (zoals Ament in zijn herinneringen noteerde en Van Hulzen overnam[85]), is puur jagerslatijn. Het terrein bood er de mogelijkheid niet toe (ze zouden meer tijd nodig hebben gehad om die weg af te leggen dan het gevecht duurde) en in het donker zouden ze geen doelen hebben kunnen onderkennen. Ze zouden zelfs halverwege door het vluchtende bataljon onder de voet zijn gelopen. Een nog overtuigender aanwijzing voor de onwaarheid van het verhaal is dat geen enkele Utrechtse jager dit huzarenstukje heeft geclaimd. De opgetogen publikaties uit de tijd na het gevecht zijn niet zozeer illustratief voor het gevecht als wel voor de mentaliteit van de Utrechtse patriotten. Als zodanig hebben ze hun waarde en hun charme; krijgskundig is evenwel voorzichtigheid geboden.

[85] A. Haga, 'Herinneringen van de patriot H. T. Ament', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XLVIII (1927) 12-26. Van Hulzen, *Utrecht*, 270.

Vianen in de patriottentijd

H. J. Smit

In het grensgebied van Holland, Gelderland en Utrecht hebben zich in de middeleeuwen een aantal onafhankelijke territoria gevormd die tijdens de Republiek als soevereine heerlijkheden zijn blijven voortbestaan. De meeste van deze heerlijkheden, nl. Culemborg, Buren, Leerdam en IJsselstein waren aan het einde van de achttiende eeuw in het bezit van de prins van Oranje, terwijl Vianen onder het rechtstreekse bestuur van de Staten van Holland viel. De nauwe band met Holland is van grote invloed geweest op de zeer sterke patriottenbeweging in Vianen. Anders dan in Utrecht waar lokale geschillen, met name de strijd om het regeringsreglement, beslissend waren voor de opstelling van de patriotten, waren voor de patriotten in Vianen de resoluties van de Staten van Holland richtinggevend. Een verklaring kan gevonden worden in de bijzondere positie van de stad.

De bestuursstructuur van Vianen

Sedert het begin van de vijftiende eeuw regeerden in Vianen de Brederodes. Vooral Walraven II (1473-1531) slaagde erin de onafhankelijke positie van de heerlijkheid te benadrukken. Vianen bezat reeds het recht van vrijgeleide, op grond waarvan het een toevluchtsoord was voor bankroetiers, doodslagers en weggelopen of ontvoerde minderjarigen[1]. Walraven ging eigen munt slaan en richtte de Kamer van Justitie op, het hoogste rechtscollege van het land van Vianen. Van de vonnissen van de Kamer was geen hoger beroep mogelijk, hetgeen eeuwenlang jurisdictiegeschillen met het Hof van Holland zou opleveren[2].
Ook de financiële relatie met Holland leverde voortdurend problemen op. Vianen betaalde ieder jaar een zeker bedrag, mits daaruit geen conclusies werden getrokken ten aanzien van de soevereiniteit. Nieuwe belastingen gaven altijd geharrewar dat meestal eindigde met een compromis waarbij Vianen de belasting afkocht. Zo bleef Vianen een fiscaal bevoorrecht gebied.
Na het uitsterven der Brederodes kwam Vianen achtereenvolgens aan de graven Van Dohna en Van der Lippe. Simon Hendrik Adolf van der Lippe bleek zijn verliesgevende Viaanse bezittingen graag te willen verkopen en de Staten van Holland machtigden hun Gecommitteerde Raden alles in het werk te stellen om de heerlijkheid in handen te krijgen. In september 1725 werd de koop gesloten[3]. De Staten droegen het bestuur over hun nieuwe bezit op aan de Gecommitteer-

[1] B. L. J. de Geer van Jutphaas, 'Rechten van Vianen', *Verslagen en Mededelingen Oud-Vaderlandsch Recht,* II (1892) 108-118.
[2] J. Ph. C. van den Bergh, 'Berigten van de Kamer van Justitie van Vianen', *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving,* III (1853) 462.
[3] *Secrete Resoluties van de Staten van Holland,* 17 november 1725.

De ruïne van de toren van Saint-Pol bij het slot Batestein te Vianen.
Tekening door D. Heytink, (2e helft 18e eeuw).
Gemeente Vianen.

de Raden van het Zuiderkwartier. Dit college telde tien leden, van wie de meesten voor drie jaar benoemd werden. In de laatste decennia van de achttiende eeuw zijn steeds de afgevaardigden van Amsterdam en Leiden commissarissen tot het departement van Viaanse zaken.
Tot de vrije heerlijkheid Vianen behoorden de schoutambten Vianen en Bloemendaal, Bolgerije en Autena, Lexmond en Achthoven, Lakervelt, Meerkerk, Hei- en Boeicop en verder Ameide en Tienhoven. In 1729 en 1730 werden de ambachtsheerlijkheden en een groot aantal andere bezittingen, zoals huizen, landerijen, uiterwaarden en bomen verkocht[4]. Alleen de stad Vianen bleef buiten de verkoop.
De economische situatie van het gebied verslechterde vooral na 1740 zeer. De doorgraving bij Pannerden was voor de Vijfherenlanden rampzalig. Het gestegen peil van de Lek belemmerde de afwatering, waardoor de polders pas laat in de zomer en soms helemaal niet droog werden. Veel landerijen konden de lasten niet opbrengen en de Staten moesten voortdurend vrijstelling van belasting geven en het herstel van de dijken subsidiëren. Pas na 1775 verbeterde de toestand, hoewel de streek tot in de negentiende eeuw door grote overstromingen werd geteisterd. De stad Vianen deelde in de malaise. Overstromingen hadden een aantal huizen verwoest en het besluit van de Staten om de verponding op Hollandse wijze te heffen leidde tot een zodanige verhoging van de belastingdruk dat velen Vianen verlieten. In 1753 was de stad in feite failliet. De Staten gingen akkoord met een sanering van de financiën en met de verlening

[4] *Resoluties Staten van Holland (RSH),* 14 oktober 1728.

van ruime subsidies. Voortaan stond Vianen onder strenge controle van Gecommitteerde Raden[5]. In de jaren zeventig en tachtig nam de schuldenlast af, maar omdat ook de subsidies verminderden, waren de voordelen daarvan voor de inwoners gering.

Was er van de onafhankelijkheid op financieel gebied dus niets overgebleven, beter ging het met de overige privileges. De formele onafhankelijkheid werd door de Staten van Holland niet langer ontkend. In hun plakkaten en resoluties over Vianen noemen zij zich altijd 'Staten van Holland en Westvriesland, souverainen van Vianen en Ameide'. Ten aanzien van de vrijgeleiden besloten de Staten dat de drossaard bij provisie sauvegarde mocht verlenen aan hen die zich niet aan een misdrijf hadden schuldig gemaakt. Gecommitteerde Raden namen de uiteindelijke beslissing[6]. Zij hielden het privilege, ondanks scherpe protesten van Rotterdam in 1755 en Amsterdam in 1768 recht overeind. Aan het eind van de achttiende eeuw kwamen er in Vianen zelfs meer asielzoekers dan in Culemborg[7].

Ook de Kamer van Justitie slaagde er in de aantasting van haar rechten te weerstaan. In 1726 wendden stad en land van Vianen zich tot de Staten, omdat het Hof van Holland zich bevoegd had verklaard vonnissen van de Kamer van Justitie te reviseren. Vianen betoogde dat 'de heerlijkheid altijd een absoluut souverein goedt, independent van Holland' was geweest en dat de Kamer derhalve nooit aan het Hof onderworpen was geweest. Deze bewering bleef uiteraard niet onweersproken en 'om te doen cesseren het oud geschil' besloten de Staten dat voortaan binnen twee jaar hoger beroep aangetekend kon worden bij het Hof van Holland[8]. De regeling waarin dat werd uitgewerkt gaf zoveel mogelijkheden tot dwarsliggerij, dat de resolutie nooit is uitgevoerd. In 1753 durfde de Kamer weer te beweren dat het Hof van Holland over Vianen en Ameide 'geene de minste jurisdictie competeert'[9]. In 1787 erkende het Hof dat Vianen op juridisch gebied als onafhankelijk gold en in 1794 kregen alle deurwaarders in het Zuiderkwartier zelfs een afschrift van een berisping die één hunner had ontvangen wegens gedaan exploit in het land van Vianen 'en dus buiten de jurisdictie van Holland'[10].

De Kamer van Justitie bestond uit een drossaard, zes andere raden en een griffier. De Kamer verleende onder meer revisie van de vonnissen van de schepenbanken. Deze hadden, met uitzondering van de Viaanse schepenbank, de criminele rechtspraak aan haar verloren. In de jaren tachtig waren de meeste raden van de Kamer van Justitie afkomstig uit Gorcum.

De belangrijkste bestuurder in Vianen was de drossaard. In 1761 benoemden de Staten Hieronimus van Hurck. Hij mocht zelf zijn substituut aanstellen en koos daarvoor Floris Adriaan van Hall. Deze was tevens schout van beide Viaanse schoutambten en notaris ter Vianen. Na de drossaard was de rentmeester der domeinen de belangrijkste man in Vianen. In 1764 wist Willem van Rijssel, een te Vianen woonachtige officier, deze post te verwerven. In 1774 werd hij tevens dijkgraaf, omdat hij zo de belangen van het domein nog beter kon be-

[5] *RSH*, 3 september 1754 en 3 december 1754.
[6] *RSH*, 21 december 1725.
[7] M. F. Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgden* (Dieren, 1984) 59-95.
[8] *RSH*, 12 september 1726 en 19 september 1728.
[9] *RSH*, 9 november 1753.
[10] *RSH*, 31 juli 1787; Algemeen Rijksarchief (ARA), Kamer van Justitie te Vianen, nr. 291.

hartigen. Een andere belangrijke functionaris was Alexander le Roux Jalabert. Hij was griffier van de Kamer van Justitie en van het leenhof en had als hoogdijkheemraad tevens zitting in het dijkcollege.
De magistraat van Vianen bestond behalve uit de drossaard en zijn substituut uit een stadsburgemeester, een schepenburgemeester, zes schepenen en een secretaris. De stadsburgemeester hield toezicht op de stadswerken en gebouwen, de schepenburgemeester was president van de schepenbank. De stadsburgemeester trad jaarlijks af maar mocht een jaar later weer tot schepen of tot burgemeester worden aangesteld. Ieder jaar moesten ten minste twee en ten hoogste drie schepenen in de magistraat worden opgenomen, die het jaar tevoren geen zitting hadden gehad. Hiertoe zond de drossaard een lijst met de nieuwe magistraat aan Gecommitteerde Raden, die de voordracht 'na voorgaande communicatie met Zijne Hoogheyt' goedkeurden.
De schepenen werden uit een kleine groep gekozen. Anders dan in andere stadjes met ongeveer 2500 inwoners vindt men er in het geheel geen agrariërs onder, wel een aantal renteniers. Voor hen was het ambt waarschijnlijk slechts bijverdienste. Anderen bekleedden een hele reeks kleinere ambten en wisten zo een behoorlijk inkomen te verwerven. Opvallend veel artsen hadden zitting in de magistraat, verder enkele apothekers, een paar kooplieden, een steenfabrikant en een meester-metselaar[11].
De meeste ambtsdragers waren niet in Vianen geboren. Hun zoons studeerden veelal in Utrecht en zochten hun loopbaan meestal elders in de Republiek. Dit sluit familiebanden tussen de Viaanse ambtsdragers uiteraard niet uit. In het algemeen waren er echter zeer veel contacten met bewoners van andere steden. De constante stroom asielzoekers heeft daartoe zeker een bijdrage geleverd. De patriottentijd ging Vianen dan ook niet onopgemerkt voorbij[12].

De burgerwapening in Vianen

De kwestie van de burgerwapening bracht in Vianen de tegenstelling tussen patriotten en Oranjegezinden duidelijk aan het licht. Wegens de moeilijkheden met de keizer over de opening van de Schelde besloten de Staten van Holland op 18 november 1784 het platteland onder de wapenen te roepen. Op 30 november wendden de kapiteins van de schutterij zich tot de magistraat met de mededeling dat er een jaar tevoren bij hen reeds op was aangedrongen om de burgerij in de wapenhandel te oefenen. Daar de kapiteins toen meenden dat deze wens slechts bij een kleine groep leefde, waren zij daar niet op ingegaan, maar nu de Staten besloten hadden tot wapening van het platteland en te kennen hadden gegeven dat het hun aangenaam zou zijn als de oefening zich ook tot alle steden zou uitstrekken, verzochten de kapiteins de schutterij op hetzelfde peil te brengen als elders in Holland, te meer daar de ingezetenen nu eenparig geneigd schenen zich in de wapenhandel te bekwamen[13]. De magistraat liet een nieuw reglement opstellen en zond dit met enige wijzigingen aan Gecommitteerde Raden

[11] L. G. Krijnen, *De politiek-juridische elite van Vianen in de achttiende eeuw* (doctoraalscriptie Utrecht, 1985) tabel 10. Een samenvatting van de scriptie in: *In het land van Brederode,* XI (1986) 53-63.
[12] Reeds in 1780 werd een burgersociëteit opgericht, waarvan het grootste gedeelte van de magistraat lid was. ARA, Gerecht Vianen: rolle 14 december 1789.
[13] Gemeentearchief Vianen (GAV), nr. 33: notulen magistraat, 30 november 1784.

die het, met nog wat meer wijzigingen, op 13 januari van het volgende jaar goedkeurden.
Opdat er geen twijfel aan zou zijn wie de baas was, had de magistraat in het eerste artikel bepaald dat het kolonelschap aan de magistraat zou blijven. Wel zou er een luitenant-kolonel benoemd worden die het bevel zou voeren over twee compagnieën. Vrijgesteld van schuttersdienst waren slechts leden en oudleden van de magistraat - tenzij zij tot officier werden gekozen - predikanten, pastoors en livreibedienden. Doopsgezinden en joden (door het recht van vrijgeleide een vrij grote groep) moesten zich voor *f* 6,- per jaar uitkopen. Voor anderen was uitkoop slechts in rustige tijden mogelijk. Alle officieren hadden zitting in de burgerkrijgsraad, die 'in allen opzichten dependent zal weesen aan de magistraat dezer stad, om denselver ordres en beveelen preciselijk en promptelijk te executeren' en die toezicht moest houden op de schutterij. Niemand mocht weigeren zijn functie te aanvaarden. Alle leden van de schutterij moesten zweren 'Haar Edele Groot Mogende Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, souveraien van Vianen en de Heeren denselver Gecommitteerde Raden, mitsgaders de magistraat dezer stad, als [hunne] wettige overheid gehouw en getrouw' te zullen zijn, alle oproer tegen te gaan en het reglement na

Het Reglement voor de schutterij van de heerlijkheid Vianen, goedgekeurd in 1785. Historische vereniging 'Het land van Brederode' te Vianen.

REGLEMENT EN ORDRE

VOOR DE

SCHUTTERY

EN

SCHUTTERS-WAGTEN,

in de STEEDEN en SCHOUT-AMPTEN van

VIANEN.

Te UTRECHT,

By de Wed. JAN VAN TERVEEN EN ZOON, Boekverkopers in de Lynmarkt.

te komen. Andere artikelen regelden de aanstelling van officieren (door de magistraat), bewapening, oefening, boetes, wachten, contributies en dergelijke. Het laatste artikel bepaalde dat de interpretatie van het reglement toekwam aan de magistraat, die ook veranderingen en toevoegingen kon aanbrengen, 'alles egter niet anders dan onder approbatie van de Edele Mogende Heeren Gecommitteerde Raden ', zoals Gecommitteerde Raden niet nalieten aan het concept reglement toe te voegen. Ook de andere door hen aangebrachte wijzigingen zijn veelzeggend. Zij vonden het veiliger de wacht de bevoegdheid te ontnemen om de tamboer alarm te laten slaan evenals zij het veiliger oordeelden de kist met scherpe patronen, voorzien van één slot, waarvan de oudste drie officieren een sleutel hadden, niet in de wachtkamer van de schutterij te plaatsen, maar voorzien van twee sloten in het stadhuis. De drossaard en de stadsburgemeester konden dan de sleutel van het ene slot bewaren en de oudste twee officieren die van het andere[14]. Hoewel de magistraat er al voor gezorgd had dat de schutterij niet tot een onafhankelijke macht kon uitgroeien, gaven Gecommitteerde Raden blijk van een onverholen wantrouwen jegens de schutterij. Utrechtse toestanden dienden in Vianen kennelijk coûte que coûte te worden vermeden.
Niet overal was het enthousiasme voor de wapenoefening zo groot. Op 12 januari 1785 schreven Gecommitteerde Raden de schouten en gerechten op het platteland aan bij provisie de derde man te loten, hetgeen in veel dorpen aanleiding gaf tot ongeregeldheden. In Meerkerk zou de loting op woensdag 26 januari plaatsvinden. De opgeroepenen spraken met elkaar af niet alleen de loting te weigeren, maar ook het gerecht te zullen verzoeken de oranje vlag op de toren te zetten, zoals in Hoornaar, Noordeloos en andere dorpen in de Alblasserwaard al eerder was gebeurd. De loting begon met het binnenroepen van Jan van Wijk. Daar hij niet alleen wilde gaan, mochten Fas Kok, Cornelis Brouwer, Pieter Donk en Aart de Jong ook mee naar binnen. Van Wijk verklaarde dat zij als boerenlieden niet geschikt waren om te exerceren en er ook geen tijd voor hadden. Hij raadde schout Boellaard aan de vlag op de toren te zetten daar anders vier- of vijfhonderd man uit de naburige dorpen naar Meerkerk zouden komen om dit te doen. Tevergeefs stribbelde de schout, niet gesteund door de schepenen, tegen. Toen de menigte binnendrong gaf hij de bode opdracht de vlag te halen[15].
Zodra de grootste onrust voorbij was, schreef Boellaard een briefje aan drossaard Van Hurck om hem van het gebeurde op de hoogte te stellen. Van Hurck stuurde het onmiddellijk door naar Den Haag, waar het reeds de volgende dag in de statenvergadering werd behandeld. De Staten lieten een nieuwe publicatie uitvaardigen, waarin de verzekering werd gegeven, dat men niet buiten zijn eigen dorp hoefde te dienen, wat overigens ook al in de vorige publicatie was gesteld[16].
Diezelfde dag richtten inwoners van Vianen, die een wapengenootschap hadden opgericht, zich tot de magistraat. Zij vroegen toestemming om op tijden, dat zij geen dienst hoefden te doen in de schutterij, op een publieke plaats onder leiding van zelf gekozen officieren te oefenen. De magistraat ging direct

[14] ARA, Rekenkamer en opvolgende besturen over de domeinen der voormalige provincie Holland (Domeinen); nrs. 814 en 846; Resoluties Gecommitteerde Raden (RGR), 13 januari 1785.
[15] *RSH,* 18 augustus 1785 en 29 augustus 1788.
[16] *RSH,* 27 januari 1785.

akkoord[17]. In de avond ging substituut-drossaard Van Hall met de gerechtsdienaars naar Meerkerk en haalde de vlag van de toren[18]. De weinige patriotten in Meerkerk vreesden heftige reacties, maar besloten zich onder leiding van de schout te verzetten tegen nieuwe pogingen de vlag uit te steken. De daarop volgende dag, vrijdag, hielden zij met angst en beven de wacht. Een aantal Meerkerkse boeren had echter afgesproken die dag naar Noordeloos te gaan om daar het weghalen van de vlag teniet te doen. 's Avonds kwam aan alle spanning een eind toen een aanzienlijk detachement van het nieuwe wapengenootschap uit Vianen, geleid door mr C. W. Kelderman, met slaande trom het dorp binnentrok. Uit 's lands magazijn te Gorcum werden geweren gehaald en hiermee gewapend hielden de Meerkerkse patriotten met hun Viaanse partijgenoten gezamenlijk de wacht[19]. Nieuwe Oranjegezinde uitbarstingen wist men zo te voorkomen.

Zondag 30 januari meldde Pieter Donk zich bij schout Boellaard en bood aan vrijwillig de wapenen op te nemen en te exerceren. Hij werd echter ter plaatse door Van Hall gearresteerd en naar Vianen overgebracht. Ook tegen een aantal andere raddraaiers werd een arrestatiebevel uitgevaardigd.

De Staten van Holland gaven Gecommitteerde Raden opdracht een nauwkeurig onderzoek te doen naar de oproerige bewegingen zowel op het platteland van Holland als in het land van Vianen en er voor te zorgen dat de aanstichters streng werden gestraft. Deze resolutie was er niet op gericht alle processen wegens oproer in Den Haag te laten plaatsvinden. Daar waar de justitie zich behoorlijk van haar taak kweet zouden de gevangenen aan de gewone rechter worden overgelaten. Wel moesten, voordat vonnis gewezen zou worden, de stukken aan Gecommitteerde Raden worden toegestuurd, opdat zij zich erover zouden kunnen uitspreken[20].

Voor plichtsverzuim van de justitie in Vianen hoefden de Staten niet bang te zijn. Op 1 februari begonnen de verhoren en de volgende dag al liet de Kamer van Justitie beslag leggen op de goederen van de meeste Meerkerkse verdachten. Cornelis Brouwer en Barend van der Dussen waren direct gearresteerd, Cors Eykelenstam werd in Jaarsveld aangehouden en Jan van Wijk en Fas Kok, die in Deventer waren gepakt, kwamen eind februari naar Vianen[21]. Op 8 april sloot de Kamer de verhoren af. De drossaard kon voorlopig echter geen eis stellen omdat de Kamer de Staten van Holland had gevraagd een vonnis tot verbanning uit het land van Vianen ook te laten gelden voor Holland. De Kamer voerde hierbij aan dat de door haar uitgesproken bannissementen weinig effect hadden omdat een veroordeelde soms maar één stap hoefde te doen om zich vanuit zijn huis buiten het rechtsgebied van de Kamer te begeven. Overtredingen van zo'n vonnis waren dan ook talrijk.

In hun advies lieten Gecommitteerde Raden zien hoezeer zij de bijzondere positie van Vianen respecteerden. Vianen, zo betoogden zij, bezat niet dezelfde wetten als Holland en men kon toch niet uit een gebied verbannen worden als men niet tegen de wetten van dat gebied had gezondigd. Bij een bannissement

[17] *De Post van den Neder-Rhijn,* nrs. 375 en 555.
[18] *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken (NNJ),* 1785, 103.
[19] *Zuid-Hollandsche Courant,* 2 februari 1785. Kelderman was later secretaris van de commissie ter directie van de defensie der stad Utrecht.
[20] *RSH,* 31 januari 1785.
[21] ARA, Kamer van Justitie, nr. 301.

wegens oproer lag de zaak echter anders. In dat geval werd een veroordeelde de gunst ontzegd onder een bepaalde souverein te leven, zodat dan een verbanning van kracht behoorde te zijn voor alle gebieden van die souverein. Overeenkomstig dit advies besloten de Staten dat voortaan een bannissement uit Vianen wegens het crimen laesae majestatis tevens zou gelden voor Holland en Westfriesland en dat een wegens oproer uit Holland gebannene ook niet meer in Vianen en Ameide mocht komen, zelfs indien dat niet uitdrukkelijk in het vonnis was bepaald[22].
De Kamer van Justitie zond daarop de processtukken naar Den Haag en kreeg van Gecommitteerde Raden op 25 mei ten antwoord dat zij het aan de Kamer overlieten de beklaagden te veroordelen, zoals zij dat in een extra-ordinair crimineel proces gepast achtte. Ondertussen had een groot aantal Meerkerkers echter bij de Staten van Holland een rekest om absolutie en amnestie ingediend. Gecommitteerde Raden meenden dat 'het maken van oproer en het openlijk partijtrekken tegen de Souverainiteit van U Edele Groot Moogenden in genen dele gratiabel' kon zijn. Als echter tegen alle schuldigen geprocedeerd zou worden, zou de plaats geheel geruïneerd worden, daar welhaast alle ingezetenen aan het oproer hadden deelgenomen, de een door aansporingen, de ander door zijn slechte voorbeeld. Daarom adviseerden zij toch tot amnestie, met uitzondering echter van de hoofddaders. Verscheidene steden verzochten copie van het advies en de definitieve beslissing werd uitgesteld[23].

Ook het vrijkorps in de stad Vianen mocht zich niet in de sympathie van Gecommitteerde Raden verheugen. De magistraat had het in januari provisioneel toestemming verleend, maar Gecommitteerde Raden hadden hun goedkeuring opgeschort omdat zij vonden dat eerst de schutterij behoorlijk moest worden uitgerust. Bovendien vroegen zij het reglement van en inlichtingen over het genootschap naar Den Haag te sturen. Het genootschap ging niettemin ijverig aan het exerceren. Van de douairière Van Hamel kreeg het een vaandel en van de heren Drost, kooplieden te Amsterdam, twee koperen trommen aangeboden. Daar het genootschap uit Den Haag niets meer hoorde, besloot men het vaandel en de trommen in juli officieel in ontvangst te nemen. Dit plan werd echter in Den Haag bekend met het gevolg dat rentmeester Van Rijssel, de commandant van het genootschap, van de fiscaal van de Hollandse domeinen een brief ontving, waarin hem werd aangeraden, zo hij zich geen moeilijkheden op de hals wilde halen, de overdracht uit te stellen tot na de legalisatie van het genootschap. De plechtigheid vond derhalve geen doorgang en in augustus stuurde het genootschap drie leden naar Den Haag om met de commissarissen Van Leeuwen en Rendorp over de goedkeuring te spreken.
De commissarissen voor Viaanse zaken bleken niet ongenegen het genootschap goed te keuren, maar in het reglement moesten enkele veranderingen worden aangebracht. Verder wilden de commissarissen graag weten wat het vaandel voorstelde. De Viaanse afgevaardigden zetten uiteen, dat op het vaandel de Hollandse maagd stond afgebeeld met de speer en de hoed van de vrijheid, rustende op het wapen van de stad Vianen. In haar rechterarm hield zij het por-

[22] *RSH*, 13 april 1785 en 6 mei 1785.
[23] *RSH*, 29 augustus 1785.

tret van graaf Jan van Brederode. De zinspreuk van het vaandel luidde 'contra vim quamcumque'.
De afbeelding bleek geenszins met de wensen van de commissarissen overeen te stemmen. De vrijheidshoed kwam in een soevereine heerlijkheid van de Staten van Holland niet te pas. Ook de zinspreuk 'tegen alle geweld' was te sterk. De commissarissen zouden graag zien dat het vaandel bijvoorbeeld de samengevoegde wapens van Holland en Vianen toonde met een Nederlandse zinspreuk, die voor ieder te begrijpen en niet voor tweeërlei uitleg vatbaar was, iets in de trant van 'voor onze souverein, voor ons land en voor onze stad'. Met deze boodschap konden de afgevaardigden naar Vianen terugkeren.
Daar was men evenwel niet bereid zonder meer afstand te doen van het fraaie vaandel. Aan De Post van den Neder-Rhijn werd een boze brief geschreven waarin de hele kwestie uitvoerig uit de doeken werd gedaan. Als in het land van Vianen de speer en de hoed der vrijheid niet te pas komen, schreef Jan Vrijuyt, dan leven wij hier dus als verachtelijke slaven. Welk een droevig lot heeft ons dan in deze kleine omtrek getroffen, en dat op de rand van een vrijheid ademend Sticht! Hoe beklaaglijk is het dan niet, dat onze voorouders hun goed en bloed voor de vrijheid hebben ingezet daar wij helaas de nagedachtenis ervan niet mogen voeren. Wat baat het ons dan, dat het Spaanse juk is afgeworpen. Maar zijn de graven van Brederode niet toegetreden tot het bondgenootschap? Hebben zij de koning van Spanje niet afgezworen?
De *Post* vroeg zich af in haar commentaar of de afgevaardigden de commissarissen wel goed hadden begrepen. Het was toch niet denkbaar dat die de speer en de hoed der vrijheid beschouwden als het symbool van losbandigheid, zucht naar regeringsloosheid of een poging zich aan de wettige souverein te onttrekken. Was niet iedere burger door zijn eed gebonden alle geweld te keren? Hadden in het bijzonder de Viaanse burgers niet getoond, dat hun die spreuk alleszins paste, toen zij zich niet alleen wapenden tegen buitenlands geweld, maar ook het hoofd boden aan het binnenlands geweld van hen, die tegen de souverein moedwillig en oproerig opstonden? De Post adviseerde een rekest aan te bieden dat in gepaste en behoorlijke termen gesteld Gecommitteerde Raden zou overtuigen van de vaderlandslievende oogmerken van de beminnaars der wapenhandel[24].
Nog voor de brief van Jan Vrijuyt in *De Post van den Neder-Rhijn* was gepubliceerd, keurden Gecommitteerde Raden het reglement van het genootschap goed. Zij stelden als voorwaarden dat het genootschap zich zou houden aan het reglement zoals dat nu door hen was vastgesteld (waarbij Gecommitteerde Raden zich het recht voorbehielden nog andere wijzigingen aan te brengen) en dat het genootschap geen vaandel zou gebruiken voordat dat schriftelijk zou zijn goedgekeurd. Bovendien mocht het genootschap slechts na voorafgaande, schriftelijke toestemming van de magistraat gewapend door Vianen trekken.
De in het reglement aangebrachte wijzigingen laten er geen twijfel over bestaan, dat de afgevaardigden van het genootschap de commissarissen voor Viaanse zaken geenszins verkeerd hadden begrepen. In het voorgestelde reglement kon iedereen als exercerend lid worden toegelaten en tot officier worden gekozen. Gecommitteerde Raden bepaalden nu dat het genootschap uit ten hoogste honderd exercerende leden mocht bestaan. Zij moesten deel uitmaken

[24] *De Post van den Neder-Rhijn*, nrs. 375 en 556 vlg.

van de schutterij en dus de schutterseed hebben afgelegd. De officieren moesten in het vervolg gekozen worden uit de officieren met gelijke rang in de schutterij. Honoraire officieren mochten niet worden aangesteld en de contribuerende leden mochten zich niet met de leiding van het genootschap bemoeien. Het laatste artikel, waarin de leden zich het recht voorbehielden het reglement zonodig bij meerderheid van stemmen te veranderen, was gewijzigd in: 'De leden zullen het reglement naleven en daarin geen veranderingen aanbrengen dan na goedkeuring van de Gecommitteerde Raden'[25].
Zorgvuldig was er dus tegen gewaakt dat de gewapende burgerij een onafhankelijk positie zou verwerven en daardoor eventueel invloed zou kunnen uitoefenen op het bestuur van de stad. De magistraat had een beslissende invloed op de schutterij en de schutters waren verplicht trouw te zweren aan de Staten van Holland. Door nu van het genootschap een vereniging van superschutters te maken, hoefde men van deze kant geen ongewenste initiatieven te vrezen. Er is in Nederland waarschijnlijk geen tweede vrijkorps geweest dat zo aan banden was gelegd. Het feit dat Vianen een vrije heerlijkheid was met een eigen soevereiniteit zal - paradoxaal genoeg - aan deze stringente bepalingen niet vreemd zijn geweest.
Het genootschap had nu in ieder geval een goedgekeurd reglement. Onder rentmeester Willem van Rijssel traden de griffier van de Kamer van Justitie, Alexander le Roux Jalabert en schepen Dirk van der Vlist als bevelhebbers op[26]. Jan Durege was secretaris en Pieter Lodewijk Holthuyzen adjudant.

Op het platteland was het verlangen zich in de wapenhandel te bekwamen aanmerkelijk minder groot. In april meldden de schouten dat de loting en registratie bijna waren volbracht. De schouten hadden een reglement opgesteld, waaraan Gecommitteerde Raden toevoegden dat officieren en onderofficieren expresselijk gelast moest worden te zweren dat zij de Staten van Holland, soevereinen van Vianen en Ameide, als hun alleen gebiedende overheid trouw zouden zijn en zouden gehoorzamen. Gecommitteerde Raden hadden toegestaan het oefenen op te schorten tot na het binnenhalen van de oogst, maar daarna bleek het afleggen van de eed op moeilijkheden te stuiten. In Ameide waren van één compagnie de officieren beëdigd. Bij de tweede waren geen officieren aangesteld en waren de schutters niet onder de wapenen gebracht, omdat men verwachtte dat de officieren de eed zouden weigeren. In Tienhoven bleven twee officieren de eed weigeren, in Hei- en Boeicop waren slechts drie en in Lexmond en Achthoven acht personen bereid geweest de eed af te leggen, terwijl in Lakerveld alle personen op één na hadden geweigerd. In Meerkerk bleven de schepenen, ondanks het aandringen van de schout, het aanstellen van officieren in deliberatie houden. De schouten hadden wel overwogen om in plaats van de onwilligen andere officieren aan te stellen, maar dat zou slechts het aantal weigeraars hebben vergroot. Machtsmiddelen om hen te dwingen hadden zij immers niet.
Gecommitteerde Raden wilden niet zelf over de zaak beslissen en brachten die daarom in de Statenvergadering. Deze wilde echter geen beslissing nemen voor-

[25] ARA, RGR, 6 september 1785.
[26] Van Rijssel was al eerder tot luitenant-kolonel van de schutterij benoemd.

dat Gecommitteerde Raden advies hadden uitgebracht[27]. Wel namen de Staten een besluit over het verzoek om amnestie van de inwoners van Meerkerk. De amnestie werd inderdaad afgekondigd en de justitie verder onderzoek verboden, maar de procedures tegen de gearresteerden en tegen de nog steeds voortvluchtige Pieter Winck moesten gewoon voortgang vinden. Als bleek dat nog andere personen een belangrijke rol in het oproer hadden gespeeld, zouden ook die buiten de amnestie vallen[28]. Er is geen aanleiding te veronderstellen dat de eerder gebleken onwil van de Meerkerkers om te oefenen van invloed is geweest op deze resolutie, want diezelfde dag namen de Staten voor een aantal andere dorpen een gelijksoortig besluit.
De Kamer van Justitie kon de procedures tegen de Meerkerkers nu eindelijk afsluiten. Het vonnis werd op 30 november geveld en zou op 14 december worden uitgesproken. De magistraat trof op aanraden van de drossaard uitgebreide veiligheidsmaatregelen. Vijftig man van de schutterij onder leiding van een kapitein, twee andere officieren en drie sergeants werd opgeroepen en van scherpe patronen voorzien. De Hof- en de Oostpoort bleven de gehele dag gesloten en werden door schildwachten bewaakt. Bij de Land- en Lekpoort stonden veertien man geposteerd. De schutterij had opdracht geweld onmiddellijk met geweld te keren[29].
Zo beveiligd kon de Kamer haar vonnissen uitspreken. Jan van Wijk werd veroordeeld om zeven jaar in een tuchthuis 'met zijnen handen arbeid de kost te winnen', Pieter Donk en Fas Kok kregen zes jaar en Cornelis Brouwer vier jaar. Het eerste drietal werd voor eeuwig, Cornelis Brouwer voor twaalf jaar na afloop van hun gevangenisstraf uit Vianen en Holland gebannen. Bovendien moesten de gevangenen de kosten van de justitie betalen[30]. Barend van der Dussen en Cors Eykelenstam zijn waarschijnlijk vrijgesproken.
Op de dag van de uitspraak kondigde de Kamer bovendien een publikatie tegen openlijke blijken van partijschap af. Dit opdat men ophield elkaar te beledigen en de Kamer wilde voorkomen 'dat ingezetenen die kennelijk het droef maar noodzakelijk exempel van hun mede-ingezetenen nog niet bespeurd hadden' in contact zouden komen met de justitie. In het bijzonder liedjes en uitdrukkingen als Kees, Stijloor, Weegluizen, Neeten, Oranje, Patriotten, Engelsgezinden en dergelijke dienden achterwege te blijven. De Kamer waarschuwde, dat zij 'op de begeerte van de Hooge Overigheid' streng zou optreden[31]. Drossaard Van Hurck sloot een contract met de regenten van het tuchthuis te Gouda, waar de gevangenen voor *f* 110,- per jaar aan drank en voeding en voor *f* 15,- aan kleding werden ondergebracht. Daar Gecommitteerde Raden een zelfde gedragslijn als elders wilden volgen, zou Holland de tuchthuiskosten betalen[32].
Gecommitteerde Raden hoefden deze toezegging echter niet ten volle te honoreren. In de nacht van 29 op 30 december wisten Pieter Donk en Fas Kok uit de gevangenis op het stadhuis te ontsnappen door een gat boven de deuren van het gevangenhok. Het onderzoek bracht aan het licht dat de cipiers tegen een kleine beloning regelmatig verwanten en vrienden toegang tot de gevangenen

[27] *RSH*, 9 november 1785.
[28] *RSH*, 28 november 1785.
[29] GAV, nr. 33.
[30] ARA, Kamer van Justitie, nr. 244, 14 december 1785.
[31] ARA, Kamer van Justitie, nr. 290, 14 december 1785.
[32] ARA, RGR, 20 december 1785 en 3 januari 1786.

WAARSCHOUWING.

DE EERSTE en ANDERE RAADEN van de KAMER van JUSTITIE der Steden en Landen van VIANEN en AMEYDE optwaar wordende, dat men niet ophoudt met het voeden van partyschappen, en met elkander, op allerlei wyze, te beledigen, waaruit, voor het algemeen, de grootste wanorde, en voor elk byzonder Huisgezin het allernadeeligst uitwerkzel te duchten staat; ZO IS HET, dat de KAMER voornoemd, niets meer verlangende, dan dat de Ingezetenen der respective Districten, onder hare Jurisdictie bewaard mogen blyven voor alles, wat aanleiding zoude kunnen geven, dat tegen den eenen of anderen van Justitie wegen werde geprocedeerd, waarvan zylieden de droevige, maar tevens noodwendige, gevolgen in het exempel van eenige hunner Mede-Ingezetenen nu ten klaarste bespeurd hebben; ten allen overvloede heeft goedgevonden door deze een iegelyk te vermanen tot rust en eendragt, zonder zich met partyschappen, van wat kant ook, te bemoejen, veelmin noch de Party, welke men mogt toegedaan zyn, dadelyk te doen blyken en voorteestaan, of anderen te beledigen, door daden, gebaarden, woorden, of tekenen; verbiedende daarom wel expresselyk het zingen van zodanige liederen, en het gebruiken van alzulke uitdrukkingen, als daar zyn, *Kees; Styloor; Weegluizen; Neeten; Oranje; Patriotten; Engelschgezinden*; of diergelyke meer, hoe dezelve ook verdraaid, bygevoegd, en veranderd zouden mogen wezen, welke aanduiden eenen geest van oproer, van partyschap, van belediging omtrend anderen, en die alzo geschikt zyn tot het verwekken van combustie, onrust, of oneenigheid; met de allernadrukkelykste waarschouwing, dat de KAMER, overeenkomstig hare duure verpligting, tegen de Overtreders op het rigoureuste zal doen inquireeren en procedeeren, ingevolge de begeerte van de HOOGE OVERIGHEID.

En zal hiervan publicatie en affictie geschieden in de Steden en Landen van Vianen en Ameyde, ter plaatzen, daar zulks gebruikelyk is.

Aldus gedaan ter Kamere van Justitie te Vianen, den 14 December 1785.

(*Onder stont*)

Ter Ordonnantie van dezelve,

(*was geteekend*)

A: LE ROUX VALABERT.

Gedrukt te GORINCHEM, by *C:* en *A: Goetsee*, 1785.

Met deze publikatie riep de Kamer van Justitie te Vianen in 1785 de inwoners van Vianen en Ameide op de rust en eensgezindheid te bewaren. Historische vereniging 'Het land van Brederode' te Vianen.

hadden verleend. Deze bezoeken waren soms opgevrolijkt met dranken uit de nabijgelegen herberg. Daar de cipiers Peter Donk en Fas Kok op 29 december op eigen houtje uit hun eigenlijke gevangenis naar het gevangenhok hadden overgebracht en uit getuigenverklaringen bovendien bleek, dat één van de cipiers daarvoor meer dan een uur lang in het hok had rondgescharreld, was wel duidelijk dat de gevangenen niet op eigen kracht waren vrijgekomen. Van Hurck liet daarom beide cipiers arresteren[33]. Jan van Wijk en Cornelis Brouwer werden naar Gouda overgebracht om daar hun straf uit te zitten.

In mei zou een einde komen aan de ambtstermijn van Rendorp en Van Leeuwen als Gecommitteerde Raden. Voor hun aftreden handelden zij nog enkele slepende kwesties af. De commissarissen voor Viaanse zaken rapporteerden hun medebroederen in Rade op 24 april dat zij het vaandel van het wapengenootschap vreemd en ongepast gevonden hadden. Niet alleen was het motto voor tweeërlei uitleg vatbaar, maar ook de afbeelding op het vaandel zou ondanks de explicatie die de afgevaardigden uit Vianen er aan hadden trachten te geven, in plaats van tot eenheid kunnen strekken tot het bevorderen van velerlei twist en ongenoegens 'niet zozeer tussen de ingezetenen als wel tegen den

[33] ARA, Kamer van Justitie, nrs. 208, 223 en 229.

souverein', zoals de minuut-notulen vermelden met een openhartigheid die in de definitieve redactie liever werd vermeden. De commissarissen hadden verwacht dat men in Vianen de ongepastheid van het vaandel zou hebben beseft en een nieuw ontwerp overeenkomstig hun wensen zou hebben voorgesteld. Aangezien het genootschap daartoe niet bereid bleek, hadden zij het vaandel afgekeurd. Gecommitteerde Raden waren het volledig met het beleid der commissarissen eens en besloten hun verrichtingen 'allesins te approberen en ten volleedigsten goed te keuren en te ratieficeren'[34].

Het is niet aan te nemen dat het tegenstribbelen van het genootschap om zich een ander vaandel aan te meten uitsluitend moet worden toegeschreven aan het feit dat de douairière Van Hamel reeds *f* 100,- had betaald voor het gewraakte exemplaar. Waarschijnlijker is het dat er in Vianen een stroming bestond die de alles overheersende invloed van Holland enigszins wilde beperken. De nauwgezetheid, waarmee Gecommitteerde Raden ervoor zorgden dat de soevereiniteit van de Staten erkend bleef en dat er in Vianen geen onafhankelijke organisaties konden ontstaan, wijst ook in deze richting. Het is wel aardig Vianen in dit opzicht te vergelijken met Leerdam, waar de stad in zijn regeringsvorm sprekend op leek, met dit verschil, dat in Leerdam de Prins van Oranje de lakens uitdeelde. Nog geen jaar later lieten de Staten van Holland een uitgebreid onderzoek instellen naar de institutionele positie van Leerdam en stond de Post van den Neder-Rhijn vol klachten over tirannie en onderdrukking, waaronder Willem V door zijn excessieve rechten de Leerdammers zou doen zuchten. Maar Gecommitteerde Raden dachten er op hun beurt niet over in Vianen iets van diezelfde rechten prijs te geven. Van Rendorp, een voorman der Hollandse aristocraten, was ook moeilijk anders te verwachten, maar zijn collega Van Leeuwen verkeerde ook in september '87 nog in het kamp der patriotten. Noch Gecommitteerde Raden noch de Staten van Holland zijn in hun bestrijding van de stadhouder ooit zo ver gegaan dat zij iets van hun invloed in Vianen hebben prijsgegeven.

In dezelfde vergadering van 24 april 1786 behandelden Gecommitteerde Raden een rekest van het genootschap met bezwaren tegen het reglement. Bij hun beslissing gingen zij ervan uit dat het genootschap slechts een ijverig deel van de schutterij was (in die zin hadden zij tenslotte zelf het reglement veranderd) en dat derhalve aan het genootschap geen vergunningen mochten worden verleend die niet aan de gehele schutterij gegeven konden worden. Helaas is het rekest zelf verloren gegaan, zodat onbekend is welke verzoeken zijn afgewezen. Gecommitteerde Raden waren bereid het verbod om gewapend uit te trekken in zoverre te verzachten dat bij de exercities een detachement van zestien man het vaandel mocht ophalen. Als het genootschap in de schutterij geen geschikte officieren kon vinden, mocht voortaan iemand anders tot officier worden gekozen, mits de magistraat de keuze goedkeurde. De bepaling dat slechts leden van de schutterij tot het genootschap konden toetreden, zou niet gelden voor kostschoolleerlingen die zich bij het vrijkorps wilden aansluiten[35].

Tenslotte werd in deze vergadering het door de Staten van Holland gevraagde advies over de eedsweigering op het platteland opgesteld. Gecommitteerde Raden verklaarden de brief der schouten in november zonder advies aan de Staten

[34] ARA, RGR, 24 april 1786.

[35] De Franse kostschoolhouder Ernst Zeydelaar was officier in het wapengenootschap.

te hebben voorgelegd, omdat de dreigende oorlog met keizer Joseph II toen niet toestond staking der wapenoefening voor te stellen. Het was echter zeer gevaarlijk in het land van Vianen gewapende korpsen toe te laten die de eed niet hadden afgelegd. Hoewel de ingezetenen tot het afleggen van deze eed verplicht waren en zij bij weigering geen recht konden voorwenden langer onder de heerschappij van hun souverein te blijven, moest men niet vergeten dat het welzijn van het land voornamelijk afhing van het aantal ingezetenen. De soeverein diende dan ook te voorkomen, dat het aantal inwoners aanmerkelijk zou verminderen en dit gold vooral voor het land van Vianen waar de geringe bevolkingsdichtheid reeds vele jaren een belangrijke oorzaak was van de kleinere voorspoed van het land. Daar niet alleen weigerende officieren maar ook hun weigerende vervangers gestraft zouden moeten worden, was er weer een zelfde reeks van straffen te verwachten als bij de oproeren van het vorige jaar, hetgeen de tegenstellingen alleen maar zou verscherpen. Maatregelen die correctie overbodig maakten waren dus te prefereren. Gecommitteerde Raden adviseerden daarom, nu de problemen met de keizer waren opgelost, de orders tot wapenoefening in het land van Vianen en Ameide in te trekken. Verder moest een onderzoek ingesteld worden naar het gedrag van de schepenen van Meerkerk en moest de ambachtsheer worden aangeschreven hen door andere te vervangen[36]. De Staten besloten overeenkomstig het advies. Dit werd slechts in Ameide betreurd. Ambachtsheer, schout en gerecht richtten zich op verzoek van een veertigtal burgers tot de Staten om de wapenoefening hier te laten doorgaan en de uit 's lands magazijn verstrekte geweren niet terug te halen. De bewoners van Ameide hadden altijd in gehoorzaamheid uitgeblonken en waren volledig bereid geweest de gevraagde eed af te leggen. Deze bereidheid sloeg volgens Gecommitteerde Raden slechts op één compagnie, want anders zou de burgerij van Ameide 'zodanig als die van Vianen, welke zig allessints lofwaardig in de executie van de gestelde bevelen heeft gedragen', van de opheffing zijn uitgezonderd. Aangezien gehoorzame korpsen echter even nuttig konden zijn als ongehoorzame gevaarlijk, adviseerden Gecommitteerde Raden de wapenoefening van dienstwilligen voort te zetten. Hetgeen gebeurde[37].

Het departement tot Viaanse Zaken werd 5 mei overgedragen aan de heren Changuion en Geelvinck. Changuion, oud-burgemeester van Leiden, zou zich een waardig partijgenoot van Rendorp tonen, terwijl Geelvinck nauw zou gaan samenwerken met de democraten. Het Viaans beleid van de nieuwe commissarissen week niet af van dat van hun voorgangers. Het genootschap stuurde hun het ontwerp voor een nieuw vaandel en aangezien zij 'met consentement gezien [hadden] dat U naar ons hebt geluisterd', keurden Gecommitteerde Raden dit ontwerp goed. Het genootschap kreeg de wijze raad zijn leden niet te veel in hun kostwinning te bezwaren en slechts ontspanningshalve te exerceren[38]. Op het vaandel stonden de wapens van Holland en Vianen afgebeeld met het devies 'Voor staat, stad en land'[39].

Dat het genootschap volledig door de knieën was gegaan hoeft geen verwondering te wekken, omdat de aanvoerders Van Rijssel en Le Roux Jalabert van de

[36] *RSH,* 27 april 1786 en 16 augustus 1786.
[37] *RSH,* 28 september 1786.
[38] Amsterdam had kort tevoren een ontwerp-resolutie tot afschaffing der vrijkorpsen ingediend. Hierin werd het door het exerceren veroorzaakte tijdverlies eveneens als argument gebruikt.
[39] ARA, RGR, 6 juni 1786.

Staten afhankelijk waren voor hun driejaarlijkse herbenoeming als rentmeester en als griffier. De douairière Van Hamel bleek gelukkig bereid een nieuw vaandel aan te bieden. Het werd op 12 juli in aanwezigheid van de magistraat aan het genootschap overgedragen[40].

Vianen als garnizoensstad

Na de zomer bracht de kwestie Elburg en Hattem ook beroepssoldaten naar Vianen. De Staten van Gelderland hadden het aanbieden en ter tekening leggen van rekesten, een geliefd strijdmiddel der patriotten, verboden maar enkele stadjes weigerden dit verbod af te kondigen. De Gelderse Staten besloten in overleg met de stadhouder hen met geweld daartoe te dwingen. Holland trachtte dit te voorkomen door zijn troepen te verbieden zich voor een dergelijke onderneming te laten gebruiken, maar de prins maakte deze maatregel krachteloos door Hollandse troepen naar de Generaliteitslanden te sturen en te vervangen door militairen uit andere provincies. In Holland ontstond hierop een geweldige beroering die zich uitte in een stroom van rekesten aan de Staten. In Vianen circuleerde het Amsterdamse ontwerp dat ongewijzigd naar de Staten werd gestuurd. Vandaar dat de ondertekenaars niet alleen het beslechten van burgergeschillen door militairen sterk afkeurden, maar ook uiting gaven aan hun bezorgdheid over 'een totaal bederf van de commercie van deze stad Amsterdam'. Bijna de gehele toonaangevende klasse in Vianen tekende het verzoekschrift[41].
Ondanks de agitatie in Holland zetten de Staten van Gelderland door. Elburg en Hattem werden zonder tegenstand bezet, maar de reactie was heftig. De stad Utrecht vreesde door een soortgelijke onderneming tot gehoorzaamheid te worden gedwongen en wendde zich tot de Staten van Holland om steun. Die gaven de door hen betaalde regimenten opdracht naar Woerden te marcheren. In de Staten-Generaal werd het onwettig gedrag van Holland fel aangevallen, maar het dreigement de troepen niet langer te betalen bleek voldoende. De Staten-Generaal gaven de stadhouder opdracht de Hollandse troepen in de Generaliteitslanden de geëiste patenten (marsorders) te verschaffen. Daar Willem V dit als een getrouw dienaar van de Staten deed, hoefden de commanderende offcieren nog niet te beslissen aan welke van hun talrijke eden zij zich zouden houden, aan die van de Staten-Generaal, de kapitein-generaal, de betaalsheren, de provincie of de stad van inkwartiering.
De Staten van Holland durfden nu een stap verder te gaan en schorsten de stadhouder als kapitein-generaal en ontnamen hem de aanstelling van officieren. De Hollandse troepen werden langs de grens van de provincie geconcentreerd. Tot bevelhebber over dit cordon benoemden de Staten een gepensioneerd generaal, Albert van Rijssel, de oudste broer van de rentmeester van de domeinen in Vianen[42]. Hij moest de stad Utrecht in geval van een aanval steun verlenen

[40] GAV, nr. 33, 27 juni 1786. De vaandels kostten samen *f* 307,- en werden geleverd door J. F. Gardner, officier in het wapengenootschap en dezelfde die na het gevecht aan de Vaart samen met Quint Ondaatje het slagveld verkende.
[41] *RSH*, 6 september 1786.
[42] *Vaderlandsche Historie... Ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche Historie* (48 dln.; Amsterdam, 1786-1811) *(Vervolg)*, XI, 267; M. G. Wildeman, 'Aanteekeningen Van Rijssel', *De Wapenheraut*, XVIII (1914) 424-430.

Generaal-majoor Albertus van Rijssel. In 1786 werd hij door de Staten van Holland benoemd tot commandant van het Hollands Cordon. Hij was de oudste broer van de rentmeester van de domeinen Van Rijssel, een van de belangrijkste mannen in Vianen. Gravure door R. Vinkeles (eind 18e eeuw) uit: Vaderlandsche Historie... ten vervolge XI. Amsterdam 1793. RAU, bibliotheek.

en had de regimentscommandanten opdracht gegeven op bepaalde seinschoten de provincie Utrecht binnen te rukken. De prinsgezinde, in Amersfoort vergaderende Staten van Utrecht protesteerden uiteraard scherp tegen deze voorgenomen schending van hun grondgebied. De Raad van State riep Van Rijssel ter verantwoording en verbood de commandanten der regimenten zonder toestemming van de territoriale soeverein op het grondgebied van een andere provincie te komen. De Staten van Holland gaven op hun beurt de commanderende officieren opdracht alleen de bevelen van Holland op te volgen en beloofden Van Rijssel en zijn onderhorige officieren en manschappen hun speciale bescherming[43].

Ondanks deze garanties bleef de overgrote meerderheid van de Hollandse troepen Oranjegezind, wat zich ondermeer uitte in tal van deserties. Generaal Van Rijssel vroeg daarom aan de magistraat van Vianen de veerlieden te gelasten geen militairen zonder geldige pas over te zetten en deserteurs te arresteren. De magistraat verklaarde zich daartoe gaarne bereid[44]. De magistraat was eveneens bereid in te gaan op het verzoek van het wapengenootschap om vrijwilligers naar Utrecht te zenden. Op 12 oktober vertrokken 30 manschapen en 4 officieren[45]. Als aanvoerder tekende Le Roux Jalabert een maand later samen met de 21 commandanten van de andere Hollandse burgerkorpsen binnen

[43] *RSH,* 6 oktober 1786.
[44] GAV, nr. 33, 10 oktober 1786.
[45] *Bijlagen De Post van den Neder-Rhijn,* stuk XVIII, 25.

Utrecht een verzoekschrift om daadwerkelijke steun en schadeloosstelling voor de verdreven inwoners van Elburg en Hattem[46].
Ook een zestigtal in Vianen achtergebleven patriotten richtten zich met een rekest tot de Staten van Holland. Zij juichten de resoluties over de Hollandse troepen en de kapitein-generaal toe en verklaarden 'den voornoemden Willem V te beschouwen als de bron van Neerlands rampen en onheilen, die door zijnen gevloekte aanhang niet anders als moord en oproer blaast, waar van de ondergetekenden de uitwerkzelen in het laatst van January van den Jaare 1785 in en om het naburige Meerkerk allerduydelijkst bespeurd hebben, zelfs zoodat eenige der ondergetekenden als leden van het wettig souverain gezag van U Edele Groot Mogenden en tot beteugeling van alle doldriftige en muytzugtige Oranje schreeuwers zich in gemoede verpligt gevonden hebben dezelve met de wapenen in de hand in hun boos voornemen te stuyten'. De ondertekenaars verklaarden verder 'altoos voorvaardig te zijn de landvaderlijke pogingen der Staten met goed en bloed te willen ondersteunen', maar drongen er tevens op aan dat de Staten hun beloften van steun aan de verdreven bewoners van Hattum en Elburg zouden vervullen[47]. De geest van dit rekest was veel feller anti-Oranje dan dat over de beslechting van burgergeschillen door militairen. Opvallend is, dat van de magistraat nu slechts twee schepenen tekenden, terwijl anderzijds alle predikanten aangaven tot de anti-stadhouderlijke partij te behoren.

De vorming van het cordon verliep intussen niet zonder moeilijkheden. De minst betrouwbare regimenten werden op de Zuid-Hollandse eilanden en langs de grens met Brabant gelegerd. In het land van Vianen kwam het regiment Hardenbroek te liggen, waarvan de kolonel Van Hoogenheim weliswaar verklaard had de Staten van Holland te zullen gehoorzamen, maar waarvan het lang niet zeker was of de andere officieren dat voorbeeld ook zouden volgen. Dat bleek wel bij het beroemde gevecht aan de Vaart op 9 mei 1787 dat grote opwinding in Vianen veroorzaakte. 's Avonds omstreeks negen uur hoorde men heftig geweervuur en het schieten van kanonnen. Niet lang daarna kwam een aantal gevluchte militairen overvaren. Drossaard Van Hurck en rentmeester Van Rijssel brachten de schutterij op de been en spoedden zich naar majoor Cramer om ook het garnizoen onder de wapenen te laten komen. Noch hij noch de oudste kapitein Vester bleek daar echter iets voor te voelen en pas na lang aandringen van jongere officieren gaf Cramer de nodige bevelen. In totaal werd 29 man van het prinsgezinde regiment van Efferen, dat het onderspit had gedolven tegen de uitgetrokken Utrechtse schutters, ontwapend en in de kaatsbaan opgesloten[48].
Enkele afdelingen Hollandse troepen kregen nu opdracht de provincie Utrecht binnen te rukken. Uitgekozen werden een gedeelte van het lichte corps van Salm dat hiervoor helemaal uit Heusden moest komen, een aantal artilleristen en het tweede bataljon Walen van Grenier dat onder luitenant-kolonel Amandruz van Polsbroek naar Vreeswijk en Jutphaas trok. Van dit bataljon werden

[46] *RSH*, 10 november 1786.
[47] *RSH*, 6 december 1786.
[48] *NNJ*, 1787, 1147.

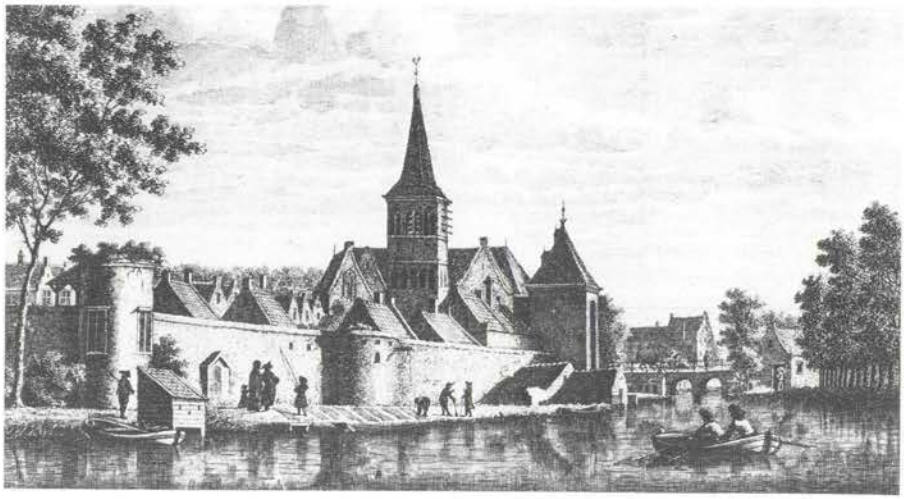

De Landpoort in Vianen, gezien van buiten.
Gravure zonder naam, (18e eeuw).
Historische vereniging 'Het land van Brederode' te Vianen.

enkele officieren geschorst omdat zij weigerden het grondgebied van Utrecht te betreden[49]. Het 2e bataljon van het regiment Hardenbroek dat men dus niet naar Utrecht had durven sturen, moest in Heusden de bezetting overnemen.
De Rijngraaf van Salm werd belast met de verdediging van Utrecht en de Vaart. Op verzoek van generaal Van Rijssel begaf hij zich naar Vianen om te zien hoe de stad verdedigd zou kunnen worden. Van Rijssel vreesde namelijk dat Vianen zeer gemakkelijk te veroveren zou zijn en dat de vijand vandaar de Vaart zo zwaar zou kunnen beschieten, dat ook deze plaats niet te houden zou zijn. In Vianen was men al bezig buiten de Oostpoort een batterij op te werpen en de stadsmuren te voorzien van houten stellages voor de infanterie[50]. De Rijngraaf achtte het door gebrek aan tijd en troepen niet mogelijk Vianen in behoorlijke staat van defensie te brengen. Hij stelde voor alleen een mogelijkheid tot uitwijken te maken en ervoor te zorgen dat de vijand geen batterijen kon opwerpen. Voor de Landpoort moest men hiertoe een batterij aanleggen met vier stukken geschut van twaalf pond, waarvan er twee de dijk en twee de weg konden bestrijken. De stenen brug voor de Landpoort moest ondermijnd worden en de weg naar de Hofpoort doorgegraven, om met de aarde deze poort zelf te barricaderen. Op de muren zou men nog meer voorzieningen moeten aanbrengen voor de infanterie en rechts van de Landpoort een klein retranchement aanleggen voor een detachement infanterie, geassisteerd door enkele veldstukken. De dijken moesten worden afgesloten met Friese ruiters en op de Lek zou een uitlegger moeten patrouilleren[51].
De eis van de Staten van Holland dat alle officieren moesten verklaren Holland en niet de generaliteit te zullen gehoorzamen, gaf intussen grote moeilijkheden. Vele officieren weigerden en degenen die wel gehoorzaamden hadden grote moeilijkheden met hun manschappen. Van het regiment Hardenbroek werden

[49] *Vervolg,* XIV, 299.
[50] ARA, RGR, 25 mei 1787.
[51] *RSH,* 26 mei 1787.

zes officieren geschorst[52]. Gesteund door Engels geld durfde de meerderheid in de Staten-Generaal tegenmaatregelen te nemen. Generaal Van Rijssel en de officieren die het verbod de provincie Utrecht binnen te vallen hadden overtreden, werden geschorst. Aan de door Holland geschorste of nog te schorsen officieren en manschappen zegden zij uitbetaling van hun soldij toe. Bovendien verboden de Staten-Generaal alle troepen offensief op te treden tegen krijgsvolk dat trouw was gebleven aan de generaliteit. Liever moesten de troepen marcheren naar territoir waar zij van alle dwang bevrijd zouden zijn.
De uitwerking op het cordon was zoals verwacht. Op 13 juni behandelden de Staten een brief van drossaard Van Hurck over het garnizoen van Oudewater, dat onder leiding van een van de geschorste officieren naar de prins was overgelopen. Deze militairen, vier compagnieën van Stuart, zeven compagnieën Walen van Grenier en een tiental dragonders, hadden door het veerhuis te beschieten de veerman van Tienhoven gedwongen hen over te zetten. Zij hadden alle drank uit het veerhuis en de herberg gehaald en waren schreeuwend en schietend naar Ameide getrokken. Hier waren zij op zoek gegaan naar dertien leden van het exercitiegenootschap, van wie zij de namen op schrift hadden, maar zonder hen gevonden te hebben waren zij doorgetrokken naar Lexmond, Meerkerk mijdend, omdat daar naar het gerucht ging geschut tegen hen stond opgesteld. Vele klachten over diefstal en baldadigheden kwamen in Vianen binnen. In Lexmond hadden de soldaten een zoon van een schepen uit Heusden mishandeld en dokter Theesing, schepen van Vianen, achter een kar gebonden en voortgesleept, terwijl in Heicop de dominee en de schoolmeester waren gemolesteerd, omdat zij patriotten waren[53]. 's Avonds was deze groep in Culemborg aangekomen. Twee dagen later trok kolonel De Jong met het tweede bataljon van Hardenbroek weer van Heusden naar Vianen. De Staten ontvingen op 16 juni het droevig verslag van deze tocht. Reeds in Heusden was De Jong er achter gekomen dat er een algemene afspraak bestond om, indien men het bataljon op Utrechts territoir wilde brengen, de eerste die te Vianen of elders op de pont zou gaan, door het hoofd te schieten. Op mars bleek de stemming onder de soldaten inderdaad zeer slecht. Het bataljon was bij Sleeuwijk overgevaren en was toen het te lang duurde voor de bagage kwam, zonder bagage op weg gegaan naar Vianen. Voorbij Gorcum echter, na het invallen van de duisternis, werd het zingen en schreeuwen algemeen. De soldaten drongen tenslotte dreigend op, zodat de officieren met de vaandels het land inweken. Aangezien men bekend was met de gezindheid van de boeren in deze streek, vluchtte het groepje nog verder ('avanceren' noemt de kolonel het in zijn brief) en hield zich gedurende de nacht stil. Bij zonsopgang bleek een aantal officieren met de bagage in Meerkerk te zijn. Er waren meer manschappen over dan was verwacht; waarschijnlijk was een gedeelte in de duisternis teruggekeerd. Met dit overschot marcheerde De Jong Vianen binnen; 152 deserteurs arriveerden dezelfde dag in Culemborg[54]. De Jong verklaarde dat er met zijn overgebleven manschappen niets te beginnen viel, al zouden de officieren, zolang men op Hollands territoir bleef, wel niet vermoord worden. Bovendien moest men erop re-

[52] *Vervolg*, XIV, 300 vlg.; RSH, 27 juli 1787.
[53] *RSH*, 13 juni 1787; *Vervolg*, XIV, 304.
[54] *NNJ*, 1787, 1441.

kenen bij een gewapend conflict overal door de boeren verraden te worden[55]. Ook uit Gorcum, Heusden, Geertruidenberg en het Gooi liepen hele afdelingen naar de prins over. Verder arriveerden er in Amersfoort nog 20 à 30 individuele deserteurs. In Vianen werd een voerman uit Gorcum gearresteerd omdat hij getracht had militairen tot desertie over te halen. Hij werd naar Den Haag overgebracht, tot 20 jaar gevangenisstraf veroordeeld en gegeseld[56]. Met hem vergeleken kwam Elbrecht van Gessen er nog genadig af. Zij was met een soldaat van Hardenbroek meegegaan naar de Zuidelijke Nederlanden. De wervers van de keizer hadden haar zover gekregen dat zij terugkeerde naar Vianen om nog enkele soldaten over te halen naar België te gaan. Het gerecht veroordeelde haar, terwijl een bordje met 'verleidster en bedriegster' om haar hals hing, tot geseling, levenslange verbanning en vier jaar tuchthuis. Zij onderging haar straf in Gouda[57].

De agitatie van de Oranjepartij richtte zich niet alleen op de soldaten. Onder de burgers ging zij het geliefde strijdmiddel der patriotten, het aanbieden van rekesten, ten eigen bate gebruiken. De patriotten hadden het land van Vianen echter nog goed onder de duim. Het rekest om de stadhouder in al zijn waardigheden te herstellen, dat in Alblasserwaard vele handtekeningen wist te verwerven, kreeg hier geen kans. In Meerkerk was er op 15 juni een druk bezochte paardenmarkt. Bij deze gelegenheid wapperde de Oranjevlag van de toren en werden zogenaamde Oranjeboekjes verkocht. Substituut-drossaard Van Hall zette de verkoopster in Vianen gevangen en verzocht, gedachtig de gebeurtenissen van twee jaar tevoren, assistentie van het wapengenootschap. De volgende morgen kwamen vijftien officieren en manschappen onder leiding van Le Roux Jalabert aan Van Hall de sterke arm bieden. Onder de vrijwilligers was Maurits Cornelis van Hall, die in Utrecht ook al van zijn patriotse overtuiging had blijk gegeven door het vervaardigen van een gedicht voor het gedenkteken voor de aan de Vaart gesneuvelde adjudant Visscher. Het optreden van het genootschap maakte voldoende indruk om de volgende avond weer te kunnen vertrekken[58].

Het land van Vianen hield zich sindsdien rustig, in tegenstelling tot de naburige gebieden, met name die waar de prins van Oranje heerste en die zich daarom onafhankelijk achtten. De drossaard van Leerdam had bij de vorming van het cordon krachtig geprotesteerd tegen het intrekken van militairen voordat de graaf zijn toestemming had gegeven. De Staten van Holland hadden zich niets van deze protesten aangetrokken, maar zich er wel over geërgerd dat hun plakkaten in IJsselstein, Leerdam en Acquoi niet werden afgekondigd. Zij lieten daarom een onderzoek instellen naar de soevereiniteit van deze gebieden, dat uiteraard aantoonde dat ze zonder uitzondering tot Holland gerekend moesten worden[59]. Ook de pers der patriotten kantte zich fel tegen de rechten van de prins in deze plaatsen. In Leerdam lag een gedeelte van het lichte korps van Salm, dat de bevolking in toom hield. Na de overplaatsing van dit corps naar Utrecht durfden de Oranjegezinden, aangemoedigd door Oranjerekesten en de

[55] *RSH,* 16 juni 1787.
[56] *RSH,* 14 juni 1787; *NNJ,* 1787, 3183, 4033 en 4504.
[57] ARA, Gerecht Vianen, nr. 83a: vonnis 26 juni 1787; ARA, RGR, 13 juli 1787.
[58] M. C. van Hall, *Herinneringen aan Mr. Maurits Cornelis van Hall 1787-1815,* uitgezocht door Th. Jorissen (Amsterdam, 1867) 1; *NNJ,* 1787, 1462.
[59] *RSH,* 25 april 1787.

desertie uit het cordon, zich weer wat meer te roeren. De komst van prinses Wilhelmina, op weg naar Den Haag en twee dagen later terug van Goejanverwellesluis, veroorzaakte in Leerdam grote opwinding die na haar vertrek nog werd versterkt door berichten over opstootjes tegen patriotten in de Betuwe. Vrijdag 6 juli was het in Leerdam zeer onrustig. Enkele burgers vroegen de magistraat de burgersociëteit te sluiten, de vlag op de toren te zetten en oranje te laten dragen. De toestemming van de magistraat kalmeerde de gemoederen niet. Integendeel, in plaats van zich zoals op andere avonden uit te leven in het zingen van Oranjeliedjes, trok het volk de huizen langs om Oranjebitter. Het plunderen van de huizen der patriotten volgde spoedig. De magistraat wist de schutterij niet tot ingrijpen te brengen en de hele nacht duurden de gewelddadigheden voort. Zaterdag was de orde weer enigszins hersteld, de niet-Leerdammers werden de stad uitgewerkt en men stelde een verklaring op dat men alle partijschap zou laten varen. Een 's nachts gearresteerde werd daarom weer vrijgelaten en de jeugd ging de stad met erebogen en kransen versieren[60].
Enkele leden van de opgeheven burgersociëteit waren echter in Vianen gaan klagen en het genootschap van Wapenhandel kreeg van het defensiewezen te Woerden toestemming met enige militie naar Leerdam te trekken. De eveneens in Woerden zetelende commissie van gewapende burgercorpsen was van mening dat er veel mankeerde aan de berichtgeving over het optreden van burgercorpsen en publiceerde om daarin verandering te brengen een uitgebreid verslag van deze expeditie, die immers aantoonde 'hoeveel een gelukkige en eenstemmige vereeniging van de gewaapende burger en militaire magt tot afbreuk van 's Lands vijanden vermag'[61]. Onder commando van kapitein Fritsius trokken 72 militairen en 61 vrijwilligers, schutters en leden van het wapengenootschap op 9 juli naar Leerdam. 's Middags omstreeks vier uur arriveerde het detachement in Schoonderwoerd, waar het de timmerman die de oranje vlag op de toren had gezet, dwong hem er ook weer af te halen. Hij werd met zijn opdrachtgever Den Hartog in een kar gezet en meegenomen naar Leerdam. Het tweetal kreeg spoedig gezelschap van Hendrik Fortuin, die van zijn wagen werd gesleurd omdat hij oranje droeg[62].
De vooruitgestuurde cavalerie kwam echter melden dat de poorten van Leerdam gesloten waren, de alarmklok luidde en de burgerij gemobiliseerd was. Op dit bericht zond kapitein Fritsius adjudant Schutter van Hardenbroek en adjudant Holthuysen van het genootschap naar Leerdam om het patent te laten zien en toegang te eisen. Toen zij voor de poort gekomen waren verscheen drossaard Van Hoey op de wal. Hij verklaarde dat slechts de graaf toestemming kon geven, maar dat hij onder protest het detachement zou binnenlaten. Hij verzocht een kwartier uitstel om de met hout gebarricadeerde poort open te maken en de 150 daar geposteerde burgers, die evenals de magistraat met oranje getooid waren, hun wapenen te laten afleggen. Zodra het detachement was binnengemarcheerd bleken de oranje cocardes verdwenen. De vlaggen werden van de toren en de molen gehaald en de magistraat kreeg opdracht de namen van de

[60] G. F. Blom, 'Een echt verhaal van het voorgevallene te Leerdam in het bijzonder op den 6den juli 1787', *Zuid-Holland*, VIII (1962) 49-57, 69-78; IX (1963) 11-16, 21-28. Een opsomming van de geplunderde huizen in *Bijlagen tot De Post van den Neder-Rhijn*, stuk XXIV, 30.
[61] Het verslag van de tocht staat tweemaal in de *NNJ*, 1787, 1994 vgl. en 2018 vgl.
[62] *RSH*, 9 februari 1788.

oproerkraaiers te noemen. Daar het grootste deel van de burgerij aan de ongeregeldheden had deelgenomen, kon de magistraat aan deze eis niet voldoen. De ordeherstellers gingen daarom zelf op onderzoek uit en arresteerden burgemeester Knijff en schepen De Man als de voornaamste onruststokers. Nadat de erebogen omver waren gehaald en Van Hoey de verzekering had gekregen, dat alle door de plundering aangerichte schade op de magistraat verhaald zou worden, verliet het detachement de stad. In triomf trok het detachement met de veroverde vlaggen 's avonds Vianen weer binnen.
Deze expeditie was voldoende om de bewoners van de dorpen in de omgeving de vlag te doen inhalen. Ook in IJsselstein was het Oranje-boven afgelopen[63]. In Leerdam zat de schrik er zo in, dat een aantal inwoners, onder wie de drossaard, de stad verliet uit vrees voor nieuwe acties vanuit Vianen.
De felle reactie vanuit Vianen is alleszins begrijpelijk, omdat eind juni en begin juli in Gelderland in veel plaatsen de huizen van patriotten waren geplunderd. C. H. E. de Wit heeft aangetoond dat deze ongeregeldheden secuur waren georganiseerd en dat de autoriteiten zich wel met plakkaten tegen de plunderingen keerden, maar maatregelen om ze te voorkomen achterwege en de plunderaars ongestraft lieten[64]. Uit verhoren in Leerdam bleek dat burgemeester De Knijff pas toen de plunderingen uit de hand liepen, had gepoogd met zoete woorden de schade enigszins binnen de perken te houden. De ene partij kon daardoor volhouden dat hij de plunderingen zoveel mogelijk had verhinderd en de andere dat hij er juist toe had aangezet[65]. De Staten van Holland lieten de burgemeester naar Den Haag overbrengen om voor het Hof van Holland terecht te staan. De andere gevangenen werden tot verontwaardiging van het wapengenootschap op vrije voeten gesteld[66].
Het onderzoek in Leerdam bracht het defensiewezen er toe ook tegen de drossaard van Asperen op te treden. Hij werd verdacht van het smokkelen van geweren uit Gelderland naar Holland en het plegen van andere ondermijnende activiteiten. Ook nu moest vanuit Vianen worden opgetreden. De patriotten in het dichterbij gelegen Gorcum hadden al moeite genoeg om baas in eigen huis te blijven. In de late avond van 24 juli vertrokken procureur Ockerse en adjudant Holthuysen, 'twee schobbejakken van het kleine Oppressie Weezen te Vianen' aldus de *Geldersche Courant,* met een officier en twintig ruiters uit hun woonplaats[67]. Zij kwamen na een lange omweg 's nachts om drie uur in Asperen aan. De drost werd pas na anderhalf uur zoeken gevonden. Op zijn vlucht door heggen en struiken had hij, schaars gekleed, niet alleen vele ontvellingen opgelopen, maar was hij ook nog in een sloot gevallen. Na te zijn verbonden, adergelaten en gekleed, werd hij naar Vianen getransporteerd en nog dezelfde dag naar Woerden overgebracht. Ook hij moest voor het Hof van Holland terecht staan[68].
De successen behaald bij het handhaven van de binnenlandse orde konden niet doen vergeten dat Vianen een aanval van geregelde troepen wellicht minder goed zou doorstaan. Eind juni drong de Rijngraaf van Salm er bij de defensie-1

[63] *Zuid-Hollandsche Courant,* 11 juli 1787.
[64] C. H. E. de Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787* (Oirsbeek, 1974).
[65] *RSH,* 27 juli 1787.
[66] *RSH,* 9 februari 1788.
[67] *Geldersche Historische Courant,* 28 juli 1787.
[68] *RSH,* 9 augustus en 8 september 1787; *NNJ,* 1787, 2021.

Plattegrond van Vianen. Uit: Th. Ph. von Pfau, Geschichte des preussischen Feldzuges... 1787 (z.pl. 1790). Gravure door J. L. van Beek, 1790. Gemeentearchief Vianen.

commissie in Woerden nog eens op aan Vianen te versterken. De stad was een belangrijke schakel in de verbinding tussen Holland en Utrecht en om een snelle overzetting van militairen te garanderen wilde de Rijngraaf op dit punt een groot aantal ponten bijeen brengen[69]. De pont van Tienhoven was na de desertie van het garnizoen van Oudewater reeds naar Vianen overgebracht. Half juli was het zover dat de werkzaamheden aan het retranchement konden beginnen. De magistraat had echter bezwaren, omdat hij vreesde dat het garnizoen zich bij een aanval onmiddellijk in het retranchement zou terugtrekken, met het gevolg, dat Vianen 'plat en tot een puinhoop' geschoten zou worden, want de vijand zou zich natuurlijk in de stad verschansen. De defensiecommissie in Woerden voerde daartegen aan dat Vianen niet voortijdig zou worden opgegeven. Immers als men vanuit het retranchement de stad kon platschieten, kon het geschut in de stad ook het retranchement beschadigen, zodat het garnizoen de stad zo lang mogelijk zou verdedigen om zijn eigen wijkplaats veilig te stellen. Voor Vianen misschien een schrale troost, maar voor de Staten voldoende om de magistraat te laten aanschrijven de aanleg van verdedigingswerken niet langer te verhinderen[70].

[69] P. P. J. Quint Ondaatje, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling in 1787* (2 dln.; Duinkerken, 1792), II, 64.
[70] *RSH*, 21 juli 1787.

De komst van de Pruisen

De militaire situatie veranderde volkomen door de komst van de Pruisen. Daar het werk aan de versterkingen snel vorderde, was de verdediging van Vianen begin september sterk genoeg om een aanval van de prins te weerstaan. Tegen een aanval van de Pruisen zou de stad evenwel slechts korte tijd te houden zijn[71]. Toch voorzag de bevelhebber van het Pruisische leger, de hertog van Brunswijk, grote moeilijkheden bij een aanval op Holland. Aan het leger van de prins kende hij zo weinig waarde toe, dat hij er rekening mee hield dat de patriotten het land onder water zouden zetten door zich meester te maken van de sluizen in Gelderland. Het veldtochtsplan ging er daarom van uit, dat het Pruisische leger alleen over dijken en hoge wegen zou kunnen aanvallen. Brunswijk wilde zijn troepen in drie kolonnes laten optrekken, de eerste onder generaal Knobelsdorff langs de Waal, de tweede onder generaal Gaudi aan weerszijden van de Lek en de derde, meest lichte troepen, over Amersfoort om het stadhouderlijke leger te beschermen, naar het Gooi. Deze kolonne moest trachten Naarden te verrassen, een bruggehoofd over de Vecht vestigen en vervolgens de derde dag afwachten om dan door schijnaanvallen op de Vecht tussen Utrecht en Nieuwersluis de aandacht af te leiden van de hoofdaanval op Vianen en de Vaart, waar Brunswijk de eerste belangrijke tegenstand verwachtte[72].

De eerste colonne zou bij Nijmegen de Waal oversteken en via Tiel en Asperen tegen Gorcum oprukken. Een gedeelte van dit korps moest, nadat bij Leerdam een schipbrug over de Linge zou zijn gelegd, de sluis bij Ameide bezetten. Deze afdeling moest haar mars zo berekenen dat zij daar aankwam op de dag dat de tweede colonne vanuit Culemborg Vianen zou aanvallen, om deze aanval vanuit Lexmond te kunnen ondersteunen. Wanneer Vianen gevallen was, zou men de verschansingen aan de Vaart in de rug kunnen bestoken, het op de Lek kruisend fregat verjagen en daardoor de rivier beheersen, die voor het verdere transport onontbeerlijk was.

Het door de patriotten gepubliceerde verdedigingsplan gaf de Pruisen geen reden tot optimisme. Het aanvalsplan bleek goed berekend te zijn. De patriotten wilden het land onder water zetten en de wegen onbegaanbaar maken, zodat de vijand alleen daar kon aanvallen waar hem de grootste tegenstand wachtte. Zij wilden zich dus concentreren op de verdediging van Gorcum, Vianen, de Vaart en de versterkte plaatsen langs de Vecht. Aangezien de winter nabij was, voor de verdediger immers veel gemakkelijker te dragen dan voor de aanvaller, meenden de patriotten het resultaat van de strijd met vertrouwen tegemoet te kunnen zien en rustig op de Fransen, hun bondgenoten, te kunnen wachten[73].

Reeds op 5 september hadden de Staten van Holland tot de inundaties besloten, maar de Gecommitteerden tot het Defensiewezen wachtten tot 12 september voor zij de nodige bevelen uitvaardigden. Het land van Vianen moest onder water worden gezet door de Lekdijk bij Hagestein door te steken en de sluis bij Ameide open te zetten[74]. De Rijngraaf van Salm ging 's nachts zelf naar Vianen

[71] Ondaatje, *Bijdragen*, I, 58.
[72] Th. Ph. von Pfau, *Geschichte des preussischen Feldzuges in der Provinz Holland im Jahr 1787* (z.pl., 1790) 51.
[73] *Idem*, 57.
[74] *NNJ*, 1787, 5539.

om de nodige bevelen te geven. Hij droeg dijkgraaf Van Rijssel op ervoor te zorgen dat de inundatie werd uitgevoerd. Van Rijssel vreesde echter dat de overstroming veel slachtoffers onder de bevolking zou eisen en grote schade zou aanrichten. Zijn weigering leidde tot hooglopende ruzie met de Rijngraaf. De dijkgraaf wist de Rijngraaf niettemin zover te krijgen dat deze nieuwe instructies aan Woerden zou vragen[75].

Het is opmerkelijk dat de Rijngraaf Van Rijssel niet gedwongen heeft de dijk door te steken. De Franse journalist Dumont Pigalle vermoedde dat het de Rijngraaf niet onwelgevallig was enkele redenen achter de hand te hebben om Utrecht niet te hoeven verdedigen. In Woerden was men in ieder geval uiterst verbaasd. Het verzet van Van Rijssel werd aan Oranjegezindheid en omkoperij toegeschreven[76]. De doorgraving moest dus doorgaan, maar de defensiecommissie voegde aan dit bevel gedetailleerde voorschriften toe hoe te verhinderen dat het gat zo ver zou uitspoelen dat het niet meer gedicht zou kunnen worden als er voldoende water was binnengelaten. De bevelvoerende ingenieur, majoor Van Helden, begon onmiddellijk. Hoewel hij grote moeite had om de boeren aan het graven te krijgen, kon hij op 14 september melden dat dankzij dag en nacht graven het werk waarschijnlijk die middag gereed zou komen. De in Everdingen gelegerde Geldersen hadden tot zijn verbazing en opluchting geen pogingen ondernomen de doorsnijding te verhinderen. De batterij achter het gat was reeds zo ver gevorderd dat de kanonnen er op geplaatst waren[77]. Het bericht van de defensiecommissie aan de Staten van Holland dat het land bij Vianen onder water stond, was echter zeer voorbarig[78]. De doorsteking had door de uitzonderlijk lage stand van de Lek bijna geen resultaat.

Een ander nadeel voor de verdediging van Holland was de onzekerheid over het opperbevelhebberschap. Na het Pruisische ultimatum was generaal Van Rijssel weggepromoveerd tot gouverneur van Naarden. Het was de bedoeling dat de Rijngraaf Van Salm het opperbevel zou overnemen, maar omdat de defensiecommissie in Woerden naliet de nodige bevelen te geven, weigerden de commandanten zijn orders op te volgen[79]. Dit was des te ernstiger omdat de Rijngraaf een geheel eigen visie op de verdediging tegen de Pruisen had. Hij vreesde in Utrecht omsingeld en van Holland afgesneden te worden en wilde de stad daarom liever niet verdedigen. In de nacht van 14 op 15 september begaf hij zich naar Woerden en verkreeg na lang aandringen een niet gedateerd bevelschrift Utrecht op staande voet te ontruimen. Hij mocht dit bevelschrift echter slechts in het uiterste geval gebruiken om zich te dekken tegenover de regering van Utrecht. Dat hij reeds besloten had de stad de volgende avond te ontruimen, vertelde hij de commissie niet.

Nauwelijks terug in Utrecht werd hij weer naar Woerden ontboden, omdat er belangrijke berichten uit Parijs waren gekomen. Ook de commandant der Franse artilleristen, De Bellonet, werd bij deze bespreking verwacht. Hij was echter juist naar Vianen om de inundaties te inspecteren en kwam pas veel later in Woerden aan. De Franse regering scheen bereid daadwerkelijk hulp te verle-

[75] ARA, collectie Dumont-Pigalle, nr. TTTT.
[76] Idem, nr. SSSS.
[77] Ondaatje, *Bijdragen*, II, 208.
[78] *RSH*, 15 september 1787.
[79] Ondaatje, *Bijdragen*, I, 119-125; ARA, Dumont Pigalle, nr. TTTT.

nen, maar het zou nog wel even duren voor haar troepen in Holland waren[80]. Aan de Vaart dacht men de vijand wel te kunnen tegenhouden, omdat daar uitstekende verdedigingswerken waren aangelegd, maar Vianen zou niet lang tegenstand kunnen bieden en daarmee stond ook de val van Vreeswijk vast[81]. Het garnizoen van Vianen telde slechts 400 man en had openlijk verklaard niet tegen de prins te willen vechten. Bovendien konden de Pruisen door het ontbreken van inundaties tussen Vianen en Gorcum door trekken en overal zouden zij de steun van de bevolking krijgen[82]. Tegen het advies van De Bellonet, die desondanks de verdediging op de Lek had willen concentreren, concludeerde men, dat alleen Amsterdam werkelijk te verdedigen was. De Rijngraaf meende dat Utrecht niet langer dan drie dagen verdedigd kon worden. De Bellonet dacht het wel tien tot twaalf dagen te kunnen uithouden, maar had geen gegevens om de verzekering van de Rijngraaf dat er slechts voor drie dagen proviand was, te weerleggen. De troepen zouden dus worden teruggetrokken op Amsterdam. Het was wel de bedoeling dat de Rijngraaf Utrecht pas zou ontruimen als er werkelijk gevaar voor afsnijding was. Dat het reeds dezelfde avond zou gebeuren, vertelde de Rijngraaf ook dit keer niet.
De voorhoede van de Pruisen rukte deze dag, 15 september, op tot Culemborg. Hier vernamen de huzaren dat de dijk bij Hagestein doorgestoken was en dat men bezig was het gat nog dieper uit te graven. De huzaren trokken er direct op af. Bij hun nadering maakten de verdedigers aanstalten hen met hun geschut onder vuur te nemen. De Pruisen bleven echter op veilige afstand en besloten de nacht in Everdingen door te brengen[83].
Zij hoefden geen strijd te leveren om deze versperring op te ruimen. 's Avonds om 10 uur kwam een luitenant het bevel van de Rijngraaf om de Vaart te ontruimen in Vreeswijk brengen. Een uur later was hij aan de overkant van de Lek. Het garnizoen en het detachement op de Hagesteinse dijk moesten onmiddellijk naar Woerden marcheren[84]. Met achterlating van al het geschut en de meeste bagage verlieten de soldaten om één uur de stad. Een groot aantal burgers volgden degenen die 's middags al gevlucht waren, toen in de stad bekend geworden was dat een inwoner van Vianen, die bij Everdingen versperringen maakte, door de Geldersen was meegenomen. Het vervoer van hun goederen ondervond moeilijkheden doordat de wegtrekkende soldaten de pont beschadigd hadden. In de vroege morgen begonnen de vrouwen van het garnizoen oranje te dragen, wat spoedig door enkele burgers werd nagevolgd. Zij stelden de drossaard voor de oranje vlag op de toren te zetten om onaangenaamheden van de Geldersen te voorkomen. Hoewel de drossaard eerst weigerde, moest hij later toegeven. Ongeregeldheden kwamen niet voor. De drossaard wilde zich niet verder verzetten omdat de Geldersen gezegd hadden naar Vianen te zullen komen zodra de doorgraving gedempt was en het vertrek van het garnizoen de burgers - van wie de meesten hun geweer weer op het stadhuis hadden gebracht - weerloos had gemaakt. Van Hurck stuurde substituut-drossaard Holthuysen, die de kort tevoren tot drossaard van Hagestein benoemde Van

[80] H. T. Colenbrander, *De Patriottentijd, hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1897-1899), III, 263-264.
[81] *Idem*, bijlage VII-2, 187.
[82] *NNJ*, 1787, 5539; ARA, Dumont-Pigalle, nr. TTTT.
[83] Pfau, *Geschichte*, 76.
[84] ARA, Dumont-Pigalle, nr. SSSS.

Maurits Cornelis van Hall (1768-1858) op jeugdige leeftijd.
Silhouet zonder naam, 1790.
Foto Iconographisch Bureau.

Hall was opgevolgd, naar Den Haag om Gecommitteerde Raden verslag uit te brengen[85].

Een kleine afdeling militairen was echter nog bij Vianen achtergebleven. Eén van de Viaanse vrijwilligers, Maurits Cornelis van Hall, stelde later de verrichtingen van dit krijgsvolk op schrift. Van Hall had zich aangesloten bij een afdeling infanterie van Hardenbroek, enkele ruiters van het regiment van Tuyll en een aantal vrijwilligers, waaronder enkelen van de Gelderse brigade onder leiding van burgerkapitein Daendels. Deze afdeling had op 15 september post gevat aan de Cruysweg tussen Vianen en Heicop, in de omgeving van het Pannenhuis, om de verhakkingen daar te dekken. In de morgen van de volgende dag vond een schermutseling plaats waarbij enkele inwoners van Vianen krijgsgevangen werden gemaakt. Van Hall hield ondertussen de wacht bij een afgebroken brug, waar hij door de Pruisische huzaren met karabijnen en pistolen werd beschoten. Tot zijn opluchting bracht een ruiter van Tuyll het bevel om terug te trekken. 's Middags was het detachement weer terug bij het Pannenhuis. Op aandrang van de manschappen werd de radeloze kolonel het bevel ontnomen en met Daendels als nieuwe commandant trok het legertje dwars door de velden

[85] *RSH,* 17 september 1787.

terug naar Vianen; de wegen waren immers onbegaanbaar gemaakt. Hier kregen de Viaanse vrijwilligers ontslag. Maurits van Hall laadde met zijn vader en zijn oudste broer kostbaarheden op een wagen en vluchtte naar Amsterdam. Zij waren juist op tijd. Tijdens het overvaren met de pont zagen zij de Pruisische huzaren over de Hagesteinse dijk aankomen[86].
Dit was de voorhoede van divisie Gaudi onder kapitein Von Meckling, die was opgehouden door de vele versperringen. 's Morgens had de melding van een patrouille dat in Vianen de oranje vlag van de toren woei, grote vreugde veroorzaakt. De verovering zou nu geen moeilijkheden geven. Kapitein Von Meckling vond de poorten van Vianen gesloten maar onverdedigd. Hij liet er één openbreken en bezette zonder tegenstand de stad.
De voorhoede van de divisie Knobelsdorff had op 15 september Leerdam bezet. De volgende dag begonnen de Pruisen een schipbrug te bouwen, die de kort tevoren weggehaalde pont moest vervangen. Een twintigtal huzaren werd naar Meerkerk gestuurd, waar men bezig was de dijk door te steken. De patriotten waren echter reeds verdwenen en de boeren uit de omgeving daarentegen druk bezig het gat te dichten. De voorhoede van deze divisie kwam die dag tot Ameide en Nieuwpoort, waar 80 militairen van het garnizoen van Ameide krijgsgevangen werden gemaakt[87]. Hun terugtocht was vertraagd door de weigering van de commandant de bevelen van de Rijngraaf uit te voeren.
Bij Meerkerk was de hertog er persoonlijk getuige van dat zijn soldaten ook in het plunderen grote successen wisten te behalen. Pfau beschrijft uitvoerig de woede van de hertog en de voorbeeldige wijze, waarop hij de schuldigen liet straffen (en de manier waarop hij zich liet vermurwen de straffen weer ongedaan te maken)[88]. Over de plunderingen zelf zwijgt Pfau. Zij zijn beschreven in de belevenissen van een vrijwilliger die door de Pruisen gevangen genomen was. De eerste nacht van zijn krijgsgevangenschap bracht hij met 42 lotgenoten door in een kamer van het huis van schout Boellaard. Bij de nadering van de Pruisen waren de huizen van de weinige patriotten in Meerkerk door Oranjegezinde boeren volledig uitgeplunderd. In het huis van Boellaard was al het meubilair kapot geslagen; de grond lag bezaaid met schilderijen, gebroken glazen en porselein en alle ruiten waren ingegooid. Na de komst van de Pruisen trof de prinsgezinden een zelfde lot. Daar zij geen voorzorgsmaatregelen getroffen hadden was de schade bij hen nog veel groter, vooral bij de boeren die in dit jaargetijde ruim voorzien waren van pas gemaakte kaas. De kaas werd niet alleen meegenomen om op te eten, er werd zelfs een dam in een sloot van gemaakt om de Pruisische militairen overtocht te verlenen. Paarden werden meegevoerd, koeien geslacht (soms zonder dat het vlees werd meegenomen), boomgaarden omgehakt om als brandhout te dienen. Wat aan kleding en meubilair niet kon worden getransporteerd werd vernield. Op weg naar Vianen zagen de krijgsgevangenen verscheidene geplunderde boerenwoningen, waarvan de goederen langs de dijk lagen[89].
De stad Vianen verging het niet beter. Pfau weet slechts te melden dat kapitein

[86] Van Hall, *Herinneringen,* 2-4.
[87] Pfau, *Geschichte,* 86, 102-104.
[88] *Idem,* 99.
[89] *De lotgevallen der Nederlandsche burgers, welke door de troupen van Zyne Pruisische Majesteit, in de maand september van het jaar 1787 zijn krijgsgevangen gemaakt* (Brussel, 1788) 15-19.

De Pruisische soldaten lieten de burgerbevolking niet ongemoeid. In Sluipwijk werd de dominee door hen gemolesteerd.
Gravure door R. Vinkeles naar J. Buys, 1796. Uit: Vaderlandsche Historie... ten vervolge XVII. Amsterdam 1796.
RAU, bibliotheek.

Von Meckling er veertien kanonnen en veel krijgsbehoeften buit maakte en de patriotten een kist met *f* 3.382 ontnam alsmede een grote voorraad laken[90]. De *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* zijn iets uitvoeriger: 'De gevolgen, welken het inrukken van Pruisisch Volk hier gehad heeft, zijn allerbeklagelijkst. De gemoederen waren hier door onkunde en de aanvuring der dagpapieren tot de hoogste driftvervoering opgewonden, zodat verscheidene Ingezetenen de onbezonnenheid hadden vanuit de bovenvensters op het intrekkend Pruisisch krijgsvolk te schieten. Waarop deze, tot woede overslaande, veele huizen deerlijk geplunderd hebben. Dus (gelijk het gaat) veele onschuldigen de dolle razernij van eenigen meede hebben moeten boeten en ook veele huizen, zo wel van oudstaatsgezinden als van nieuwstaatsgezinden hetzelfde lot in die woede hebben moeten ondergaan'[91].
Het hier vermelde schieten der patriotten is ongetwijfeld een verzinsel om het gedrag der soldaten te rechtvaardigen. Pfau maakt er geen melding van. Opmerkelijk is, dat niet het Oranjegezinde volk, maar de Pruisen zelf hier de schuldigen zijn. Toen hun propaganda het wilde doen voorkomen, dat zij in het geheel niet geplunderd hadden in Holland, ontving Dumont Pigalle uit Vianen de meest uitvoerige gegevens om het tegendeel te bewijzen[92]. Zijn zegsman

[90] Pfau, *Geschichte,* 104.
[91] *NNJ,* 1787, 4845.
[92] ARA, Dumont-Pigalle, nr. WWWW.

vertelt dat op 17 september ongeveer 4000 Pruisische militairen zich in de stad legerden. Een aantal van hen drong vergezeld van officieren binnen bij thesaurier Foppen en haalde bij hem meer dan *f* 4.000 weg. Ondertussen begaven anderen zich naar het huis van rentmeester Van Rijssel, waar zij al het geld stalen dat zij konden vinden. Veel zal dit niet geweest zijn, want Van Rijssel had afdoende voorzorgsmaatregelen getroffen voordat hij naar Amsterdam uitweek[93]. De Pruisen namen bezit van het stadhuis, zodat de magistraat verscheidene dagen zijn vergaderingen elders moest houden. De ingekwartierde militairen zagen in de omstandigheid dat het grootste deel der inwoners de partij der patriotten was toegedaan, een goede aanleiding hun geld en sieraden af te persen. Hiermee nog niet tevreden, begonnen zij de volgende dagen huizen en winkels leeg te halen. Wat zij niet zelf hielden verkochten zij voor spotprijzen aan handelaren die het leger gevolgd waren. Al even goedkoop werden de meubels en het vee van patriotse boeren in openbare verkopingen verkocht aan hiervoor bijeengeroepen Oranjegezinde boeren. Toen de troepen na enkele dagen het bevel kregen te vertrekken, plunderden en vernielden zij eerst nog in vele huizen wat zij niet hadden kunnen weghalen. Vooral het huis van burgemeester De Waal, een tachtigjarige grijsaard die zich niet in de voorgaande twisten had gemengd, moest het ontgelden. De Pruisen namen ook nog een groot aantal paarden, koeien en karren mee. De beste paarden waren voor de officieren. Twee inwoners van Vianen werden bij die plunderingen vermoord. De onder ede opgegeven schade bedroeg *f* 120.000 waarbij de grote uitgaven die de stad moest doen voor leveranties nog niet waren inbegrepen[94].

Wegens 'de ongelukkige omstandigheden waarin wij ons bevinden' wendde de magistraat zich tot de Staten om steun. Met de toestemming van Gecommitteerde Raden om *f* 5.000 uit de stadskas te nemen of uit de kas van het domein te lenen, was de magistraat natuurlijk niet geholpen[95]. De commandant van de huzaren had de stadskas en de gelden van het oudemanhuis, de kerk en de verponding, samen *f* 3.283 meegenomen. De schade aan goederen en huizen was zo groot en sommige inwoners hadden zoveel verloren dat zij van gebrek zouden omkomen als zij niet ondersteund werden. Bovendien was de kas van het domein door de afwezigheid van de rentmeester gesloten. Gecommitteerde Raden fourneerden daarom zelf *f* 5.000. Dit geld en een aanvulling van *f* 4.000 waren echter spoedig verbruikt. De Pruisen lieten de stad ook degenen betalen, die zij voor het herstellen der wegen of als gidsen en voerlieden in dienst hadden[96]. De gehele winter bleef een garnizoen van 100 man in Vianen achter[97].

Voor sommigen was de komst van de Pruisen evenwel een zegen. Burgemeester Knijff van Leerdam werd vrijgesproken van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen. Ook de drossaard van Asperen werd vrijgelaten[98]. De bevrijding van de gevangenen in het tuchthuis van Gouda kostte meer moeite. Daar de Goudse bevolking er steeds luider haar ongenoegen over liet blijken dat Oranjeliefde

[93] ARA, RGR, 26 september 1787.
[94] GAV, nr. 33.
[95] *RSH*, 28 september 1787; ARA, RGR, 29 september 1787.
[96] ARA, RGR, 22 oktober 1787.
[97] P. Kroeger, 'Zuid-Holland en de Pruisische inval in 1787', *Zuid-Holland*, VII (1961) 23.
[98] *NNJ*, 1787, 4579 en 5523.

een reden tot gevangenschap was, stuurde het stadsbestuur de Staten van Holland een lijstje met de namen van dertien gevangenen die voor vrijlating in aanmerking kwamen. De Staten gaven te kennen dat de gevangenen een rekest moesten schrijven, waarop dan ongetwijfeld een gunstig besluit zou vallen. De bevolking van Gouda wilde zolang niet wachten en zette het stadsbestuur onder druk. De Staten maakten er geen zaak van, zodat Jan van Wijk, Cornelis Brouwer en Elbrecht van Gessen op 29 september op vrije voeten gesteld werden[99].
De vrijspraak van burgemeester Knijff was voor Leerdam niet voldoende. De drossaard wenste genoegdoening van het wapengenootschap voor het weghalen der vlaggen. Op zondagavond 30 september zag hij zijn moeite beloond. Twee Pruisische huzaren brachten vijf leden van het wapengenootschap op een kar naar Leerdam. Bij de poort moesten zij uitstappen en met ontbloot hoofd de vlaggen naar het huis van de drossaard brengen, aan wie zij plechtig vergiffenis vroegen. Daar zij de vlag niet zelf weer op de toren zetten, moesten zij bovendien nog een anker wijn geven. Door de met toortsen verlichte straten keerden de boetelingen met de twee huzaren onder gejuich en Vivat Oranje geroep van de bevolking weer naar de poort terug, 'Het is maar te wenschen', besluit de schrijver van de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* zijn verslag, 'dat nu de hatelijkheid tusschen de inwoners van Leerdam en Vianen, die tot een verregaande trap gestegen was, zal zijn uitgebluscht'[100].
De bij Vianen aangelegde versterkingen werden weer gesloopt. De schade in de pontwaard werd wel geschat, maar zou pas worden betaald als ook een beslissing genomen was over de andere verzoeken tot schadeloosstelling. Zover is het nooit gekomen. De dorpen mochten opgaven van de geldende schade doen, maar slechts diensten en leveranties die in opdracht van de magistraat of het dorpsbestuur waren verricht, werden vergoed. Bij hun inspectiereis in 1790 werden de commissarissen voor Viaanse zaken dan ook overspoeld met klachten over niet betaalde paarden en dergelijke. De inwoners van Vianen vroegen hen de magistraat te gelasten lijsten uit te reiken voor het opgeven van de schade. Meerkerk kreeg pas toestemming te betalen toen de leveranciers dreigden schout en schepenen, die opdracht tot de leveranties hadden gegeven, voor het gerecht te dagen. In 1792 verboden Gecommitteerde Raden echter uitdrukkelijk door de Pruisen meegenomen paarden te vergoeden[101].
Het regiment Hardenbroek had eveneens van de plundering te lijden gehad. Bij zijn overhaast vertrek uit Vianen was het grootste deel van de bagage, tenten en persoonlijke bezittingen achtergebleven en de Pruisen hadden zich die buit niet laten ontgaan. Overste Pompeyra wees er in een brief aan de Staten van Holland op dat het regiment altijd op Hollands grondgebied was gebleven en vroeg daarom voor zichzelf en zijn ondergeschikten behoud van rang en tractement en schadeloosstelling voor de verloren bagage[102]. Kort daarop stelden de soldaten zich zelf schadeloos in de beruchte plundering van Den Bosch.
Voor Vianen luidden de plunderingen een nieuwe periode van economische achteruitgang in. Van de ambtsdragers keerden de meesten weer naar Vianen terug. Alleen substituut-drossaard Holthuysen werd wegens zijn absentie

[99] *RSH*, 26 september 1787; M. A. C. M. van Hattum, *De patriotten te Gouda* (Purmerend, 1934) 82.
[100] *NNJ*, 1787, 5523; Blom, 'Echt verhaal', 25.
[101] ARA, RGR, 5 maart en 6 juni 1788, 15 maart 1791, 11 april 1792; ARA, Domeinen, nr. 824h.
[102] *RSH*, 8 oktober 1787.

vervangen[103]. De Kamer van Justitie kon haar werk gewoon voortzetten. Hoe zwaar ze eerder de Orangisten ook gestraft had, de meerderheid was de partij der patriotten zeker niet toegedaan. Mr. Van Lom gold als zo'n fervent aanhanger van Oranje dat de Staten van Holland in juli 1787 de baljuw van Arkel uitdrukkelijk verboden hadden van zijn diensten gebruik te maken bij het onderzoek naar het tekenen van een Oranjerekest te Hoornaar[104]. Samen met De la Faille was Van Lom aanvoerder van het deel van de Gorcumse burgerij dat de vroedschap steunde in haar weigering auxiliairen toe te laten ter vervanging van het gedeserteerde garnizoen. Wegens deze weigering was de vroedschap in augustus gezuiverd. Onder de geremoveerden was burgemeester Schilthouwer van Hoey[105]. Na de omwenteling ontsloeg het stadsbestuur zijn al te patriotse pensionaris en benoemde De la Faille in zijn plaats[106]. Schilthouwer van Hoey werd nog beter beloond door zijn aanstelling tot drossaard en kastelein van Heusden[107]. Zijn ambt van raad in de Kamer van Justitie moest hij hierdoor opgeven. De secretaris van Gorcum, Mr. Brouwer, had geen aanstoot gegeven en kon dus ook in de Kamer gehandhaafd worden, evenals Mr. Van der Meulen die zich nooit anti-Oranjegezind had getoond. De enige patriot in de Kamer van Justitie, Mr. J. van Lidt de Jeude, bleef ondanks zijn steun aan de democraten in Utrecht gewoon zitting houden in de Kamer[108]. Ook griffier Le Roux Jalabert en rentmeester Van Rijssel werden door de Staten van Holland niet lastig gevallen. Van hun kant hielden de patriotten zich voorlopig rustig. Drossaard Van Hurck kon aan de Staten melden dat alle ambtenaren in Vianen de eed op de erfstadhouder hadden afgelegd[109].

Van Rijssel, Le Roux Jalabert en Van der Vlist voelden zich ernstig in moeilijkheden gebracht toen Hendrik Fortuyn, in juli te Schoonderwoerd gearresteerd, tegen hen als aanvoerders van het wapengenootschap een actie tot schadevergoeding ondernam voor de Kamer van Justitie. Dat kostte hem overigens moeite genoeg, want procureur Ockerse had zelf aan de expeditie tegen Leerdam deelgenomen en zou dus misschien als beklaagde of getuige moeten optreden, terwijl de andere procureur, W. Pernis, allerlei uitvluchten bedacht om geen actie te hoeven ondernemen. De Kamer dwong hem er tenslotte op verzoek van Fortuyn toe en wees Van Lom en De la Faille aan om het vooronderzoek te leiden. De beklaagden hadden kennelijk weinig vertrouwen in dit tweetal. Zij weigerden aan het vooronderzoek mee te werken en richtten zich in een rekest tot de Staten. Zij waren voorzien van een deugdelijk patent naar Leerdam vertrokken en een oordeel over de expeditie was dus geen zaak voor de rechter, maar voor de Staten of Gecommitteerde Raden. Op advies van de Kamer, die verontwaardigd betoogde dat zij toch niet zonder vooronderzoek kon beslissen of zij een zaak moest toelaten of niet, wezen de Staten het rekest van de hand[110]. Toch is het waarschijnlijk niet tot een proces gekomen.

Schepen De Man en burgemeester Knijff van Leerdam begonnen voor de sche-

[103] ARA, RGR, 28 november 1787.
[104] *NNJ*, 1787, 1985.
[105] *Idem*, 4129.
[106] *Idem*, 5482.
[107] *RSH*, 8 oktober 1787.
[108] A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd*, (Zaltbommel, 1966) 164-165. Mr Johan van Lidt de Jeude (1723-1789) was de vader van de bekende Utrechtse activist.
[109] ARA, Kamer van Justitie, nr. 290.
[110] *RSH*, 9 februari en 29 maart 1788.

penbank van Vianen een proces tegen Van Rijssel en Van der Vlist wegen injurie. Het gerecht nam na advies van een onpartijdig rechtsgeleerde een voor de aanklagers ongunstige beslissing, waarna zij in hoger beroep gingen[111]. Helaas zijn ook over deze zaak in het archief van de Kamer van Justitie geen stukken te vinden.
Onder de door de Staten van Holland afgekondigde amnestie vielen ook de wegens oproer veroordeelde Meerkerkers. Peter Donk wendde zich tot de Staten om steun. In zijn rekest klaagde hij hevig over het partijdig oordeel en de dreigementen van de Kamer, de slechte voeding tijdens zijn gevangenschap, het verbod bezoek te ontvangen, waardoor hij de dood van zijn vrouw pas maanden na haar overlijden legaal had vernomen, en de schade die hij leed, omdat uit de opbrengst van de verkoop van zijn bezittingen niet eerst zijn schuldeisers waren betaald. Naar aanleiding van zijn verwijten verklaarde de Kamer, dat de Staten eigenlijk iets tegen deze onbetamelijkheden moesten doen omdat de eer en de autoriteit van de justitie erdoor werden geschaad[112]. De Staten vonden het wel voldoende het rekest overeenkomstig het advies van de Kamer af te wijzen.

Naar de oorzaak van de populariteit der patriotten in Vianen kunnen wij slechts gissen. Toch is het niet gewaagd het enthousiasme voor de patriottenbeweging voor een deel toe te schrijven aan gevoelens van wrevel over de grote afhankelijkheid van Holland. De steeds verdergaande controle, vooral in financieel opzicht, de onmogelijkheid iets zelf te beslissen zonder eerst toestemming aan Den Haag te vragen en het gevoel van voortdurende malaise hebben ongetwijfeld ontevredenheid veroorzaakt. Weliswaar was het dieptepunt van de jaren vijftig voorbij, maar het was niet Vianen dat van de verbeterde financiële toestand profiteerde. Voor de inwoners van Vianen was het bovendien pijnlijk te moeten ervaren dat, terwijl zij in hun privileges werden beknot, de minder gefundeerde voorrechten van de heerlijkheden van de prins werden gehandhaafd en zelfs uitgebreid. Aan het eind van de achttiende eeuw was er zelfs een uitgebreide smokkel van Leerdam en Culemborg naar Vianen.
Men kan dan natuurlijk aanvoeren dat Vianen zich juist bij de Oranjepartij had moeten aansluiten om zich tegen Holland af te zetten. Van de stadhouder waren evenwel helemaal geen veranderingen te verwachten. Bovendien was een groot aantal inwoners maatschappelijk afhankelijk van de Staten van Holland. Dat de boerenbevolking zeer prinsgezind was, komt overeen met het gewone beeld van de lagere klasse, die zich keert tegen de klasse erboven. Ook konden de door de weinig florissante economische omstandigheden veroorzaakte onlustgevoelens worden afgereageerd door een fel partijkiezen voor de prins. De omwenteling nam deze onlustgevoelens echter niet weg: in 1788 moest in Ameide, Meerkerk en Lexmond weer militie gelegerd worden om de rust te handhaven.
In de Bataafse tijd leverden Viaanse patriotten een stevige bijdrage aan de opbouw van de nieuwe staat. Was hun enthousiasme toch meer dan een uiting van lokale ontevredenheid?

[111] ARA, Gerecht Vianen, nr. 68, 10 oktober 1788.
[112] *RSH*, 29 augustus 1788.

Henricus Berendtzen, aartspriester van Utrecht, een patriot die geen Bataaf werd

P. H. M. van Opheusden

Dat de katholieken in de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van het laatste kwart der achttiende eeuw voor het merendeel de zaak van de patriotten waren toegedaan, kan nauwelijks verwondering wekken. Hun positie van achterstelling en achterstand in aanmerking genomen mag het als vanzelfsprekend gelden dat de meesten van hen hun hoop op een meer volwaardige plaats in de samenleving verbonden aan het succes van het democratisch patriottisme dat een ommekeer van het maatschappelijk en politiek bestel in het vooruitzicht stelde. Voor de katholieken in de Republiek - en in gelijke of iets mindere mate voor wie behoorde tot de lutherse, de doopsgezinde of de remonstrantse kerk - gold een aantal beperkingen. Zo hadden zij geen toegang tot de openbare ambten die uitsluitend door leden van de hervormde kerk konden worden vervuld. Ook was de openlijke uitoefening van de katholieke eredienst niet toegestaan. De tolerante opstelling van de plaatselijke regenten schafte in dit opzicht raad. Weliswaar pakte die raad duur uit, waar deze tot uitdrukking kwam in extra financiële lasten als recognitie-, admissie- en bienvenuegelden, de prijskaartjes die door gewoonte en willekeur aan de oogluikende conniventie van de officiële beperkingen waren verbonden.

Voor de tijdgenoot was de relatie katholieken-patriottenbeweging veelal een voor de hand liggende zaak. Toen de prinsgezinden in 1787 weer op het kussen waren gezet, legden zij voldoende politiek inzicht aan de dag om de katholieken niet nog verder van zich te verwijderen en voerden zij het onder patriotse druk opgeheven recognitiestelsel wijselijk niet opnieuw in. Maar inmiddels was de betrokkenheid van de katholieken bij de beweging der patriotten dermate toegenomen dat iedere priester op voorhand van patriotse sympathieën werd verdacht. Dat ondervond de Amsterdamse aartspriester H. F. Ten Hulscher toen hij in het restauratiejaar 1787 zijn zojuist ontvangen aanstelling in die kerkelijke functie aan de stedelijke regering ter goedkeuring voorlegde. In zijn, overigens veel later samengesteld, dagboek memoreert Ten Hulscher dat de goedkeuringsprocedure meer dan de gebruikelijke tijd had gevergd 'daar meest alle Priesters als de Patriottische Party toegedaan geweest zynde, onder verdenking lagen, dat zy zig in vorige dagen eenige daden veroorlooft mochten hebben, die, zooals men het toen begreep, tegen de Oude Regeering strydig waren'[1]. En in hetzelfde dagboek schrijft Ten Hulscher dat 'onder de zogenoemde Patriotten, die voor vryheid gestreeden hadden, veele R. Catholyken, en zelve veele Priesters gevonden wierden, die uyt zugt voor meerder vryheid in hunnen Godsdienst die Patriottische party aankleefden en sterk voorstonden'[2].

[1] Rijksarchief Haarlem (RAH), Aartspriesters van Holland, nr. 61: Overzicht van de aartspriester Ten Hulscher van zijn uitoefening van het aartspriesterschap 1787-1804. Anno 1787.
[2] Ibidem.

Wanneer de katholieken in het algemeen bij de zaak van de patriotten betrokken zijn geweest, en onder hen de clerus in het bijzonder, dan ligt het voor de hand dat men zich afvraagt hoe de opstelling is geweest van degenen die in die dagen aan leken en clerus leiding gaven. Voor het binnenlands echelon van leiding komt men dan terecht bij de aartspriesters die in de Republiek aan het hoofd stonden van één van de negen districten waarin het gebied kerkelijk was onderverdeeld. Voor M. J. van der Heijden en P. Polman o.f.m. die in het recent verleden de relatie katholieken-patriotten hebben bestudeerd[3], fungeren de aartspriesters dan ook als sleutelfiguren. Dat geldt met name voor de al genoemde Amsterdamse aartspriester Ten Hulscher met om hem heen een kring van geestelijken, en voor de meer solitair optredende aartspriester van het Utrechtse district Henricus Berendtzen. Beide auteurs bestempelen zowel Ten Hulscher als Berendtzen als sympathisanten van de patriottenbeweging en voorstanders van een nieuwe maatschappelijke orde, met dien verstande dat zij ten aanzien van Berendtzen meer eenstemmigheid en een grotere mate van stelligheid aan de dag leggen, dan met betrekking tot diens jongere Amsterdamse ambtgenoot[4].
Het is de bedoeling van deze bijdrage na te gaan in hoeverre die karakteristiek voor de persoon en het optreden van Berendtzen kan worden volgehouden. Als kriteria zullen daarvoor in de eerste plaats diens eigen publikaties in druk en geschrift worden gehanteerd, voorzover daarin zijn standpunten met betrekking tot de relevante gebeurtenissen en vragen van zijn tijd gestalte krijgen. Gedurende de ruim dertig jaren dat Berentzen aartspriester van Utrecht was toonde hij zich een bekwaam en vruchtbaar publicist. Onder de talrijke scribenten van zijn tijd onderscheidt hij zich door eenvoudig en daardoor steeds goed verstaanbaar taalgebruik, door vaardigheid van uitdrukking en veelzijdigheid. Als onderlegd theoloog rekende hij het zich tot een taak zijn gaven aan te wenden tot bestrijding van het jansenisme, dat naar zijn overtuiging in de oudbisschoppelijke Cleresie op dreigende wijze gestalte had gekregen. Bovenal echter poogde hij door zijn publikaties de onder hem ressorterende geestelijken en leken ervan te doordringen dat de consequente toepassing van de verlichte ideeën van zijn tijd de maatschappij, en daarin de katholieken en hun kerk ten voordeel zou zijn. Dat zijn enthousiasme voor de nieuwe ideeën ook zijn grenzen had, moge uit het verloop van deze bijdrage blijken.

Student, priester en aartspriester in de Hollandse Zending

Henricus Berendtzen werd als zoon van Evert Berendtzen en Henrica Cluyte geboren te Didam in het toenmalige graafschap Zutphen en aldaar gedoopt op 27 december 1719. Deze informatie verschaft ons het getuigschrift dat door de Didamse pastoor L. Lamers op 23 maart 1738 werd afgegeven[5]. Uit dit getuigschrift valt niet op te maken voor welk doel het heeft gediend; op grond van de leeftijd van de betrokkene, toen ruim achttien jaar, zou men het in verband

[3] M. J. M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen, 1947); P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (3 dln.; Hilversum, 1968), II.
[4] Van der Heijden, *Dageraad,* 74 vlg.; Polman, *Katholiek Nederland,* II, 204.
[5] Gemeentearchief Utrecht (GAU), Stad, II, nr. 611: Brieven en getuigschriften van R.C. geestelijken als pastoors te Utrecht 1764-1796.

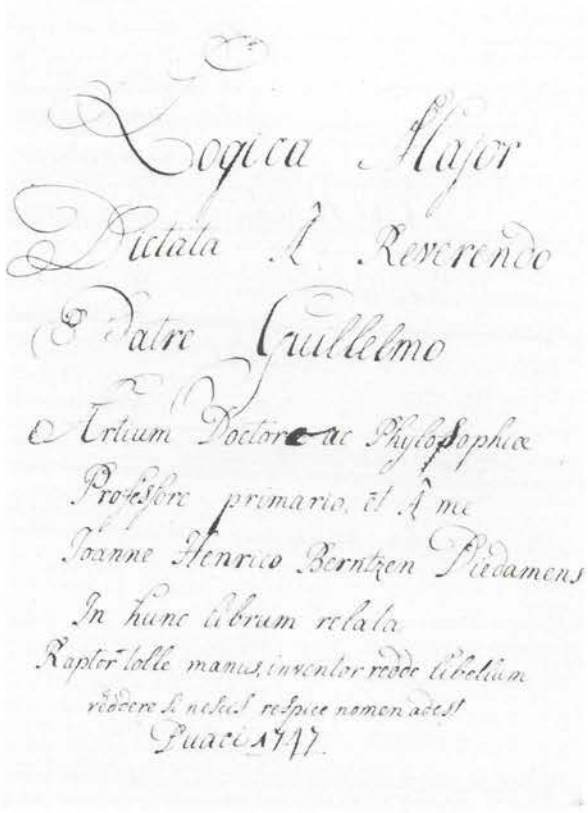
Logica Major
Dictata A Reverendo
& Patre Guillelmo
& Artium Doctore ac Philosophiæ
Professore primario, & A me
Joanne Henrico Berntzen Didamens
In hunc librum relata
Raptor Dolle manus, inventor rodde libellum
Reddere si nolis respice nomen adest
Anno 1747.

Een bladzijde van het collegedictaat van Joannes Henricus Berendtzen, de jongere broer van de aartspriester; hij studeerde aan de hogeschool te Dowaai.
RAU, Collectie Rijsenburg, 556.

kunnen brengen met diens opleiding tot priester, waarvoor hij zich naar het buitenland moest begeven. Wáár die opleiding heeft plaats gevonden staat evenmin met zekerheid vast, maar er zijn goede gronden om aan te nemen dat dit gebeurde aan de hogeschool van Dowaai. Vooreerst is daar het feit dat de jongere broer van de aartspriester, de latere pastoor van 't Zand te Amersfoort Joannes Henricus Berendtzen, zijn opleiding in Dowaai ontving[6].
Een verdere aanwijzing is de gewoonte van de latere Utrechtse aartspriester zich graag te omringen met oud-leerlingen van Dowaai en de voorkeur te geven aan alumni van die hogeschool wanneer het ging om benoemingen op strategisch belangrijk geachte posten. De veronderstelling wordt verder ondersteund door de contacten die Berendtzen in de jaren 1790 onderhield met de Doornikse priester Desplancq, toen prefect van het 'Hollands' college te Dowaai en tussenpersoon tussen Berendtzen en uit Frankrijk uitgeweken of daar ondergedoken priesters en religieuzen. Een zeer belangrijke aanwijzing is de houding van de latere aartspriester tegenover uitingen van jansenisme; onder deze noemer vallen in dit geval zowel diverse stromingen als gallicanisme, episcopalisme, richerisme als de aan Rome oppositionele oudbisschoppelijke Cleresie samen. Juist door die opstelling, die in hoge mate kenmerkend is geweest voor het optreden van Berendtzen, deed hij zich kennen als een goed en getrouw leerling

[6] Rijksarchief Utrecht (RAU), Collectie Rijsenburg, nrs. 555-558: Aantekeningen van Joannes Henricus Berendtzen uit Didam, student aan het seminarie te Dowaai, 1747.

van Dowaai. Een enkele opmerking over die hogeschool kan een en ander wellicht verduidelijken[7].
Binnen het grondgebied van de Republiek bestond geen opleidingsinstituut voor toekomstige priesters; jongelui die zich op het priesterschap wilden voorbereiden dienden daarvoor buitenslands te gaan. Voor de oud-bisdommen Haarlem en Utrecht trok men daartoe traditioneel naar Keulen. In 1616 en 1685 werden de convicten, waarin de studenten samenwoonden en van waaruit zij de universiteit bezochten, van Keulen naar Leuven verplaatst waar aldus de bekende colleges Pulcheria en Alticollense (Hoge Heuvel) ontstonden. Daar was en werd het merendeel van de achttiende-eeuwse seculiere clerus van de Republiek opgeleid.
De universiteit van Dowaai werd in 1560 door Filips II gesticht met het oog op de beteugeling van de ketterij in de zuidelijke Nederlanden. In de schaduw van die universiteit werd rond 1660 het College van Onze Lieve Vrouw ter Voortplanting van het Geloof opgericht, voornamelijk ten behoeve van priesterstudenten uit het aartspriesterschap Kleef-Berg. Dank zij rijkelijk beschikbare beurzen konden ook studenten uit Holland en Utrecht hier hun opleiding volgen. Tegenover de sterke jansenistisch-gallicaanse inslag die lange tijd de universiteit en de colleges van Leuven kenmerkte, handhaafde Dowaai onder de stevige leiding van de jezuieten de Habsburgse erfenis en bleef het steeds een onverdacht bolwerk van aan Rome onderdanig ultramontanisme. Deze constant voortgezette Romeinse oriëntatie had tot resultaat dat aan de noordgrens van Frankrijk, waar aan de meeste seminaria de episcopale doctrine opgeld deed, het gallicanisme nooit stevig wortel kon schieten[8]. Juist in jaren dat Berendtzen in Dowaai verbleef zal het anti-jansenistische stempel van universiteit en college extra nadruk hebben gekregen. Nog maar enige jaren geleden immers waren er aan de Leuvense zusteruniversiteit grote moeilijkheden geweest, waarbij zowel Pulcheria als Alticollense betrokken waren. De rector van de universiteit, de latere Utrechtse aartsbisschop van de Cleresie, Barchman Wuytiers en een aantal jansenistische professoren waren na jarenlang touwtrekken en procederen door rechtzinnig geachte theologen vervangen[9]. Daardoor zal de trouw bewaarde en bewaakte orthodoxie van Dowaai met des te meer nadruk hebben geschitterd. Vrijwel tegelijkertijd was in de Republiek het Utrechtse schisma in een definitief stadium geraakt door de wijding buiten Rome om van de eerste bisschop der Cleresie, Cornelis Steenoven.
Voor Berendtzen moet de voorbereiding op het priesterambt door dit alles iets hebben meegekregen van een voorbereiding op de inzet aan de frontlijn. Gedurende zijn gehele leven zou een militante en onverzettelijke opstelling tegenover alles wat maar enigszins naar jansenisme zweemde een van de belangrijkste kenmerken van zijn denken en handelen blijven.

Vermoedelijk in 1742 werd Berendtzen tot priester gewijd. Na gedurende korte tijd in Gelderland werkzaam te zijn geweest kwam hij in de zomer van 1743 als kapelaan bij de Utrechtse aartspriester Godefridus Ram van Schalkwijk te

[7] J. C. van der Loos, *Vaderlandsche kerkgeschiedenis uit de zeven Noordelijke provinciën sinds het concilie van Trente* (5 dln.; Amsterdam, 1946-1950) III, 147 vlg.
[8] Timothy Tacket, *Religion, revolution and regional culture in eighteenth century France. The ecclesiastical oath of 1791,* (Princeton, 1986) 106 vlg.
[9] Van der Loos, *Vaderlandsche kerkgeschiedenis,* III, 171-172.

Montfoort[10]. In het voorjaar van 1746 werd hij bevorderd tot pastoor te Muiden, een functie die hij zestien jaar zou vervullen. Wel was er in 1755 sprake van een mogelijke overplaatsing naar Weesp, waar pastoor Nicolaus Gomez de inmiddels overleden Ram van Schalkwijk als aartspriester was opgevolgd en plannen had om naar Amsterdam te verhuizen. Uiteindelijk bleef de één in Weesp en de ander in Muiden, maar het is wel opvallend dat Berendtzen al in het begin van zijn loopbaan de aandacht van de kerkleiding blijkbaar op zich had gevestigd en met die leiding in nauwe relatie stond. Bij deze voorgenomen overplaatsing naar Weesp had Nicolaus Gomez zijn mogelijke opvolger in het pastoraat al aangeprezen als 'kennis hebbende van de Weesper Gemeente ende daar en boven seer goede gaven bezittende'. Ook in het periodiek verslag over de toestand in de Hollandse Zending van de nuntius Molinari uit 1758 wordt Berendtzen geprezen als 'Diligens et valde capax'[11].
27 September 1762 werd Berendtzen benoemd tot pastoor te Bunnik, waar hij bleef tot april 1766 toen hij Willem van der Steen opvolgde als pastoor van de Utrechtse statie buiten de Wittevrouwenpoort (aan de huidige Biltstraat) en tevens als aartspriester van het district Utrecht. Van der Steen was al op 5 januari 1766 overleden, maar er was weinig animo om hem op te volgen. Zoals verderop zal worden besproken, waren de bevoegdheden van een aartspriester maar vaag omschreven en ontbrak het de drager van dat ambt aan voldoende gezag ten opzichte van de onder hem ressorterende geestelijken. Onder hen waren nogal wat 'jonge mannen, die het vette der aarde zochten en zich voorsprekers wisten te winnen onder de machtigen dezer wereld, om zoo hunne geestelijke overheid te nopen hen te bevorderen tot zulke plaatsen, waarop rang noch verdienste hun aanspraak gaven'[12]. Er moest dan ook de nodige overredingskracht aan te pas komen om Berendtzen zijn benoeming te doen aanvaarden. De moeilijkheden lieten niet lang op zich wachten. Joan Laurens Banens die de overleden aartspriester Van der Steen als kapelaan had geassisteerd, wenste in die functie niet onder Berendtzen te dienen. Tegen de protectie van wereldlijke beschermers die hun invloed ten gunste van Banens inzetten, moest het gezag van de pasbenoemde aartspriester het afleggen. En dus werd Banens, hoewel naar anciënniteit gemeten nog niet in aanmerking komend voor een dergelijke bevordering, tot pastoor van Bunnik benoemd[13].
Op 21 april 1766 werd Berendtzen door de magistraat van Utrecht tot de uitoefening van de functie van r.k. pastoor in de stad toegelaten. Hij legde de daarvoor vereiste attestatie van goed en vreedzaam gedrag over, verklaarde een seculier en geen ordesgeestelijke te zijn en ondertekende het declaratoir dat door de vroedschap bij resolutie van 15 oktober 1764 voor de in haar gebied werkzame priesters was voorgeschreven[14]. In dit declaratoir verklaarde men een 'hertelyke afkeer' te hebben van de leer van de pauselijke suprematie ook over we-

[10] *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht (AAU),* XXXII (1907) 163-168.
[11] RAU, Aartspriesters van Utrecht, nr. 2637.
[12] *AAU,* XXXII (1907) 166.
[13] *Ibidem.*
[14] GAU, Stad, II, nr. 610: Forme van het Declaratoir door de Roomsche Priesters te doen en te ondertekenen in conformite met de Resolutie van de Vroedschap der Stad Utrecht in dato 15 Octo. 1764. Idem, nr. 611, waarin o.m. het attest van de Didamse pastoor L. Lamers van 23 maart 1738 en een verklaring van Bertrand Philips graaf van Gronsveld, bailluw en dijkgraaf van Naarden en Gooiland, betreffende Henricus Berendtzen als pastoor te Muiden.

reldlijke overheden en van de opvatting dat men geen onderdanigheid verschuldigd zou zijn aan een niet-roomse overheid. Bovendien beloofde men zijn parochianen niet te zullen aanzetten tot verzet tegen de burgerlijke overheid of tot schenking van geld of goederen aan geestelijke instellingen.
Dit Utrechtse declaratoir heeft nog aanleiding gegeven tot diplomatiek overleg op het allerhoogste niveau. Met deze verklaring wilde de vroedschap paal en perk stellen aan de activiteit van reguliere geestelijken die door hun afhankelijkheid van buitenlandse prefecten en kloosters moeilijker te controleren waren en eerder van schadelijke relaties en praktijken werden verdacht dan de wereldgeestelijken. Als model had de vroedschap de verklaring genomen die de Staten van Holland in 1730 in overleg met Barchman Wuytiers hadden ingevoerd met de bedoeling de draagwijdte van de pauselijke macht over de clerus in te dammen en de invloed van de reguliere geestelijken, met name van die van buitenlandse herkomst, terug te dringen. De Utrechtse aartspriester Van der Steen had, in de overweging dat het declaratoir enkel maar betrekking kon hebben op de feitelijke situatie in de Republiek, evenmin als zijn Utrechtse en Hollandse medepriesters enig bezwaar gehad tegen ondertekening ervan. Zoals uit zijn functie voortvloeide bracht hij het besluit van de Utrechtse vroedschap echter ter kennis van de superior der Hollandse Zending, de Brusselse nuntius Ghilini. Deze gaf op zijn beurt de zaak door aan zijn superieuren in Rome en dáár bleek men de kwestie zeer hoog op te nemen. Paus Clemens XIII deed persoonlijk een beroep op niemand minder dan keizerin Maria Theresia om via de diplomatieke kanalen te Brussel te interveniëren ten gunste van de opheffing of ten minste de opschorting van de Utrechtse resolutie[15]. De keizerin liet de paus echter weten dat naar haar oordeel één en ander niet zo dramatisch zou uitpakken. Volgens haar informatie had de zojuist aangetreden Utrechtse aartspriester Berendtzen zijn functie kunnen aanvaarden zonder zich expliciet te behoeven verplichten tot de volledige wering van regulieren. Zij was ervan overtuigd dat de overheden van de Republiek, noch die van Utrecht, extra harde maatregelen tegen de katholieken in de zin hadden. Het Utrechts besluit leek haar dan ook niet van dien aard dat tussenkomst harerzijds opportuun zou kunnen zijn[16]. Het is intussen niet waarschijnlijk dat Berendtzen ooit van deze betrokkenheid van paus en keizerin bij de Utrechtse gebeurtenissen geweten heeft. Daarvoor was in de hiërarchie van de kerkelijke leiding het ambt van aartspriester te bescheiden.

Met het overlijden van de Utrechtse aartsbisschop Schenk van Toutenburg was in 1580 een einde gekomen aan de bisschoppelijke organisatie van de katholieke kerk in de Republiek; van toen af waren apostolische vicarissen de hoogste dignitarissen. Uit dit instituut van apostolische vicariaten had zich een aartsbisdom Utrecht kunnen herstellen; het Utrechtse vicariaat beschouwde zichzelf als de rechtmatige voortzetting van het kapittel van Utrecht en als zodanig bevoegd tot het kiezen van een bisschop[17]. Die ontwikkeling werd echter ver-

[15] *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der R.K. Kerk in Nederland 1727-1853*, II. 1754-1795, P. Polman, ed., Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie nr. 110 ('s-Gravenhage, 1975) nrs. 229, 231 en 235.
[16] *Ibidem*, nr. 253.
[17] *De Katholieke Encyclopedie* (Amsterdam, 1933-1939); L. J. Rogier en P. Polman, lemmata: Hollandse Zending, Apostolische vicarissen, Oud-bisschoppelijke Cleresie.

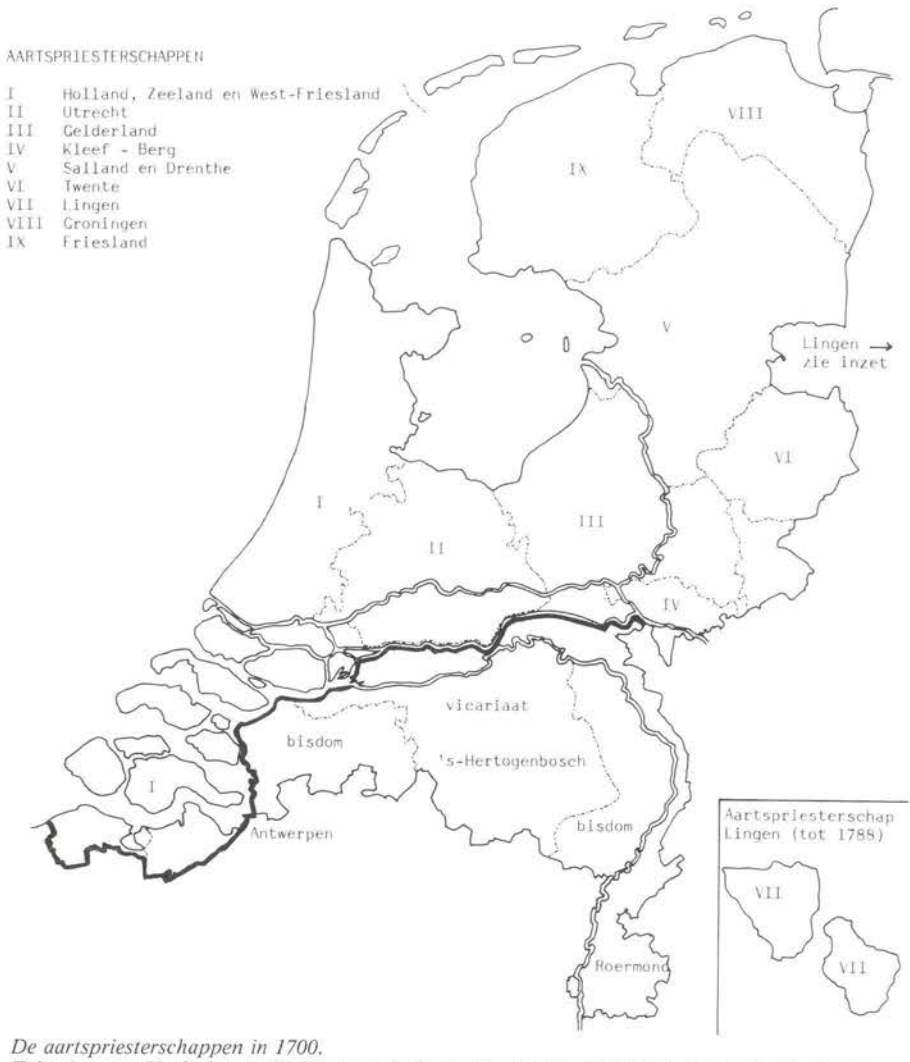

De aartspriesterschappen in 1700.
Tekening van H. de Lanoy Meijer naar de kaart uit: Rogier, Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw, III, 1947[2]

stoord en uiteindelijk volledig gefrustreerd door de tegenstellingen tussen seculieren en regulieren. Met name de jezuieten poogden de pretenties van het Utrechtse vicariaat te dwarsbomen en gebruikten de verdachtmaking van jansenisme als wapen. Hun pogingen hadden succes maar tegen een wel zeer hoge prijs. Enerzijds maakten de Staten van Holland, Zeeland en Utrecht de voortzetting van het apostolisch vicariaat onmogelijk door achtereenvolgens drie vicarissen de toegang tot hun grondgebied formeel te ontzeggen. Anderzijds leidde de clericale binnenbrand, in zijn oorsprong niet meer dan een competentiekwestie van kerkrechtelijke aard, tot een regelrecht schisma dat in 1723 door de wijding van de eerste bisschop van de oudbisschoppelijke Cleresie werd geformaliseerd. Sindsdien stuitte elke Nederlandse poging tot wederinvoering

van het bisschopsambt in Rome kansloos af op de onuitroeibare verdenking van jansenistische pretenties.
Na de dood van de apostolisch vicaris Van Bijleveldt in 1729 werd de Hollandse Zending vanuit Brussel bestuurd door een vertegenwoordiger van de Congregatio de Propaganda Fide in de persoon van een nuntius. Vanaf toen waren aartspriesters, die ook al onder de apostolische vicarissen hadden gefungeerd, de hoogste binnenlandse kerkelijke functionarissen in de Hollandse Zending. De bevoegdheden van de aartspriester waren uitermate gering en bovendien vaag[18]. Hij trad op als administratief tussenpersoon tussen de binnenlandse clerus en de verre nuntius; hij was belast met de voorbereiding van benoemingen en verplaatsingen en had de bevoegdheid kapelaans aan te stellen en pastoors ter benoeming voor te dragen. Het gebied van de Hollandse Zending was verdeeld in negen aartspriesterschappen, te weten Holland met Zeeland en Westfriesland, Utrecht, Gelderland, Twente, Salland en Drente, Groningen, Friesland, Kleef-Berg en tenslotte het buiten het gebied van de Republiek gelegen Lingen. Deze negen waren volkomen onafhankelijk van elkaar en zeer ongelijk van grootte[19]. Door het ontbreken van iedere officiële waardigheid stonden de aartspriesters bijzonder moeilijk tegenover hun medemissionarissen. Vooral benoemingen en overplaatsingen naar andere staties waren vaak aanleiding tot verzet. Ook kwam het voor dat staties wederrechtelijk in bezit werden genomen of dat pastoors, op leeftijd gekomen, hun statie verkochten of aan een ambtgenoot-familielid vermaakten[20]. Het ontbreken van voldoende klerikaal gezag leidde ook tot een toenemende invloed van leken, vooral op het financieel beheer van de staties en op het benoemingsbeleid. Ook Berendtzen kreeg met dit verschijnsel te maken. Als centrum van provinciaal en plaatselijk bestuur was de stad Utrecht een middelpunt voor personen die op een of andere manier hun macht en invloed tot gelding probeerden te brengen of die poogden te vergroten. In 1768 kwam de pastorie van het naburige Maarssen vrij of werd in overleg met de tot dan fungerende pastoor Petrus van Zuylen van Nyevelt met opzet vrijgemaakt[21]. Dat gaf Berendtzen de gelegenheid zich uit het naar zijn smaak storend centrum van politiek en maatschappelijk verkeer terug te trekken in de luwte van dit dorp aan de Vecht.
24 Mei 1768 nam Berendtzen zijn intrek in de pastorie van Maarssen van waaruit hij tot zijn dood de parochie en het Utrechtse aartspriesterschap zou leiden. Die pastorie was gevestigd in het huis Beresteyn, in 1713 voor dat doel door de toenmalige pastoor Van Bylevelt aangekocht van de familie Van Zuylen van Nyevelt. In 1751 was naast de pastorie een nieuwe kerk gebouwd ter vervanging van de iets verder op het gebied van Maarssenbroek gelegen bidplaats. Ofschoon de nieuwe kerk uitwendig conform de voorschriften 'op de allerminst opzigtelyke wyse' was uitgevoerd, had het interieur zeker enig allure: ruim zesentwintig meter lang en zeventien meter hoog, de gaanderijen gedragen door

[18] L. J. Rogier, 'De Aartspriesterschappen van de Hollandse Zending', *AAU,* LXII (1938) 129-162.
[19] A. van Lommel, 'Relatio Status Missionis Batavae ab A° 1763 ad A^m 1775, *AAU,* VIII (1880) 151.
[20] L. J. Rogier en N. de Rooij, *In vrijheid herboren, Kerkelijk Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage, 1953) 15 vlg. Een kenmerkend voorbeeld vormt de kwestie rond de Utrechtse augustijnenstatie, onderwerp van het artikel van A. K. de Meijer, 'Rumoer in de Herenstraat', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981, 276-313.
[21] *AAU,* XXXII (1907) 166.

zes kolommen van elk twee voet dik en het meubilair grotendeels nieuw. Aan de afwerking en de verfraaiing van de kerk was nog enkele jaren gewerkt, waardoor pastorie en kerk met elkaar een waardig geheel vormden voor de vestiging van het aartspriesterschap van het district Utrecht[22].

Anti-jansenist en pleitbezorger van vernieuwing

In de jaren 1768-1778 vestigde Berendtzen zijn faam als militant opponent van de oudbisschoppelijke Cleresie: zijn aversie van het jansenisme groeide uit tot een dominerende geesteshouding die hem steeds alert deed zijn op iedere aanwijzing of verdenking ervan. De theologische of moralistische verschil- en geschilpunten waren daarbij niet of nauwelijks in het geding. Alles draaide primair om de kerkrechtelijke aspecten: de onderschikking aan het oppergezag van Rome tegenover de aanspraken van een nationale kerk onder leiding van haar bisschoppen. Al tijdens de studie en opleiding te Dowaai was door de jezuieten de kiem gelegd voor een starre anti-jansenistische opstelling; de jongere broer van de aartspriester, evenals deze in Dowaai opgeleid, gaf blijk van eenzelfde manier van denken. Nog maar pas in Amersfoort als pastoor van de statie aan 't Zand werkzaam, deed Joannes Berendtzen op 14 augustus 1766 zijn broer, sedert een paar maanden aartspriester van Utrecht, verslag van een gesprek met de schout van Amersfoort, jhr Joost Taets van Amerongen[23]. Dat gesprek ging over de moeilijkheden die gerezen waren rondom de aanstelling van een kapelaan. Joannes Berendtzen had daarvoor, evenals zijn broer, een zekere Van der Kroon op het oog, een oudleerling overigens van het Mariacollege te Dowaai, maar de schout gaf de voorkeur aan een eigen kandidaat. Eerder was de voorganger van Joannes Berendtzen, pastoor Van Crimpen, bij de schout in ongenade gevallen en alleen zijn hoge leeftijd had hem voor verbanning uit de stad behoed. Voor Joannes Berendtzen was het een uitgemaakte zaak, dat de jansenisten de zaak hadden bedorven door de schout tegen de katholieken op te zetten. Aan het einde van zijn brief bekritiseert hij zijn ongelukkige voorganger die, slachtoffer van jansenistische intriges, zelf niet geheel van jansenistische smetten vrij was geweest. Niet alleen had hij algemene toestemming gegeven tot het lezen van de bijbel in de moedertaal, er was erger! 'De paters Jesuiten hebben het ongeoorlooft geägt te bidden voor afgestorven Jansenisten, maar de heer Van Crimpen is van gevoelen geweest dat dat wel mogt geschieden, heimelijk dog niet publik.'
Al bij eerdere gelegenheid had ook de aartspriester van anti-jansenistische gevoelens blijk gegeven. In 1766 had hij zich, nog als gedesigneerd aartspriester, in een tweetal nota's tot de Staten van Utrecht gericht met een pleidooi ten gunste van de reguliere geestelijken in het gewest[27]. Aanleiding voor deze nota's was de sluiting van de statie aan de Herenstraat die door de jezuieten werd bediend.
Zijn eerste nota aan de Staten was kort en zakelijk. De meeste wereldgeestelijken, zo betoogt hij, zijn er niet blij mee dat de staties aan de regulieren worden ontnomen. Wie dat beweert wordt niet bewogen door religie maar door baat-

[22] J. van Veldhuizen, *Een eeuw Heilig Hart parochie Maarssen, 1885-1985* (Maarssen 1985) 17.
[23] *AAU*, XVI (1888) 152 vlg. De noten 24 t/m 26 zijn vervallen.
[27] RAU, Aartspriesters van Utrecht, nr. 1508.

zucht. Als aartspriester ben ik niet in staat alle staties door seculiere priesters te laten bedienen. De gemeenteleden hebben er belang bij dat de ordesgeestelijken in de stad kunnen blijven werken. De staties zullen verlopen, de gemeenteleden zullen daar de dupe van zijn en daarin zal de overheid toch geen genoegen scheppen. In zijn tweede nota was de aartspriester langer van stof. In een brief van 36 kantjes zet hij uitvoerig uiteen, hoe de heren van de Cleresie al sedert de dagen van Codde hun haat tegen alle regulieren en bijzonder tegen de jezuieten de vrije teugel hebben gegeven. Ook nu buiten ze de situatie uit. Wij hebben onvoldoende ervaren seculiere priesters om alle staties te bemannen; daarin zien de jansenisten een kans om ons parochies te ontfutselen. Uitwijzing van ordesgeestelijken uit de stad zal onrust onder de bevolking tot gevolg hebben. Daarom doet hij een beroep op de Hoge Regering.
Ondanks hun beperkende strekking betekenden de resoluties van 1730 en 1764 voor de katholieken niet in elk opzicht een verslechtering; de beteugeling van de katholieke activiteiten in de Republiek werd er door verschoven van de Staten-Generaal naar de gewestelijke staten, c.q. de stedelijke magistraturen. De mogelijkheid voor tolerantie-in-de-praktijk werd daardoor vergroot. In het onderhavige geval wist Berendtzen die kans echter niet optimaal te benutten. Zijn pogingen de Utrechtse Staten tot een ander inzicht te brengen hadden geen resultaat: de kerk aan de Herenstraat bleef gesloten; maar hij oogstte wel de lof van de Brusselse nuntius, de superior van de Hollandse Zending die hem 13 oktober 1766 schreef: 'Wij kunnen de alom blijkende ijver van Uwe Amplitudo wel bewonderen, maar niet hoog genoeg prijzen'[28].

Van 1769 tot het einde van 1777 was Berendtzen partij in een langslepende procedure voor het gerecht van de stad Utrecht en in beroep voor het hof van de provincie. In de zomer van 1768 hadden de Cleresie-priesters Theodorus van Lent uit Schoonhoven en Petrus Borger uit Amsterdam zich aan Rome onderworpen. Naar aanleiding daarvan drong zich de vraag op of hun wijding die destijds door een refractaire bisschop was verricht, al dan niet geldig was geweest. De nuntius legde die vraag voor aan Rome dat zich uitsprak ten gunste van de geldigheid. De *Haarlemsche Courant* die hierover berichtte in haar editie van 12 november 1768, deed het voorkomen alsof de informatie uit Maarssen afkomstig was en knoopte er de conclusie aan vast dat 'alle roomsgezinden daaruit konden afleiden dat de wydingen en bedieningen van de inheemse bisschoppen, en van alle door hen gewyde priesters 'bestendig' zyn'[29].
Berendtzen reageerde onmiddellijk met een publikatie bij de Utrechtse drukker-uitgever Cornelis Kribber, waarin hij stelde dat wijdingen door 'zoogenaamde Janseniste bisschoppen verrigt' weliswaar geldig waren maar onrechtmatig en heiligschennend. Dit werd het begin van een lawine van publikaties waarin roomsgezinden en jansenisten, al dan niet anoniem of onder schuilnaam, elkaar te lijf gingen. Uiteindelijk culmineerde die pennestrijd in een gerechtelijke procedure van Berendtzen en met hem de Utrechtse pastoors J. Groothuys (Onder de Linden), J. Stevens (Buiten de Wittevrouwenpoort) en Lucas van Crombrugge (Jerusalemsteeg) tegen mr Joan van Heydendaal, ad-

[28] *AAU,* XXXII (1907) 166. De aartspriesters voerden de titel Amplitudo of Amplissimus; de Nederlandse aanspreektitel Uwe Wijdluftigheid komt niet vaak voor.
[29] Polman, *Katholiek Nederland,* II, 142-147.

vocaat te Utrecht. Deze Heydendaal had de verantwoording op zich genomen voor een geschrift waarin werd beweerd dat roomse priesters geen betrouwbare onderdanen van de staat zouden zijn. Zij zouden bij hun wijding onder ede de oppermacht van de paus inclusief diens suprematie over wereldlijke staten en regeringen erkennen en de overtuiging zijn toegedaan dat de paus ontheffing kon verlenen van de plicht tot gehoorzaamheid aan een ketterse overheid. Aangezien die priesters bij hun admissie tegenover de burgerlijke overheid op hun priesterlijk woord juist het tegendeel verklaarden, waren zij behalve onbetrouwbare onderdanen ook dubbel meinedig en konden ze worden betiteld als 'kerkelyke lorrendrayers zeylende met twee passen'. Na jaren eindigde het proces op 19 december 1777 in een minnelijke schikking waarbij Heydendaal verklaarde dat het verwijt van dubbelzinnig gedrag en lorrendraaierij niet van toepassing was op de vier pastoors die als eisers in het proces waren opgetreden.
In 1778 publiceert Henricus Berendtzen, ook dan weer bij Cornelis Kribber, zijn *Eenvoudig Verhaal van het beloop en den uitslag der Procedures over de getrouwigheid jegens het Vaderland* waarin hij in 192 pagina's verslag doet van alle *ins-and-outs* van de rechtszaak en alle argumenten nog eens op een rij zet[30]. Meer dan het eigenlijke verhaal interesseert ons op dit moment de inleiding die Berendtzen aan zijn boekje meegaf. Daaruit blijkt dat hij zich als apologeet van de katholieken in de Republiek van een nieuw argument is gaan bedienen: de roomsgezinden zijn betrouwbare onderdanen en goede vaderlanders. In zijn inleiding stelt hij het aldus: 'Al is het dat de Gesintheden verschillende zijn in Geloofsbegrippen, dit belet nogthans niet dat ze goede Burgers en getrouwe onderdanen kunnen zijn.' En iets verderop is sprake van 'ons Vrije Nederland, daar de Rooms Catholijken zedert bijna twee eeuwen lang bij alle gelegendheden de onbetwistelijkste blijken van een standvastige trouw voor het Vaderland en desselfs Regeerders hebben gegeven'. Berendtzen toont zich hier een man van zijn tijd. Niet alleen in het gebruik van termen als Vaderland, goede vaderlanders, Burgers, ons Vrije Nederland, maar in zijn hele gedachtengang sluit hij aan bij de 'progressieve' en verlichte discussie van zijn dagen.
In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide van verschillende kanten verzet tegen burgerlijke ongelijkheid op grond van iemands godsdienstige overtuiging. Dat verzet vond een gunstige voedingsbodem in een toenemende geest van verdraagzaamheid, die in wezen altijd al aanwezig was bij een groot deel van de burgerregenten maar nu extra versterking kreeg door de veldwinnende ideeën van rationalisme en Verlichting. Het probleem van de religieuze tolerantie werd overal in Europa aan de orde gesteld, waarbij met nadruk werd gesteld dat verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden geen gunst was maar een kwestie van plicht[31]. In de Republiek waren het overigens niet de theologen maar in de eerste plaats de beoefenaren van het natuurrecht die de verdraagzaamheid verdedigden als een uit het natuurrecht voortvloeiende plicht. In het spoor van dergelijke opvattingen werd de roep om burgerlijke pariteit, speciaal voor de katholieken, overgenomen door enige hier te lande gevestigde vreem-

[30] GAU, Bibliotheek, XIII G 16: *Eenvoudig verhaal van het beloop en den uitslag der Procedures ... over de getrouwigheid jegens het Vaderland en deszelfs Souvereinen en Regenten ... met eene bondige wederlegging van 't gene Mr. J. Heydendaal in zijne schrifturen heeft uitgebragt tot staving zijner beschuldigingen. Te Utrecht. Bij Cornelis Kribber, Boek en Landkaart Verkoper, agter het Stadhuis, 1778.*

[31] Polman, *Katholiek Nederland*, II, 188.

delingen die een belangrijke rol speelden in de verbreiding van de patriotse ideologie[32]. Onder hen bevonden zich de in de Republiek wonende en werkende Franse journalist Antoine Cérisier die een eigen weekblad *Le Politique Hollandais* uitgaf en zijn collega François Bernard die eveneens met een eigen blad optrad. Zij onderbouwden hun pleidooien voor verdraagzaamheid en gelijkberechtiging vaak met historische argumenten, daarbij wijzend op de houding en de inbreng van katholieken in de strijd om de onafhankelijkheid. Ook het als 'partijprogramma' van de patriottenbeweging te beschouwen werk dat in 1784 verscheen onder de titel *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* pleitte behalve op praktische en juridische gronden ook op historische argumenten voor volledige pariteit van alle gezindheden[33]. Door zich in zijn verdediging van de burgerlijke betrouwbaarheid der katholieken eveneens op historische argumenten te baseren knoopte Berendtzen aan bij de ideeën die de progressieve krachten van zijn tijd bewogen. Zijn manier van denken en argumenteren zal de verlichte denkers van zijn tijd stellig hebben aangesproken.
Van de kant van zijn kerkelijke overheden oogstte hij opnieuw lof. Nuntius Ghilini prees hem in zijn eerder vermeld overzicht van de toestand der Hollandse Zending van 1776 als een man van zeer grote bekwaamheden, een zeer geleerd theoloog, buitengewoon vervuld van ijver voor de H. Stoel en diens vertegenwoordiger, nauwgezet in het geven van informatie en instructie, uitsluitend bedacht op de juiste vervulling van zijn ambt en vrij van partijgeest[34]. Men kan zich moeilijk onttrekken aan de neiging die laatste karakteristiek wat kritisch te benaderen wanneer men aan het einde van Berendtzen's *Eenvoudig Verhaal* leest: 'Ik kan ieder - ook de Jansenisten - verzekeren, dat ik niemand in 't minste een quaad hert toedrage; maar in tegendeel - dat ik een ieglijk - waar de menschlievendheid zulks vereischt mijne gedienstigheid en behulpzaamheid niet zal weigeren, al was 't ook een Jansenist. Nogthans hoe welmenend ik dit ook schrijve zo twijffele dog, of wij het met die menschen wel ooit zullen kunnen vatten: want het schijnt dat ze plaisier scheppen in 't lasteren of altoos dat ze 'er geen zonde van maken.' Een zekere mate van vooringenomenheid was de aartspriester blijkbaar wel eigen.

In de loop van de achttiende eeuw werden in de Republiek alom genootschappen opgericht die elk een eigen doelstelling nastreefden, maar naar opzet en karakter belangrijke kenmerken met elkaar gemeen hadden[35]. Daar waren in de eerste plaats de grote geleerde genootschappen zoals de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen van 1767 en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen van 1773. Hun doelstelling was de wetenschapsbeoefening voor een bredere kring dan die van de strikte vakgeleerden open te stellen. Ook voor de ontwikkelde burger, al las of sprak hij dan geen latijn, diende het terrein van de wetenschap toegankelijk te worden gemaakt. Een andere categorie vormden de meer op lokaal niveau opererende na-

[32] Van der Heijden, *Dageraad,* 11 vlg.
[33] *Grondwettige Herstelling van Nederlands Staatswezen* (2 dln.; Amsterdam, 1784-1786) I, 380-397.
[34] Van Lommel, 'Relatio', 135.
[35] W. W. Mijnhardt, 'Het Nut en de genootschapsbeweging', W. W. Mijnhardt en A. J. Wichers red., *Om het algemeen volksgeluk. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam, 1984) 187-220.

Prijspenning van het Provinciaal Utrechts Genootschap, 1786. Geslagen zilver, Ø 59 mm, in afsnede gemerkt: B.C.V.C.(alker) F. Centraal Museum Utrecht, HC 1928 nr 3805. Links: voorzijde. Rechts: keerzijde.

tuurkundige en letterkundige genootschappen, de leesgezelschappen en dichtgenootschappen. Ze hadden het karakter van sociëteiten waarin de leden elkaar op voet van gelijkheid ontmoetten en poogden zichzelf en elkaar door discussie en praktische oefeningen te ontwikkelen. Anders dan de grote geleerde genootschappen, die in dat opzicht uitgesproken exclusief optraden, waren de plaatselijke genootschappen eerder bereid dissenters tot het lidmaatschap toe te laten. Hierdoor hebben die genootschappen en gezelschappen veel bijgedragen tot de emancipatie van die dissenters. Juist door het sociëteitskarakter kreeg het door de Verlichting gestimuleerde gevoel van burgerlijke eigenwaarde een uitdrukkingsmogelijkheid en gelegenheid voor verdere ontwikkeling. Ook de maatschappelijke problemen van de tijd werden in de genootschappen bediscussieerd. Algemeen was het besef dat men zich in een situatie van economische teruggang bevond en dat de Republiek in het geheel der Europese staten aan betekenis en aanzien sterk had ingeboet. Zolang echter de genootschappen in hun ledenbestand burgergroeperingen die over weinig politieke macht beschikten onder eenzelfde programma verenigden met regenten die met exclusieve macht waren bekleed, moest men binnen een harmoniepatroon te werk gaan en bleven de praktische resultaten bescheiden. Het aandeel van de burger in het gesprek en de aanwezigheid van de dissenter in de arena waar de maatschappelijke discussie werd gevoerd, zouden later echter van essentiële betekenis blijken voor de ontwikkeling van het inzicht dat voor de verbetering van de situatie fundamentele politieke en maatschappelijke veranderingen noodzakelijk waren.

De Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, die in 1777 als een onderdeel daarvan was opgericht, was een genootschap dat zich speciaal richtte op de opvijzeling van de welvaart in de Republiek. In datzelfde jaar 1777 wendt de Utrechtse aartspriester zich in een rondzendbrief tot de geestelijken in zijn district met de aanbeveling de Oeconomische Tak door het lidmaatschap steun te verlenen[36]. In die circulaire zet Berendtzen het doel

[36] RAU, Collectie Rijsenburg, nr. 385: *Circulaire van Henricus Berendtzen, aartspriester van Utrecht, aan de geestelijkheid in zijn district tot aanbeveling van de 'Oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen' 1777.*

en de werkwijze van het genootschap uiteen: door bevordering van de koophandel, door oprichting van fabrieken en werkplaatsen en door de ontwikkeling van nieuwe fabricage- en werkmethoden wil men de afhankelijkheid van invoer uit het buitenland verminderen en het probleem van werkloosheid en armoede aanpakken. Centraal in zijn betoog staat de overweging dat het niet aangaat dat inwoners van de Republiek wel in de voordelen van de activiteiten van de Oeconomische Tak delen maar niet in de kosten daarvan. Ieder dient naar vermogen bij te dragen en, aangezien de minimumbijdrage slechts twee dukaten per jaar bedraagt, zal dat voor velen ook mogelijk zijn. Bovendien is er nu een manier waarop iedereen, van welke religie ook, aan de bloei der vaderlandse welvaart kan bijdragen, en het is passend van die gelegenheid gebruik te maken. 'Ik heb het derhalven van mynen pligt geägt, om niet alleen voor myn persoon deel te neemen in deze Oeconomischen Tak der Hollandsche Maatschappy der Wetenschappen, en 'er anderen op 't allersterkste toe te raaden maar heb boven dien my gaern willen belasten, om U Eerw. nevens alle andere Priesters van dit District, het zelve op 't hartelykste te recommandeeren, vertrouwende dat U Eerw. nevens my gaern zal medewerken om zo een heilzaam stuk te bevorderen, met niet alleen zelve daar in deel te neemen, maar ook anderen van uw Gemeente op 't sterkste, daar toe aan te moedigen'[37]. Pleitte Berendtzen in een eerdere publikatie al voor de erkenning van de katholieken als volwaardigen staatsburgers, in deze circulaire gaat hij een stap verder. Wanneer de katholieken pretenderen betrouwbare onderdanen en goede burgers te zijn, dienen zij ook de daaraan verbonden verplichtingen te aanvaarden: zij dienen dan naar vermogen bij te dragen aan de welvaart, de kracht en het aanzien van het algemene vaderland. De aartspriester is dus niet blijven staan bij de enkele acceptatie van zijn geloofsgenoten in het burgerlijk bestel, hij spoort die gelovigen aan ook tot integratie als verantwoordelijke burgers in de samenleving. Voor de enthousiaste inzet waarmee Berendtzen dit middel tot burgerlijke emancipatie en integratie aan zijn geestelijken en leken-gelovigen heeft aangereikt valt het te betreuren dat de Oeconomische Tak, mede door de ingebouwde belangentegenstellingen tussen de gewesten en tussen regenten en burgergroeperingen, maar zo kort in volle bloei stond[38]. Van de 3000 leden in 1778 waren er in 1795 nog maar een paar honderd over. Niettemin lijdt het geen twijfel dat het betoog van de aartspriester de patriotten van zijn dagen in hoge mate heeft aangesproken. Ook nu weer konden zij zich in de terminologie en in de achterliggende ideologie herkennen.

Na het overlijden van Maria Theresia in 1780 was de politiek van haar opvolger Jozef II erop gericht een einde te maken aan de aanwezigheid van de Republiek in de Zuidelijke Nederlanden. In november 1781 bezette hij zonder slag of stoot de barrièrevestingen en daarna eiste hij de heropening van de sedert 1585 door de Republiek gesloten Schelde. Overtuigd van de geringe militaire kracht van de Republiek zette hij twee jaar later die eis kracht bij door de verdrijving van de staatse troepen uit een drietal versterkingen bij Sluis. In de Republiek, waar een verdere opmars van de Oostenrijkse troepen gevreesd werd, leidde dit tot paniekstemming. Vrijwel alle gewestelijke staten riepen op tot mobilisering van de weerbare mannen ten plattelande, om bij een mogelijke doorbraak van vij-

[37] Idem, 7.
[38] Mijnhardt, 'Het Nut en de genootschapsbeweging', 196.

andelijke legers aan de grenzen de binnenlandse verdediging te verzekeren. Dit was volkswapening in de geest der patriotten die de oproep van Joan Derk van der Capellen 'Wapent Ulieden' in hun exercitiegenootschappen en vrijkorpsen geestdriftig gestalte gaven. Het enthousiasme van de meeste boeren was evenwel belangrijk minder: zij waren van oordeel dat het voldoende was voor de verdediging belasting te betalen en zij voelden er weinig voor zich ook nog voor het land te laten doodschieten[39]. Deze houding strookte allerminst met de opvattingen van burgerplicht zoals die bij de patriotten leefden en die blijkbaar ook de Utrechtse aartspriester huldigde. Over het algemeen beijverden de katholieke geestelijken zich hun gemeenteleden tot deelname aan de praktische wapenoefening op te wekken en zij werden daarvoor in de patriotse pers uitbundig geprezen.

Op 17 december 1784 vaardigde Berendtzen een *Circulaire Brief* uit aan de pastoors in het kerkdistrict Utrecht, waarin hij hen opriep hun gemeenteleden aan te sporen tot oefening in de wapenhandel. Ook deze publikatie verscheen bij Cornelis Kribber[40]. In deze rondzendbrief prijst de aartspriester het wijs en vaderlijk besluit van de Staten het volk te wapenen tegen de legers van de keizer, die al maanden in gereedheid worden gebracht om het land binnen te marcheren. Het zijn barbaren, Croaten, Pandoeren, Ulaanen en Hoezaren, moordenaars van professie en vrouwenschenners uit genoegen. Laat de verdediging niet over aan alleen de soldaten van de Staten; iedere inwoner is verplicht goed en bloed veil te hebben voor de verdediging van het 'Gemene Land' en in het bijzonder ter verdediging van vrouw, kinderen en mede-ingezetenen. Wie onwillig staat tegenover de hoge noodzaak van de wapenhandel, gedraagt zich als een doodzieke die het enig middel dat hem kan genezen weigert in te nemen. 'Dat U Eerw. niet ophoud van hen aantemoedigen tot de Wapenoeffening; aldus zal U Eerw. hen goed doen zelfs tegen hunnen dank en teffens hen doen volbrengen hunne verplichtingen, die ze hebben tot hunne Hooge Overigheden, tot hun zelven en tot hunnen medemensch.'

Dit was een opvatting en een taal die de patriotten konden waarderen. De *Post van den Neder-Rhijn,* spreekbuis van de patriotse voorman Pieter 't Hoen, reageerde met de meeste instemming op de aanbeveling van de aartspriester. 'Met het uiterste genoegen hebben wy gezien, dat de braave eerwaardige Grysaard, den Heer Berendtzen, pastoor te Maarssen, als het hoofd der hem onderhorige Geestelyken, dezelven door eenen circulairen brief, op de ernstigste wyze aanbeveelt, om hunne gemeentens ten platte lande tot de oefening der wapenen aantesporen, en dus aan het heilzaam oogmerk van den Souverain te voldoen. Het Vaderland heeft aan hem en zyne medeyveraars voor de behoudenis onzer onschatbare Vryheid, de grootste verpligting; hoogstwenschelyk is het, dat alle braave Geestelyken, van alle gezintens, het spoor van deezen zeer eerwaardigen Vryheidsvriend drukken!'[41].

De volkswapening ten plattelande, bevorderd en opgelegd van regeringszijde onder de dreiging van een Oostenrijkse inval, sloot aan bij het streven van de

[39] Van der Heijden, *Dageraad,* 67.

[40] RAU, Collectie Rijsenburg, nr. 386: *Circulaire Brief aan de Roomsch Catholijke Pastoors in de Provincie en District van Utrecht ten Platte Lande, om hunne respective Gemeentens aantemoedigen tot de Oeffening in den Wapenhandel. Door H. Berendtzen, Aartspriester en Pastoor te Maarssen. Te Utrecht, bij Cornelis Kribber, Boekverkooper agter het Stadhuys,* 1784.

[41] *De Post van den Neder-Rhijn,* VI, nr. 292, 1227.

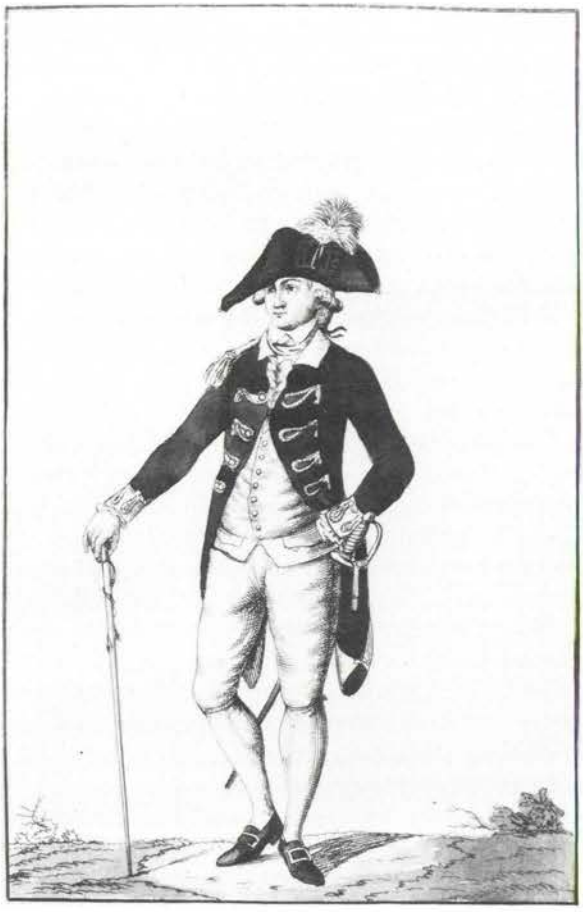

Het uniform van een schutter van het Utrechtse exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate.
Gravure zonder naam (eind 18e eeuw).
RAU, Atlas Coenen van 's-Gravensloot 9-93-3.

patriotten naar volkswapening dat in de praktijk tot uitdrukking kwam in de schutterijen, exercitiegenootschappen en vrijkorpsen. Veel katholieken, geestelijken zowel als leken, schaarden zich ook openlijk achter de patriotse idealen van deze corporaties. Zo genoot het exercitiegenootschap van de Utrechtse patriotten Pro Patria et Libertate de actieve belangstelling van de plaatselijke katholieke geestelijkheid. Een in het jaar 1784 gepubliceerde ledenlijst van Pro Patria onderscheidt de categorieën officieren, gewone, honoraire en contribuerende leden[42]. In de laatstgenoemde categorie, sympathisanten die maandelijks een contributie betaalden gelijk aan die van de gewone exercerende leden, treft men de namen aan van een aantal Utrechtse pastoors. Het gaat om Ad. van Tellegen (Jerusalemsteeg), J. Hansen (Walsteeg), J. Grootenhuys (Achtertwijnstraat), A. Idama (Onder de Linden), F. A. Wils (Dorstige Hartsteeg) en L. van den Heuvel, kapelaan in de Walsteeg; verder A. Werkhoven, pastoor van de Cleresie in de statie Buiten de Weerd, en A. Noey, pastoor te Jutfaas.

[42] GAU, Bibliotheek, XX B 204: *Naamen der tegenwoordige Leden van het Genootschap tot beoeffening en aanmoediging van den Burger-Wapenhandel onder de Zinspreuk Pro Patria et Libertate te Utrecht. Voor den Jaare 1884.*

Ook van buiten de provincie Utrecht zijn voorbeelden aan te halen van katholieken en meer speciaal van katholieke geestelijken die bij de volkswapening, de exercitiegenootschappen en bij de patriottenbeweging als zodanig waren betrokken. De patriotse pers van die dagen schreef daarover met grote regelmaat en in diverse toonaarden door nu eens tot politieke bewustwording en participatie op te roepen[43], dan weer door gebeurtenissen en publikaties die van zo'n betrokkenheid blijk gaven met instemming te vermelden en er dieper op in te gaan. De *Post van den Neder-Rhijn* suggereerde dat zo goed als 'alle braave Geestelijken op het zelve Vaderlandsche aanbeeld slaan; dat thans zoo veel als ooit Roomschgezinden met ons voor Vaderland en Vrijheid ijveren'[44]. En de Amsterdamse pastoor Johan Cramer zou een tiental jaren later, in 1794, aan de prefekt van de Congregatio de Propaganda Fide, kardinaal Antonelli, verklaren dat het in deze tijd nauwelijks mogelijk was goed katholiek te zijn zonder de patriotse partij aan te hangen[45]. Inderdaad was de situatie zo dat de katholieken in de verwezenlijking van de maatschappijke en politieke idealen der patriotten de enige reële mogelijkheid hadden hun verlangens naar grotere vrijheid voor kerkelijke organisatie en religiebeleving binnen afzienbare tijd gehonoreerd te krijgen. In die zin waren zij op het succes van de patriottenbeweging aangewezen. Voor velen onder hen zullen de politieke aspecten van het programma der patriotten minder zwaar hebben gewogen dan de maatschappelijke mogelijkheden die de verwezenlijking van dat programma voor hen inhield. De Amsterdamse aartspriester Ten Hulscher zou er later van zeggen dat zij door 'zugt voor meerder vryheid in hunnen Godsdienst' gedreven werden[46]. Wellicht is menigeen zich in de praktijk van alledag van een verstrengeling van politieke en religieus-maatschappelijke aspecten niet of nauwelijks bewust geweest en kwam een afweging van die aspecten tegen elkaar dan ook niet aan de orde.

Een voorbeeld van hoe men maatschappelijke verlangens aan politieke mogelijkheden verbond, vindt men in het rekest van de plaatselijke pastoors aan de Utrechtse vroedschap van 1784.

Op grond van het regeringsreglement dat in 1674 bij het herstel van de stadhouderlijke macht was ingevoerd, kon de stadhouder een vrijwel onbeperkte invloed uitoefenen op de samenstelling van de Utrechtse Staten en de stedelijke vroedschappen. Het verzet tegen deze stadhouderlijke overmacht had regenten en burgerpatriotten bijeengehouden in een politiek verbond waarbij beide partijen voordeel voor de eigen groepering behaalden. In het begin van 1784 was het tot een formele breuk gekomen tussen de stad Utrecht en Willem V en moest de dringende vraag aan de orde komen hoe de machtsverhoudingen nu verder dienden te worden geregeld. Daarover waren regenten en burgerpatriotten het veel minder eens dan over hun gezamenlijke afkeer van de overheersende macht van de stadhouder. Hun verbond viel uiteen en de voormalige bondgenoten werden partijen tegenover elkaar[47]. Het voornaamste punt waarover

[43] Illustratief is het gedicht 'Aan de Nederlandsche Roomschgezinde Landslieden', *De Post van den Neder-Rhijn*, VI, nr. 300, 1250-1252.
[44] *Post van den Neder-Rhijn*, VI, nr. 292, 1187.
[45] *AAU*, XXXVI (1920) 324-327.
[46] Zie noot 1.
[47] I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950) 179-236.

zij het oneens waren, gold de opstelling van een nieuw regeringsreglement waarin de spelregels voor benoemingsprocedures en invloed op het bestuur dienden te worden vastgelegd. In een poging de daarover gerezen discussie in overzichtelijke banen te leiden, besloot de vroedschap op 13 april 1784 iedere burger en inwoner in de gelegenheid te stellen zijn wettige bezwaren tegen het regeringsreglement van 1674 en voorstellen tot verandering daarvan binnen een termijn van vijf weken in te dienen. De vroedschap ontving op 21 en 22 mei een twaalftal bezwaarschriften die de partijen echter niet dichter bij elkaar brachten, maar integendeel tot verdere verwijdering aanleiding gaven[48]. Bij deze twaalf bezwaarschriften die in het Utrechtse gemeente-archief bewaard zijn gebleven, bevindt zich een stuk dat werd ingediend door de Utrechtse r.k. pastoors en armmeesters[49].

De opstellers beginnen met zich nadrukkelijk te distantiëren van elke politieke intentie 'als zulks aan staatkundigen overlaatende'. Herinnerend aan het goede vaderlanderschap der roomsgezinden waarvan de historie zoveel bewijzen draagt, beroepen zij zich op hun inspanningen ten gunste van de oefening in de wapenhandel en hun zorg voor een voortdurend stil gedrag hunner geloofsgenoten. In die sfeer van bescheidenheid en onderdanigheid leggen zij de vroedschap een vijftal wensen voor, gericht op een grotere maatschappelijke gelijkheid voor de roomsgezinden en meer vrijheid in de uitoefening van hun godsdienst. Voorop gaat de wens één of meer armenscholen en zo mogelijk ook een school voor meer gegoeden te mogen oprichten. De tweede wens betreft een ruimere juridische armslag voor katholieke weduwen en volwassen ongehuwde vrouwen door hun toe te staan zowel bij leven als bij testament zelf het beheer over hun financieel vermogen te voeren. Voorts vragen de indieners van het rekest om soepeler toepassing van de regels voor gemengde huwelijken, zoals gedwongen oversluiting van het huwelijk, overdopen van kinderen en gedwongen opvoeding in de protestantse leer. Vervolgens pleit men voor de mogelijkheid van bijstand door een rooms-katholieke geestelijke in gevangenissen, proveniershuizen en 'aan den ter dood gecondemneerde (in stilte) te verrigten'. De vierde wens houdt in dat het de roomsgezinden 'geoorloft zij om met goedvinding van Heeren regenten in proveniershuizen, ongehinderd zijnde in hunne geloofsbegrippen, hunne kost te koopen of gratis te worden geaccepteerd'. Als laatste wens dringt men omzichtig aan op een gunstige beslissing in alle nog lopende kwesties over benoeming van katholieken in openbare ambten[50]. Met nadruk wordt erop gewezen dat het enkel gaat om zulke ambten die 'geen staats- stadt- of kerkbediening raaken' en die door katholieken dan ook 'zonder aanstoot' kunnen worden bediend. Aan het slot van het rekest nemen de opstellers nogmaals afstand van iedere revolutionaire aspiratie met de verzekering dat noch zij noch degenen die zij vertegenwoordigen 'eenig ander oogmerk hebben als voor zoo ver zulks met onze welgefundeerde regeeringsconstitutie kan worden over een gebragt'. Behalve de Utrechtse aartspriester Berendtzen

[48] A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel, 1966) 91-102.

[49] GAU, Stad, II, nr. 79-5: Ingeleverde bezwaren door de burgerij krachtens de publicatie van de vroedschap d.d. 17 april 1784.

[50] In december 1783 had de Utrechtse vroedschap besloten de zogeheten lagere ambten voor alle christelijke gezindten open te stellen; bij die gelegenheid was de katholieke Jan de Schoenlapper benoemd tot stadsklepperman.

hebben de zeven toen in de stad fungerende rooms-katholieke pastoors en vijf armmeesters het verzoekschrift ondertekend.
Ook in andere steden in de Republiek kregen de katholieken in en rond 1784 gelegenheid hun wensen kenbaar te maken, maar overal waar zij van die gelegenheid gebruik maakten, bleven hun wensen bescheiden en van echt politieke eisen was nergens sprake[51]. Verwonderlijk is dat allerminst: wanneer al de katholieken de eerste stappen durfden zetten op de weg naar volledige pariteit, gebeurde dat onder aanmoediging en protectie van een vernieuwingsbeweging die zelf nog maar pas de politieke arena had betreden en het stond nog te bezien in hoeverre die beweging blijvend succes zou behalen. Het gevaar zich te compromitteren was niet denkbeeldig. Bovendien stond de hoogste kerkelijke leiding niet onverdeeld sympathiek tegenover de ontwikkelingen in de Republiek. Nog maar een halfjaar geleden had de Brusselse nuntius Ignazio Busca een exemplaar van *Le Politique Hollandais* naar de kardinaal-staatssecretaris te Rome gestuurd met de kanttekening dat het de kardinaal en de paus deugd zou doen te zien hoe goed het de katholieken in dit protestantse land ging dank zij de geest van tolerantie. De nuntius ontving daarop het ontnuchterende antwoord dat de paus niet zo enthousiast was over het geschrijf in dat blad. Weliswaar kregen de katholieken in Holland meer vrijheid maar dat was de vrucht van beginselen die in feite misvattingen waren en onaanvaardbaar, zoals de gelijkberechtiging van alle godsdiensten en de redelijkheid van tolerantie[52]!
Maar afgezien van deze bescheiden opstelling houdt het rekest der Utrechtse pastoors elementen in die nadere aandacht verdienen. De eerste wens die zij naar voren brachten gold de mogelijkheid tot het oprichten van scholen, speciaal voor de arme jeugd. Zij verklaarden tot die wens te zijn gekomen 'uit aanmerking dat bij gebrek van nodig onderwijz in het leezen schrijven en reekenen, de arme kinderen van den roomschen godsdienst nimmer in staat kunnen worden gesteld, om eenig ambagt kunst of weetenschap met succes te expereeren, en dus meestal ten laste zijn en blijven van den armen, zonder eenig nut aan de maatschappije te kunnen toebrengen'. Deze 'aanmerking' sluit geheel aan bij de opvattingen en idealen die kenmerkend waren voor de verlichte kringen waar men onderwijs, opvoeding, verhoging van de welvaart, nuttigheid voor de samenleving hoog in het vaandel schreef en nauw met elkaar verbonden achtte. Het waren dezelfde overwegingen die Jan Nieuwenhuyzen, als doopsgezind vermaner eveneens een dissenter, in 1784 deden besluiten tot de oprichting van de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, die tot vandaag de dag het volksonderwijs als haar taak is blijven zien[53].
Evenals eerder in zijn aanbeveling van de Oeconomische Tak toont Berendtzen zich in het rekest van de Utrechtse pastoors, nu samen met zijn medewerkers, een man van zijn tijd, wellicht de voorkeur gevend aan een wat voorzichtige koers, maar op de hoogte van en geïnspireerd door idealen van Verlichting en progressiviteit.

[51] Polman, *Katholiek Nederland*, II, 195; Van der Heijden, *Dageraad*, 57.
[52] Polman, *Katholiek Nederland*, II, 198.
[53] *Om het algemeen volksgeluk*, 9.

Het kerend tij van de Restauratie

Katholieken die hun streven naar burgerlijke emancipatie hadden verbonden aan een succesvolle doorbraak van de patriottenbeweging, hadden alle reden de toekomst somber in te zien toen de prinsgezinden in 1787 onder dekking van buitenlandse militaire interventie de macht teruggrepen. Een ogenblik leek het erop dat de positieverbeteringen die zij in de voorafgaande jaren hadden verworven, zoals de afschaffing van de recognitiegelden, de benoembaarheid in lagere ambten, de versoepeling van bepalingen omtrent kerkenbouw, in één slag ongedaan zouden worden gemaakt. Vertegenwoordigers van de predominante hervormde kerk, die zich steeds gekant hadden tegen de tolerante opstelling der regenten, maakten van de Oranjerestauratie gebruik om te trachten het geleden terreinverlies te herwinnen. Een voorstel van de afvaardiging van Schoonhoven in de Staten van Holland tot herroeping van alle resoluties die tijdens de periode der democratische overheersing genomen waren contrarie de oude beginselen haalde het echter niet[54]. Al vond deze antikatholieke stroming geen absolute bijval in de kringen der magistraten en evenmin bij de stadhouder zelf, dit kon niet verhinderen dat de katholieken overal waar zij het tot een bestuurlijke functie hadden gebracht, moesten terugtreden en dat zij in heel wat gevallen materiële overlast ondervonden. Dit laatste heeft zich in de stad Utrecht, toch een bolwerk van patriotse revolutionaire activiteit, vergeleken met elders in opvallend geringe mate voorgedaan. Een enkele, op zichzelf niet eens absoluut overtuigende verwijzing naar iets als een plundering geeft de pastoor van de statie in de Jerusalemsteeg, Adolf Tellegen, wanneer hij in een verantwoording over zijn beheer van de kerkinventaris in 1793 vermeldt dat in 1787 uit zijn kerk drie 'stukken' en al het zilver werden gestolen, daaraan toevoegend: ' 't is genoeg bekend bij wat gelegendheid'[55].

Van diverse steden elders in het land is het bekend dat de restauratie er gepaard ging met kerksluitingen, ontzetting uit de burgerrechten en molestaties van personen en eigendommen[56], en wel in die mate dat de kardinaal-staatssecretaris Boncampagni er aanleiding in zag zich op 13 oktober 1787 tot de Brusselse nuntius Antonio Zondadari te wenden met de raad, een beroep te doen op de hertog van Brunswijk, de commandant van het Pruisische leger, ten einde het lot te verzachten van katholieken die te lijden hadden onder het herstel van Oranje[57]. Dat het er in het toch zo revolutionaire Utrecht in dit opzicht zo gematigd aan toe ging, vindt wellicht verklaring in het feit dat het aandeel van de katholieken in de patriottenbeweging hier als relatief bescheiden moet worden gekenmerkt. Dat spreekt te meer wanneer men vergelijkingen maakt met andere plaatsen en men bovendien in aanmerking neemt dat de katholieken in Utrecht met 30% van de bevolking een zeer grote minderheid vormden. Onder de echte voormannen van de lokale democratische beweging kwamen ze evenwel niet voor. Van de zestien gecommitteerden uit de schutterscompagnieën die in 1786 werden gekozen om de acceptatie van een nieuw stedelijk regeringsreg-

[54] W. P. C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der republiek,* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1892-1894) II, 268.

[55] *Kerkelyke bibliotheek voornamelyk voor de Roomsch-Catholyken in Nederland* (Amsterdam-Grave, 1794-1795) Nieuws, II, 137; De Meijer, 'Rumoer in de Herenstraat', 294.

[56] Van der Heijden, *Dageraad,* 77 vlg.

[57] *Romeinse bescheiden,* II, nr. 360.

OP DEN

PROFESSORAALE KRYGSMAN.

Tweezints beſchouwt men my, in kleeding en in leven;
Regts ben'k een Predikant, maar die Gods Kerk doe beven,
Door 't nieuwerwetſche licht te preken, tegen reen,
En (*) Urzyns woordenſchat met voeten te vertreên;

*** *** ***

Links Batons Zoon, maar die, in Vryheyd ſchyn, 's Lands regten
En 't vast geſlooten (†) woord, verwerp en durft bevegten,
'k Spoor groot en kleen ten kryg, breek dus des Eendragtsband,
Strekk' ik dan niet met regt, en Staat en Kerk ten ſchand'?

(*) *Catechismus.* (†) *De Unie van Utrecht.*

'Op den professoralen krijgsman'. Spotprent op de hoogleraar Van Hamelsveld, één van de weinige patriotse docenten aan de Utrechtse hogeschool. De exercitielust van de patriotten vormde een dankbaar doelwit voor hun tegenstanders.
Gravure zonder naam, (eind 18e eeuw).
RAU, Atlas Coenen van 's-Gravensloot 9-89.

lement te verzekeren, waren alleen Pieter Haanebrink en Johan Kreylkamp katholiek[58]. Hun optreden toonde aan dat ook in Utrecht katholieken als vertegenwoordigers van het volk konden optreden, maar hun echte invloed reikte niet ver. Het nieuwe regeringsreglement van 1786 reserveerde de plaatsen in de vroedschap uitdrukkelijk voor belijders van de 'waare Gereformeerde Christe-

[58] Van Hulzen, *Patriottentijd,* 214. Onder de overige veertien gecommitteerden bevond zich één arminiaan en één mennist.

lijke Religie' en hield dus in dit opzicht geen rekening met mogelijke aspiraties van dissenters. Ook de eedsformule, uitgesproken bij de plechtige beëdiging van de Neuderaden op 28 augustus 1786, toch een hoogtepunt in de Utrechtse revolutionaire beweging, legde zeer nadrukkelijk het accent op het streven bij alle verandering de predominante kerk in haar bevoorrechte positie te handhaven[59]. Eerder heeft Vijlbrief er de aandacht op gevestigd dat de Utrechtse patriottenbeweging de neiging had de bevoorrechte officiële kerk haar plaats te doen behouden[60]. Naar zijn mening heeft de grote omvang van de katholieke minderheid daarmee te maken gehad: de protestanten zouden bang zijn geweest door de dissenters te worden overvleugeld. Daarbij kwam dan nog de grote invloed van de Utrechtse universiteit, vanouds een bolwerk van Dordtse orthodoxie. Het aandeel van de academische kringen in de patriottenbeweging was verhoudingsgewijs van beperkte omvang. Van de twintig hoogleraren, rond de jaren 1780 in functie, waren er maar twee de patriottenbeweging toegedaan en van die twee had Van Hamelsveld zijn aanstelling nog rechtstreeks aan de patriotten te danken[61]. Inmiddels was de vreugde onder Utrechtse protestanten om de herstelde orde er niet minder om: in diverse kerken werden dankdiensten gehouden waarbij psalm 118 uitdrukking gaf aan de blijdschap om de onbloedige afloop van wat zich zo dreigend had laten aanzien[62]:

> Dit werk is door Gods Alvermogen
> Door 's Heeren hand alleen geschied.
> Het is een wonder in onze oogen,
> Wij zien het, maar doorgronden 't niet.

Dezelfde psalm en hetzelfde vers zouden binnen tien jaren opnieuw worden aangeheven, in dankstonden bij de omwenteling van 1795; bij die gelegenheid zouden ook de katholieken, en vooral zij, ermee instemmen.
Al spoedig na de Oranjestorm die de restauratie van 1787 had begeleid en na de uittocht van de meest gecompromitteerde patriotten kreeg de traditionele realistische regentenopvatting over het nut en de noodzaak van tolerantie weer kansen. Dit was vooral te danken aan de nieuwbenoemde Hollandse raadpensionaris Laurens Pieter van de Spiegel die de gevaren van een exodus van de meest principiële en meest ondernemende patriotten doorzag en daarom pleitte voor een amnestieregeling zonder beperkingen. De stadhouder en diens gemalin stonden echter op een radicale zuivering van alle bestuurscolleges en wisten die eis door te drijven[63]. Tegelijk groeide echter het inzicht dat de herstelde maar zwakke regering alleen maar aan kracht kon winnen door de katholieken en andere dissenters, van wier politieke stellingname in een crisissituatie, zoals de ervaring had geleerd, zoveel kon afhangen, voor zich te winnen. Het stelsel der recognitiegelden bleef afgeschaft maar met betrekking tot de geestelijken die al te duidelijk van hun patriotse sympathieën hadden blijk gegeven, diende orde op zaken te worden gesteld. Het Hof van Holland adviseerde daartoe van

[59] *Idem*, 230.
[60] Vijlbrief, *Anti-aristocratie*, 154 vlg.
[61] Van Hulzen, *Patriottentijd*, 160; Vijlbrief, *Anti-aristocratie*, 157.
[62] Van Hulzen, *Patriottentijd*, 298.
[63] L. J. Rogier, *Eenheid en scheiding* (Utrecht, 1968) 216.

ANTONIUS FELIX
EX MARCHIONIBUS
DEI ET APOSTOLICÆ
ARCHIEPISCOPUS
ABBAS COMMENDATARIUS S. ANTHIMI,
PONTIFICIO SOLIO ASSISTENS, ET
APOSTOL. IN BELGIO, AC BURGUNDIÆ
LEGATI

ZONDADARI
S. QUIRICI
SEDIS GRATIA
ADANENSIS
SS. D.N. PAPÆ PRÆLATUS DOMESTICUS,
EJUSDEM SANCTITATIS SUÆ ET S. SEDIS
COMITATU CUM FACULTATIBUS
A LATERE

NUNTIUS APOSTOLICUS.

MISSIONUM MAGNÆ BRITTANIÆ SUPERIOR, ET AD REGIMEN MISSIONUM HOLLANDIÆ
AB EODEM SS. DOMINO SPECIALITER DEPUTATUS.

Met dit schrijven kreeg aartspriester Berendtzen in 1787 toestemming van de nuntius A. F. Zondadari om meerdere missen op één dag te lezen.
RAU, archieven van de aartspriesters van de Hollandse zending, 1141.

amnestie uit te zonderen 'alle zoodanige predikanten en geestelijken ... van welke gezindte ook ... welk hunnen invloed op derzelver gemeente misbruikt hebben, door zich te beijveren dezelve van de gevestigde constitutie en het huis van Oranje afkerig te maken en op te wekken, om ter verandering van de constitutie mede te werken'. Uiteindelijk viel de definitieve regeling die 15 februari 1788 voor Holland van kracht werd en spoedig daarna in andere gewesten werd overgenomen, veel milder uit en bleven van amnestie alleen uitgesloten die geestelijken 'welke als exercerende leden van genootschappen voor wapenhandel zijn uitgetrokken, of welke bij feitelijke remotie van wettige regenten in persoon hebben geadsisteerd[64]'. Voor de katholieke clerus in de Republiek betekende de toepassing van deze clausule in de praktijk dat de toelatingsprocedures bij benoemingen in een kerkelijke functie werden verscherpt en dat hier en daar de aanstelling tot pastoor of de handhaving in die functie door de burgerlijke overheid werd geweigerd.
Ook Berendtzen zag zich in zijn Utrechtse district geconfronteerd met moeilijkheden rondom pastoors. Waarschijnlijk doelde de nuntius Zondadari daarop toen hij in zijn brief van 31 december 1787 aan de kardinaal-prefect van de Propaganda Fide schreef: 'Een paar dagen geleden kreeg ik bericht dat de Utrechtse magistraat twee pastoors uit die provincie heeft gesuspendeerd; ik kreeg daar geen verdere toelichting bij, maar de verklaring zal wel zijn dat ze worden herkend als begunstigers van de Patriotten. Wanneer ze er niet in slagen zich te rechtvaardigen, zal ik ze ter handhaving van de rust moeten overplaatsen[65].'
Van de twee gevallen waarmee Berendtzen te maken kreeg, had het eerste be-

[64] Van der Heijden, *Dageraad,* 84.
[65] *Romeinse bescheiden,* II nr. 643.

trekking op de weigering door burgemeesteren van de stad Utrecht van Theodorus Mulder als pastoor aan de Catharijnesteeg, waarvoor hij begin 1788 door de kerkelijke overheid was voorgedragen. Het stadsbestuur gaf de voorkeur aan een eigen kandidaat in de persoon van Johan Dadelbeek die noch door de aartspriester noch door de nuntius voor deze post was voorgesteld. Dat het daarbij ging om een politieke kwestie, de patriotse gezindheid van Mulder, wordt duidelijk uit de memorie waarin argumenten te zijner verdediging werden aangedragen[66]. De memorie, zoals men er vandaag de dag kennis van kan nemen, is een afschrift en vermeldt geen ondertekenaar(s). Zowel uit de keuze van de argumenten als uit de betoogtrant spreekt echter duidelijk de directe betrokkenheid van de aartspriester en het ligt ook voor de hand dat hij als de hoogste kerkelijke functionaris ter plaatse de eerste aangewezene was om het voor zijn eigen kandidaat op te nemen. Ofschoon de politieke implicaties van de zaak pas in de tweede helft van de memorie aan de orde komen, is het van belang hier ook aan de eerste helft aandacht te schenken omdat juist daarin een duidelijke aanwijzing kan worden gevonden voor de directe betrokkenheid van Berendtzen. Na enige quasi-terloops gemaakte opmerkingen die op de formele aspecten van de zaak betrekking hebben, wordt een meer fundamentele kwestie aangesneden. Aan heren burgemeesteren komt het recht toe, de door de protestantse en katholieke kerkelijke overheid genomineerde of beroepen bedienaren toe te laten of te weigeren. In het geval van Dadelbeek, die door burgemeesteren is voorgedragen en eventueel door burgemeesteren zal worden toegelaten, doet zich de situatie voor dat de burgerlijke overheid dan zowel de nominatie als de approbatie in handen zou hebben. Daartegen verzet zich de leer van het 'Roomsch Geloov' dat geen aanstelling wettig is dan die door de wettige kerkelijke overheid is geschied. Rechtzinnig katholieke gelovigen zouden een aldus onwettig aangestelde nooit mogen accepteren en zij zouden eerder verplicht zijn 'hunne Haven en Goederen te verlaten, als zig te laten bedienen door een Priester die door een andere als deze Deur is ingegaan'. Hier wordt duidelijk gezinspeeld op de praktijk van de bisschoppelijke Cleresie die in de persoon van Berendtzen een nimmer aflatend bestrijder had gevonden. Ook nu kan hij geen weerstand bieden aan de gelegenheid, de Utrechtse kerk in discrediet te brengen door er als waarschuwend voorbeeld naar te verwijzen. Hij gaat zelfs nog een stap verder en gebruikt als argument eenzelfde beschuldiging als weleer door de Cleresie tegen de rooms-orthodoxe clerus werd ingebracht[67]: 'Hoe kunnen ... wereldse Overheden staat maken op de Getrouwheyd en gehoorzaamheyd van zodanige Geestelijken, die ontrouw en ongehoorzaam aan hunnen Godsdienst en Geestelijke overheden zijn?'

Meer echter dan deze inleidende overwegingen interesseert ons het kernpunt van de kwestie, de politieke achtergrond van Mulder, waarin de magistraat blijkbaar voldoende aanleiding had gevonden om hem zijn aanstelling te weigeren. De memorie laat ons daarover niet in het ongewisse: 'Mulder is een patriot geweest', maar een die het goed meende met zijn vaderland, die zijn gemeenteleden steeds de plicht tot gehoorzaamheid aan de wereldlijke overheden heeft

[66] GAU, Stad, II, nr. 613: Memorie over de weigering van Burgemeesteren en Oudburgemeesteren tot admissie van den als patriot bekenden Theod. Mulder als pastoor in de Catharijnesteeg, 1788.

[67] De beschuldiging als zouden roomse priesters geen betrouwbare onderdanen zijn.

voorgehouden, hen vermaand heeft zich stil en vreedzaam te gedragen en hen leerde bidden dat de erfstadhouder, de Staten en magistraten en het volk van Nederland mocht toekomen waarop zij recht hadden. 'Tot omkeering van de Constitutie des Lands en van deszelfs Regeering had hij nooit meegewerkt of zou zulks hebben willen doen.' In zijn standplaats Cabauw stond Mulder voor een moeilijke opgave: hij had er te maken met drie soorten parochianen: onderdanen van Holland, onderdanen van Utrecht en van het prinselijk domein. Hij kon zich nooit zo opstellen dat hij het ieder naar de zin maakte. Hij werd gehaat door prinsgezinden, maar dat waren domme lieden die de erfstadhouder aan de Republiek als souverein wilden opdringen. Hier appelleert de memorie aan het beginsel van de souvereiniteit der Staten, een appel dat bij heren regenten geredelijk weerklank kon vinden. Mulder werd echter ook gehaat door bepaalde heethoofdige patriotten 'omdat hij niet gek genoeg was zijn Oranje en geel gecouleurde bloemen uit zijne langs den Weg leggende Bloem-Thuyn te roijen, en niet naliet met zijne met Oranje couleur gevoejerde predikmuts in zijn bedieningen voor het aanzien der Patriotten bij aanhoudendheyd te verschijnen'. Mulder is in 1787 gevlucht, maar voor het geweld en niet voor het recht waarop hij thans juist een beroep doet. Hij valt volledig onder de amnestieregeling van Holland en Utrecht en wenst als geboren burger van Utrecht niet zonder verhoord te zijn door de burgervaderen te worden veroordeeld en geschandvlekt. Uiteindelijk veroordeelden burgemeesteren van Utrecht Mulder in zekere zin wel: zij volhardden in hun weigering maar zagen tegelijkertijd af van hun kandidaat Dadelbeek[68]. In die zin vonden partijen elkaar in een compromis. De statie in de Catharijnesteeg werd uiteindelijk vergeven aan Petrus Klutz, een 'prinskensman', tot dan pastoor in Hoogland. Mulder volgde hem daar op en stierf er in 1798[69].

Eerder dan in Utrecht waren na het Oranjeherstel in Amersfoort moeilijkheden ontstaan voor leden van de plaatselijke katholieke clerus in verband met betrokkenheid bij de politieke activiteiten der patriotten[70]. Volgens een besluit van de stedelijke magistraat, al op 8 oktober 1787 genomen, dienden alle roomsgezinde geestelijken die zich tot bediening der religie in de stad wilden vestigen, de raad vooraf om toestemming daartoe te vragen. Reeds in Amersfoort gevestigde geestelijken moesten binnen zes weken na de publikatie van het raadsbesluit verlof vragen voor de voortzetting van dat verblijf, welk verzoek verder jaarlijks diende te worden herhaald[71].

Samen met zijn kapelaan Johannes van Oostveen vroeg ook pastoor Joannes Henricus Berendtzen, broer van de aartspriester en sinds 1766 pastoor van de statie op 't Zand, verlenging van zijn verblijfsvergunning aan. In antwoord daarop werd hem te kennen gegeven dat de raad zijn verzoek tot nader overleg en advies in beraad hield en dat hij zich, hangende het onderzoek, van zijn priesterlijke bediening diende te onthouden. Kortom, pastoor Berendtzen was

[68] *AAU*, V (1878) 205.
[69] *AAU*, I (1875) 152.
[70] Zie voor de rol van de katholieken tijdens de patriottenbeweging in Amersfoort: C. A. van Kalveen, *De statie van de Kromme Elleboog te Amersfoort (1638-1963)*, ms. Gemeentearchief Amersfoort, 33-37.
[71] W. F. van Rootselaar, 'De parochie van den H. Franciscus Xaverius ('t Zand)', *AAU*, XIII (1885) 441.

door de burgerlijke overheid geschorst op verdenking van patriotse activiteiten. Enige vooraanstaande katholieke leken uit Amersfoort[72] richtten daarop een verzoekschrift tot de raad, waarin zij de betrokkenheid van Joannes Berendtzen bij de patriottenbeweging niet met zoveel woorden ontkenden, maar op clementie aandrongen. Het valt daarbij op dat in het verzoekschrift enkel wordt ontkend dat pastoor Berendtzen zich in de uitoefening van zijn priesterlijke functie aan patriotse activiteiten zou hebben schuldig gemaakt en dan nog slechts voorzover de supplianten daar kennis van droegen. Over de wijze waarop Berendtzen zich als burger zou hebben geuit of gedragen, wordt niet gerept. Niettemin heeft de Amersfoortse magistraat er genoegen mee genomen: in de ordinaris vergadering van de Raad van 3 december 1787 besloot het stadsbestuur, de eerder opgelegde schorsing op te heffen en Joannes Berendtzen toestemming tot verblijf en uitoefening van zijn bediening te verlenen tot 1 januari 1789. Voor de pastoor van 't Zand golden daardoor geen andere beperkingen meer dan voor zijn Amersfoortse confraters. In hoeverre de stadsregering van Amersfoort zich door het verzoekschrift tot clementie heeft laten overhalen, valt achteraf moeilijk vast te stellen. Wel lijkt het vermoeden gewettigd dat de betrokkenheid van Joannes Berendtzen bij de patriottenbeweging diepgaander is geweest dan de supplianten van 1787 suggereerden. Op 13 februari 1795 publiceerde het nieuwe Bataafse stadsbestuur een stuk waarin pastoor Berendtzen grote lof wordt toegezwaaid voor zijn patriotse gevoelens en ijver in 1785. De resolutie van 8 oktober 1787 werd ongedaan gemaakt. Er was geen reden geweest voor de schorsing van Berendtzen; de geestelijken, en vooral hij, waren goede vaderlanders, het vertrouwen van de regering waardig en zij werden daarom alsnog geëerd.

Er zijn geen aanwijzingen dat de aartspriester zich persoonlijk in de Amersfoortse kwestie heeft gemengd. Ongetwijfeld is hij en als naaste familielid van de betrokken pastoor en als zijn directe geestelijke chef ervan op de hoogte geweest. Het mag daarom wel uitgesloten worden geacht dat hij zijn invloed niet ten gunste van zijn broer en ondergeschikte zal hebben doen gelden. De veronderstelling dat men de bewijzen daarvoor opzettelijk heeft laten verdwijnen, is minder gezocht dan op het eerste gezicht lijkt: het geval zou namelijk niet op zichzelf staan. Het archief van de Utrechtse aartspriesters bevat voor de afzonderlijke staties in stad en provincie nagenoeg geen stukken uit de periode 1775-1795[73]. Ook voor de centrale bestuurspost van het aartspriesterschap zijn de lacunes groot en met name voor de periode dat Berendtzen in functie was zijn de gegevens schaars. De bewerkers van de inventaris verklaren deze manco's ten dele uit de omstandigheid dat niet alle aartspriesters het belang van een goede archivering inzagen[74]. Mogelijk heeft ook Berendtzen dit belang niet onderkend. Of hij ook opzettelijk stukken heeft laten verdwijnen kan zonder nadere aanwijzingen niet worden aangenomen. Van der Heijden stelt voor de patriottentijd zonder meer vast dat veel verloren is gegaan doordat men compromitterende stukken bewust vernietigde en verwijst daarbij naar 1787! Polman

[72] Het verzoekschrift werd ondertekend door W. F. van der Merwede van Muylwyck, Arnoldus Bor, Justus Hooft van Huysduynen, F. van Lillaar en Hendrik Gerard Bor.

[73] RAU, Aartspriesters van Utrecht: Correspondentie met de staties.

[74] H. L. Ph. Leeuwenberg en A. M. A. van Geloven, *Inventaris van de Archieven van de aartspriesters van de Hollandse Zending 1727-1863 (1867)* (Utrecht, 1982) 10.

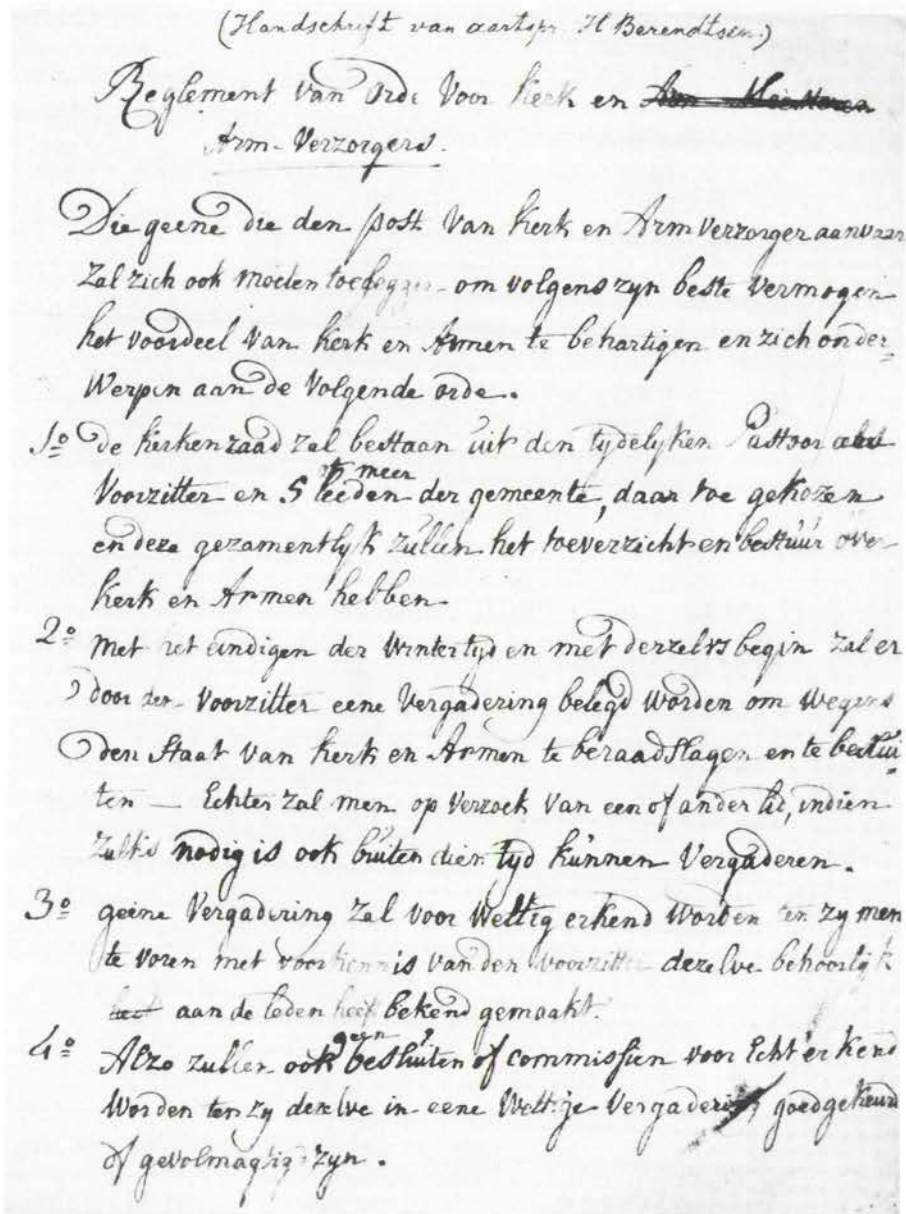

(Handschrift van aartspr. H. Berendtsen.)

Reglement van Orde voor Kerk en Arm-Verzorgers.

Die geene die den post van Kerk en Arm Verzorger aanvaard
Zal zich ook moeten toeleggen om volgens zyn beste Vermogen
het voordeel van kerk en Armen te behartigen en zich onder
Werpen aan de Volgende orde.

1° De kerkenraad zal bestaan uit den tydelyken Pastoor als
Voorzitter en 5 meer Leeden der gemeente, daar toe gekozen
en deze gezamentlyk zullen het toeverzicht en bestuur over
kerk en Armen hebben.

2° Met het eindigen der Winter tyd en met derzelfs begin zal er
door der Voorzitter eene Vergadering belegd worden om Wegens
den Staat van kerk en Armen te beraadslagen en te besluiten
— Echter zal men op Verzoek van een of ander lid, indien
zulks nodig is ook buiten dien tyd kunnen Vergaderen.

3° geene Vergadering zal voor Wettig erkend worden ten zy men
te voren met voorkennis van der Voorzitter derzelve behoorlyk
heeft aan de Leden heeft Bekend gemaakt.

4° Alzo zullen ook de besluiten of commissien voor Echt erkend
Worden ten zy derzelve in eene Wettige Vergadering goedgekeurd
of gevolmagtigd zyn.

Het handschrift van aartspriester Henricus Berendtzen.
RAU, archieven van de aartspriesters van de Hollandse zending, 1164.

sluit zich bij die mening aan[75]. Het is dan ook geenszins denkbeeldig dat Berendtzen de gegevens omtrent de moeilijkheden waarin zijn broer was verzeild en die ten nauwste met diens politieke handel en wandel samenhingen, welbewust heeft doen verdwijnen.

[75] Van der Heijden, *Dageraad,* 56; Polman, *Katholiek Nederland,* II, 203.

Veranderd uitzicht - veranderd inzicht

In de jaren 1787-1795, de periode tussen de patriotse revolutie en de Bataafse, publiceerde Berendtzen een drietal verhandelingen, die elk voor zich en met elkaar van belang zijn voor de beoordeling van zijn houding tegenover de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van zijn tijd. De eerste daarvan is in handschrift bewaard en draagt de datering 3 april 1792[76]. Het tijdschrift *De Kerkelyke Bibliotheek* van 1794 bevat een recensie van een geschrift dat in 1792 te Kortrijk werd gedrukt en dat, beoordeeld naar de titel en de inhoud van de recensie, identiek is aan het genoemde manuscript[77]. De verhandeling is gegoten in de vorm van een gefingeerde brief van een onbekende aan een eveneens onbekende, geschreven naar aanleiding van de afkondiging door de Staten-Generaal van een openbare dank-, vasten- en biddag zoals die al sedert de beginjaren van de Republiek regelmatig door de burgerlijke overheid werden uitgeschreven. Dit instituut van openbare bededagen onderstreepte nadrukkelijk de nauwe banden tussen de burgerlijke overheid en de officiële kerk. Uitgesproken tegen dit aspect kwam Berendtzen nu in verweer.
Hij richt zich niet tegen de intentie van Hunne Hoogmogenden om een algemene biddag uit te schrijven. Berendtzen is misnoegd over het feit dat naast de hervormde kerk niet ook de rooms-katholieke in de aankondiging werd betrokken. Aangezien alle ingezetenen hun deel hebben in de zegeningen van de allerhoogste, aangezien ook 'alle zonden en overtreedingen van een iegelyk der Ingezetenen kunnen mede werken om Gods gramschap te verwekken', aangezien verder iedere ingezetene belang heeft in Gods zegen over het gemene land, 'zo vinde ik 't allerbillykst dat ook alle Ingezetenen eenparig den Goddelyken weldoener danken en . . . door waare bekeering tragten af te wenden de publieke straffen', waartoe toch allen door hun overtredingen aanleiding kunnen zijn. Waarom richt de Hoge Overheid zich dan enkel tot de bedienaars van de officiële kerk en ontvangen de priesters van de roomse kerk geen directe bekendmaking? Waarschijnlijk, zo veronderstelt de aartspriester, gebeurt dat op grond van het verouderd denkbeeld dat 'onze Protestantse mede-Christenen hebben van eene gewaande afgodery der Roomschgezinden, waar door men vreest dat deezen meer kwaad dan goed aan 't algemeen gebed mogten toebrengen''. Het past echter niet meer in onze tijd van redelijkheid de roomse kerk te blijven voorstellen als een kerkgenootschap dat afgoderij beoefent.
De aartspriester zet zich dan aan een breed uitgesponnen apologetische uiteenzetting waarom noch de roomse mis noch de heiligenverering als afgoderij kunnen worden aangemerkt. Hij besluit zijn verhandeling met een ernstig vermaan aan het adres van de predikanten. Wanneer zij al menen zich bezorgd te moeten maken, laten zij hun bezorgdheid dan niet richten op socinianen of roomsgezinden, die hier en daar een plakkaat overtreden, maar op de 'deïsten, materialisten en naturalisten' die de geopenbaarde godsdienst stelselmatig ondermijnen. Nog onlangs werd in een werk, door Teyler's Godgeleerd Genootschap te Haarlem notabene bekroond, de zogeheten natuurlijke godsdienst openlijk

[76] RAU, Aartspriesters van Utrecht, nr. 1626: *Verhandeling over de uitschrijving van een algemene dank-, vasten- en bededag in de Republiek* 1792.
[77] *Kerkelyke bibliotheek,* Uittrekzels en beoordelingen, I, nr. 4, 62 vlg.: *Brief van N.N. aan den Heer N.N. op den 3 April dezes Jaars 1792 geschreven.*

geprezen[78]! Dagelijks wordt in ons land de geopenbaarde godsdienst ondergraven, maar dat laat de predikanten blijkbaar onbewogen: 'heele classes, heele synodens zien het aan en ik heb niet gehoord dat zedert 1781 een enkel zig daartegen heeft verzet.'
Bovenstaand betoog van Berendtzen is in meer dan één opzicht opmerkelijk. Wanneer hij met betrekking tot de afkondiging van een nationale biddag een gelijke benadering van predikanten en priesters bepleit, omdat Gods toorn of zegen over het gemeenschappelijk vaderland protestanten en katholieken in gelijke mate aangaat, vertolkt hij een opvatting die de ijveraars voor meer tolerantie en pariteit al jaren daarvoor lieten horen. Tot dan toe had de aartspriester tegenover de burgerlijke overheid steeds het 'stil gedrag' der katholieken benadrukt: zij willen hun religie zonder aanstoot uitoefenen. Wanneer hij nu echter een pleidooi houdt voor de religieuze pariteit van protestant en katholiek, vindt dat wellicht een verklaring in de uiterst welwillende houding waarmee de regeringsinstanties in Den Haag sedert 1787 de gezagsdragers in de Hollandse Zending tegemoet traden. Deze klimaatverandering zal hierna nog ter sprake komen. Opmerkelijker echter is zijn oproep aan de predikanten gezamenlijk front te maken tegen de oprukkende stromingen van deïsme, naturalisme en materialisme. Berendtzen manifesteert zich daarmee als een adept van de Nederlandse verlichting die, anders dan bijvoorbeeld die van de Franse denkers, als een 'christelijke' verlichting kan worden gekarakteriseerd[79]. In de opvatting van de Nederlandse verlichters, die zich vooral door Engelse wijsgeren als John Locke en Newton lieten inspireren, zouden christelijke openbaring en rede nooit strijdig met elkaar blijken: rede en geloof waren tot elkaars voordeel juist met elkaar verbonden. Daarentegen beschouwden zij de opkomst van radicaler stromingen in de Europese verlichting, waarbij er naast de alleenheersende rede geen plaats meer was voor de geopenbaarde waarheid, als een gevaar voor de godsdienst. Buiten de eigen kerk werd Berendtzen met die radicalisering geconfronteerd in de door hem gewraakte verhandeling van Cras en Brown, die een volstrekte onverschilligheid van de staat tegenover de religie voorstonden. Binnen de eigen kerk: in de denkbeelden van bijvoorbeeld de Parijse curé Charles de Moy. Diens democratische kerk was volledig van het openbare maatschappelijke en politieke leven afgescheiden en trad niet buiten de ommuring van de eigen tempel. De rustdag zal geen religieus karakter dragen; de talrijke godsdienstige feestdagen zijn een te zware belasting voor de economie en dienen te worden afgeschaft[80]. Groeide bij een deel van de katholieke clerus, beducht voor een veldwinnend atheïsme, een aversie van de denkbeelden van een radicaliserende verlichting, zoals die vooral uit Frankrijk kwam opzetten, van de eigen katholieke verlichting die zich tezelfder tijd in Duitsland ontwikkelde had die clerus nauwelijks weet. In de ultramontaanse en antijansenistische ambiance van de Hollandse Zending werkte het weinige dat men

[78] Gedoeld wordt op de antwoorden van de hoogleraren H. C. Cras en W. L. Brown op de door Teylers Godgeleerd Genootschap in 1790 uitgeschreven prijsvraag 'In welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelijk te zijn? en welke zijn de regten en pligten die uit deze gelijkheid voortvloeien?'

[79] W. W. Mijnhardt, 'De Nederlandse verlichting: een terreinverkenning', *Figuren en figuraties,* Acht opstellen aangeboden aan J. C. Boogman, (Groningen, 1979) 6, 10 vlg.

[80] *Kerkelyke Bibliotheek,* Uittrekzels en beoordelingen, I, nr. 4, 133: *Accord de la religion et des cultes chez une nation libre. Overeenstemming van den Godsdienst en deszelfs vereeringen bij een vrij volk. Door Charles Alexander de Moy. Te Duinkerken bij Schelle en Comp. 1792.*

'Brief van een waare Patriotse Vader...'. In dit pamflet komt de bezorgdheid van bepaalde christenen met betrekking tot de vrijdenkerij duidelijk naar voren (eind 18e eeuw).
RAU, collectie Rijsenburg, 26.

BRIEF VAN EEN WAARE PATRIOTSCHE VADER
AAN ZYNEN ZOON.

TEDER-GELIEFDE ZOON!

Volhard myn ZOON in deugd en Chriſtelyke zeden,
Doet ieder als gy wenscht' dat z'aan u zelve deeden;
Waar dat g'ooit Tweedragt vind, betragt den Vrede-zoen,
En wreekt aan niemand u, ten zy met wel te doen,
Het dierbaarst op de aard', 'tgheen God u liet beërven,
Is 't *Godlyk Christ' Geloof:* bid God hier in te ſterven.
Eer dat g'uw oordeel veld in hoe genaamd geval,
Eerst raadpleegt dit Geloof, 'tgeen u verlichten zal;
Scheid *Vrygeest* Hemelbreed van *Braave* Patriotten;
Laat van die huichelaars u zelven nooit bedotten,
Die Patriotsch in ſchyn, bedekt met 't momgezicht,
Nog poogen 'tpuur gemoed, t'ontrooven 't Godlyk licht:
Laat van die *Lasteraars* uw Godsdienst nooit beſpotten,
Die *voor de Waereld* wys, *voor God* zyn dwaas en zotten,
DRIE-EENHEIDS Lochenaars, aanranders zelf van GOD:
Verdoem! vervloek dit ſchuim! als *Chriſten Patriot.*
Een *Chriſten Patriot* verbreekt wel Slaaffche-Banden,
Maar nooit koomt in zyn hart, den Godsdienst aan te randen;
Want alzo zeer zyn hart door Vryheids-vlammen gloeid,
Nog meer zyn ziel ontfonkt, als *Godsdienst* zuiver bloeid:
Misſchien die *Harsſenſchim!* die ſchandelyke reden:
d'Natuur brengt alles voord, daar helpen geen Gebeden.
Weg! Weg! geen *Eerendienst* kent *Chriſten Patriot!*
Als die *alleen* is, van den *waaren Zoon van God.*

Dit is 'tgheene, lieve Zoon! 'k uit Vaderlyke Plicht, geoordeeld hebbe,
U Ed. te moogen en moeten in overweeginge geeven.
U Ed. Teérminnende Vader N. N.

ervan kende eerder afschrikwekkend dan uitnodigend[81]. De katholieke *Aufklärer* kwamen immers openlijk in verzet tegen de monopoliepositie van de jezuieten op het gebied van opvoeding en onderwijs. Zij streefden naar een fundamentele hervorming van de verhouding tussen de katholieke en de protestantse kerken en naar een meer zelfstandige relatie met Rome. De invloed van het jansenistisch denken was daarin duidelijk herkenbaar[82]. De clerus van de Hollandse Zending, werkend onder de bijna rechtstreekse leiding van de Romeinse curie en steeds beducht voor jansenistische invloeden, zag er enkel bedreiging in.

Aan de rondzendbrief die Berendtzen 19 februari 1793 uitvaardigde waren meer politieke implicaties verbonden dan men bij eerste lezing zou vermoeden. De brief had ook een vrij lange en gecompliceerde voorgeschiedenis gehad. Al in het najaar van 1792 had de toen nieuwe superior van de Hollandse Zending, Cesare Brancadoro, een aantal gebeden opgesteld tegen de gevaren die uit Frankrijk dreigden. Eind november zond hij een brief aan de aartspriesters van de Hollandse Zending waarin hij opdracht gaf de bewuste gebeden in de orde van de godsdienstoefeningen op te nemen en de gelovigen aan te sporen tot

[81] J. A. Bornewasser, 'Die Aufklärung und die Katholiken in den nördlichen Niederlanden 1780-1830', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland (AGKKN)* XXI (1979) 304-318.

[82] T. C. W. Blanning, 'The Enlightenment in Catholic Germany', Roy Porter and Mikolas Teich, eds. *The Enlightenment in national context* (Cambridge, 1981) 118-126.

trouw aan de regering en hen te waarschuwen tegen de geest van revolutie en onafhankelijkheid die door de vijanden van godsdienst en goede orde werd gepropageerd[83]. Een dreiging vanuit Frankrijk was niet geheel denkbeeldig. Door de oorlogsverklaring aan Oostenrijk en de inval in de Zuidelijke Nederlanden was die vrij reëel geworden en nog versterkt door de Franse maatregelen tegen de kerk, de emigraties en het bloedig geweld van de septembermoorden die het radicaliserend karakter van de revolutie onderlijnden. Het proces tegen Lodewijk XVI en diens excutie op 21 januari 1793 konden de indruk van bedreiging en geweld alleen maar versterken.

De Hollandsche aartspriester Ten Hulscher was evenals Berendtzen van mening dat de politiek getinte brief niet zonder officiële toestemming kon worden gepubliceerd[84] en legde daarom de stukken ter goedkeuring voor aan raadpensionaris Van de Spiegel. Deze was van oordeel dat het niet behoorlijk zou zijn wanneer de roomsgezinden met hun openbare gebeden zouden vooruitlopen op de openbare bededag voor alle gezindten, die voor 13 februari 1793 was gepland[85]. Bovendien achtte hij de toon van de brief te scherp anti-frans. In nauw overleg met Berendtzen stelde Ten Hulscher nu zelf een uitschrijvingsbrief op waarin de oorspronkelijke tekst van Brancadoro werd afgezwakt. Zeer in het algemeen werden de rampen van de oorlog afgezet tegen de vrede en rust in het vaderland en voor degenen die misschien te zeer werden bekoord door de Franse beloften van gelijkheid en vrijheid, werden de godsdienstvrijheid en de bescherming van leven en goed die hier ieders recht waren, met nadruk belicht. Voor de officiële afkondiging in hun respectieve districten gebruikten Ten Hulscher en Berendtzen woordelijk dezelfde tekst. Van de oorspronkelijke felle toon was daarin weinig overgebleven.

'Wy beleeven thans, gelyk een iegelyk weet, die ongelukkige tyden, in welke bykans geheel Europa door beroeringen geslingerd word. De bitterste oorlogen in verscheide Landen reeds zyn uitgeborsten en meer andere Landen daar mede bedreigd worden. Naar dien wy evenwel hier te Lande door den Godlyken Zegen nog rust en vrede genieten, zoo van binnen als van buiten, die voor het welvaaren van ons Land zoo onontbeerlyk zyn: Naardien wy ook nog in het wezentlyk bezit zyn van de Voorrechten, waaraan wy ons tydelyk geluk en welzyn hebben toe te schryven: hebbende alle Ingezeetenen van de minste tot de meest Vermogende op de Wetten ter hunner bescherming een gelyke aanspraak, als wordende in een gelyke graad by derzelve in hunne Eigendommen, hunne Vryheid en veiligheid bewaard. Eindelyk naardien wy hier te Lande door Gods goedheid en de gunstige Permissie van 's Lands Hoge Overigheden de noodzakelyke vryheid van Godsdienst genieten en denzelven ongestoord volgens onze Conscientien kunnen beoeffenen. Om alle deeze redenen heeft onze Kerkelijke Overigheid goedgevonden, om algemeene Gebeeden, deels te ordonneeren, deels te recommandeeren[86].''

Men zoekt in deze considerans op de afkondiging der openbare gebeden tever-

[83] Van der Heijden, *Dageraad,* 117.

[84] 'Het dagboek van Ten Hulscher', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem,* LVI (1938) 161, 165 vlg. Blijkens aantekeningen van Ten Hulscher schreef Berendtzen tussen 1 december 1792 en 26 februari 1793 zeven brieven over de kwestie van de openbare gebeden; de brieven zelf zijn niet bewaard.

[85] Van der Heijden, *Dageraad,* 118.

[86] RAH, Aartspriesters van Holland, nr. 61.

geefs naar een waarschuwing tegen de gevaarlijke geest van revolutie en onafhankelijkheid anders dan in de vermelding van 'beroeringen' of 'oorlogen'; ook ontbreekt iedere verwijzing naar de aanvallen die de kerk in Frankrijk te verduren had, naar de uittocht van priesters en religieuzen die de eed op de constitutie weigerden of naar de scheuring in een *église constitutionelle* en een *église refractaire*. Er is een bedekte toespeling op de 'rechten van de mens' waarvan de afkondiging ten onzent echter overbodig is, aangezien gelijkheid en vrijheid, ook godsdienstvrijheid, hier ieder rechtmatig toekomen. Er is zelfs geen duidelijke oproep tot trouw aan de regering. Brancadoro, die in het stuk zijn oorspronkelijk ontwerp niet kon herkennen, was dan ook verbolgen en deed in Rome zijn beklag over de weigering zijn gebeden af te kondigen. Zijn toch al slechte relatie met Ten Hulscher daalde mede door dit incident tot een dieptepunt en werd eigenlijk nooit meer hersteld. Het ongenoegen, tussen de nuntius en Berendtzen gerezen, werd snel weer opgelost: op 28 mei schreef de nuntius aan de kardinaal-prefect van de Propaganda dat hij met de Utrechtse aartspriester, die (eveneens) de gebeden niet had afgekondigd, maar daarvoor nederig zijn excuses aanbood, in de beste verhouding stond[87].

De circulaire van de twee aartspriesters was opmerkelijk gematigd en ingehouden van toon. In zijn verhandeling over de algemene biddag van 1792 had Berendtzen een veel fellere toon aangeslagen en ook een duidelijker standpunt ingenomen. Men houde echter in het oog dat die verhandeling anoniem werd gepubliceerd en bovendien ver van huis, in Kortrijk. De Utrechtse aartspriester wilde of durfde zijn naam en persoon blijkbaar nog niet verbinden aan een openlijke stellingname die neerkwam op een koerswijziging en die inging tegen de opvatting van veel geloofsgenoten. Ook in de circulaire van de aartspriesters bleef de persoonlijke opstelling van Berendtzen nog gecamoufleerd. Wellicht hebben overwegingen van opportunistische aard daarin meegespeeld: een gezamenlijke en eensluidende publikatie van twee aartspriesters kon de suggestie wekken van kerkelijke eensgezindheid. Bovendien was de dreiging voor de Republiek, formeel niet in oorlog met Frankrijk, minder direct dan in de Zuidelijke Nederlanden waar Brancadoro al eens de wijk had moeten nemen voor de binnengerukte sansculotten die in hun veranderingsdrift de kerk niet hadden ontzien. De Republiek had geen belang bij provocatie.
De *Ernstige Briev* die Berendtzen in 1794 uitgaf, betekende op vrijwel elk van de zojuist genoemde punten een omslag: de aartspriester publiceerde nu onder eigen naam en functie, zijn brochure verscheen ditmaal niet ver van huis maar was blijkens de titelpagina bij meer dan twintig boekhandelaren[88] in tien steden binnen de Republiek verkrijgbaar en ten aanzien van de stellingname van de auteur liet de uitvoerige titel niet veel te raden over. Deze titel luidde: *Ernstige Briev aan alle Rooms Catholyken dezer Vereenigde Nederlanden. Waar in aangeweezen en betoogd word, wat zy van de hedendaagsche Franschen en Franschgezinden moeten denken, welke gevaaren alle Ingezetenen dezer Lan-*

[87] *Romeinse bescheiden*, II, nr. 883.
[88] Van der Heijden, *Dageraad*, 137, vestigt er de aandacht op dat in de rij van de op het titelblad vermelde boekhandelaren de namen van de bekende katholieke uitgevers, zoals Crajenschot, Van Tetroode e.a. ontbreken. Duidt dit er op dat de strekking van de *Ernstige Briev* niet aansloot bij het algemeen gevoelen onder de katholieken?

den en byzonder den Rooms Catholyken boven 't hoofd hangen, indien dezelve, dat God verhoede, in 't Land kwamen in te dringen, en dienvolgens, wat alle Ingezetenen maar byzonder den laatstgenoemden te doen staat om zulks te beletten. Eindelyk wat hen te doen staat, zo wanneer de aanbiddelyke Voorzienigheid door een onnaspeurlyk oordeel mogt toelaaten, datze deze Landen kwamen te overrompelen door H. Berendtzen. Onder de Zynen Aarts-Priester van 't District van Utrecht en Pastoor te Maarssen[89].

Aan het begin van de brief vermeldt de Utrechtse aartspriester dat hij zich verplicht voelt te waarschuwen tegen de gevaren die in het bijzonder voor de katholieken dreigen bij een Fransen inval, ook al is hij er zich van bewust dat hij daardoor zich de haat van velen, zelfs van geloofsgenoten op de hals zal halen. Hij vindt het onbegrijpelijk dat in de Republiek zo velen, en onder hen zelfs priesters, naar de komst der Fransen uitzien. Blijkbaar sluiten die lieden oog, oor en verstand voor hetgeen ze in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden waarnemen. Het is onmogelijk een goed christen te zijn en tegelijkertijd met de revolutionairen in te stemmen: men wordt dan automatisch ketter of scheurmaker. Ketter, doordat men leerstukken aanvaardt die door paus en bisschoppen zijn veroordeeld, scheurmaker doordat men zich niet langer voegt in de kerkelijke tucht en een eigen organisatie los van Rome aanhangt. Het kernpunt ligt in de *constitution civile du clergé*[90] waardoor de wettige kerkelijke hiërarchie terzijde is geschoven, eigenmachtig bisschoppen zijn aangesteld of ontslagen, kloosterlingen van hun geloften ontheven, geestelijken en religieuzen tot een huwelijk gedwongen en kerkelijke goederen geconfisceerd. De wortel van al dit kwaad is de ver doorgevoerde nationalisatie van de Franse kerk die volledig van Rome werd losgekoppeld. Wat staat de katholieken te doen wanneer de Fransen inderdaad het land overrompelen? God behoede ons ervoor dat zij met hen aanpappen; integendeel, jonge en kloeke lieden moeten ten strijde trekken, anderen moeten financieel bijdragen tot behoud van het vaderland[91]. Ook de protestanten dienen daaraan mee te doen, want de rampen zullen niet alleen de roomsgezinden treffen. Geen enkele geloofsrichting kan voor deze materiële rampspoeden vrijwaren, ook de deïst, de naturalist en ongodist zal erdoor worden getroffen. Ook in ons land zal van de katholieke priesters een eed op de constitutie worden gevorderd. Zij moeten die echter weigeren, ook al betekent dat de dood op de guillotine. Niet alleen voor de priesters, ook voor de leken dreigt gevaar. In alle landen wordt de komst der Fransen voorbereid via vergaderingen en leesgezelschappen waar giftige lectuur voor de verbreiding der Franse beginselen zorgt[92]. Wanneer straks ook van burgers een eed op de constitutie wordt gevergd, moet men die weigeren, ook als dat de dood zou betekenen. De aartspriester komt dan tot een opmerkelijke uitspraak ten aanzien van het onderscheid tussen de priesters die het nu met de Fransen houden en

[89] Gebruik werd gemaakt van de tweede druk (z. pl, z.j.), aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht.

[90] De *Constitution civile du clergé* van 24 augustus 1790 regelde de burgerlijke positie van de Franse clerus en de verhouding tussen kerk en staat in het algemeen. Als uiterste consequentie van gallicanisme leidde de *Constitution* tot een formeel schisma.

[91] Deze aansporing van Berendtzen correspondeert met de oproep van september 1794 waarmee Brancadoro de proclamatie van de regering over volkswapening en vrijwillige financiële bijdragen ondersteunde. *Romeinse bescheiden*, II, nrs. 916 en 918.

[92] Mijnhardt, 'De Nederlandse verlichting', 16.

de priesters die destijds het patriottisme waren toegedaan. 'Ik kan hen niet anders houden dan als bedriegers, verleiders en blinde Leidsmannen.' Zeven jaar geleden lag dat anders: 'Het kwam toen op het geloov niet aan, maar thans komt het aan op de behoudenis der Schaapen voor de geheele eeuwigheid.' De brief eindigt met de oproep: 'Indien ge tegen de Franschen vecht, dan vecht ge niet voor het huis van Oranje, niet zozeer voor uwe wereldse overheden maar voor uw God en Godsdienst, voor uw Geloov, zaligheid en ziel.' Voor zichzelf verwachtte de 75-jarige een op voorhand vaststaand lot. 'Ghylieden begrypt zowel als ik, dat zo de Franschen hier komen, ik de eerste zal zyn die ze zoeken om aan kant te helpen. Vlugten kan en wil ik niet. Ik stel myn hoofd in openbaar perykel.'
De *Ernstige Briev* die Berendtzen in 1794 in het zicht van de naderende vijand publiceerde, staat in scherp contrast tot zijn *Aanmoediging tot oeffening in den wapenhandel* die hij tien jaar daarvóór deed uitgaan, ook toen in de verwachting van een vijandelijke inval. De veronderstelling dat de gematigde Oranjereactie van 1787 zijn sympathie voor de zaak der patriotten in één slag in het tegendeel heeft doen verkeren, hetgeen hem bovendien tegenover het merendeel van de katholieke clerus en leken plaatste[93], is als verklaring voor die omslag al te gemakkelijk en onbevredigend. Bij de bespreking van de *Verhandeling over de Openbare Biddag* van 1792 werd de toenemende ontkerstening en radicalisering van de Verlichting al genoemd als een verklaring voor de veranderde houding van de aartspriester. De invloed daarvan heeft ongetwijfeld doorgewerkt en draagt zeker bij tot de verklaring van de ommezwaai die uit de *Ernstige Briev* blijkt. Er was echter meer.

De grote ommezwaai verklaard

Na 1787 nam, mede door de toegenomen contacten met de Franse denkwereld, de invloed van het christelijk getint verlichtingsdenken af en gingen natuurrechtelijke uitgangspunten domineren. Dit leidde tot wezenlijke veranderingen in de wijze waarop de vernieuwers zich ten opzichte van de religie opstelden. Bij de formulering van de natuurlijke rechten van de mens werd aan het recht op vrijheid van godsdienst grote waarde gehecht[94]. Indien en zolang dit resulteerde in de opvatting dat aan de vrije religie-uitoefening geen beperkingen mochten worden opgelegd en dat iemands godsdienstige overtuiging geen invloed mocht hebben op de verkiesbaarheid tot de vervulling van openbare ambten, konden katholieken er alleen maar heil van verwachten. Dat veranderde wanneer het beginsel van godsdienstvrijheid werd gekoppeld aan dat van gelijkheid: de daaruit voortvloeiende gelijkwaardigheid van elke godsdienst kon leiden tot indifferentisme. Onaanvaardbaar werd de situatie waarin alleen de natuurlijke godsdienst en natuurlijke deugden werden erkend en de geopenbaarde waarheid als achterhaald bijgeloof werd terzijde geschoven.
Het is aannemelijk dat deze radicaliserende ontwikkeling heeft bijgedragen tot de verandering in de houding van Berendtzen tegenover de progressieve denkbeelden en stromingen van zijn tijd. Wij zagen eerder hoe hij zich te weer stelde

[93] Van der Heijden, *Dageraad*, 112.
[94] W. J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger; een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen* ('s-Gravenhage, 1936) passim.

tegen de opvattingen van de hoogleraren Cras en Brown die de godsdienst beoordeelden als 'op zijn best een onverschillig ding voor den staat, en zonder aanzien, zonder openbare teekens van Achtbaarheid ... als iets opzichtigs voor 't oog der verlichte Waereld, dat in die oude gebouwen moest verweezen en opgeslooten blijven, die er nog stonden voor die er wilden gaan'[95]. Toen Berendtzen in 1792 zijn gemoed lucht gaf over het bekroonde antwoord van Cras en Brown op de door Teyler's Godgeleerd Genootschap uitgeschreven prijsvraag, kon hij nog geen kennis hebben van het pas in 1793 gepubliceerde antwoord van Pieter Paulus, vastgelegd in diens verhandeling over de gelijkheid van de mensen[96]. Pieter Paulus baseerde de 'gelijkheid der menschen' op een christelijke grondslag en maakte daardoor de door hem nagestreefde politieke en maatschappelijke omwenteling, in tegenstelling tot de Franse, in het oog van veel zijner landgenoten aanvaardbaar. Zijn opvattingen zijn daarom zo belangrijk omdat hij in 1795 één van de opstellers is geweest van de eerste Nederlandse proclamatie van de rechten van de mens, waarin veel uit zijn *Verhandeling* is overgenomen. Het is niet bekend hoe Berendtzen over Paulus' *Verhandeling* oordeelde. Mogelijk heeft hij getwijfeld aan de oprechtheid van de auteur en heeft hij zich aangesloten bij J. H. Swildens die Paulus verweet, zijn *Verhandeling* uit propagandistische overwegingen 'in een Christelijk kleedje' te hebben gestoken[97]. In elk geval zal hij zich hebben geërgerd aan Paulus' beschrijving van de kerkelijke hiërarchie als een 'onafhankelyk lighaam van geestelyke dwingelanden, die elkanderen in een gedurige opvolging onderling aanstelden, eene schier onbegrensde magt vorderden en oefenden; en eene kerkheerschappy invoerden, welke allengskens eene overheersching en dwingelandy rondbragt, die trotscher en onbarmhartiger was, dan men vóór dezelve nog op aarde had gezien, en die koningen en vorsten, zowel als de volken, deed beven'[98]. Veeleer zal de aartspriester hebben ingestemd met de vernietigende kritiek die van verschillende kanten over de nieuwe Franse denkbeelden werd uitgestort. Zelf had hij in zijn *Ernstige Briev* de waarschuwende vinger geheven tegen de leesgezelschappen die alom in den lande waren opgericht en die veelal fungeerden als verkapte vergaderplaatsen van veranderingsgezinde patriotten. Berendtzen brandmerkt die gezelschappen als een Franse vijfde kolonne waarin 'emissionarissen' de komst der sansculotten voorbereidden. Want er worden geen schriftuurlijke teksten bediscussieerd, geen Thomas à Kempis, maar boeken die de beginselen van de Franse constitutie inprenten[99]. In dezelfde geest waarschuwde de *Kerkelyke Bibliotheek,* het eerste katholieke tijdschrift in Nederland, dat in de jaren 1794 en 1795 verscheen. Doordat er blijkbaar rijp en groen in werd opgenomen, is het moeilijk uit de inhoud van de twee jaargangen die het blad beleefde een consequente opstelling van de anonieme redactie te reconstrueren. De overheersende strekking was evenwel duidelijk antijansenistisch en tegen deïsme, natuurgodsdienst en atheïsme gericht. Tegenover de Duitse katholieke *Aufklärung* stelde het blad zich uiterst terughoudend op. Verberne karakteriseerde het blad als 'conservatief en daarom niet bestand

[95] *Idem,* 47.
[96] Pieter Paulus, *Verhandeling over de Vrage, in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelijk te zijn? En welke zijn de regten en pligten die daaruit voortvloeien?* (Haarlem, 1793).
[97] Goslinga, *De rechten van den mensch,* 50.
[98] Pieter Paulus, *Verhandeling,* 132.
[99] *Ernstige Briev,* 20.

tegen confrontatie met de nieuwe tijd. Het vond geen aansluiting bij een nieuwe katholieke generatie voor wie de nieuwe ideologie nauwelijks bedreiging inhield'[100]. Wie kritisch kennis neemt van hetgeen Berendtzen in de jaren vlak vóór de Bataafse revolutie publiceerde, moet vaststellen dat wat als karakteristiek voor de *Kerkelyke Bibliotheek* werd geformuleerd, ook op hem van toepassing kan worden gebracht.

Tot op de dag van vandaag wordt door menigeen de Franse revolutie niet in de laatste plaats geassocieerd met een systematische geloofsvervolging die dan meer als een kenmerkend dan als een begeleidend verschijnsel van de omwenteling wordt beschouwd. Toch was de revolutie in oorsprong niet tegen de kerk, religie en clerus gericht; ook de revolutionairen die zelf geen geloof meer hechtten aan de geopenbaarde waarheid, waren er aanvankelijk niet op uit een campagne tegen de godsdienst te beginnen[101]. Dat het daartoe nochtans vrij spoedig is gekomen, kan zowel aan het politieke overwicht van de extreem radicale vleugel der revolutionairen worden toegeschreven als aan de talmende reacties van koning en paus. Het beroep van de paus op de vijanden van Frankrijk ter verdediging van het geloof isoleerde de Franse katholieken, en met name de clerus, van de revolutie en dreef hen in het kamp der tegenstanders. Niettemin heeft de excessieve kerkvervolging die zich manifesteerde in verbanning, emigratie en terechtstellingen, de wereld die er kennis van nam, niet minder geschokt dan de executie van Lodewijk XVI en Marie Antoinette[103]. Bij velen voor wie de verlichte ideologie van rede, gelijkheid en vrijheid aantrekkelijk had geleken, deed deze ontwikkeling de nodige scepsis rijzen ten aanzien van de practische uitwerking van die beginselen. Ook in de Republiek werden de dramatische ontwikkelingen in Frankrijk op de voet gevolgd en was men op de hoogte van de beperkingen en beproevingen waaraan kerk en clerus zich in de Zuidelijke Nederlanden zagen blootgesteld nadat de Fransen zich van die gebieden hadden meester gemaakt. Vooral de Parijse septembermoorden van 1792 waarbij 1400 gevangenen waaronder 220 priesters en drie bisschoppen zonder vorm van proces ter dood werd gebracht, maakten een verpletterende indruk[103]. De pers in de Republiek reageerde verontwaardigd en afkeurend. De *Leydsche Courant* van 14 september 1792 schreef: 'Nog is men niet bekomen van de vreselyke gebeurtenis welke den twee dezer het caracter der Fransche Natie zoo zeer bezwalkt heeft, door het ombrengen van een aantal Menschen, 't welk men beweerd tenminste 3000 te bedragen.' En de *'s-Gravenhaagsche Courant* van 15 februari 1793 stelde: 'Jacobyn en moordenaar is sinds 2 september 1792 voor den Hollander eensluidend. Reeds door de behandeling aan de Geestelykheid aangedaan heeft men zich alle de Roomschen in Holland tegengewerkt, doch de openbaare Godsverzaaking heeft aan de Societeit der Jacobijnen de haat van alle gezindheden op de hals gehaald'[104]. Een paar jaar later nog spande de *Kerkelyke Bibliotheek* zich in om de herinnering aan deze gebeurtenis levend te houden door de publikatie van een lijst van geestelijken

[100] L. G. J. Verberne, 'Over de kerkelyke bibliotheek', *Studia Catholica,* XXI (1946) 185-204.
[101] L. J. Rogier, *Geschiedenis van de Kerk* (10 dln.; Hilversum-Antwerpen, 1964) VII, 165.
[102] Owen Chadwick, *The Popes and European revolution* (Oxford, 1981) 445-449
[103] John McManners, *The French revolution and the church* (Londen, 1969) 66-67.
[104] J. W. Berkelbach van der Sprenkel, 'De Franse revolutie in de contemporaine Hollandsche couranten', *De Gids,* CIII[3] (1939) 323-357.

Grysaard, beroemd door zyne weldaaden, menfchlievendheid en Herderlyke deugden.

f. Gros, Pastoor van St. Nicolaas *du Chardonnet*. Vóór dat hy den doodfteek ontfing, zag hy onder zyne moordenaaren een man, aan wien hy dagelyks veel goed hadt gedaan — *Ik ken U*, zeide hy tot hem: *Ik U ook*, antwoorde de moordenaar: *Gy hebt my zeker dikwyls veel goeds gedaan. — Is dit dan myne belooning? — Wat zal ik zeggen myn heer de Pastoor, het is de wil der Natie: — ik word er voor betaald.* Dit gezegd hebbende ftak hy hem den dolk in het hart.

f. Grentes, Pastoor, Kanonik regulier *de N. d. du Val.*
c. Grentes, Vicaris, Broeder van den voorigen.
De Pastoor van St. Hipolithe.
c. Twee Kloosterlingen.
c' De Pastoor van Niort,
De Pastoor van Mormans, Bisdom van *Sens.*
} De Namen onbekend.
f. Schmidt, Pastoor van *Cardinal du moine.*
Estard, Pastoor van *Charonne.*
Rofe, Pastoor van *Emalville*, Bisdom van *Rouën*, Deken van *Havre*, een waardig en deugdzaam Priester.
Fougeres, Pastoor van St. Laurens van *Nevers.*
f. De Eerw: Pater Guardiaan der Franciscaanen.
c. De Eerw: Pater Apollinaris, Capucyn.
c. Quenau, Pastoor in het Bisdom van Angers.
c. Landry, } Vicarisfen van
f. Marchant, } Niort.
Bottex, Pastoor in het Bisdom van *Lyon.*

Bladzijde uit het eerste katholieke tijdschrift Kerkelyke Bibliotheek, *waarin de aan de priesters in Frankrijk bedreven gruwelen nog eens breed werden uitgemeten.*
Uit: Kerkelijke bibliotheek, Mengelwerk, I, nr. 8, 254. RAU, bibliotheek Rijsenburg.

die bij het bloedbad van 2 september 1792 de dood hadden gevonden. De opsomming van namen en aantallen werd daarbij 'verlevendigd' met de vermelding van gruwelijke details die zeer geschikt waren om de afkeer en verontwaardig gaande te houden[105].

Tegen de achtergrond van dergelijke gebeurtenissen en de weerklank ervan in de Nederlandse pers krijgen de sombere verwachtingen die Berendtzen ten aanzien van zijn eigen toekomstig lot en dat van gelijkgezinde priesters en leken in zijn *Ernstige Briev* tot uitdrukking bracht, een dieper reliëf. Waarom zouden de sansculotten hem besparen wat zij anderen in dezelfde situatie hadden aangedaan? Hij rekende zichzelf tot hun eerste slachtoffers en maakte zich geen illusies over mogelijke clementie wegens zijn 'hooge jaaren of lighaamsgebreken'.

Niet alle geestelijken in de Republiek echter hadden met Berendtzen de ommezwaai gemaakt ten aanzien van hetgeen zij van een mogelijke komst der Fransen meenden te kunnen verwachten. Velen van hen bleven erop rekenen dat die komst de voorwaarden zou scheppen voor verbeteringen van kerk en religie;

[105] *Kerkelyke bibliotheek*, Mengelwerk, I, nr. 8, 250.

zij hadden meer oog voor de voordelen welke de 'nieuwe Fransche leer' hun kon brengen dan voor de nadelen die er aan verbonden waren[106]. Hoe de scheidslijnen precies verliepen is, behalve ten aanzien van individuele personen, bij de huidige stand van het historisch onderzoek niet duidelijk. Wel staat vast - en daarin stemmen alle auteurs met elkaar overeen - dat de Hollandse geestelijkheid als groep veel positiever stond tegenover veranderingen in Franse geest dan de clerus van Staats-Brabant. Deze scheidslijn zou zich ook na de Bataafse omwenteling van 1795 aftekenen. Dat de Brabantse priesters zwaarder tilden aan de risico's van een verdergaande expansie van de Franse revolutie dan de Hollandse geestelijkheid, kan goeddeels worden verklaard uit de geografische situatie. Van zeer nabij konden zij gadeslaan wat zich in de door de sansculotten onder de voet gelopen Zuidelijke Nederlanden afspeelde. Bovendien sterkten de contacten met naar Brabant uitgeweken Franse en Belgische priesters hen in de overtuiging dat bij verdere expansie van de Revolutie de kerkvervolging zich ook tot de Republiek zou gaan uitstrekken[107]. Voor een verklaring van de gewijzigde opstelling van de Utrechtse aartspriester weegt de geografische ligging veel minder zwaar. In een ander opzicht kwam zijn situatie echter wel met die van de Brabanders overeen: de nauwe persoonlijke relaties die Berendtzen met uit Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden uitgeweken geestelijken onderhield, hebben ongetwijfeld tot zijn pessimistische en afwijzende houding bijgedragen.

Van de talrijke Franse priesters die weigerden zich onder ede te verbinden tot trouw aan de beginselen van de Franse Revolutie, week een groot deel uit naar het buitenland. Anderen zagen zich gedwongen in het eigen land bij vertrouwde burgers onder te duiken of in vermomming een zwervend bestaan te gaan leiden; onder deze laatste catagorie bevond zich een groot aantal vooral vrouwelijke religieuzen die door de sluiting van hun klooster van huis en haard waren verdreven en niet of nauwelijks in hun onderhoud konden voorzien. Een niet onaanzienlijk aantal geestelijken had de wijk genomen naar de Republiek. Ook de stad Utrecht maakte kennis met deze priester-emigranten en niet steeds tot ieders voldoening. Zo beklaagde de nuntius Brancadoro er zich bij de Propaganda Fide over dat sommigen van de Franse emigrés 'die bijna overal ergenis geven' in Utrecht de kerken van de jansenisten bezochten en pogingen in het werk stelden om de katholieken tot eenzelfde gedragslijn over te halen[108]. Wellicht voelden die Fransen, komend uit de traditie van de gallicaanse kerk met weinig directe invloed van Rome, zich aangetrokken tot de Cleresie, waarin zij de sfeer van thuis herkenden. De Utrechtse aartspriester was zelf nauw betrokken bij de hulpverlening aan priesters en religieuzen die in Frankrijk in moeilijkheden verkeerden. Hij onderhield daartoe schriftelijk en persoonlijk contact met de Doornikse priester Desplancq, president van het seminarie van Dowaai, waar Berendtzen indertijd zelf zijn opleiding had ontvangen. Deze Desplancq die regelmatig in de Republiek voor het goede doel rondreisde en daarbij ook enige keren Berendtzen op diens pastorie te Maarssen bezocht, fungeerde als tussenpersoon voor de vicaris-generaal van het bisdom Atrecht,

[106] Van der Heijden, *Dageraad,* 112.
[107] 'Proeftuin der pariteit', L. J. Rogier, *Terugblik en Uitzicht,* (2 dln.; Hilversum, 1964) I, 186.
[108] *Romeinse bescheiden,* II, nr. 912.

De Seyssel. Al vanaf de eerste moeilijkheden had Desplancq geweigerd zich naar de voorschriften van de revolutionaire instanties te voegen en naar eigen getuigenis niet zonder grote risico's voor vrijheid en leven. Uit de contacten tussen Berendtzen en Desplancq staat ons een viertal brieven aan de aartspriester ter beschikking[109]. Desplancq had de gewoonte, aan zijn correspondentie telkens een afschrift toe te voegen van brieven die hij op zijn beurt ontving van De Seyssel die naar Doornik was uitgeweken en voor wie hij als intermediair optrad. Op die manier ontving Berendtzen rekening en verantwoording van de gelden die hij ten behoeve van de noodlijdende priesters en kloosterzusters in Noord-Frankrijk ter beschikking stelde en bleef hij op de hoogte van hetgeen zich in die streken afspeelde. Aan de hand van die correspondentie kan worden vastgesteld dat Berendtzen tussen einde maart 1793 en half april 1794 in totaal 1470 gulden ter beschikking heeft gesteld in bedragen van respectievelijk 400, 130, 540 en 400 gulden. Blijkbaar gebeurde dat niet altijd in muntspecie: op 8 november 1793 meldt Desplancq uit Amsterdam aan Berendtzen dat het goud 540 zilveren guldens had opgebracht ('Aurum produxit argentos florenos 540'). Het lijdt dan ook geen twijfel dat de uiterst sombere verwachtingen die hij ten aanzien van een toekomst onder de Fransen koesterde, voor een niet gering deel door zijn contacten met de slachtoffers van de revolutie werden bepaald.

Als een vierde factor die tot de ommekeer van de aartspriester zal hebben bijgedragen kan de welwillende houding worden genoemd die de burgerlijke overheid in toenemende mate aan de dag legde tegenover de katholieken, in het bijzonder tegenover hun hoogste kerkelijke leider Brancadoro. De in 1787 hersteldе Oranjeregering kwam al spoedig tot het inzicht dat voor een succesvolle politiek tegenover de bedreiging van de nieuwe staatkundige opvattingen de betrouwbaarheid van de katholieken onontbeerlijk was. Zij vormden in verschillende steden en streken van de Republiek verreweg de grootste minderheid en, samen met de protestantse dissenters, niet zelden een meerderheid. Een eerste poging tot binding van deze politiek belangrijk geachte groep was de uitbreiding van de eed tot handhaving van de constitutie - een eed die sinds de zuiveringen van 1787 van alle overheidsfunctionarissen werd geëist - tot de geestelijke bedienaren van alle kerkelijke gezindten, ook dus van de katholieke clerus[110]. In de formulering van die eed werden het erfstadhouderschap en het daaraan gekoppeld opperbevel over leger en vloot voor de toekomst als essentieel bestanddeel van de constitutie vastgelegd. In de stad Utrecht legden op 19 december 1788 achttien katholieke geestelijken, waarvan zeven rooms-katholieke pastoors en vijf kapelaans en zes priesters van de Cleresie de eed tot handhaving van de constitutie af[111].
Een ander middel om de politieke houding van de katholieken in een voor haar gunstige zin te beïnvloeden zocht de regering in de uitoefening van druk op de geestelijke overheid om door middel van rondzendbrieven hun gelovigen te vermanen tot onderdanigheid aan stadhouder en regering en tot handhaving van-

[109] RAU, Aartspriesters van Utrecht, nr. 1029.
[110] Van der Heijden, *Dageraad*, 92.
[111] GAU, Stad, II, nr. 162; Naamen der Roomsch Catholijken Pastoors die op den 19e December 1788 voor Heeren Burgemeesteren en Oud-Burgemeesteren den eed tot maintien van de constitutie hebben afgelegd.

Penning op de toediening van het sacrament van het vormsel te Amsterdam in 1792. Het vormsel werd toegediend door de nuntius Cesare Brancadoro, aartsbisschop van Nisibi.
Geslagen zilver, Ø 23 mm, in afsnede gemerkt: LAGEMAN FECIT. Koninklijk Penningkabinet Leiden.
Links: voorzijde. Rechts: keerzijde.

de algemene rust. Veel druk behoefde de overheid daarbij niet aan te wenden omdat zij in de persoon van Brancadoro, sinds 1790 nuntius te Brussel en superior van de Hollandse Zending, een overtuigd bondgenoot had gevonden die zich voor de verdediging van de oude orde gevraagd en ongevraagd beschikbaar stelde. In 1792 verbleef Brancadoro tweemaal in de Republiek. De Staten-Generaal, meer dan ooit bereid de roomsgezinden welwillend tegemoet te treden, hadden de nuntius gaarne toestemming gegeven voor enige dienstreizen. Tijdens die reizen, waarbij hij door de overheid met alle égards en voorkomendheid werd benaderd, diende de nuntius in Den Haag aan zeshonderd personen het vormsel toe en in Amsterdam aan niet minder dan dertigduizend. Na een verblijf van twee weken in Amsterdam arriveerde de nuntius in de stad Utrecht. Ook daar werd het vormsel toegediend en wel in de voormalige statie van Berendtzen buiten de Wittevrouwenpoort. Evenals elders kon Brancadoro ook in Utrecht rekenen op de voorkomendheid van de burgerlijke instanties: hij soupeerde er bij de hoofdofficier van Utrecht, Frederik van Reede - Ginkel, graaf van Athlone, waarbij ook Berendtzen aanzat[112]. De vormreizen van de Brusselse nuntius maakten veel indruk[113]; de *Utrechtsche Courant* had op 13 juni melding gemaakt van de bediening van het vormsel in Amsterdam en be-

[112] De Meijer, 'Rumoer in de Herenstraat', 311.

[113] Naar aanleiding van de gebeurtenis werden portretten verkocht van 'Zijn Excellentie de Graaf Cezar Brancadoro, Aartsbisschop van Nisibi, Overste der Missie etc., die te Utrecht aan de Roomsch Catholijken het H. Sacrament van het Vormsel heeft toegediend'. Bovendien werd de uitgave van een gedenkpenning in het vooruitzicht gesteld 'verbeeldende de Kerk, staande buiten de Wittevrouwen-Poort, zoo als hetzelve aldaar plaats heeft gehad. Aan dit werk zal geen kosten gespaard worden, om het tot een waardig gedenkteken van dit Werk te doen dienen, alzo het zedert 1697 geen plaats heeft gehad'. De herinnering werd bovendien vastgelegd in edel metaal, 'een Medaille op de Bediening van het H. Sacrament des Vormsels te Utrecht en een dito op de Bediening van hetzelve te Amsterdam'. J. W. van Campen, 'Advertenties uit de Utrechtsche Courant van 1792', *Jaarboekje van de Vereniging 'Oud-Utrecht'* 1961, 129, 130, 136, 137, 142.

richtte in haar editie van 20 juni de aankomst van Brancadoro in Utrecht daarbij aantekenend dat 'Zijn Excellentie met goedgunstige approbatie van de Ed. Groot Agtbaare Regeerders deezer Stadt ook hier de opgemelde plechtigheid zal verrichten.' Van zijn verblijf in Utrecht maakte Brancadoro gebruik om een lang slepende kwestie te regelen rond de statie in de Jeruzalemsteeg. De seculieren die deze statie bedienden sedert het vertrek daaruit van de augustijnen in 1777, wilden de kerk ruilen voor die in de Herenstraat, welke sinds het vertrek der jezuieten in 1765 buiten gebruik stond. De augustijnen echter claimden rechten op dat gebouw. De nuntius loste de kwestie op door beide gebouwen open te stellen. Hij handelde daarmee tegen de wil van de Utrechtse aartspriester die geen behoefte aan nog een statie in Utrecht aanwezig achtte; de nuntius echter, voor wie de kwantiteit blijkbaar meer betekende dan de kwaliteit, stelde dat elke statie méér winst betekende voor de kerk[114]. Met precies dezelfde overwegingen had Brancadoro, eveneens tegen de wil en het belang van Berendtzen, die daarbij gebied van zijn eigen parochie moest afstaan, de afsplitsing van een statie Breukelen van die van Maarssen doorgedreven[115]. In beide gevallen moest Berendtzen zijn inzichten en belangen ondergeschikt maken aan die van een opportunistisch redenerend nuntius; gezagsgetrouw als de aartspriester was, voegde hij zich beide keren naar de wensen van zijn superior. In september 1794 was Brancadoro opnieuw in Utrecht, waar hij gedurende twee dagen achtereen aan tallozen uit de stad en omgeving het vormsel toediende. Hoogtepunt van dat verblijf was de wijding op zaterdag 20 september van drie priesters en drie diakens. De luisterrijke plechtigheid voltrok zich in aanwezigheid van zowel kerkelijke als wereldlijke hoogwaardigheidsbeklederS. De nuntius schreef er over in een brief van 22 september aan kardinaal Antonelli, prefect van de Propaganda Fide[116].

> Gebruik makend van de welwillendheid van de Staten van ook deze provincie en van Burgemeesteren van deze stad, heb ik gedurende twee dagen, van de ochtend tot de avond het sacrament van het vormsel toegediend aan een ontzaglijke menigte, die van de omliggende plaatsen was toegestroomd. Zaterdag verrichtte ik de wijdingen aan degenen die daartoe door de aartspriesters van de onderscheiden districten waren voorgedragen. Er waren drie priesters van de Zending, drie diakens en twee lagere orden. Assistentie verleende de heer aartspriester en met hem alle pastoors en kapelaans van de stad en verschillende pastoors uit de omgeving. De kerk was vol volk en daaronder bevonden zich veel hoge adellijke protestantse families en regeringspersonen. Aan het einde van de plechtigheid heb ik in het latijn gepreekt waarbij ik ook gesproken heb over de Franse emigrés die hier regelmatig de kerken van jansenisten bezoeken.

Men kan het zich enigszins indenken dat de Utrechtse aartspriester, onder de indruk en bekoring van zoveel luister en zoveel welwillendheid van overheidswege betoond, de veiligheid van zijn kerk ook onder de oude orde gewaarborgd waande. De praal waarmee het officiële optreden van Cesare Brancadoro was omgeven, stond intussen in schril contrast tot de weerstanden die hij bij de meerderheid van clerus en leken opriep. Van zijn eerste optreden af had hij niets nagelaten om zijn onderhorigen af te houden van sympathie voor de Fransen en hun geestverwanten en naarmate de successen van de Revolutie toenamen verhoogde hij zijn inspanningen. Op 15 februari 1793 vaardigde hij vanuit Düsseldorf, waarheen hij bij de inval van de Fransen in de Zuidelijke Nederlan-

[114] *Romeinse bescheiden,* II, nr. 823.
[115] *Idem,* nr. 812.
[116] *Idem,* nr. 926.

den de wijk had genomen, een herderlijke brief uit. De inhoud daarvan behelsde een principiële veroordeling van de beginselen der Franse revolutie en een oproep tot trouw en aanhankelijkheid aan de wettige regering, de stadhouder en diens familie[117]. Met die brief verwierf de nuntius zich de erkentelijkheid van de regering welke hem via de secretaris van de Staten van Holland, A. J. Royer, werd overgebracht[118] maar oogstte hij anderzijds scherpe kritiek van de zijde van de Hollandse aartspriester Ten Hulscher, die openlijk tegen de publikatie protesteerde.

Bij de tweede inval van de Fransen in de Zuidelijke Nederlanden nam Brancadoro opnieuw de wijk, nu naar de Republiek waar hij in Den Haag nauwe banden aanknoopte in de kringen van de regering. Met de Fransen aan de grens achtte die het gevaar van een mogelijke ontrouw der katholieken reëel en men koos de nuntius om dat gevaar te bezweren. Raadpensionaris Van de Spiegel en secretaris Royer verzochten hem namens de regering om een tweede herderlijke brief aan welk verzoek Brancadoro bereidwillig en prompt voldeed. Op 7 september 1794 verscheen zijn tweede herderlijk schrijven, dat buiten de aartspriesters om rechtstreeks aan de pastoors werd toegestuurd met de verplichting het van de kansel voor te lezen[119]. De inhoud droeg een uitgesproken politiek karakter en weidde breed uit over de 'vreeselyke besmetting, welke een koningsmoordersche natie over Europa verspreid'. De vruchten van de revolutie zijn enkel verderf, diefstal en moord. Bereidt u daarom voor op het offer van leven en goed, want vrijheid en eigendommen zullen de prooi worden van de Franse roversbenden en kannibalen. Geestelijken die nalaten hun gelovigen tegen de verderfelijke opvattingen der revolutie te waarschuwen, moeten bij de nuntius worden aangebracht; hij zal die verslindende wolven, als vijanden van de Christelijke leer, uit hun ambt ontzetten.

Al vóór de verschijningsdatum van deze tweede brief had de Hollandse clerus verwoede doch vruchteloze pogingen in het werk gesteld, tot in Rome toe, om de openbaarmaking tegen te houden. De toch al gespannen verhouding tussen de nuntius en de Hollandse clerus onder leiding van Ten Hulscher daalde als gevolg daarvan tot een welhaast absoluut dieptepunt. De verschijning van Brancadoro's brief wekte een storm van woede op. Het kwam tot openlijk verzet: op verschillende plaatsen weigerden pastoors de brief voor te lezen.

Was de sfeer in het Hollandsche kerkdistrict tot het uiterste gespannen en in de septemberdagen zelfs tot openlijk verzet uitgegroeid, in het Utrechtse was van dat alles niets te bespeuren. Ook in de voorgaande jaren had de Utrechtse aartspriester zich nimmer over het optreden van de nuntius beklaagd. De enige rimpel in hun relatie, veroorzaakt door de weigering van Berendtzen in 1793 de openbare gebeden af te kondigen, werd na de schielijk aangeboden excuses van de aartspriester, snel weer gladgestreken. Sindsdien heeft Brancadoro zich bij herhaling op Henricus Berendtzen beroepen als het erom ging zijn goede verstandhouding met de aartspriesters van de Hollandse Zending, Ten Hul-

[117] *Herderlyke Brief van ... Cesar Brancadoro ... Apostolisch Nuntius, Ende van denzelven Allerheiligsten Vader tot Bestiering der Zendingen van Holland byzonderlyk afgezonden. Aan de Catholyken der Verenigde Nederlanden. MDCC.XCIII.*

[118] *Romeinse bescheiden,* II, nr. 879.

[119] *Herderlijke Brief van ... Cesar Brancadoro ... Apostolisch Nuntius van Brussel. Hoofd der Zendingen van Holland enz. enz. aan de Roomsch Catholyken der Verenigde Nederlanden. 7 September 1794.*

scher uitgezonderd, aan te tonen[120]. Hoezeer de opvattingen van Berendtzen over hetgeen de katholieken in de Republiek van de komst der Fransen te verwachten hadden met die van de nuntius overeenstemden blijkt behalve uit zijn stilzwijgende instemming met diens handel en wandel bovendien uit zijn *Ernstige Briev*. Niet alleen viel de publikatie daarvan nagenoeg samen met die van Brancadoro's omstreden herderlijk schrijven, ook naar de inhoud kwamen beide publikaties treffend met elkaar overeen. Alleen toonde Berendtzen meer werkelijkheidszin en gevoel voor de historische en actuele situatie van de katholieken in de Republiek door zich, in tegenstelling tot Brancadoro, te onthouden van een botte poging de roomsgezinden - met de Fransen op de drempel van de Republiek - te compromitteren door hen ostentatief in het prinsgezinde kamp te dwingen. Niettemin zal het indringende en autoritaire optreden van Brancadoro hebben bijgedragen tot Berendtzens visie op de Franse revolutie en de mogelijke uitwerking daarvan op de positie van de katholieken in de Republiek. Voor de gezagsgevoelige Utrechtse aartspriester was de apostolisch nuntius en superior van de Hollandse Zending in de eerste plaats de directe representant van het Romeinse oppergezag.

In het defensieve kamp

De Bataafse omwenteling van 1795 en de komst van de Fransen hadden niet die rampzalige consequenties met zich meegebracht die Berendtzen had voorspeld: er waren vrijheidsbomen opgericht maar nergens guillotines. Evenmin had de aartspriester zijn verwachting dat hij tot de eerste slachtoffers zou behoren, bewaarheid gezien. Anders dan in Frankrijk of België, waar de kerk verweven was met het *ancien régime,* betekende de omwenteling voor de katholieke kerk in de Republiek het einde van haar positie van onderschikking en achterstelling en het begin van haar emancipatie[121]. Niet iedereen evenwel was op het moment van de omwenteling zelf even opgetogen. Velen hadden er moeite mee, het geschenk van volledige godsdienstvrijheid en gelijkberechtiging te accepteren uit de handen van aanhangers van een filosofie, die in laatste instantie was gebaseerd op uitgangspunten welke voor de christen veelal onaanvaardbaar werden geacht. Ook de Utrechtse aartspriester volgde met de grootste argwaan de gebeurtenissen binnen de kerk, waar het merendeel van de geestelijkheid de mogelijkheden van de pasverworven vrijheid met vreugde accepteerde. Daardoor ontstonden fricties tussen de aartspriester en de onder hem ressorterende geestelijken en raakten hij in conflict met zijn Hollandse ambtgenoot Ten Hulscher. Dat alles wierp een schaduw op de laatste levensjaren van deze kerkleider, voor wie de ouderdom ook lichamelijk ongemak met zich meebracht. Men

[120] G. Brom, 'Mgr. Brancadoro in de Hollandsche Zending 1792-1795', *AAU,* XXXVI (1910) 341. De goede en zelfs vertrouwelijke verstandhouding tussen Berendtzen en Brancadoro blijkt bovendien uit een brief van de secretaris van de nuntius, Ciamberlani, aan Berendtzen van 8 februari 1793. Hij dankt daarin de aartspriester voor diens geldelijke steun aan Brancadoro die inmiddels naar Düsseldorf is uitgeweken. De nuntius wil gaarne nog meer lenen, duizend, tweeduizend of drieduizend gulden. Alles onder strikte geheimhouding: de nuntius zou liever al zijn goederen verkopen dan aan de andere priesters ook maar de geringste gunst te vragen. Zie J. C. van der Loos, 'Eenige brieven van Ciamberlani', *AAU,* LXII (1938) 162-192.

[121] P. J. van Kessel, 'De houding van de Romeinse curie tegenover de Franse revolutie en haar tegengestelde effecten in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor Geschiedenis,* LXXXVI (1973) 528-543.

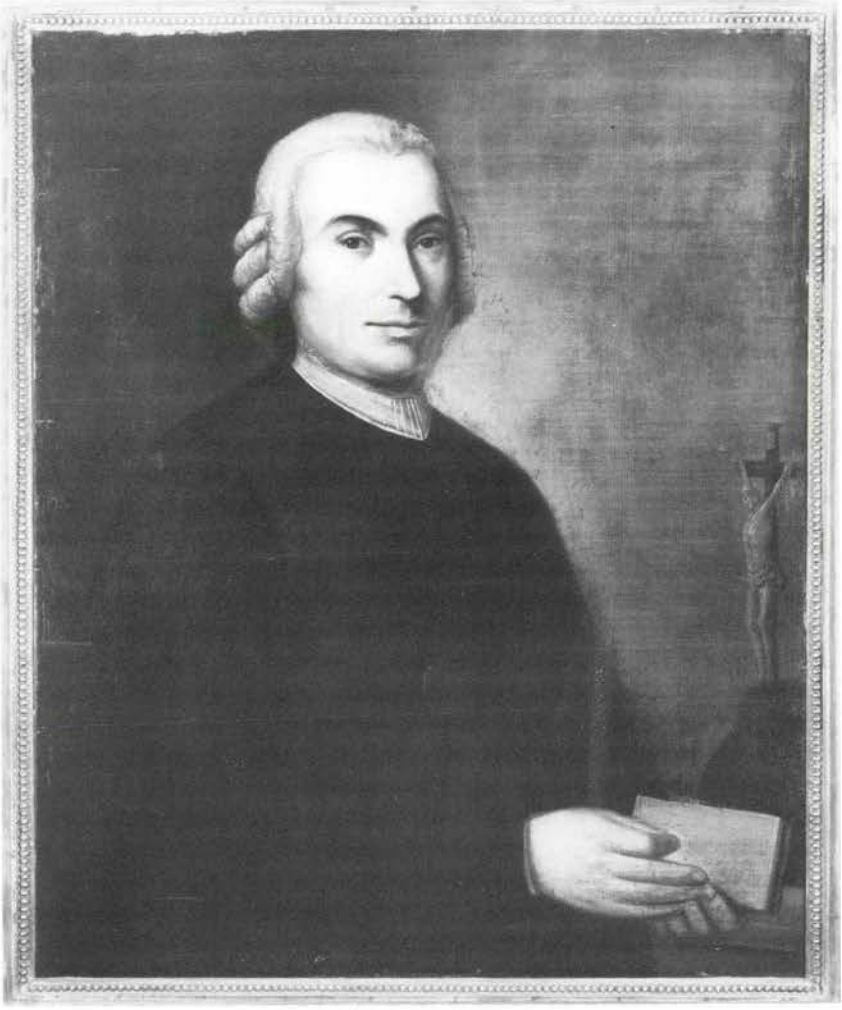

Herman F. ten Hulscher (1746-1811), pastoor te Amsterdam en aartspriester van Holland. Doek, 1786 (?)
Rijksmuseum het Catharijneconvent Utrecht, BMH s. 6323.

kan zich moeilijk onttrekken aan de indruk dat zijn oude dag werd versomberd door een zekere verbittering, deels op rekening van lichamelijk onbehagen te schrijven, maar wellicht ook voortspruitend uit teleurstelling over opgegeven idealen en onmacht om nog verder tegen de stroom op te roeien. In scherp contrast daarmee stond de opgetogen leerrede *Ons Verlost en Juichent Vaderland* waarmee de Alkmaarse pastoor Petrus Schouten op de eerste zondag van de Bataafse Vrijheid vanaf de kansel uiting gaf aan zijn gevoelens van vreugde over de zegenrijke omwenteling[122]. Zoals velen in die dagen zag hij in de plotse-

[122] *Ons Verlost en Juichent Vaderland, naar aanleiding deezer woorden: 'Dit is door den Heer geschiedt, en 't is wonderlyk in onze oogen', Psalm CXVII: vs. 23. Voorgesteld op den Eersten Zondag der Bataafsche Vrijheid, den 25 January 1795 Door den Burger P. Schouten, Roomsch Priester en Pastoor te Alkmaar. Te Amsterdam by P. van Buuren, Boekverkooper op 't Schaapseplein, in de vier Evangelisten.*

ling ingevallen zware vorst die het de Fransen mogelijk had gemaakt over de bevroren rivieren binnen te trekken, de hand Gods. Het contrast kwam ook tot uitdrukking in de *Leerrede over de Rechten van den Mensch,* op 11 maart 1795 uitgesproken door de Eerwaarde burger Bernardus Driessen, rooms-katholiek pastoor te Purmerend[123]. Driessen sprak daarbij over het vijfde artikel van de rechten, handelend over het recht van ieder mens 'om God zoodanig te dienen, als hy wil, zonder daarin op eenigerly wyze gedwongen te kunnen worden' en hield zijn toehoorders voor dat naar zijn overtuiging de enige bedoeling van het artikel was 'Allen dwang, verdrukking en vervolging om den Godsdienst uit de burgerlyke Maatschappy te weeren'. Berendtzen, en niet alleen hij, was ten aanzien van dit artikel minder optimistisch. Hij zag er een officiële beginselverklaring in dat de godsdienst van de ingezetenen en de vraag of zij al dan niet een godsdienst wilden aanhangen, de staat volslagen onverschillig moest blijven. Hij achtte dit indifferentisme voor de religie vele malen gevaarlijker dan het oude systeem van een heersende staatskerk met tolerantie voor dissenters; want, zoals hij aan zijn Amsterdamse ambtgenoot schreef: 'Daar geen heerschende godsdienst erkend word, daar zit de ongodistery op den Throon'[124]. De problemen waarmee Berendtzen zich tussen 1795 en 1797 zag geconfronteerd lagen gedeeltelijk op nationaal niveau en concentreerden zich rond een poging tot herstel van de kerkelijke hiërarchie en de eed op de rechten van de mens en burger. Voor een ander deel speelden zij in het Utrechtse district, waar Berendtzen, gebiologeerd door hetgeen de kerk nationaal bezig hield, van zijn eigen district en clerus geïsoleerd raakte.

In maart 1795 polste de Amsterdamse aartspriester Ten Hulscher de Provisionele Representanten van Holland over hun standpunt inzake een herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie. Dat streven naar een meer onafhankelijke positie van de kerk paste in het vrijheidsdenken van die dagen maar was niet daaruit ontstaan. Nog in 1792 had men in Rome overwogen de buitenlandse superior van de Hollandsche Zending te vervangen door een autochtoon dignitaris, maar uiteindelijk had paus Pius VI persoonlijk de benoeming van Brancadoro tot superior van de Hollandse Missie doorgedrukt[125]. De Provisionele Representanten antwoordden dat de burgerlijke overheid op grond van de rechten van de mens zich niet met kerkelijke aangelegenheden wilde bemoeien en dat het de katholieken dus vrij stond bisschoppen te kiezen. Pas in dit stadium lichtte Ten Hulscher zijn Utrechtse collega in, maar zeer oppervlakkig en onvolledig als gold het een nog vaag idee. Berendtzen reageerde op 18 maart. Zijns inziens kon de zaak van een eigen kerkbestuur niet spoedig genoeg worden aangepakt. Men moest echter niet vragen om bisschoppen maar om een apostolisch vicaris[126]. Ongelukkig voor Ten Hulscher lekte de zaak uit. In de

[123] *Kerkelyke bibliotheek,* Uittrekzels, en beoordelingen, II, 116: *Leerrede over de Rechten van den Mensch, zoo als die door Hollandsch Provisioneele Representanten, by Publicatie van 31 January 1795 zyn beschreven; op last van de provisioneele Representanten van Purmerende, na aanleiding deezer woorden van den Ecclesiasticus I, vs. 8. 'Er is maar een Allerhoogste, Almagtige Schepper, en vermogende zeer te Vreezen Koning, zittende op zijn Troon en heerschenden God.' Uitgesprooken den 11 Maart 1795 door den Eerw. Burger Bernardus Driessen, Roomsch Catholyk Pastoor te Purmerende. te Amsterdam by P. van Buuren.*

[124] RAH, Aartspriesters van Holland, nr. 7: Brief van Berendtzen aan Ten Hulscher van 24 juni 1795.

[125] P. J. van Kessel, 'De opvolger van Zondadari: Cesare Brancadoro, protégé van Pius VI', *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome,* XXXIII (1966).

[126] RAH, Aartspriesters van Holland, nr. 7: Brief van 25 maart 1795.

Oprechte Haarlemsche Courant en de *Utrechtsche Courant* van 21 maart werd de volledige tekst van het rekest afgedrukt. Berendtzen, die de datering ervan vergeleek met die van Ten Hulscher's vrijblijvende brief, was woedend en uitte zijn verontwaardiging in een geladen brief waarin hij wees op het 'wanstaltige van die handelwijze'. Hij nam het voor Brancadoro op door Ten Hulscher voor te houden dat hij wel met meer eerbied had mogen spreken over zijn kerkelijke overheid 'al valt 'er zomtijds al wat op te zeggen'. De zaak is bovendien verkeerd aangepakt en daardoor op voorhand bedorven. Ten Hulscher had zich eerst tot Rome moeten wenden; dáár zullen kandidaten moeten worden voorgedragen, want kiezen door de Hollandse priesters zal Rome zeker niet toestaan. Het gevaar dat men uiteindelijk de jansenisten in de kaart zal spelen, is allerminst denkbeeldig. 'Godt bewaare onze Missie, maar mijns bedunkens is dit de vermeteldste en teffens gevaarlijkste stap die uw Amplissimus met de werelds-Priesteren van Holland had kunnen doen.' De ongelukkige poging van Ten Hulscher is halverwege blijven steken. Tot een formele aanvraag in Rome is het niet gekomen; het plan kreeg ook nergens echte bijval, niet in de omgeving van Ten Hulscher zelf, uiteraard niet bij Brancadoro en uiteindelijk evenmin in Rome. Het schrikbeeld van het Utrechtse schisma maakte in Rome elk verlangen naar grotere zelfstandigheid van de Hollandse Zending nog jarenlang verdacht[127]. In dit opzicht heeft Berendtzen beter dan Ten Hulscher begrepen hoe de verhoudingen en daardoor de kansen in werkelijkheid lagen. Dat betere begrip kostte hem wel zijn goede verstandhouding met Ten Hulscher. 10 Juni 1795 meldde Brancadoro aan Rome dat Berendtzen hem had geschreven de Hollandse aartspriester schriftelijk de les te hebben gelezen wegens zijn actie ter verkrijging van een eigen bisschop: 'Beiden zijn nu gebrouilleerd'[128].

Op 31 januari 1795 kondigden de Provisionele Representanten van het Volk van Holland de 'Rechten van den Mensch en Burger' af. Deze Rechten behelsden een formulering van de grondslagen voor het politiek en maatschappelijk handelen in de nieuwe samenleving. De Hollandse proclamatie werd spoedig door de andere gewesten overgenomen en op 4 maart ook door de Staten-Generaal. Vervolgens werd in Holland bij decreet van 9 maart voor alle burgerlijke en geestelijke ambtenaren een eed voorgeschreven op de erkenning en eerbiediging van de rechten van de mens, zoals die op 31 januari waren afgekondigd, en op het beginsel van de volkssoevereiniteit. Tegen die eed rees onmiddellijk verzet zowel van de zijde van burgerlijke functionarissen[129] als van de kant van de 'geestelijke ambtenaren', de bedienaren van de onderscheiden religieuze gezindten. Dezelfde dag nog mobiliseerde Ten Hulscher de Amsterdamse pastoors die een rekest aan de Representanten opstelden waarin werd voorgesteld aan de formule van de eed de zinsnede 'voor zooverre dezelve niet tegen hunnen godsdienst strijdig is' toe te voegen. Op de verzekering van Representanten dat de eed 'alleen het burgerlijke betrof', besloot Ten Hulscher het re-

[127] Van Kessel, 'De houding van de romeinse curie', 528-543; J. A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor Geschiedenis,* XCV (1982) 577-604.

[128] *Romeinse bescheiden,* II, nr. 958.

[129] Zo weigerde Willem Bilderdijk, advokaat bij het Hof van Holland, de eed omdat hij zich juridisch noch godsdienstig kon verenigen met het denkbeeld der volkssoevereiniteit en hij zich gebonden achtte door de eed van 1787. Een en ander leidde tot zijn verbanning uit Holland.

kest in te trekken maar hij gaf zijn geestelijken tevens opdracht de eed niet af te leggen tot van kerkelijke zijde nadere toelichting zou zijn gegeven. Desondanks legde een aanzienlijk deel van de Hollandse clerus de eed af; daaronder bevonden zich de bekende Alkmaarse pastoor Petrus Schouten en die van Purmerend, Bernardus Driessen, wiens *Leerreede over de Rechten van den Mensch* aan het begin stond van een ware lawine van verhandelingen en pamfletten die pro en contra de eed werden gepubliceerd.
Inmiddels had Ten Hulscher contact opgenomen met zijn ambtgenoten, Van Alphen in 's-Hertogenbosch en Berendtzen in Maarssen. Ofschoon in het eigen district slechts in zoverre bij de kwestie betrokken dat enkele van zijn staties op Hollands grondgebied lagen, mengde Berendtzen zich terstond in de kwestie, aanvankelijk wat afstandelijk, maar gaandeweg steeds meer emotioneel erbij betrokken. Van zijn brieven over de eedskwestie aan Ten Hulscher zijn er een negental bewaard gebleven, die met elkaar inzicht geven in het standpunt dat Berendtzen innam[130]. De eerste van die brievenreeks dateert van 18 maart 1795. Berendtzen is dan blijkbaar nog niet op de hoogte van de situatie. Hij heeft de stellingen over de rechten van de mens nog maar oppervlakkig in de couranten gelezen; 'ook was ik op dien tijd wegens ziekte buiten staat om het te kunnen doen, en ben ik tot nog toe zeer gebrekkelijk.' Hij vervolgt dan met een theoretische uiteenzetting over het egaliteitsbeginsel dat hij voor het religieuze niet en voor het wereldlijke ten dele aanvaardt. Tijdens het schrijven van de brief vernemend dat de eed inmiddels al metterdaad wordt gevorderd, wordt hij iets meer concreet. In de veronderstelling dat alles erop zal neerkomen dat 'men aan niemand mag ongelijk aandoen, nog in zijn persoon, nog in zijn goederen, dan vinde ik geen zwarigheid in dien Eed'. Ook tegen erkenning van de volkssoevereiniteit die thans de facto bestaat, heeft hij geen bezwaar. Op 31 mei is de tijd voor theoretische benadering voorbij. Berendtzen schrijft dan: Ik hoor, maar ik hoop dat het niet waar is, dat sommige priesters de eed hebben afgelegd. Dat wij ons toch niet laten verleiden door de verzekering van de Representanten dat zij zich met de religie niet willen inlaten. Die praatjes sturen de Fransen rond. Welke uitleg men ook aan de eedsformule geeft, de letterlijke betekenis ervan strookt niet met het geloof. Intussen had de Bossche vicaris enige theologen van de universiteit van Leuven om hun visie op de eed gevraagd. Dat had geresulteerd in een uitvoerige uiteenzetting over de ongeoorloofdheid ervan. Behalve door deze theologische bezwaren werd de opinie van Van Alphen sterk beïnvloed door zijn, overigens onjuiste mening dat de eed die in Holland werd gevraagd dezelfde was als die in Frankrijk was opgelegd en door de paus verworpen[131]. Van Alphen bracht die mening gemakkelijk over op Berendtzen voor wie de Fransen de bron van alle kwaad waren. In zijn brief van 10 juni gaat Berendtzen nog een stap verder. Hetgeen hij in zijn *Ernstige Briev* van vorig jaar heeft voorspeld, komt nu uit met dit verschil 'dat door onze eige Regeering wordt ondernomem hetgeen ik toen dagt dat door de Franschen zou geschieden'. 'Het schijnt mij blijkelijk, dat de toeleg is, om zig van al wat den Godsdienst aangaat, meester te maken en provisioneel daar toe dan gemelden eed te gebruiken.' Hij gaat zich nu zetten aan het schrijven van een werkje

[130] RAH, Aartspriesters van Holland, nr. 7.
[131] Van der Heijden, *Dageraad*, 285.

waaruit iedereen zal kunnen opmaken dat de katholieken de eed niet kunnen afleggen zonder verraad aan hun godsdienst.
Brief van 14 juni: de Representanten van Holland persisteren bij hun besluit, de eed te vorderen en ik persisteer bij mijn mening dat geen rooms priester die kan afleggen. Ik zal mijn werkje maar afbreken en het in druk geven zover als het nu is. 'Ik zal er mijnen naam opentlijk voorzetten, en mij andermaal aan 't gevaar blootstellen.' Berendtzen slaagde er overigens niet in zijn werkje in druk te doen verschijnen. In zijn brief van 18 juni deelde hij mee, dat zijn boekverkoper de zaak niet aandurfde uit vrees de Hollandse Representanten te beledigen. Hij was nu van plan het geschrift in Amsterdam anoniem te laten drukken voor rekening van hemzelf, de vicaris van Den Bosch en de Amsterdamse aartspriester. Pas op 23 juni stuurde hij de kopij naar Ten Hulscher, met de opmerking dat een borstkwaal die hem op bed hield en hem niet toestond lang te schrijven, eerdere afwerking had tegenhouden. Hij hoopte dat alles nog op tijd gereed zou komen. Daags daarna, op 24 juni - de kwestie zit hem hoog en houdt hem blijkbaar rusteloos bezig - schrijft hij dat hij weinig heil meer ziet in verdere vertogen nu blijkbaar zoveel priesters tot de eed bereid zijn. 'Als nu in Holland de koppen reeds voorgegaan zijn met de Eed te doen, dan zullen de halzen welhaast volgen, dus heb ik geöordeelt best te zijn van mijne betogen maar t'huys te houden: want die doorbraak is daar reeds zo wijd, dat ik daar den stroom niet kan keeren.' En verder heet het: 'Ik ben zo verdrietig, dat ik geen rust nog duur kan hebben. Men heeft zommigen der Representanten reeds horen spreeken van bijgelovigheden af te schaffen, wat moet men daar van verwagten? Dit kan uw Amplissimus ontwijffelbaar vaststellen: daar geen heerschende Godsdienst erkend word, daar zit de ongodistery op den Throon.' Op dezelfde 24 juni: Alles is het werk der Fransen. De gewaande rechten van de mens zijn in Frankrijk uitgebroed door 'nieuwmodische Philosophen'. 'Een grotere poort om de ongodistery in ons land in te voeren is niet denkbaar.' Wat ik vorig jaar voorspelde, wordt thans letterlijk vervuld.
Inmiddels had Ten Hulscher het manuscript ter lezing gegeven aan de Haarlemse kapitteldeken J. Stafford die over de inhoud een even vernietigend als bitter oordeel velde. Naar zijn mening kon Berendtzen zijn geleerde pen beter laten rusten dan met zulke beuzelpraat aan te komen. Stafford was geporteerd voor het afleggen van de eed en het lijkt niet uitgesloten dat zijn opstelling heeft bijgedragen tot de moedeloosheid van de Utrechtse aartspriester. Door dat al bleef het werkje van Berendtzen onuitgegeven en raakte in handschrift tussen de papieren van Ten Hulscher verzeild[132]. Op diezelfde 24e juni had in Maarssen een ontmoeting plaats tussen de twee exponenten van het Brabantse en Utrechtse verzet, Van Alphen en Berendtzen. Het is waarschijnlijk bij die gelegenheid dat Berendtzen alsnog besloot tot de anonieme publikatie van een *Gemoedelijke Briev*, die zonder plaatsaanduiding of jaartal verscheen[133]. Het werd één van de vele pamfletten vóór en tegen de eed maar valt in die reeks niet op. In zijn brief van 8 juli verwijt Berendtzen de Representanten onduidelijkheid. Wat willen zij eigenlijk erkend zien en wat bezworen? Wanneer het, zoals

[132] RAH, Aartspriesters van Holland, nr. 7: Bijlage bij de brief van 24 juni 1795.
[133] *Gemoedelyke briev van een burger aan zyn Medeburger over den eed die thans in Holland geëischt word van allen die in eenige publieke bediening gesteld zyn. By de meeste boekverkopers in de buytensteden te bekomen* (z.pl., z.j.).

Monseigneur Cesare Brancadoro (1755-1837), pauselijk gezant te Brussel, superior van de Hollandse Zending.
Potloodtekening, ontw. A. de Lelie, (eind 18e eeuw).
Rijksmuseum het Catharijneconvent Utrecht, BMH tek. 192.

zij beweren, enkel aankomt op 'getrouwigheid', waarom betrekt men er dan de rechten van de mens bij? Later in het jaar zou aan deze kritiek van de Utrechtse aartspriester worden tegemoetgekomen. De Representanten publiceerden op 11 december 1795 een nieuw eedsformulier dat neerkwam op een eenvoudige eed van trouw aan het Volk 'als eenige wettigen Souverain, aan deszelfs gekozene Representanten en aan de wet'. Sindsdien werd van katholieke zijde geen bezwaar meer tegen de eed uitgebracht.
De scheiding tussen voor- en tegenstanders van de eed toont opnieuw de tegenstelling tussen de Hollandse clerus en de Utrechts-Brabantse groepering, die nu steun ontving uit Leuven. Men zou daarin een doorwerking kunnen zien van de Nederlandse Verlichting, die vanuit een optimistische toekomstverwachting

de nieuwe op het natuurrecht gebaseerde ideologie met het christelijk openbaringsgeloof verenigbaar achtte[134]. Deze Verlichtingstraditie was in Staats-Brabant uiteraard minder werkzaam geweest dan in Holland en Berendtzen, die er lange tijd door werd geïnspireerd, had er zich van afgewend toen zijn vrees voor de toekomst sterker werd dan zijn optimisme.
Tegenover de sterke bewogenheid waarmee Berendtzen zich mengde in de kwestie rondom de eed in Holland, hoewel daarbij maar voor een paar dorpen persoonlijk betrokken, steekt de rust in het eigen Utrechts kerkdistrict opmerkelijk af. Dat geldt ook voor Brabant. Op 1 oktober 1795 verklaarden de Provisionele Representanten van het volk van Bataafs-Brabant geen burgereed te zullen vorderen van 'Pastooren, nog van Capellaanen, nog van andere Geestelyke Personen of Waereldlyke Amptenaaren', omdat zij vonden dat een burgereed niet strookte met het beginsel van burgerlijke vrijheid[135]. In de provincie Utrecht kwam de mogelijkheid tot invoering van een verklaring voor geestelijken - een echte eed zoals in Holland lag hier niet in de bedoeling - pas in 1797 ter sprake. Op 11 januari van dat jaar werd Berendtzen door de volksrepresentant J. Steenbeek op de hoogte gebracht van het voornemen der representanten van de bedienaren der onderscheiden religies een verklaring te vragen[136]. Steenbeek had met veel moeite kunnen bereiken dat de tenuitvoerlegging van het voornemen acht dagen werd opgeschort, waardoor de aartspriester de gelegenheid kreeg te reageren. Bij de brief was een afschrift van de verklaring gevoegd, gebaseerd op de volkssoevereiniteit, en de belofte daartegen niets te zullen ondernemen. Of Berendtzen nog heeft gereageerd op de informatie van de volksrepresentant is door het ontbreken van verdere correspondentie niet te achterhalen. Van der Heijden veronderstelt dat 'wij uit dit stilzwijgen en uit vroegere uitlatingen van Berendtzen, die de volkssoevereiniteit als feit niet afwees, mogen concluderen, dat hij de verklaring zal hebben goedgekeurd'[137]. Mogelijk hebben ook zijn hoge leeftijd en zijn verslechterde gezondheidstoestand tot een berustende houding bijgedragen. Misschien speelde ook het schrijnende bewustzijn mee dat de onder hem ressorterende geestelijken niet meer bereid waren zijn richtlijnen, voorzover die de actuele politieke vraagstukken raakten, te volgen. Tot die ervaring was Berendtzen al in begin 1795 gekomen bij de moeilijkheden rond de uitschrijving van een algemene biddag.

De Utrechtse apotheker Hendrik Keetell, die de gebeurtenissen in de stad Utrecht tussen januari 1793 en september 1816 in dagboekvorm vastlegde[138], noteerde voor 25 februari 1795: 'De eene godsdienst had in geenen deele eenig voorrecht meer als de andere. De Rooms Catholyke zelfs niet uitgesloten. Er was ook alreets aan alle kerkgenootschappen een eensluidend formulier van gebed toegezonden en op deez dag een biddagsbrief om op den eerstvolgende Zondag, zijnde de eersten Maart in alle de kerken openlijk voorgelezen te worden.' En voor 1 maart: 'Aan den Zondag, op welke de biddagsbrief in alle de

[134] Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken', passim.
[135] RAH, Aartspriesters van Holland, nr. 9: Ingekomen stukken van de wereldlijke overheid.
[136] RAU, Aartspriesters van Utrecht, nr. 1031.
[137] Van der Heijden, *Dageraad*, 315.
[138] GAU, Bibliotheek, IX A40, 1464 XXXX: Hendrik Keetell, *Dagverhaal van de voornaamste gebeurtenissen binnen Utrecht van 1 januari 1793 tot 31 augustus 1816.*

kerken moest voorgelezen worden. Dat dit geschiedde in de kerken van alle Oncatholyken dat was gewoonte, maar bij de R. Catholyken was dit een gansch ongewoon wonderbaarlijk verschijnsel.' Wie van deze informatie kennis neemt, zou menen te mogen veronderstellen dat Berendtzen met de gang van zaken bijzonder ingenomen is geweest. Had hij immers niet zichzelf en zijn kerkgenootschap gepasseerd gevoeld toen in 1792 de uitschrijvingsbrief voor de biddag niet naar de roomsgezinden was uitgegaan? Het tegendeel is echter waar: ook nu was hij het oneens met de gevolgde procedure. In zijn brief van 20 maart 1795 aan Ten Hulscher deed hij uitvoerig verslag van hetgeen naar aanleiding van de openbare bededag was voorgevallen.
Dinsdag 24 februari werd hem vanwege de Provisioneele Representanten van het Volk 's Lands van Utrecht de uitschrijvingsbrief voor een algemene biddag thuisbezorgd. Na lezing was hij van oordeel dat hij niet kon voldoen aan de opdracht de brief op 1 maart van de kansel voor te lezen. De volgende ochtend al schreef hij een 'remonstantie' die hij aan één van zijn pastoors in Utrecht liet bezorgen 'met ordre om dezelve nevens mij te tekenen en door alle de Pastooren van de stadt te doen tekenen, en dan aan de Vergadering der Volks Representanten in te leveren'[139]. Daags daarna kreeg hij te horen dat geen der Utrechtse pastoors kwaad in de brief zag; niemand wilde de remonstrantie ondertekenen en Berendtzen werd verzocht van iedere actie af te zien. Vrijdag 27 februari waagde de aartspriester nog een poging. Opnieuw schreef hij zijn pastoors aan, nu met vermelding van hetgeen hem in de brief als onaanvaardbaar voorkwam. Inmiddels speelde zijn slechte gezondheid hem weer parten: 'Zelf kon ik in Utrecht niet komen: want op mijn eene been kon ik niet staan, omdat mij de ziekte 'er was ingeslagen, en kwam niet als van 't bedde bij de kagchel en van daar wederomme op 't bedde.' In de vroege zondagmorgen van 1 maart werd hem namens alle Utrechtse pastoors medegedeeld dat zij bij hun standpunt bleven. In arren moede besloot Berendtzen toen de brief ook in zijn eigen kerk te laten voorlezen, zij het met enige aanpassingen van de tekst. Na de vaststelling dat deze nederlaag tegenover zijn pastoors bij de zelf zo gezagsgetrouwe aartspriester bijzonder hard moet zijn aangekomen - blijft de vraag wat hem in de uitschrijvingsbrief van de volksrepresentanten zo onaanvaardbaar voorkwam. Die brief, eigenlijk een circulaire ter gelegenheid van het herstel der vrijheid na zeven jaar onderdrukking, appelleerde aan de religieuze sentimenten van de lezers, c.q. toehoorders in de kerk[140]. Na een hooggestemde lofzang op Gods Hand die voor de Fransen een effen pad baande over de bevroren rivieren, volgde een betoog over het belang van de godsdienst. In het vervolg daarvan drongen de representanten aan op verdraagzaamheid en broederschap tussen de verschillende gezindheden met uitbanning van alle onderlinge vooroordelen en vroegen zij om gebed voor allen die met onderwijs, godsdienstige leiding en opvoeding der jonge burgers in welke vorm dan ook waren belast. Uit de brief van Berendtzen aan Ten Hulscher blijkt dat hij de aansporing tot 'broederschap in het geestelijke' en verdraagzaamheid tussen de godsdiensten interpreteerde als een pleidooi voor een indifferentisme ten aanzien van de godsdienst, waardoor naar zijn overtuiging 'de ongodistery op den Throon' werd gezet. Van dit bezwaar durfde hij in zijn remonstrantie echter

[139] RAU, Aartspriesters van Utrecht, nr. 1048.
[140] Idem, nr. 1031.

geen melding maken 'om onze tegenpartij in de vergadering, die tog de talrijkste zijn, geen vuur te doen vatten zonder noodzakelijkheid'. In plaats daarvan bestreed hij de bevoegdheid van de burgerlijke overheid, en dus ook van de representanten, aan priesters voorschriften te geven, die direct of indirect het geloof betreffen. Daarom kunnen de ondergetekenden geen voorschrift, dat het christelijk geloof raakt en dat is opgesteld door het volk of de representanten van het volk, accepteren om het aan hun gemeenten voor te lezen. De remonstrantie van de aartspriester heeft de Provisionele Representanten van het volk van Utrecht nooit bereikt. Achteraf valt onmogelijk vast te stellen of door de eensgezinde weigering van de Utrechtse pastoors een enerverende en langdurige controverse, zoals die in 1795 de gemoederen in Holland bezig hield, is voorkomen. Als zeker kunnen wij aannemen dat deze affaire Berendtzen heeft geïsoleerd van de onder hem ressorterende priesters. De buitenwereld bleef van dit alles onkundig. De Utrechtse apotheker Keetell, die voor zondag 1 maart 1795 de afkondiging van de bededag bij de roomsgezinden als de meest opmerkelijke gebeurtenis memoreerde, was zich niet bewust van het feit dat daarvoor een kleine clericale paleisrevolutie nodig was geweest.

Een patriot die geen Bataaf werd

10 Juni 1795 meldde Brancadoro aan de prefect van de Congregatio de Propaganda Fide dat Henricus Berendtzen hem had verzocht om een coadjutor met recht van opvolging en als zodanig had voorgedragen Joannes van Engelen, op dat moment pastoor van Vinkeveen[141]. Het jaartal 1795 is hier zeker niet zonder betekenis. De Bataafse omwenteling waarvan Berendtzen geen enkel heil verwachtte, en de komst van de Fransen die hij beschouwde als de onverzoenlijke vijanden van kerk en clerus, hadden hem van elk optimisme omtrent een werkbare toekomst beroofd. De wijze waarop het merendeel der katholieken, geestelijken zowel als leken, de nieuwe politieke en maatschappelijke constellatie had verwelkomd, kon hem in die sombere verwachting alleen maar sterken. Dat de Utrechtse stadspastoors en bloc hadden geweigerd zijn remonstrantie tegen de volksrepresentanten mede te ondertekenen, had hem op pijnlijke wijze duidelijk gemaakt dat zijn directe achterban zijn opvattingen op het zachtst gezegd niet ten volle deelde. Als zeer belangrijke factor kwam daarbij nog de gezondheidstoestand van de aartspriester, die naar zijn herhaalde eigen getuigenis steeds meer te wensen overliet.
Op 29 juni ontving Berendtzen uit Rome de mededeling dat hem werd toegestaan Van Engelen te kiezen als coadjutor en opvolger als aartspriester en pastoor van Maarssen[142]. Uit de carrière van Van Engelen blijkt zo al niet een zekere protectie van de kant van Berendtzen dan toch zeker een bewuste begeleiding. Afkomstig van Bunnik, waar Berendtzen van 1766 tot zijn benoeming tot aartspriester als pastoor had gestaan, had ook hij gestudeerd aan de universiteit van Dowaai. In 1777 werd hij door Berendtzen voorgedragen als pastoor van de statie aan de Jerusalemsteeg, bij welke gelegenheid de aartspriester hoog opgaf van de kwaliteiten van zijn kandidaat. Twee jaar later vertrok Van Engelen naar Mijdrecht-Vinkeveen, in de onmiddellijke nabijheid van Berendtzen.

[141] *Romeinse bescheiden,* II, nr. 965.
[142] *Idem,* nr. 969.

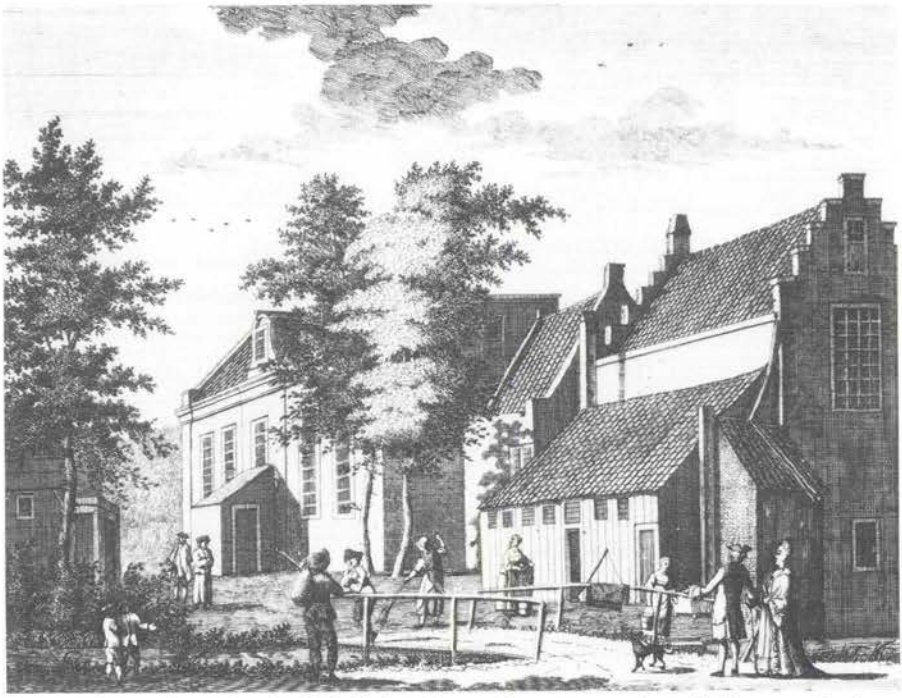

De pastorie waar Berendtzen in 1768 zijn intrek nam als pastoor van de statie Maarssen. De daarachter gelegen in 1751 gebouwde kerk was van buitenaf nauwelijks als zodanig kenbaar. Gravure zonder naam, uit: Bulthuis en Bendorp, Vaderlandsche Gezichten (1788). RAU, Top. Atlas 874.

Niet lang na zijn benoeming vestigde hij zich als pastoor te Weesp, dat met Muiden op Hollands gebied gelegen was maar kerkelijk ressorteerde onder het aartspriesterschap Utrecht. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat Berendtzen, die in het begin van zijn loopbaan jarenlang in dezelfde contreien werkzaam was geweest, de aanwezigheid van een vertrouwd medewerker juist op die post van groot belang achtte. Voor de Utrechtse aartspriester was deze exclave op Hollands territoir van strategisch belang met het oog op de tegenstellingen tussen kerkelijk Holland en Utrecht ten aanzien van de nieuwe denkbeelden en hun consequenties voor de kerkelijke praktijk[143].

Wat de Utrechtse aartspriester in de hem nog resterende levensjaren bezig hield werd hiervoor al belicht. Daaraan zou nog kunnen worden toegevoegd dat een zekere democratisering, die ook in kerkelijke aangelegenheden in toenemende mate zichtbaar werd, tot zijn zorg en verwarring heeft bijgedragen. Deze democratische tendensen kwamen onder meer tot uiting in een grotere invloed van kapelaans op pastoorsbenoemingen[144]. Ten slotte was er nog een gerechtelijke procedure rondom door Berendtzen al te eigenmachtig genomen besluiten omtrent de armenzorg in de tegen zijn zin van Maarssen afgescheiden statie Breukelen; deze procedure werd pas jaren na het overlijden van Berendtzen afgesloten waarbij de statie Maarssen alsnog in het ongelijk werd gesteld[145]. Het is niet

[143] J. C. van der Loos, 'Eenige brieven van Ciamberlani', *AAU*, LXII (1938) 162-192.
[144] GAU, Stad, III, nr. 179-4; *Kerkelyke Bibliotheek*, Nieuws, II, 94-99.
[145] Van Veldhuizen, 'Een eeuw parochie Maarssen', 19 vlg.

bekend of Berendtzen overwogen heeft zich bij leven uit het aartspriesterschap terug te trekken ten gunste van zijn coadjutor. Hij overleed plotseling op palmzondag 9 april 1797 en werd op goede vrijdag daarna begraven in de hervormde kerk van Maarssen waar hij werd bijgezet in de grafkelder van jhr Antonie van Zuylen van Nyevelt, waar ook zijn voorganger als pastoor, Petrus van Zuylen van Nyevelt, en zijn opvolger Van Engelen werden begraven. Minder dan een maand vóór zijn overlijden ontving Berendtzen een brief van de vice-superior der Hollandse Zending, Luigi Ciamberlani, waarin deze diens plaats en functie schetste in de tegenstellingen over de acceptatie van de nieuwe beginselen[146]. In die brief klonk door hoeveel waarde de kerkelijke overheid toekende aan de behoudende opstelling van de aartspriester.

> 'Het was nuttig en noodzakelijk aan de grenzen van het Hollandse district over een man te kunnen beschikken, meer dan iemand toegewijd aan de H. Stoel en gekant tegen de moderne stromingen, waar de priesters van dat district, al te zeer onder de bekoring van de voordelen die de huidige omstandigheden lijken te bieden, te lichtvaardig geneigd waren de nieuwe orde aan te hangen.'

De suggestie dringt zich op dat Berendtzen er ook zelf aan heeft gehecht op de grens van het Hollandse district over een betrouwbare wachter te beschikken. De aanstelling van zijn coadjutor-opvolger als pastoor in het Hollandse Weesp laat zich in die zin verklaren. Zowel in hun behoudende opstelling als in hun strategische methoden zouden aldus de superiores van de Hollandse Zending en de aartspriester van Utrecht dezelfde lijn hebben gevolgd. Ook bij eerdere gelegenheid had Ciamberlani de instemming van de hoogste kerkelijke leiding met de conservatieve houding van Berendtzen overgebracht. In de dagen van de beroering rond de Hollandse eed had de curie van Rome zich van openlijke stellingname onthouden. Een officiële uitspraak zou uiteraard één der partijen in het ongelijk stellen en de tweespalt zou daardoor alleen maar worden vergroot. Niettemin mocht Berendtzen op 23 mei 1796 in een persoonlijke brief van Ciamberlani vernemen dat zijn afwijzende houding in de eedskwestie de goedkeuring wegdroeg van de paus en de Congregatio de Propaganda Fide[147]. Door op de ingeslagen weg voort te gaan zou de aartspriester in het voetspoor treden van die kerkvaders en geloofsverdedigers die de politieke machthebbers van hun tijd hadden duidelijk gemaakt dat de katholieken, in gehoorzaamheid aan de paus de voorschriften van hun kerk opvolgend, tegelijkertijd goede en getrouwe onderdanen van de staat waren. Vooral die laatste zinsnede zal Berendtzen voldoening hebben gegeven; aan het einde van zijn leven mocht hij ervaren dat ook zijn inzet voor de burgerlijke pariteit der katholieken in de Republiek, waarvoor hij al in de eerste jaren van zijn aartspriesterschap had geijverd, door Rome was begrepen en gewaardeerd. Men doet Berendtzen evenwel onrecht aan door het licht van de beoordeling al te nadrukkelijk op alleen zijn behoudende opstelling te laten schijnen. Het staat buiten kijf dat hij zich in zijn latere jaren zo goed als uitsluitend manifesteerde als een tegenstander van de vernieuwing die zich overigens onstuitbaar baanbrak, ook onder zijn geloofsgenoten. Dat mag ons echter niet doen voorbijgaan aan het feit dat hij zich in de eerste twee decennia van zijn aartspriesterschap energiek heeft ingezet voor de doorwerking van de ideeën van vooruitgang en verlichting in de samenle-

[146] RAU, Aartspriesters van Utrecht, 1018, nr. 8.
[147] Idem, nr. 12.

ving. Anders dan bijvoorbeeld een pastoor Witbols, die op zeker moment het lidmaatschap van de Nationale Vergadering hoger stelde dan de continuering van zijn pastoraat, was Berendtzen niet in de eerste plaats een politieke figuur. Zijn primaire zorg gold het welzijn van de katholieken en hun kerk in de Republiek en wij kunnen hem rekenen tot degenen van wie Ten Hulscher stelde dat zij 'uyt zugt voor meerder vryheid in hunnen Godsdienst die Patriottische party aankleefden'. Want dat Berendtzen de patriottenbeweging was toegedaan is boven elke twijfel verheven. Wanneer zijn publikaties van vóór 1787 daarover onvoldoende zekerheid zouden verschaffen, staat ons een opmerkelijk getuigenis ter beschikking uit de periode dat de patriottenbeweging in Utrecht op haar hoogtepunt verkeerde. In een brief van 26 september 1784 schrijft de patriotsgezinde Maximiliaan Louis d'Yvoy in verband met de voor het nieuwe regeringsreglement in te dienen opmerkingen en de rol die de r.k. pastoors ten plattelande daarin zouden kunnen spelen: 'Et conformement avec les nostres chacque Pasteur a un exemplaire de nostre Concept-Reglement, et leurs superieur, qui demeure a Maarssen, homme tres eclairé et savant, bon patriotte, est un de nos plus grands confident dans ce ci, et il fait beaucoup de bien dans les affaires d'aujourdhui'[148]. Maar ook zonder dit getuigenis staat het wel vast dat bij meer dan één gelegenheid de veranderingsgezinde kringen van zijn tijd veel van hun denkbeelden en idealen in de publikaties van Berendtzen hebben teruggevonden. Zo bijvoorbeeld in het betoog in zijn *Eenvoudig Verhaal* dat de roomsgezinde ingezetenen van de Republiek ondanks hun kerkelijke gehoorzaamheid toegewijde vaderlanders en betrouwbare onderdanen waren. Nog sterker wellicht in de opwekking aan zijn pastoors door participatie in de Oeconomische Tak de consequenties van het volwaardig staatsburgerschap te aanvaarden. Zijn aansporing tot oefening van landlieden in de wapenhandel werd in de patriotse pers uitbundig geprezen, en nog in 1792 verzette hij zich, met een beroep op de gelijkwaardigheid van katholieken en protestanten, tegen de ongelijke behandeling door de overheid van de officiële kerk en de getolereerde roomse religie. Omstreeks die tijd had zich echter al een fundamentele verandering voltrokken in de opstelling van de aartspriester. Die veranderde opstelling bracht hem in conflict met de Hollandse clerus die het wel aandurfde de emancipatie van de kerk te accepteren uit de handen van aanhangers van een in wezen niet-christelijke levensbeschouwing. In tegenstelling tot hen kon Berendtzen niet inzien dat de beginselen van gelijkheid en vrijheid in de Republiek op een volkomen andere manier zouden uitwerken dan in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, waar de katholieke kerk een essentieel onderdeel was geweest van het *ancien régime*. Daardoor ontging hem één van de kenmerkende verschillen waardoor de Bataafse revolutie zich van de Franse onderscheidde en werd het hem belet van patriot tot Bataaf uit te groeien.

[148] *Kroniek van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht,* XXX (1874) 271.

De tweede ronde

De rol van Utrechtse patriotten in de Bataafse-Franse tijd

R. E. de Bruin

Met de ontruiming van Utrecht voor de oprukkende Pruisische troepen in september 1787 leek definitief een eind gekomen aan het revolutionaire experiment in de Domstad. Een maand later werden de orangistische regenten in hun posities hersteld. Dit bewind kwam begin 1795 ten val, kort na de capitulatie van de stad voor het Franse leger. Met het uitbreken van de Bataafse revolutie ontstond een geheel nieuwe situatie. Nu moesten de orangistische machthebbers het veld ruimen en kregen verdreven patriotten weer een kans. In dit artikel wil ik nagaan hoe personen uit de voorhoede van de Utrechtse patriottenbeweging in de Bataafse revolutie en gedurende de Franse tijd hebben geopereerd. Om een duidelijke afbakening te kunnen maken welke figuren getraceerd zullen worden, is een beperkt aantal groepen geselecteerd. In de eerste plaats zijn de twee belangrijkste burgervertegenwoordigingen, de geconstitueerden en de gecommitteerden, genomen. Vervolgens komen vier patriottenleiders die een centrale rol hebben gespeeld in de burgerbeweging afzonderlijk aan de orde: P. P. J. Quint Ondaatje, J. van Lidt de Jeude, B. F. von Liebeherr en O. D. Gordon. De laatste paragraaf is gewijd aan de leden van de zogenaamde pretense raad, de patriotse vroedschap uit de jaren 1786-1787. Het geheel wordt voorafgegaan door een overzicht van de Bataafse-Franse tijd. Daarbij zal ik

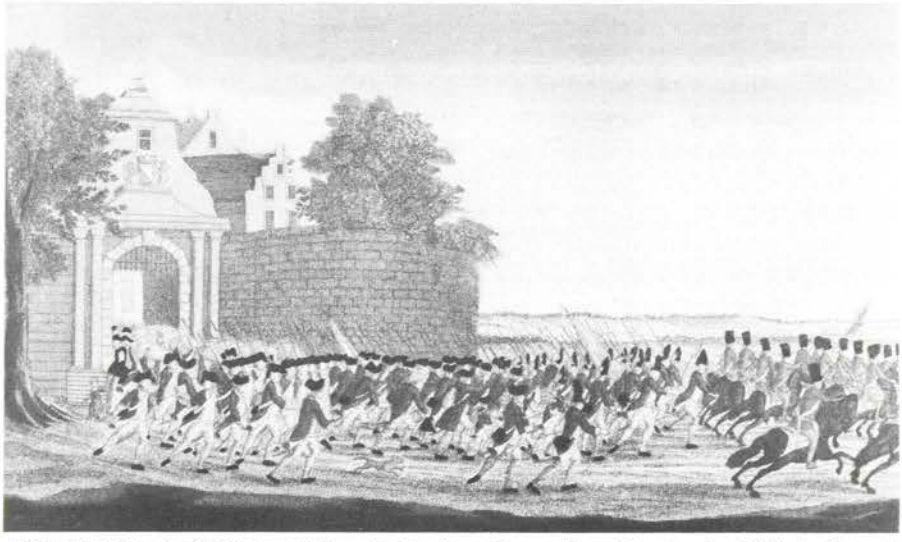

'Het uittrekken der Patriotten uit Utrecht.' In de nacht van 15 op 16 september 1787 vluchtten de patriotse burgers de stad uit, vóór de komst van de Pruisische troepen.
Gravure door G. Balthasar Probst, (1787).
RAU, Atlas Coenen van 's-Gravensloot 9-120.

vooral aandacht besteden aan de politieke structuren zoals het kiesstelsel. Dit is van belang voor het duidelijk maken van de rol die de patriotten uit de jaren tachtig na 1795 hebben gespeeld.
Het onderwerp van dit artikel komt gedeeltelijk overeen met dat van mijn vorig jaar verschenen dissertatie [1]. Het gaat om dezelfde stad in dezelfde periode. De invalshoek is in beide gevallen primair politiek. Het gaat gedeeltelijk ook om dezelfde mensen. Toch zijn er wezenlijke verschillen. In mijn proefschrift is de vraagstelling de manier waarop aan het revolutionaire uitgangspunt van de volkssoevereiniteit in de praktijk gestalte is gegeven. De werking van de kiesstelsels en de verschuivingen in de samenstelling van het stadsbestuur vormen de centrale thema's. Het gaat om structuren en om groepen. In dit artikel komen de individuen meer naar voren. Hun activiteiten tijdens de Bataafs-Franse tijd vormen het voornaamste onderwerp. De keuze van de groep is ook anders. In mijn boek van vorig jaar heb ik de leden van het Utrechtse stadsbestuur uit de jaren 1795-1813 als onderzoeksobject gekozen. Hier gaat het om vooraanstaande patriotten uit de jaren tachtig. Hun activiteiten tijdens de tweede ronde van de Nederlandse revolutie aan het eind van de achttiende eeuw en de nasleep daarvan vormen het onderwerp van dit artikel.
Het artikel is de neerslag van een prosopografisch onderzoek. De prosopografie, ook wel collectieve biografie genoemd, biedt uitstekende mogelijkheden voor het onderzoek naar een groep in het verleden, in dit geval Utrechtse patriotten [2]. Deze methode berust op het verzamelen van data over zaken als geboorte, huwelijk en dood, verwantschapsrelaties, sociale netwerken, beroep, carrière en vermogen, consumptiepatroon, status en godsdienst. Hieruit kunnen dan conclusies worden getrokken voor de hele groep. In dit artikel worden vooral de carrières van de betrokkenen gedurende het tijdvak 1795-1813 gevolgd. In combinatie met gegevens over sociale achtergrond kan op deze wijze enig inzicht worden verkregen in de effecten van de revolutieperiode op sociale mobiliteit.

Utrecht gedurende de Bataafse revolutie en de Franse tijd

Begin 1795 trokken de Franse legers vrijwel onbelemmerd over de bevroren rivieren de Republiek binnen. De provincie Utrecht capituleerde op 16 januari en de volgende dag reed generaal Pichegru aan het hoofd van zijn troepen de Domstad binnen. Hij maakte onmiddellijk een einde aan de al uitgebroken revolutie en door zijn tegenwerking duurde het tot 25 januari voordat een Comité Revolutionair de vroedschap kon afzetten en een voorlopig bestuur, de Provisionele Municipaliteit, kon aanstellen. In het gewest Holland hadden dergelijke lokale revoluties al eerder plaatsgevonden [3]. In de jaren die volgden werd op

[1] R. E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen, 1986).
[2] D. J. Roorda, 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979) 212-225; L. Stone, 'Prosopgraphy', *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 100 (1971) 46-79.
[3] C. W. van der Pot 'Eerste pogingen tot staatsrechtvorming in de onderdelen der Bataafsche Republiek', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* N.R. X nr. 3 (Amsterdam, 1947); S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977) 188-192.

verschillende niveaus geëxperimenteerd met staatsvormen die in overeenstemming waren met de leer van de volkssoevereiniteit. Overal werkten commissies aan reglementen en grondwetten. Over het resultaat daarvan gaven de stemgerechtigden in referenda een oordeel. Op lokaal niveau ging de ontwikkeling het snelst. In de stad Utrecht werd eind maart 1795 een concept-reglement voorgelegd aan de burgers, die dit vrijwel ongewijzigd goedkeurden. Het reglement voorzag in uitgebreide bevoegdheden voor de Utrechtse burgers. Het gemeentebestuur, de Raad der Gemeente, werd rechtstreeks gekozen en in tussentijdse vacatures moest door de stemgerechtigden worden voorzien. Hetzelfde gold voor de stedelijke rechtbank, bestaande uit een Algemeen Aanklager en een Raad van Rechtspleging. Daarnaast hadden de stemgerechtigden het recht om de belangrijkste ambtenaren te kiezen en bestond er een uitgebreid stelsel van referenda. Stemgerechtigd waren mannen vanaf 20 jaar die van arbeid of bezit konden leven en die minstens een jaar in de stad hadden gewoond [4]. Op gewestelijk en landelijk vlak bleef vooralsnog een voorlopige regeling bestaan. De provincie Utrecht werd bestuurd door de Representanten 's Lands van Utrecht, die bestonden uit afgevaardigden van de stedelijke besturen en gekozen plattelandsvertegenwoordigers [5]. De verschillende gewesten zonden als vanouds afgezanten naar de Staten-Generaal, die al kort na de revolutie van Oranjegezinden waren gezuiverd.

In de loop van de maand april werden in Utrecht de leden van het gerecht en het gemeentebestuur gekozen. De uitslag van de raadsverkiezingen gaf in vergelijking met de Provisionele Municipaliteit een gematigder gemeentebestuur te zien met een veel groter aandeel van (patriotse) regenten. Het gematigde karakter van de Raad der Gemeente leidde tot botsingen met de radicale sociëteitsaanhang. Aanvankelijk hadden die botsingen een gewelddadig karakter, maar door Frans ingrijpen escaleerde de situatie niet. In de tweede helft van 1795 slaagden de Utrechtse radicalen erin om onder leiding van mr P. H. A. J. Strick van Linschoten grote invloed binnen de Raad der Gemeene te krijgen. Na zijn vertrek naar het buitenland begin 1796, slaagden de gematigden erin het verloren gegane terrein te herwinnen. Dat leverde problemen op met het veel radicalere provinciebestuur. Een heftig conflict ontstond in maart 1796 rond het dorp Vreeswijk. Het dorpsbestuur was in botsing gekomen met de plaatselijke sociëteit. De Utrechtse Raad der Gemeente koos voor de gematigde bestuurders, de Representanten steunden de radicale sociëteit. De raad beriep zich op de oude heerlijke rechten die de stad Utrecht over het plaatsje uitoefende, het gewest wenste het op basis van de revolutionaire beginselen bij het platteland te voegen. In het conflict trok de stad aan het langste eind. Het radicale kamp in de Domstad raakte daarbij ernstig verdeeld. In het voorjaar en de zomer van 1796 zette de matiging in de Utrechtse politiek door. In de Raad der Gemeente namen via tussentijdse verkiezingen gematigden de plaats in van vertrokken radicalen, de raad hief het stadsarrest van de afgezette regenten op en

[4] *Reglement van bestuur voor de stad Utrecht, by de gemeente derzelver stad goedgekeurd en vastgesteld op den 30 en 31 Maart 1795* (Utrecht, 1795) I, 3, art. 1; De Bruin, *Burgers op het kussen*, 118.

[5] De Bruin, *Burgers op het kussen*, 118-119; B. C. de Savornin Lohman, *De bestuursinrichting van gewest, stad en platteland van Utrecht gedurende de Bataafsche Republiek* (Utrecht, 1910) 28-31

met behulp van de Fransen werd een belangrijk radicaal wapen, de schutterij, buiten gevecht gesteld.
Intussen werd gewerkt aan een bestuursinrichting op landelijk en gewestelijk niveau. Op grond van een reglement uit december 1795 waren in januari 1796 de leden van de Nationale Vergadering gekozen, die op 1 maart voor het eerst bijeenkwam. De verkiezingen vonden plaats volgens een getrapt stelsel. Het reglement verdeelde de Bataafse Republiek hiervoor in 126 districten. De provincie Utrecht telde zes districten, waarvan twee in de stad. In ieder district moest een lid van de Nationale Vergadering worden gekozen door kiezers, die zelf weer waren aangewezen door de stemgerechtigden in de grondvergaderingen. Deze grondvergaderingen, 30 per district, vormden de laagste trap in het stelsel [6]. Als belangrijkste taak had de Nationale Vergadering het opstellen van een grondwet voor het Bataafse volk. Voor dit doel werd een speciale commissie ingesteld die daarmee nog wel enige tijd bezig was. De opstelling van het bestuursreglement van de provincie Utrecht leidde opnieuw tot botsingen tussen het gemeentebestuur van de Domstad en de Representanten. Beide colleges probeerden hun ontwerp erdoor te krijgen, waarbij met name het provinciebestuur niet terugschrok voor verregaande manipulaties van de volkswil [7]. Uiteindelijk bereikten ze een compromis, waarin andere plaatsen ondanks heftige protesten niet werden gekend.
Het provinciale reglement van 1796 voorzag in getrapte verkiezingen voor het Provinciaal Bestuur. Daarbij werden dezelfde grondvergaderingen gehanteerd als bij de verkiezingen voor de Nationale Vergadering, maar dan met achttien districten, waarvan zes in de hoofdstad. Daarnaast bestonden er mogelijkheden voor volksstemmingen. Stemgerechtigden waren mannen vanaf achttien jaar. Volgens de regels van het provinciale reglement zijn tweemaal verkiezingen gehouden: een keer in september 1796 en een keer een jaar later. De uitslagen handhaafden het verschil tussen een gematigd bestuur in de stad Utrecht en een radicaler bewind in de provincie.
Vanaf de zomer van 1796 trad er geruime tijd een betrekkelijke stabiliteit op. Het volgende jaar zorgden de discussies over de nationale grondwet voor toenemende onrust. De voorstanders van de eenheidsstaat (unitarissen) streden met de tegenstanders (federalisten); de moderaten stonden daar tussenin. Globaal kwam deze indeling overeen met de tegenstelling tussen radicalen en gematigden die we in Utrecht hebben gezien, maar met het indelen van de Bataven in partijen is grote voorzichtigheid vereist. Op 1 augustus 1797 werd het federalistische ontwerp door de stemgerechtigden verworpen, ook in Utrecht [8]. De daarop volgende impasse leidde op 22 januari 1798 tot een staatsgreep van de radicale leider Pieter Vreede met behulp van het Franse leger. Het nieuwe bewind zuiverde provincie- en gemeentebesturen van tegenstanders, waarna het zich kon wijden aan de totstandkoming van de eenheidsstaat. Na een zuivering van de stemlijsten nam het Bataafse volk op 23 april 1798 een unitaristisch ontwerp met overgrote meerderheid aan. De grondwet hield in dat de Bataafse Republiek uit acht volstrekt nieuw ingedeelde departementen zou bestaan. De

[6] De Bruin, *Burgers op het kussen*, 126-127.
[7] De Savornin Lohman, *Bestuursinrichting Utrecht*, 19-24.
[8] C. Rogge, *Geschiedenis der staatsregeling voor het Betaafsche volk* (Amsterdam, 1799) 416; Schama, *Patriots and Liberators*, 269-270.

volksvertegenwoordiging bestond uit een Vertegenwoordigend Lichaam met daarboven een Uitvoerend Bewind.
Het bewind-Vreede isoleerde zich door een steeds strakker beleid volledig en kwam op 12 juni 1798 door een nieuwe staatsgreep ten val [9]. De nieuwe machthebbers handhaafden de grondwet, maar draaiden de meest omstreden maatregelen van hun voorgangers terug. Een uitvloeisel van de grondwet was de opheffing van de oude provincies. Vanaf 30 maart 1799 behoorde de stad Utrecht tot het departement van den Rhyn dat Arnhem als hoofdstad had. Later dat jaar kreeg de Bataafse Republiek met een Engels-Russische invasie te maken, die met Franse hulp tot staan werd gebracht. De afhankelijkheid van de bondgenoot werd daarmee aanzienlijk vergroot, maar intern keerde de rust terug. In feite was de revolutie voorbij, maar de daardoor teweeggebrachte veranderingen bleven voorlopig gehandhaafd. De grondwet van 1798 bleef van kracht tot oktober 1801, toen na een nieuwe staatsgreep met behulp van het Franse leger en een gemanipuleerde volksstemming een nieuwe staatsregeling in werking trad [10]. Daardoor kwamen veel prerevolutionaire elementen terug, waaronder de oude provinciegrenzen. Bovendien konden aanhangers van de verdreven stadhouder weer bestuursposten gaan bekleden. In de stad Utrecht duurde het vanwege allerlei procedures tot februari 1803 voor er orangistische oud-regenten in het stadsbestuur terugkwamen.
De grondwet van 1801 bleef van kracht tot Rutger Jan Schimmelpenninck in april 1805 Raadpensionaris van het Bataafse Gemenebest werd. De tegelijk in werking tredende nieuwe grondwet maakte grotendeels een einde aan de volksinvloed. Vanaf 1798 was de democratie in toenemende mate uitgehold en vooral na 1801 stelden verkiezingen op departementaal en nationaal niveau weinig meer voor. Alleen op stedelijk niveau, in dit geval voor het Utrechtse gemeentebestuur, konden burgers nog reële invloed hebben. Met de restanten van de democratie werd korte metten gemaakt toen Schimmelpenninck op last van Napoleon het veld moest ruimen en de broer van de keizer als koning van Holland werd aangesteld. Deze Lodewijk Napoleon maakte zich snel populair bij zijn nieuwe onderdanen. Hij zette zich geweldig in voor zijn nieuwe land, maar kon bij tijden volstrekt besluiteloos zijn en was niet in staat met geld om te gaan. Een van de redenen van 's konings populariteit was dat hij het Continentaal Stelsel, de voor de Nederlanders zeer nadelige handelsboycot tegen Engeland, niet erg strikt toepaste. Deze houding was zijn broer in Parijs een doorn in het oog. De invasie van Engeland op Walcheren in de zomer van 1809 verzwakte de positie van Lodewijk Napoleon nog verder. Het volgende jaar trad hij af en werd zijn koninkrijk ingelijfd bij Frankrijk. Per 1 januari 1811 werd de Franse wetgeving volledig van kracht in de geannexeerde gebieden. Voor Utrecht had dat tot gevolg dat de stad niet langer departementshoofdstad was, maar voortaan deel uitmaakte van het departement van de Zuiderzee. De prefect van dit departement zetelde in Amsterdam. Utrecht, hoofdplaats van het derde arondissement, kreeg in juni een nieuw bestuur. De orangistische oudregent mr Ph. Ram, die sinds begin 1808 burgemeester was en vanaf januari 1811 maire, werd als eerste burger vervangen door mr A. J. W. van Dielen. De-

[9] Schama, *Patriots and Liberators,* 348-353.
[10] *Idem,* 410-419.

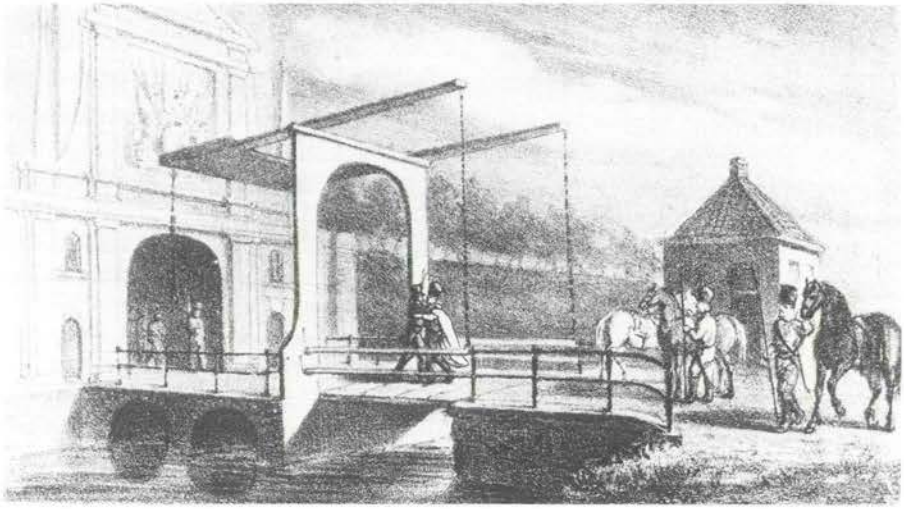

'De eerste kozakken te Utrecht, 28 november 1813.' Eind november 1813 kwam de eerste kozakkenpatrouille aan te Utrecht, bij de Wittevrouwenpoort. De Franse troepen waren kort daarvoor vertrokken.
Lithografie door de Industrie, 1865. GAU, H.A.T. 13.4.

ze wist door zijn taktvolle optreden de last van de bezetting voor de Utrechters nog wat te verzachten. Enkele maanden na zijn dood in februari 1812 werd hij opgevolgd door de schatrijke parvenu mr P. A. Bosch van Drakestein, die binnen de Utrechtse elite een volstrekt geïsoleerde positie innam [11]. In de winter van 1812-1813, toen na de rampzalige tocht naar Rusland het geloof in de onoverwinnelijkheid van Napoleon ging tanen en er iets van verzet begon te komen, raakte Bosch van Drakestein verschillende keren in conflict met zijn stadgenoten. De bereidheid om bestuurlijk werk in Franse dienst te doen nam steeds verder af en in het najaar van 1813 stortte het hele apparaat in elkaar. Bosch van Drakestein bleef echter trouw aan de keizer, in Utrecht eigenlijk als enige. Toen de Franse generaal Molitor in de vroege morgen van 28 november 1813 de Domstad liet ontruimen en een kozakkenpatrouille enkele uren later de komst van het Russische leger aankondigde, werd de positie van de maire onhoudbaar en hij diende zijn ontslag in. De stad verklaarde zich voor Oranje en een Provisioneele Regeering nam het bestuur over. De revolutieperiode was definitief voorbij.

De geconstitueerden en de gecommitteerden

In september 1784 wezen 1215 Utrechters door middel van een acte van authorisatie 24 stadgenoten aan als hun vertegenwoordigers [12]. Deze daad vormde een belangrijk moment in de strijd van de Utrechtse burgerbeweging. De 24 geconstitueerden, waartoe ook Ondaatje behoorde, konden met een zeker gezag de vroedschap tegemoet treden bij de eisen voor bestuurshervorming. Toen in de zomer van 1786 de positie van de vroedschap, die zich probeerde te verzetten

[11] De Bruin, *Burgers op het kussen*, 82-87, 254-256.
[12] Gemeente archief Utrecht (GAU), Notarieel archief, nr. U277c001, Didericus Johannes van Olst, minuten met indices (1776-1784) 1 deel.

tegen invoering van het nieuwe reglement, onhoudbaar werd, kozen de acht burgercompagnieën elk twee gecommitteerden. Daarmee voerden ze een van de bepalingen uit het reglement uit. Al eerder waren door de schutterij vertegenwoordigers aangewezen, die vanaf dat moment 'de oude gecommitteerden' werden genoemd. In het nieuwe college van gecommitteerden waar het hier om gaat werden ook twee geconstitueerden gekozen, waardoor er tussen beide groepen een kleine overlapping ontstaat. Een deel van de geconstitueerden zal in de paragrafen over de revolutionaire leiding en de pretense raad worden behandeld.

De meeste leden van de twee colleges hebben een rol gespeeld in de Bataafs-Franse tijd: negentien van de geconstitueerden en tien van de gecommitteerden. Veelal betrof het slechts een marginale rol zoals een optreden als kiezer. Elf van de vroegere geconstitueerden en zes van de ex-gecommitteerden werden tussen 1796 en 1805 door de stemgerechtigden als kiezer aangewezen [13]. Een belangrijk deel van de gecommitteerden en vooral van de geconstitueerden kwam na 1795 in de radicale hoek terecht. In het eerste jaar van de Bataafse vrijheid trad een oud-geconstitueerde toe tot het Comité van Waakzaamheid, een tot het Comité van Publiek Onderwijs en twee tot het Comité van Onderzoek naar de Politique Gedragingen en Finantieele Depenses der vorige Regeeringsleden. Deze drie comité's drongen op verschillende tijdstippen bij het gematigde gemeentebestuur aan op een hardere koers en veroorzaakten zo conflicten. Vooral het Comité van Onderzoek was een radicale organisatie, die een strenge aanpak van orangisten voorstond [14]. In 1798 waren zes voormalige geconstitueerden lid van de radicale Sociëteit voor Een- en Ondeelbaarheid [15]. Onder de vroegere gecommitteerden was dat bij niemand het geval. Van hen kwamen er twee in het Comité van Waakzaamheid en een in het Comité van Onderzoek.

Enkelen wisten dankzij de Bataafse revolutie maatschappelijk vooruit te komen. Zo werd de zilversmid Gerardus Bresser, in 1786 gecommitteerde, onmiddellijk na de revolutie wijkmeester van Turkije (wijk D). Het jaar daarop kreeg hij bovendien de post van controleur van de wijn-, geslacht-, zout- en zeepimpost. Zijn lidmaatschap van het Comité van Onderzoek zal daarbij zeker niet ongunstig hebben gewerkt. De leden van dit comité kregen voor elkaar dat veel Oranjegezinde ambtenaren ontslagen werden en dat zijzelf nogal eens op de opengevallen posities terecht kwamen. Een geheel eigen manier om te profiteren van de mogelijkheden die de Bataafse vrijheid bood, had de geconstitueerde Cornelis Koppedrajer. Deze vishandelaar, 'de koning der Vismarkt' [16], begon in 1796 op het Vreeburg een komedie. De mede ten gerieve van de Franse militairen opgezette vermaaksinstelling kreeg haar kans, toen de hervormde kerk vanwege de scheiding tussen kerk en staat het traditioneel calvinistische toneelverbod niet langer kon opleggen. Toen Lodewijk Napoleon eind 1807 zijn residentie in Utrecht vestigde, werd Koppedrajers toneelinstelling tot 'ko-

[13] Voor het functioneren van de indirecte kiesstelsels, zie: De Bruin, *Burgers op het kussen*, 117-162.

[14] *Idem*, 53-54.

[15] GAU, Stad, III, nr. 10, Stukken, behorende bij de notulen der Municipaliteit doch niet daarbij geïnsereerd (1795-1799) 1 pak. In dit pak bevindt zich een ledenlijst van de Sociëteit van Een- en Ondeelbaarheid uit het voorjaar van 1798.

[16] A. van Hulzen *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel, 1966) 112.

ninklijke schouwburg' verheven. Tot groot verdriet van de koning brandde de zaak in januari 1808 tot de grond toe af.
Veel meer mogelijkheden waren er voor degenen die tijdens de Bataafse revolutie politieke carrière maakten. Vijf van de geconstitueerden kwamen vanaf 1795 in het stedelijk bestuur. Behalve mr W. van Dam van Isselt en J. de Joncheere, die ook lid waren geweest van de pretense raad, waren dat G. Bentink, mr A. J. van Mansvelt en J. de Visser Jzn. De politieke rol van de drie laatstgenoemden beperkt zich tot de eerste jaren van de Bataafse revolutie. Gerardus Bentink (1735-1800) was oorspronkelijk afkomstig uit Oldenzaal, waar zijn vader custos van het raadhuis was. Naar Utrecht gekomen klom hij op tot directeur van de loterij. Hij werd een welgesteld man: in 1796 bedroeg zijn getaxeerd vermogen *f* 80.000 [17]. In januari 1795 kwam hij in de Provisionele Municipaliteit. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraad in april 1795 kreeg hij 319 stemmen, te weinig voor een zetel [18]. Twee jaar later profiteerde hij van de toegenomen ruimte in de ambtelijke sector die het gevolg was van de uitbreiding van belastingdiensten en de zuiveringen in het overheidsapparaat: hij kreeg de functie van ontvanger van 't andere deel der Generaale Middelen in de provincie Utrecht, een post die hij tot aan zijn dood bekleedde.
Een wat langere periode als gemeentebestuurder was weggelegd voor Anthony Jan van Mansvelt (1757-1829). Hij stamde uit een oude Utrechtse regentenfamilie. Doordat zijn ouders jong waren gestorven en het familiekapitaal nogal had geleden onder het beheer van de weeskamer [19], was zijn startpositie minder riant. Zijn ver beneden zijn stand gesloten huwelijk met de doopsgezinde winkeliersdochter Petronella van Arkel deed er ook al geen goed aan. In de jaren van vrijheid, gelijkheid en broederschap was zoiets echter geen belemmering voor een politieke rol. Na in de reglementscommissie te hebben gezeten, kwam hij in mei 1795 in de Raad der Gemeente. Daar kreeg hij de functie van kameraar toegewezen, wat gezien het salaris uitstekend van pas kwam [20]. In de raad behoorde hij tot de gematigden. In maart 1798 viel hij dan ook ten offer van de zuiveringen. Met zijn raadsplaats raakte hij ook zijn functie als kameraar kwijt. Na enige tijd kreeg hij echter een baan bij de belastingen, waar hij verder bleef. Erg breed kreeg hij het niet. In 1813 woonde hij met zijn gezin in een huis aan de Oude Gracht op de hoek van de Watersteeg [21]. Te meer daar hij geen dienstboden had, was dit voor een patriciër een bijzonder armoedige toestand.
Jacob de Visser Jansz. (1740-1824) kwam op 3 maart 1796 bij een tussentijdse verkiezing in de Raad der Gemeente, nadat hij het bij een eerdere stemming in

[17] GAU, Stad, III, nr. 274, Manualen der gestorte gelden en afgegevene recipissen op de vier bureaux in de stad Utrecht tot ontvangst van den tweeden 50n penning (1796/97) 1 pak.
[18] Er was een minimum van 400 stemmen ingesteld. GAU, Stad, III, nr. 1, Notulen van het stedelijk bestuur (1795-1808) 28 dln.
[19] GAU, Stad, II, nr. 1629, Stukken betreffende het beheer door de Momboirkamer van de erfportie, nagelaten door Izabella van Mansveld aan de minderjarigen Anthony Jan, Maria Anthonia en Jan Isaac van Mansveld (1769-1786) 1 pak.
[20] GAU, Stad, III, nr. 1. De kameraar, na de thesaurier als tweede man verantwoordelijk voor de stedelijke financiën, verdiende *f* 1800 per jaar. Zie ook: R. E. de Bruin, 'Zuivering, verkiezing en genoegdoening. Een onderzoek naar politiek gemotiveerd ontslag- en benoemingsbeleid ten aanzien van Utrechtse ambtenaren tijdens de Bataafse Revolutie', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1983, 96.
[21] GAU, Stad, III, nr. 613, Controle nominatif des habitants de la ville d'Utrecht et de la banlieue (1813) 124 dln.

september 1795 tegen de radicaal Pieter Linthorst had afgelegd [22]. De Visser had een veel bescheidener sociale achtergrond dan de meeste van zijn collega-raadsleden. Als zijdereder met een vermogen van ruim 11.000 gulden is hij tot de hogere middenstand te rekenen. Deze sociale groep maakte gedurende de eerste jaren van de revolutie 10 tot 25% uit van het stedelijk bestuur. In het radicale bestuur dat in maart 1798 aan de macht kwam, vormden burgers uit de hogere middenstand zelfs de meerderheid [23]. De Visser maakte op dat moment geen deel meer uit van de stedelijke leiding. Hij werd met het merendeel van zijn mederaden weggezuiverd.

Van de geconstitueerden was Jacob de Visser de enige met een bescheiden ondernemersachtergrond die het in de Bataafse tijd tot gemeentebestuurder heeft gebracht. Onder de vroegere gecommitteerden was er ook een. Gijsbert Cornelis Brouwer (1754-1801), een hoedenmaker met een vermogen van 10.000 gulden, kwam op 25 januari 1795 in de Provisionele Municipaliteit. Bij de verkiezingen van april 1795 kreeg hij in het geheel geen stemmen en ook bij tussentijdse verkiezingen kwam hij niet aan bod. Wel werd hij bij verschillende provinciale en landelijke verkiezingen door de stemgerechtigden tot kiezer aangewezen, in totaal zelfs vier keer. Bovendien werd hij in 1796 gekozen tot gecommitteerde uit de burgerij in het bestuur van de aalmoezenierskamer. Toen na de zuiveringen van maart 1798 een van de leden van het nieuwaangestelde Intermediair Gemeente Bestuur der stad Utrecht de hem opgedragen post weigerde, werd Brouwer door de gewestelijke leiding aangewezen als vervanger [24]. Hij vervulde deze functie tot aan zijn dood in januari 1801.

De beide andere Bataafse gemeentebestuurders die uit de gecommitteerden voortkwamen, mr L. de With Hoevenaar en J. T. Blekman, hadden een hogere maatschappelijke status. De eerstgenoemde, een broer van de geconstitueerde Adrianus Hoevenaar, had het als makelaarszoon gebracht tot custos van de universiteitsbibliotheek [25]. In juli 1782 promoveerde hij in de rechten. Enkele maanden later trouwde hij in de Buurkerk met Christina Gesina van Hoorn, weduwe van Daniel Jan Strick van Linschoten. Tegen deze mesalliance hadden haar familieleden zich heftig verzet [26]. Zijn rol in de patriottenbeweging heeft De With Hoevenaar moeten bekopen met het verlies van zijn positie als custos en van zijn nevenfunctie als schout van Achttienhoven. Aan de Bataafse revolutie deed hij van het begin af aan mee. In januari 1795 kwam hij in de Provisionele Municipaliteit en vervolgens in de Raad van Rechtspleging. In september 1796 werd hij gekozen tot lid van het Provinciaal Bestuur. Toen hij het jaar daarop periodiek aftredend was, kreeg hij niet het vertrouwen van de kiezers [27]. Hij kwam echter bij de gemeenteraadsverkiezingen die in dezelfde tijd werden gehouden opnieuw in het Utrechtse stadsbestuur. Daarvan bleef hij lid

[22] GAU, Stad, III, nr. 1.

[23] De Bruin, *Burgers op het kussen,* 207.

[24] Rijksarchief Utrecht (RAU), Staten, nr. 1197, Lappen der notulen van het Provisioneel intermediair bestuur en het Intermediair administratief bestuur (1798-1797) 21 dln; GAU, Stad, III, nr. 1.

[25] D. Grosheide, A. D. A. Monna en P. N. G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek,* I (Utrecht, 1986) 123-129.

[26] GAU, Stad, II, nr. 27, Request van C. G. van Hoorn, wed. Strick van Linschoten aan het gerecht, houdende verzoek om machtiging, om na het stellen van cautie voor het uitkeeren der erfenis harer kinderen te mogen hertrouwen (1782) 1 stuk.

[27] De Bruin, *Burgers op het kussen,* 134.

tot maart 1798, toen hij ten offer viel aan de zuiveringen. Het ambteloos bestaan dat volgde bracht hem niet in financiële moeilijkheden. De With Hoevenaar was door zijn huwelijk met de weduwe Strick van Linschoten in goeden doen geraakt. Bij de 50e penning van 1796 kreeg hij een aanslag op basis van een vermogen van *f* 325.000 [28].

De derde gecommitteerde die het tot stadsbestuurder bracht, notaris Jan Tieleman Blekman (1729-1808), was evenmin armlastig. Zijn getaxeerd vermogen bedroeg 55.000 gulden. Evenals De With Hoevenaar kwam hij in de Provisionele Municipaliteit, maar hij stapte in mei 1795 over naar de Raad der Gemeente. Blekman was een van de meest gematigde leden van de raad. In maart 1795 nam hij het op voor de hervormde kerk toen deze werd aangevallen door de radicalen [29]. Ook later kwam hij op voor de positie van zijn kerk. Zo probeerde hij samen met zijn mederaadslid G. van Bosvelt de toneelvoorstellingen van Koppedrajer tegen te werken. Uiteraard moest hij in maart 1798 het veld ruimen. Daarna wijdde hij zich weer aan zijn notariële akten.

Enkele geconstitueerden maakten in de periode 1795-1813 geheel of gedeeltelijk buiten Utrecht carrière. Dat waren J. de Joncheere, P. P. J. Quint Ondaatje, B. F. von Liebeherr en J. van Manen Azn. De drie eerstgenoemden zullen in de volgende paragrafen aan de orde komen. Jacob van Manen Azn. (1752-1822), de secretaris van het genootschap Pro Patria et Libertate, heeft van de geconstitueerden verreweg de belangrijkste rol na 1795 gespeeld. Oorspronkelijk kleermaker had hij zich door zelfstudie ontwikkeld en naam verworven als auteur op economisch, historisch en staatsrechtelijk gebied. Hij is het toonbeeld van een verlicht autodidact. In september 1787 vluchtte hij naar Staats-Brabant, waar hij na ruim een jaar ook weer weg moest. Vóór 1792 moet hij zich in Renswoude hebben gevestigd [30]. Aan de Bataafse revolutie deed hij onmiddellijk mee. Hij kwam in het Comité voor Publiek Onderwijs, waar hij zijn verlichte ideeën op pedadogisch gebied kwijt kon [31]. Dit comité veroorzaakte in maart 1795 heftige botsingen met de hervormde kerk en vormde daarmee een radicaal element in de gespannen revolutionaire situatie die op dat moment in de stad bestond [32]. Eind maart werd Van Manen namens het kwartier van Eemland lid van de Representanten 's Lands van Utrecht, waarvan hij in oktober enkele weken voorzitter was. In de maanden januari en februari 1796 was hij afgevaardigde van de provincie Utrecht naar de Staten-Generaal.

Hij kon vervolgens in Den Haag blijven, want bij de verkiezingen voor de Nationale Vergadering was hij in twee districten, Utrecht I en Zeist, als representant aangewezen. Hij nam zitting voor Zeist. Tegelijkertijd gaf hij zijn zetel in de Representanten 's Lands van Utrecht op. Door de Nationale Vergadering werd hij tot lid van de grondwetscommissie gekozen. Daarin speelde hij een prominente rol. Tijdens de discussies in de commissie en na november 1796 weer in de Nationale Vergadering bleek hij een groot voorstander van de een-

[28] GAU, Stad, III, nr. 274.
[29] GAU, Stad, III, nr. 1.
[30] *Nieuw Nederlandsche Biografisch Woordenboek (NNBW)* (10 dln.; Leiden, 1911-37), VIII, k. 1099.
[31] E. P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (Utrecht, 1977) 129.
[32] De Bruin, *Burgers op het kussen,* 47-50; P. Luteijn, 'De scheiding van kerk en staat in de stad Utrecht ten tijde van de Bataafse Republiek' (niet uitgegeven scriptie RU Utrecht, 1982) 26-31.

heidsgedachte, maar een werkelijke radicaal zoals Vreede was hij niet [33]. In juni 1797, twee maanden vóór de volksstemming, publiceerde hij zijn voorstellen voorzien van een toelichting. Ook in de tweede Nationale Vergadering, die op 1 augustus 1797, een week vóór de verwerping van het Ontwerp van Constitutie was gekozen, nam Van Manen zitting, nu voor het district Utrecht II. Dat hij hoewel unitaris niet tot de radicalen behoorde, bleek bij de staatsgreep van 22 januari 1798: hij werd de volgende dag gearresteerd. Hij bleef in gevangenschap tot augustus 1798. Het nieuwe Vertegenwoordigend Lichaam was op dat moment al aangetreden.

Zijn politieke loopbaan vervolgde hij op het departementale vlak. Bij de verkiezingen voor het Departementaal Bestuur van den Rhyn in december 1798 werd hij namens de ring Utrecht gekozen met ruime voorsprong op zijn vroegere medegeconstitueerde Jacob de Joncheere [34]. Toen hij in juni 1799 periodiek aftredend was, werd hij als bestuurslid herkozen. Hij bleef dat tot juni 1802 toen de oude gewesten als departementen herrezen en nieuwe besturen aantraden. Zijn rol in het openbare leven was echter niet uitgespeeld. Nog tijdens zijn zittingsperiode als lid van het Departementaal Bestuur van den Rhyn had hij een functie gekregen waarin zijn grote belangstelling op pedagogisch gebied tot haar recht kwam. In 1801 was hij benoemd tot schoolopziener in het 3e district van het departement dat de dorpen in het oosten van de voormalige provincie Utrecht en op de Veluwe omvatte [35]. In de zomer van 1803 kreeg hij dezelfde functie in het 1e district (het oosten) van het departement Utrecht. Bij de wet op het lager onderwijs van 1806 werd dat het district Rhenen (het zuidoosten van het departement). Ook bij de reorganisaties van 1810 en 1815 bleef Van Manen schoolopziener in een rond Rhenen gegroepeerd district. Naast zijn taken op onderwijsgebied vervulde Van Manen functies bij de lokale rechtspraak. Begin 1803 werd hij tot schout van het district Rhenen benoemd. In deze functie was hij tevens dijkgraaf van de Rhenense Nude en de Grebbedijk. Op 1 april 1803 trad hij als zodanig in dienst. Evenals zijn post als schoolopziener heeft hij dit werk tot aan zijn dood gedaan. Bij de reorganisatie van de rechterlijke macht in 1811 werd hij vrederechter in Rhenen en na het herstel van de onafhankelijkheid bleef hij dat.

De loopbaan van Van Manen is uitzonderlijk. Van de geconstitueerden en gecommitteerden met een ondernemersachtergrond is hij de enige die het in de Bataafs-Franse tijd echt ver gebracht heeft. Zijn gelijken in afkomst bekleedden hoogstens gedurende de revolutiejaren posten op lokaal niveau en verdwenen na 1801 weer in de anonimiteit. De andere gecommitteerden en geconstitueerden die in de periode 1795-1813 een rol van betekenis hebben gespeeld, hadden een veel hogere sociale afkomst. Voor hen was het lidmaatschap van een van die beide organen een eerste stap in een carrière waarop ze toch al een zeker perspectief hadden. De loopbaan van Van Manen is echter het bewijs dat er in de periode na 1780 stijgingskansen kwamen voor mensen met een bescheiden

[33] P. Geyl *Geschiedenis van de Nederlandse Stam,* VI (Amsterdam, 1962) 1649; *Het Plan van Constitutie van 1796. Chronologische bewerking van het archief van de eerste constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de Nationale Vergadering van 15 maart 1796,* L. de Gou, ed. ('s-Gravenhage, 1983) xi.

[34] Algemene Rijksarchief (ARA), Wetgevende Colleges 1796-1801, nr. 449, Verbalen van kies- en ringvergaderingen (1796-1798) 1 portefeuille.

[35] De Booy, *Weldaet der scholen,* 311-312.

sociale achtergrond die over uitzonderlijke gaven beschikten. Vóór die tijd was zoiets volstekt ondenkbaar geweest en ook na 1813 sloten de rijen van de elite zich weer. Gedurende de jaren 1780-1813 was de *carrière ouverte aux talents* echter een reële mogelijkheid [36]. In overeenstemming met de heersende traditie manifesteerde dit verschijnsel zich in Nederland niet zo zeer in de militaire als wel in de ambtelijke sfeer.

De revolutionaire leiding

Van de geconstitueerden hebben er vier een zeer prominente rol gespeeld in de revolutionaire beweging van de jaren tachtig: P. P. J. Quint Ondaatje, B. F. von Liebeherr, O. D. Gordon en A. Hoevenaar. Laatstgenoemde was in 1795 al overleden, maar de andere drie werden tijdens Bataafse revolutie weer actief. Over hun carrièreverloop in de periode vanaf 1795 gaat het in deze paragraaf. Daarnaast wordt aandacht besteed aan J. van Lidt de Jeude, die vanaf het begin in de voorste linies van de patriottenbeweging had gestaan, in 1785 Ondaatjes rechterhand was geweest en onder de pretense raad samen met Von Liebeherr min of meer een radicale oppositie had gevoerd. Bij het schetsen van het carrièreverloop na 1795 komen zowel politieke activiteiten als de maatschappelijke loopbaan van de betrokkenen aan de orde. Aangezien het hier om slechts vier personen gaat, kan aan hen meer aandacht worden besteed dan aan de overige groepen die in dit artikel aan de orde komen: de geconstitueerden, de gecommitteerden en de leden van de pretense raad. Het feit dat Gordon, Van Lidt de Jeude, Von Liebeherr en Ondaatje in hoge mate hun persoonlijk stempel op de ontwikkelingen hebben gedrukt, maakt de vraag wat zij tijdens de Bataafs-Franse periode hebben gedaan des te interessanter.

De grote leider van de Utrechtse patriottenbeweging, Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje (1758-1818), keerde tijdens de Bataafse revolutie niet terug naar de stad waar hij zijn triomfen had gevierd. Op het moment dat zijn vroegere medestrijders in Utrecht vorm probeerden te geven aan de Bataafse vrijheid, bevond hij zich nog in Calais, waar hij anderhalf jaar eerder na allerlei omzwervingen een drukkerij was begonnen [37]. Daar was hij op 7 mei 1794 ook getrouwd met Adrianus Hoevenaars dochter Christina. Die was enige tijd daarvoor gescheiden van Johan Christiaan Hespe, de redacteur van het prominente patriotse blad *De Politieke Kruyer*. Uit dit huwelijk bracht zij drie kinderen mee die door Ondaatje werden geadopteerd.

Of hij nu wilde wachten of de verandering in het vaderland zich wel zou stabiliseren (de invasie van 1793 waaraan hij had meegedaan was tenslotte ook op een mislukking uitgelopen), of dat hij zijn zaken in Calais nog moest afhandelen, in ieder geval vestigde Ondaatje zich pas in april in de Bataafse Republiek [38].

[36] Zie: E. J. Hobshawm, *The Age of Revolution 1789-1848* (New York, 1962) 218-237.

[37] *Memorials and Times of Pieter Philip Juriaan Quint Ondaatje,* C. M. Davies, ed. (Utrecht, 1870) 139-140.

[38] *Memorials Ondaatje,* 153; *NNBW,* VIII, k. 1240. Volgens Keetell heeft Ondaatje op 17 januari 1795, de dag na de Franse intocht, de stad Utrecht bezocht. H. Keetell, 'Aanteekeningen betreffende de Bataafsche omwenteling, voornamelijk binnen Utrecht, door een ooggetuige', *De Navorscher* 44 (1894) 245-246. Deze bron moet echter met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. De orangistische apotheker is niet altijd even nauwkeurig en bovendien kon hij tijdens de hectische revolutiedagen niets anders doen dan geruchten noteren. Van een aanwezigheid van Ondaatje vóór april 1795 is mij verder niets bekend.

Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje (1758-1818). Als rechtenstudent leidde hij de Utrechtse patriottenbeweging. Vanaf 1795 doorliep hij een ambtelijke carrière op nationaal niveau. Tenslotte vertrok hij naar Indië. Het portret geeft Ondaatje weer in zijn patriottentijd, in 1785. Physionotrace van Chrétien, naar Fouquet, (19e eeuw). GAU, I.A. Quint Ondaatje P. P. J. (1).

Hij ging echter niet naar Utrecht maar naar Den Haag. Daar mengde hij zich niet in het revolutionaire proces, maar kwam in de bureaucratie terecht. Op 10 mei werd hij benoemd tot ondersecretaris van de Raad van Oorlog. In deze functie kreeg hij te maken met de moeilijke situatie van de Bataafse Republiek. Met de voormalige bondgenoot Engeland was het land nu in oorlog en aan de oostgrens bevonden zich grote groepen Nederlandse emigranten. Met het in Osnabrück gevestigde hoofdkwartier van prins Frederik, de jongste zoon van de verdreven stadhouder, als centrum wachtten zij op een gelegenheid de oude orde te herstellen [39]. Met Pruisen bestond vrede, maar die bleef onzeker. Ondaatje had tot taak mee te werken aan het paraat maken van leger en vloot. In de eerste plaats moest hun trouw aan de revolutie worden verzekerd. Met name de vloot had een Oranjegezinde reputatie.

Zijn functie bij de Raad van Oorlog bekleedde Ondaatje tot maart 1796, toen hij toetrad tot het Committé tot de Zaken van de Oost-Indische Handel en Bezittingen. Dit Oostindisch Committé nam volgens een besluit van de Staten-Generaal uit december 1795 de taken van de bewindhebbers van de VOC over [40]. Als datum van ingang was gekozen voor 1 maart 1796, tegelijk met de installatie van de Nationale Vergadering. Voor zijn nieuwe functie verhuisde Ondaatje naar Amsterdam. In het Oostindisch Committé werd hij de collega van zijn oude strijdmakker Bogilaus Fredericus von Liebeherr. Deze had eveneens een koloniale achtergrond. Hij was in 1756 in Makassar geboren. Toen Von Liebeherr in het Oostindisch Committé werd benoemd, was zijn carrière in deze sfeer al begonnen. Na zijn terugkeer uit Franse ballingschap had hij in 1795 namens het gewest Utrecht zitting genomen in het Committé tot de Zaken

[39] Schama, *Patriots and Liberators,* 231.

[40] G. J. Schutte, *De Nederlandse patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden, 1770-1800* (Groningen, 1974) 111.

van de Colonien en Bezittingen op de kust van Guinea en America, dat het oude bezit van de West-Indische Compagnie beheerde. Binnen het Oostindisch Committé kreeg Von Liebeherr veel invloed, maar zijn weinig diplomatieke optreden veroorzaakte wrijvingen [41]. In het Oostindisch Committé zaten naast Ondaatje en Von Liebeherr nog meer mensen met een Utrechtse achtergrond. Het raadslid C. J. Vos, een zwager van de oud-pretense raad Jacob de Joncheere (stiefbroer van Von Liebeherr), kwam erin als lid en een ander voormalig lid van de patriotse vroedschap, mr J. C. Smissaert, werd secretaris.
Ook op zijn nieuwe post kreeg Ondaatje te maken met de problemen van de Bataafse Republiek. Een deel van de koloniën viel al snel in handen van Engeland, waaronder Ondaatje's geboorteland Ceylon. Ook de vloot uit Indië ondervond grote hinder van de Britten. In de herfst van 1796 werden negen schepen door een Engels eskader bij de kust van Noordwest-Spanje ingesloten. Ondaatje kreeg de opdracht deze schepen naar het vaderland te brengen. Hij leed echter op 18 november schipbreuk en zoals hij in zijn autobiografie schrijft, 'in de Spaansche haven Camariñas door een Bajoneesche kaper opgebracht zijnde, heeft hij met zijn Secretaris La Pré, de reis te land over Coruñas en Porto naar Lissabon voortgezet, sedert den 28. Nov. tot den 20. Decemb' [42]. Portugal dat onder Engelse invloed stond, wees hem uit naar Spanje. In Madrid kreeg hij door bemiddeling van de Bataafse gezant Valckenaar een pas. Half maart was hij weer terug op zijn post in Amsterdam, waar hij zijn werkzaamheden hervatte.
In januari 1798 waren Ondaatje en Von Liebeherr betrokken bij de machtsgreep van de radicalen. Samen met hun collega Wiselius reisden zij 17 januari op uitnodiging van Wybo Fijnje, een van de radicale leiders, naar Den Haag. Daar hadden zij een gesprek met onder andere Daendels. In dat gesprek kwamen de staatsgreepplannen ter tafel die vijf dagen later inderdaad werden uitgevoerd. De zuiveringen en reorganisaties die het nieuwe bewind doorvoerde boden uitstekende carrièrekansen. Op 21 februari werd Ondaatje benoemd tot secretaris-generaal van het pas ingestelde departement van Algemene Politie en Binnenlandse Correspondentie [43]. Het beleidsterrein van dit departement omvatte dat van de huidige ministeries van Binnenlandse Zaken, Justitie en Verkeer en Waterstaat. Ondaatje bleef lid van het Oostindisch Committé, maar zijn hoofdtaak lag in de nieuwe werkkring.
Von Liebeherr bleef zich vooral met de Indische zaken bezighouden. In zijn hoedanigheid als lid van het Oostindisch Committé leverde hij samen met Wiselius een bijdrage aan de koloniale paragraaf van de nieuwe grondwet. Bovendien raakte hij bij de diplomatie betrokken. In de eerste maanden van 1798 moest het Oostindisch Committé in samenwerking met het Comité van Buitenlandse Zaken de kwestie van de schepen onder neutrale vlag oplossen. Om onderschepping van de vloot uit Indië door de Engelsen te voorkomen bedacht het Oostindisch Committé een plan om onder Deense vlag te gaan varen. Aangezien de schepen ook in handen van Franse kapers konden vallen, dienden er met de regering in Parijs afspraken te worden gemaakt. Samen met Wiselius werd Von Liebeherr naar Parijs gestuurd, waar met Talleyrand onderhandeld

[41] Schutte, *De Nederlandse patriotten,* 121-125, 128-130.
[42] P. P. J. Quint Ondaatje, 'Autobiografie', in: *Memorials Ondaatje,* 272.
[43] *NNBW,* VIII, k. 1240.

moest worden. De gesprekken verliepen moeilijk, waarbij van Franse kant werd aangevoerd dat de diplomatieke status van de beide Bataafse afgevaardigden onduidelijk was. Aangezien het Uitvoerend Bewind terecht vermoedde dat Wiselius betrokken was bij een samenzwering riep het hem en Von Liebeherr terug [44]. De samenzweringen tegen het bewind van Vreede gingen door, waarbij ook de Oostindische groep (Ondaatje, Wiselius, Von Liebeherr) een rol speelde [45]. Uiteindelijk kwam het bewind op 12 juni 1798 ten val. Na deze coup bleef Von Liebeherr lid van het Oostindisch Committé, maar hij trad niet meer zo op de voorgrond.

Ondaatje bleef voorlopig nog een actieve rol spelen. Bij Algemene Politie en Binnenlandse Correspondentie werkte hij onder de Agent (minister) A. J. La Pierre. Deze wist de coup van 12 juni 1798 politiek te overleven en ook Ondaatje bleef aan. Zij waren onder meer verantwoordelijk voor de nationale veiligheid, op dat moment een uiterst belangrijke taak. Ook na juni 1798 bleven voortdurend geruchten over samenzweringen opduiken. In november van dat jaar liet La Pierre de voorzitter van de Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, Dirk Hoitsma, arresteren [46]. Op last van het Uitvoerend Bewind werd deze snel weer vrijgelaten en de hele affaire verdween weer uit de publiciteit. De maanden daarop moesten de Agent en zijn secretaris-generaal hun aandacht vooral richten op de overstromingen van de grote rivieren. Het beheer van de dijken viel namelijk ook onder hun competentie. Daarnaast werkte Ondaatje aan een kaart van de Bataafse Republiek, waarop de nieuwe indeling in departementen, ringen, districten en gemeenten stond aangegeven. Meningsverschillen met La Pierre leidden ertoe dat Ondaatje op 13 december 1799 ontslag nam als secretaris-generaal van Algemene Politie en Binnenlandse Correspondentie. Zijn functie in het Oostindisch Committé hield hij nog aan. Een reorganisatie, voortvloeiend uit de bepalingen in de grondwet van 1798 over de koloniën maakte op 15 mei 1800 ook aan deze betrekking een einde [47]. Ondaatje trok zich voor enige tijd terug uit het openbare leven en ging zijn redenaarsgaven op geheel andere wijze aanwenden: hij vestigde zich als advocaat in Den Haag. Een dergelijke beroepswijziging was heel gebruikelijk. Zo voorzagen veel orangistische regenten na 1795 als advocaat in hun onderhoud. Erg lang bleef Ondaatje niet uit overheidsdienst. Op 1 september 1801, kort voor de staatsgreep die definitief een einde aan de revolutie zou maken, werd hij benoemd tot solliciteur van de marine.

Bij de vrede van Amiens op 25 maart 1802 kreeg de Bataafse Republiek haar koloniën terug met uitzondering van Ceylon. In deze nieuwe situatie ambieerde Ondaatje een carrière overzee. Hij was niet gelukkig met de politieke constallatie onder de grondwet van 1801 en bood zijn diensten aan als militair in de Oost. Van de Aziatische Raad, de opvolger van het Oostindisch Committé, kreeg hij de toezegging van een benoeming met de rang van kolonel [48]. In afwachting daarvan verhuisde hij naar Utrecht. In de stad waar hij een kleine twintig jaar tevoren zijn revolutionaire leidersrol had gespeeld trof hij oude

[44] Schutte, *De Nederlandse patriotten*, 137.
[45] Schama, *Patriots and Liberators*,, 337, 342.
[46] *Memorials Ondaatje*, 206; Schama, *Patriots and Liberators*,, 360.
[47] Zie: Schutte, *De Nederlandse patriotten*, 176-191.
[48] *Memorials Ondaatje*, 233.

strijdmakkers aan en richtte hij samen met enkele van hen de vrijmetselaarsloge De Vereenigde Broeders op [49]. Al eerder was Ondaatje in de vrijmetselarij actief geweest. Een groot deel van het Oostindisch Committé behoorde daar overigens toe [50]. Het wachten in de Domstad werd echter niet beloond: Ondaatje kreeg de begeerde post in de Oost niet.
Omdat hij in maart 1804 zijn ontslag als solliciteur had ingediend, volgde een nieuwe periode buiten de overheidsdienst. Daaraan kwam in november van het volgende jaar een einde toen Raadpensionaris Schimmpelpenninck hem benoemde tot Raad van Financiën en lid van de Prijsraad. Deze laatste functie werd na de instelling van het Continentaal Stelsel steeds belangrijker vanwege de in beslag genomen smokkelwaar. Na de inlijving bij Frankrijk maakte hij zelfs promotie in deze sector: op 21 april 1811 werd hij tot raadsheer bij de Prijsraad in Parijs benoemd. Na de val van Napoleon keerde Ondaatje naar Nederland terug. Daar ging een oude wens van hem in vervulling: in februari 1815 wees Willem I hem aan als een van de ambtenaren 1e klas die naar Oost-Indië zouden gaan. Hij werd het volgende jaar lid van de Hoge Raad van Justitie in Batavia. Lang heeft zijn koloniale loopbaan niet geduurd. Op 30 april 1818 overleed hij aan de gevolgen van een beroerte. Drie jaar later stierf zijn oude vriend Von Liebeherr. Deze was tegelijk met Ondaatje naar Indië gekomen, maar dan als ambtenaar 2e klas. Hij kreeg de functie van superindent over het vendu-departement van Batavia [51]. De carrières van de beide patriottenactivisten lopen opmerkelijk parallel: na de Utrechtse jaren ballingschap in Frankrijk, ambtelijke functies in Den Haag en tenslotte posities in het nieuwe koloniale apparaat van Willem I. Daarbij blijft Von Liebeherr steeds de mindere van Ondaatje.
In tegenstelling tot Ondaatje speelde zijn rechterhand uit de jaren tachtig, Van Lidt de Jeude, tijdens de Bataafse revolutie een belangrijke rol in Utrecht. De jurist Jan van Lidt de Jeude (1759-1807), geboren in Dordrecht uit een Tiels regentengeslacht, had grote revolutionaire ambities. Met de Franse troepen uit ballingschap teruggekeerd wilde hij onmiddellijk aan de slag, maar kreeg daarbij de nodige tegenwerking. Pichegru was absoluut niet gediend van revolutionairen en probeerden Van Lidt de Jeude op alle mogelijke manieren dwars te zitten. De manier waarop deze zijn thuiskomst had gevierd gaf de generaal de gelegenheid hem wegens dronkenschap te laten oppakken [52]. Van Lidt de Jeude liet zich echter niet ontmoedigen en ging na zijn vrijlating door met het organiseren van revolutionaire acties. Toen de Provisionele Municipaliteit kort na de machtswisseling de verwijdering van wapenborden en geborduurde kussens uit de Domkerk gelastte, bestormde een volksmenigte geleid door Van Lidt de Jeude de kerk om deze van alle aristocratische smetten te zuiveren. In een vergeefse poging de actievoerende advocaat uit te schakelen werd hij aangeklaagd wegens diefstal van kussens [53].
Van Lidt de Jeude wist zijn machtspositie aanzienlijk te versterken door op 9

[49] A. B. Menk, *5830-5980. De Vrijmetselarij in 't Sticht in het algemeen en die van Ultrajectina in het bijzonder* (Utrecht, 1980) 16-21.
[50] Schutte, *De Nederlandse patriotten*, 192-201.
[51] *NNBW*, IX, k. 607.
[52] Keetell: 'Aanteekeningen', 247.
[53] GAU, Stad, III, nr. 469, Crimineele informatiën en getuigenverhooren (1795-1813) 89 pakken, pak nr. 1.

'Gezigt van de Ruine der Tombe...'. Tijdens de plundering van de Domkerk onder leiding van Jan van Lidt de Jeude in februari 1795 moest ook de graftombe van de gravin van Solms het ontgelden. De woedende menigte vernielde de tombe en opende de kist.
Tekening in kleuren door C. van Hardenberg, 1800.
GAU. H.A.S. 95.2.

maart 1795 verschillende revolutionaire clubs te laten fuseren tot de Sociëteit voor Eendracht en 't Algemeen Welzyn. Hij zelf werd voorzitter. De organisatie, ook wel aangeduid als Concordia (de oude naam uit de patriottentijd), probeerde daags na de oprichting een monopoliepositie te verwerven door een verbod op andere clubs te eisen. Dit mislukte echter doordat de municipaliteit zoiets in strijd achtte met de vrijheid [54]. De sociëteit probeerde op alle mogelijke manieren invloed uit te oefenen op de stedelijke politiek. De aanpak van contrarevolutionairen stond daarbij hoog op de agenda. Van Lidt de Jeude drong met succes aan op bestraffing van de prinsgezinde dominee J. Hinlopen wegens staatsondermijnende prediking [55]. Daarnaast kondigde het stadsbestuur strenge maatregelen aan tegen orangisme, waarbij met name de kerk een waarschuwing kreeg. De Utrechtse revolutionairen wensten spoedig echter meer dan beïnvloeding. Van Lidt de Jeude en zijn clubgenoten maakten gebruik van de tijdelijke afwezigheid van Pichegru om een greep naar de macht te doen. De sociëteitsleden eisten zaterdag 15 maart het ontslag van orangistische ambtenaren en arrestatie van de voormalige regenten, een zaak waarop de radicalen al vanaf het begin hadden aangedrongen [56]. De Provisionele Municipaliteit ging hier echter niet op in, waarop Van Lidt de Jeude besloot over te gaan tot hardere acties.

[54] GAU, Stad, III, nr. 1.
[55] Luteijn, 'Kerk en staat in de stad Utrecht', 27.
[56] De Bruin, 'Zuivering', 88-89.

Nadat tientallen sociëteitsleden zich in de geweerkamer van het stadhuis hadden bewapend, sloten zij de poorten af om te voorkomen dat de vroegere machthebbers zouden vluchten. Vervolgens dwongen ze de leden van de Provisionele Municipaliteit midden in de nacht te gaan vergaderen. Om half drie kwam op de sociëteit het bericht binnen dat het stadsbestuur in vergadering bijeen was. Daarop probeerden Van Lidt de Jeude en zijn aanhangers de bestuurders over te halen hun eisen in te willigen. Toen dit niet lukte gebruikte de revolutieleider een beproefd middel uit patriottentijd: omsingeling van het stadhuis door een oproerige menigte. Dat werkte: de municipaliteit zegde toe aan de exregenten huisarrest op te leggen. Van Lidt de Jeude nam hiermee genoegen en keerde terug naar het sociëteitsgebouw [57].

Op zondagmorgen kwam de municipaliteit opnieuw bijeen en liet de voormalige regenten huisarrest aanzeggen. De dag daarop probeerde de municipaliteit de maatregel terug te draaien door volksvergaderingen op te roepen. Deze poging mislukte doordat sociëteitsleden de bijeenkomsten beheersten. Die avond keerde Pichegru echter terug en liet Van Lidt de Jeude vastzetten, de uit het stadhuis gehaalde wapens door Franse militairen in beslag nemen en het huisarrest van de regenten opheffen. De gearresteerde volksleider schreef vanuit de stadsgevangenis dat Pichegru zijn boekje te buiten was gegaan door hem, een vrij Utrechts burger, gevangen te laten zetten. Hij verweet de stadsbestuurders dat ze in deze schandelijke daad hadden berust en eiste onmiddellijke vrijlating of berechting door het Comité van Justitie [58].

Deze pogingen waren tevergeefs. Pichegru werd gedekt door de Franse representant Ramel en het stadsbestuur liet Van Lidt de Jeude in zijn cel zitten. Pas zijn verkiezing tot lid van Raad van Rechtspleging op 15 april leidde tot zijn vrijlating. Na zijn bevordering van gevangene tot lid van de rechtbank hervatte Van Lidt de Jeude zijn revolutionaire activiteiten. In juni voerde hij de druk op het gemeentebestuur weer op met de positie van de orangisten opnieuw als voornaamste thema. De leden van de Sociëteit voor Eendragt en 't Algemeen Welzyn, waarvan Van Lidt de Jeude nog steeds voorzitter was, eisten op 21 juni het ontslag van Oranjegezinde ambtenaren. De Raad der Gemeente stelde voor een raadscommissie het probleem te laten bekijken, maar op de sociëteit had men daar weinig vertrouwen in. Na hernieuwd aandringen zegde de raad toe dat er een commissie van raadsleden en burgers zou komen, die 'de politieke en finantieele misdaden' van de oud-regenten moest onderzoeken en de positie van ambtenaren moest nagaan [59]. Ook dit voorstel werd door de sociëteit afgewezen. De raad was volgens de voorzitter door Franse militairen onder druk gezet om niet op de eisen van de volkssociëteit in te gaan. De vergadering beschuldigde de bewuste officieren ervan contacten te onderhouden met de aristocratische sociëteit Sic Semper en samen te spannen tegen de volkssociëteit. Dit bleek een grove fout. De drie officieren verdedigden zich in een geschrift [60] en deden hun beklag bij hogere instanties.

Het incident gaf de Franse autoriteiten een goed motief om in te grijpen, net

[57] Keetell, 'Aanteekeningen', *De Navorscher* 46 (1896) 266.
[58] GAU, Stad, III, nr. 1. Dit comité bestond uit enkele leden van de Provisionele Municipaliteit.
[59] GAU, Stad, III, nr. 1.
[60] GAU, Bibliotheek, nr. 1488, *Adres van de officieren van het 5de regiment huzaren aan de burgers, uitmakende de Volkssociëteit der stad Utrecht* (Utrecht, 1795).

op een moment dat de situatie er voor de sociëteitsleden gunstig voorstond. Van Lidt de Jeude was er samen met de radicale patriciër mr P. H. A. J. Strick van Linschoten in geslaagd een provinciale organisatie op te bouwen. Na het debâcle distantieerde Van Lidt de Jeude zich onmiddellijk van het optreden van de sociëteit en verspeelde daarmee zijn krediet als radicaal leider. 'Toen begon deze Heer eindelijk te krimpen', merkt Keetell sarcastisch op [61]. Hij concentreerde zich op zijn werk in de Raad van Rechtspleging en was verder nog actief in wijkvergaderingen. Deze inspraakorganen, ingesteld door het stedelijk reglement van april 1795, hadden zich ontwikkeld tot een machtsinstrument van de radicalen. Van Lidt de Jeude zag hier mogelijkheden en bediende zich zelfs van verschillende adressen om in twee wijkvergaderingen actief te kunnen zijn. Volgens de Raad der Gemeente kon dat niet [62].

Terwijl Strick van Linschoten de radicalen langs legale weg tot een ongekende machtspositie bracht, raakte Van Lidt de Jeude steeds meer op de achtergrond. Tijdens de conflicten tussen stad en provincie over Vreeswijk in 1796 vervreemdde hij nog meer van vroegere medestrijders. De juridische adviseur van de Vreeswijkse sociëteitsleden mr A. J. van der Werff Vreem (voormalig secretaris van Voor Eendracht en 't Algemeen Welzijn), beschuldigde Van Lidt de Jeude ervan met de Utrechtse raad te hebben samengespannen. Deze verklaarde verontwaardigd dat hij op zondag 13 maart, toen het besluit werd genomen in Vreeswijk tussenbeide te komen, slechts zijn bemiddeling had aangeboden [63]. Een poging van de raad om de voormalige actievoerder nog verder in te pakken door hem tot drossaard van Vreeswijk aan te stellen mislukte doordat Van Lidt de Jeude de benoeming niet aanvaardde. Uiteindelijk ging deze post naar het raadslid J. J. van Weede. Deze had samen met twee andere radicalen de zijde van de raadsmeerderheid in de kwestie-Vreeswijk gekozen, dit in tegenstelling tot mr Samuël Essenius die zijn zetel ter beschikking stelde. Deze Essenius had een jaar eerder samen met Van Lidt de Jeude de harde lijn tegen de hervormde kerk doorgezet [64].

Nu de revolutionaire spanning was afgenomen, kon de raad zich geheel wijden aan normale bestuurlijke activiteiten. Gevoelige onderwerpen waren uitbesteed aan commissies die precies deden wat er van hen verwacht werd: ze handelden de onder hun taakstelling vallende aangelegenheden in traag tempo af, zodat deze vooruitgeschoven konden worden en de dagelijkse politiek niet bezwaarden. Het comité van onderzoek naar de gilden, dat onder voorzitterschap van Van Lidt de Jeude stond, produceerde zelfs geen rapport, maar vroeg wel financiële ondersteuning om personeel te kunnen aanstellen. Het gemeentebestuur zegde toe dit verzoek in beraad te zullen nemen en droeg een van zijn leden op daarover een advies op te stellen [65]. Een betere illustratie hoezeer Van Lidt de Jeude ingekapseld was, is nauwelijks te geven.

Hij deed zijn werk als lid van de Raad van Rechtspositie, was lid van verschillende commissies, trad toe tot regentencolleges van liefdadige instellingen, maar speelde geen actieve rol in de politiek meer. Ook tijdens de spanningen

[61] Keetell, 'Aanteekeningen', *De Navorscher* 46 (1896) 504.
[62] GAU, Stad, III, nr. 1.
[63] Idem.
[64] De Bruin, *Burgers op het kussen*, 48; Luteijn, 'Kerk en staat in Utrecht', 26-31.
[65] GAU, Stad, III, nr. 1.

in de laatste maanden van 1797 liet hij niet van zich horen. Bij de zuiveringen van maart 1798 werd Van Lidt de Jeude samen met collega's van het gerecht op zijn post gehandhaafd. Hij was op dat moment lid van de radicale Sociëteit van Een- en Ondeelbaarheid [66]. Zolang Vreede en de zijnen in Den Haag de macht in handen hadden was deze club bijzonder machtig in Utrecht. Toen de nieuwe machthebbers na de coup van 12 juni 1798 maatregelen aankondigden tegen organisaties die het verdreven bewind hadden gesteund dreigden er echter problemen. Voorzitter Pieter Linthorst, die lid was van het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht, schreef uit dien hoofde een brief aan de Utrechtse gemeentebestuurders dat de sociëteit geen gevaar voor de openbare orde vormde [67].
Het politieke radicalisme in Utrecht was voorbij. Hoezeer Van Lidt de Jeude zijn vroegere ideeën verloochend had, bleek in oktober 1801 toen hij voor het Ontwerp van Staatsregeling stemde, dat een gedeeltelijke restauratie van de prerevolutionaire toestand inhield [68]. Op dat moment was hij nog steeds lid van de Raad van Rechtspleging. Dat bleef hij tot februari 1803 toen bij de reorganisatie van het stedelijk bestuur de rechtspraak in handen werd gelegd van een hoofdschout en negen schepenen. Van Lidt de Jeude werd niet in dit college benoemd. Hij bleef echter lid van verschillende regentencolleges waarin hij tijdens de revolutie was benoemd. In 1807 overleed hij.

De commandant van het exercitiegenootschap Pro Patria et Libertate, Otto Derk Gordon (1740-1820), speelde in de Bataafse revolutie eveneens een vooraanstaande rol. Net zoals in de jaren tachtig voerde hij de gewapende burgermacht aan. Op 5 maart 1795 werd een schuttersreglement van kracht dat voorzag in de heroprichting van de in 1787 opgeheven schutterij [69]. De schutters kregen het recht hun eigen officieren te kiezen. Gordon werd bevelhebber met als titel luitenant-kolonel.
De gewapende burgermacht vormde een radicaal element in de stad. Toen de Raad der Gemeente vanaf begin 1796 een steeds gematigder politiek ging voeren, probeerde het stadsbestuur dan ook de macht van de schutterij te beteugelen. Daartoe kwam weldra een prachtige kans. Begin mei vestigde de Franse generaal Beurnonville zijn hoofdkwartier in Utrecht. Deze verving de radicale Bataafse generaal Van Boecop als stadscommandant van Utrecht door de Fransman La Houssaye en plaatste de schutterij onder diens gezag. Gordon protesteerde heftig, maar zonder resultaat. Al snel ontstonden ernstige problemen tussen hem en de nieuwe stadscommandant. Half juli eiste La Houssaye in een ultimatief schrijven een volledig opvolgen van zijn orders door de Utrechtse gewapende burgermacht. Gordon weigerde dit pertinent. Daarop besloot de Raad der Gemeente de taken van de schutterij op te schorten [70]. Franse militairen namen de bewaking van de stad over.

[66] GAU, Stad, III, nr. 10.
[67] RAU, Staten, nr. 1197; GAU, Stad, III, nr. 1.
[68] GAU, Stad, III, nr. 32, Stemregister, geopend binnen Utrecht tot goed- en afkeuring van het ontwerp van Staatsregeling van 1801, 1 deel.
[69] 'Provisioneel Reglement voor de schuttery der Stad Utrecht', *Verzameling van publicatiën, instructiën, reglementen, ordonnantiën enz. van de stad Utrecht over de jaren 1795-1809,* I (Utrecht, 1795).
[70] GAU, Stad, III, nr. 1.

Otto Derk Gordon (1740-1820) afgebeeld als kolonel van het exercitiegenootschap 'Pro Patria et Libertate' te Utrecht in 1784. Het portret werd begeleid door enige verzen: 'Dit is het beeld van hem, die hart, en kunde, en vlijt/ Aan de edele handeling der Burgerwaapnen wijd./ Werd ooit Civilis hier als Vrijheidssteun geprezen;/ Die eedle Batavier is in GORDON verrezen.'
Ook tijdens de Bataafse omwenteling trad hij naar voren als leider van een gewapende burgermacht. Na 1799 werd hij belastingontvanger van de provincie Utrecht.
Gravure door R. Vinkeles en C. Bogerts naar C. van Cuylenburgh m.a.v. Weppelman en Lieftink, (ca 1785).
GAU, I.A. Gordon O.D. (1).

Gordon liet het er echter niet bij zitten en tekende beroep aan. Het geschil werd voorgelegd aan de Nationale Vergadering in Den Haag met het verzoek om na te gaan of Beurnonville wel het recht had een stedelijke commandant aan te stellen. De Nationale Vergadering prees echter het voorzichtige gedrag van de Utrechtse raad en stimuleerde deze 'om op gelyke wyze voort te gaan en alles wat in haar vermogens is te contribueren, om alle verdere verwydering tusschen hun Ingezetenen en onse Fransche Broeders, welke niet anders dan een zeer nadeligen invloed op de belangens des Vaderlands kan weesen, soo veel mogelyk te praevenieren' [71].
De verbroedering tussen de Franse militairen en de Utrechtse burgers verliep niet zo soepel als de Nationale Vergadering had gehoopt en weldra ontstonden grote spanningen. In augustus en september vonden er zelfs vechtpartijen plaats. Het leek toch wenselijk het wachtlopen weer in eigen hand te nemen. Daarom werd een commissie ingesteld die een nieuw reglement op de gewapende burgermacht moest opstellen. In september 1797 was dit werk gereed. Het zou evenwel nog maanden duren voor Gordon weer aan het hoofd van zijn Utrechtse troepen kon gaan paraderen. Pas na de staatsgreep van 22 januari 1798 werd het klimaat gunstiger voor een herleving van de schutterij.
Al snel ontstonden nieuwe wrijvingen. Het gemeentebestuur probeerde uit alle macht de schutterij tegen te werken. Een eerste poging van de stedelijke leiding

[71] Idem.

de gewapende burgermacht aan te pakken, in mei 1798, mislukte. Een voorstel van het lid Sanders om de dagwachten af te schaffen vanwege inkomstenderving door de schutters, stuitte op bezwaren van Gordon. Deze eisten een financiële vergoeding voor leden van de burgermacht die overdag wachtliepen [72]. Na de coup van 12 juni 1798, toen Gordons geestverwanten in Den Haag het veld moesten ruimen en een gematigder koers inzette, hadden de Utrechtse gemeentebestuurders meer kans op succes. Begin juli wees het stadsbestuur de eis tot betaling van de schutterij resoluut van de hand. Het was te duur en zou daardoor een onaanvaardbare lastenverzwaring vormen voor de samenleving. De dagwachten moesten worden afgeschaft. Het Franse garnizoen moest deze taak maar overnemen. In feite was de toestand van eind 1796 hersteld. Gordon protesteerde in een officieel rapport, maar het gemeentebestuur besloot de notitie van de schutterijcommandant 'uit hoofde der nietsbeduidende tegenbedenkingen, alsmede der ongemesureerde en tauxatoire uitdrukkingen, daarin voorkomende, buiten deliberatie te houden en onbeantwoord te laten' [73].
Verder vormde het drankmisbruik tijdens de oefeningen in het Sterrebos een mooi doelwit. Half augustus pakte het stadsbestuur de jeneververkoop op het exercitieveld aan. Toen twee gerechtsdienaren echter probeerden een drankverkoopster van het terrein te verwijderen, kregen ze een pak slaag van dronken schutters. De gemeentebestuurders waren woedend en riepen Gordon ter verantwoording. Deze zei van niets te weten. Tegen de daders werd gerechtelijk opgetreden. Een verklaring van het provinciebestuur, waarin radicalen nog steeds de overhand hadden, dat het verbod op de drankverkoop in het Sterrebos in strijd met de grondwet was [74], bracht het Utrechtse gemeentebestuur echter in een moeilijk parket. De kwestie loste zich vervolgens zelf op doordat de exercities ophielden vanwege het einde van het zomerseizoen.
Deze slag was onbeslist geëindigd, maar het volgende jaar kwam de grote kans om Gordon uit te schakelen. Op 4 mei 1799 nam het Vertegenwoordigend Lichaam een Reglement op de Nationale Gewapende Burgermacht aan. Deze nieuwe regeling hield een complete reorganisatie van de lokale schutterijen in. Die werden hierdoor flink uitgedund. De afgevloeide schutters konden als reservist dienen. Het reglement, dat ook de bevoegdheden van de burgermacht aanzienlijk reduceerde, kreeg daarom een warm onthaal bij de Utrechtse gemeentebestuurders. Zij werkten er van harte aan mee de eigen schutterij in overeenstemming te brengen met de nieuwe richtlijnen. In juli en augustus vond deze operatie plaats. Voor Gordon was de reorganisatie volstrekt onaanvaardbaar: hij diende zijn ontslag in. Het werd zonder problemen aanvaard [75]. Gordons tweede man, de wijnkoper Hendrik Oostrom, werd tot opvolger benoemd. Deze had eveneens tot het radicale kamp behoord, maar was een veel minder sterk geprofileerde figuur geweest dan zijn chef.
Gordons politieke rol was uitgespeeld maar hij raakte niet brodeloos. Sinds 1779 was hij kanunnik van St. Jan en na zijn terugkeer in Utrecht had hij zijn plaats in het kapittel weer ingenomen. De prebendes die daaraan verbonden waren verschaften een aanzienlijk inkomen.

[72] Idem.
[73] Idem.
[74] RAU, Staten, nr. 1197.
[75] GAU, Stad, III, nr. 1.

Bovendien werd hij ontvanger van de losrenten in het voormalig gewest Utrecht. Na de opheffing van de oude gewesten bleven zij wat de financiën betreft via papieren constructies voortbestaan. De post van belastingontvanger was het eindstation van de voormalige vrijkorpsaanvoerder. Bij de verschillende reorganisaties kreeg hij steeds een vergelijkbare functie. Eind 1812 deed hij nog van zich horen toen hij klaagde over de weigering van de nationale gardisten om voor zijn belastingkantoor wacht te lopen [76]. De leden van de Nationale Garde (sinds het voorjaar van 1812 de naam van de schutterij) voerden op dat moment een protestactie tegen de overheid [77]. Gordon was toen 72 jaar oud. Op 15 augustus 1820 overleed hij in zijn huis aan de Nieuwe Gracht [78]. Op dat moment was hij nog steeds belastingontvanger. De revolutieleiders Ondaatje, Van Liebeherr, Van Lidt de Jeude en Gordon eindigden hun leven na een ambtelijke loopbaan. De laatste twee hadden de eerste jaren na 1795 nog geprobeerd tot een reprise te komen van hun glansrol in de jaren tachtig, Ondaatje en Von Liebeherr hadden hun heil meteen in de bureaucratie gezocht.

De pretense raad

Bij de verkiezingen voor de Raad van Rechtspleging en de Raad der Gemeente in april 1795 bleek de grote populariteit van de vroedschapsleden uit het jaar dat de patriotten aan de macht waren geweest. Op 17 van de 23 nog in leven zijnde leden van de pretense raad werden stemmen uitgebracht [79]. De voormalige patriotse regenten kregen ook relatief veel stemmen. De tien hoogst genoteerden op de uitslagenlijst van de gemeenteraadsverkiezingen waren voormalige pretense raden. De animo om werkelijk zitting te nemen was minder groot. Negen oud-regenten aanvaardden hun zetel in de Raad der Gemeente, een tiende werd lid van de Raad van Rechtspleging. Tot degenen die hun verkiezing niet aannamen behoorde J. H. Voorda. Johannes Henricus Voorda (1732-1814) was sinds 1767 hoogleraar aan de juridische faculteit geweest voordat hij toetrad tot de pretense raad [80]. Teruggekeerd uit ballingschap in de Zuidelijke Nederlanden wees hij in het voorjaar van 1795 behalve zijn verkiezing in de Utrechtse Raad der Gemeente ook een benoeming in het Hof van Friesland af. Twee jaar later vertrok hij toch naar het noorden om hoogleraar in Franeker te worden, wat hij tot zijn emeritaat in 1802 bleef [81].
Veel van de oud-vroedschapsleden die hun benoeming wel accepteerden stapten naar verhouding vaak voortijdig op. De kortste zittingsduur was voor de oorspronkelijk uit Enkhuizen afkomstige jurist Martinus Mulrooy. Op 4 mei was hij als raadslid geïnstalleerd en de negende verruilde hij zijn zetel voor de post van eerste stadssecretaris. Als zodanig was hij door de Utrechtse stemgerechtigden gekozen [82]. Mulrooy bekleedde het ambt van stadssecretaris tot aan zijn dood in april 1797.

[76] GAU, Stad, III, nr. 597, Verbaal van den Maire (1811-1813) 16 dln en 1 omslag.
[77] Zie hierboven p...
[78] GAU, Burgerlijke Stand.
[79] GAU, Stad, III, nr. 31, Lijst van de op 21 april 1795 verkozene leden der Municipaliteit, met opgave van het door ieder verkregene aantal semmen, 1 stuk; GAU, Bibliotheek, nr. 1489 2×. Van de overige zes woonden er in ieder geval twee niet in Utrecht.
[80] G. W. Kernkamp, *De Utrechtsch academie 1636-1815* (Utrecht, 1936) 326-327, 355-358.
[81] *NNBW*, III, k. 1339.
[82] GAU, Stad, III, nr. 1.

Mr Andries Jan Strick van Linschoten (1736-1806), een oom van de radicale voorman P. H. A. J. Strick van Linschoten, hield het in juli 1795 voor gezien. Hij werd lid van het Comité voor het Bondgenootschap te Lande, de nieuwe Raad van State. In februari 1796 werd hij bij herstemming gekozen tot lid van de Nationale Vergadering namens het district Utrecht I [83]. Vervolgens werd hij lid van de grondwetscommissie, waarin hij samen met Jacob van Manen Azn. namens het gewest Utrecht zitting nam [84]. In de commissie speelde hij in tegenstelling tot zijn provinciegenoot een weinig prominente rol.
Uit de Utrechtse gemeenteraad verdween in de zomer van 1795 nog een voormalig lid van de pretense raad. Jacob van Nes van Meerkerk (1732-1803) trad begin september af na een conflict in de vergadering van de Representanten 's Lands van Utrecht, waarin hij namens de stad Utrecht zitting had [85]. Dit conflict past in de strijd tussen radicalen en gematigden die op dat moment steeds heviger oplaaide. Van Nes van Meerkerk die tot de gematigden behoorde, keerde de politiek definitief de rug toe. Twee van zijn zoons volgden carrières in het openbaar bestuur. Zijn zoon Evert Rein heeft vanaf 1813 lange tijd deel uitgemaakt van de Utrechtse gemeenteraad en diens jongere broer Jan Gerard is verschillende keren lid geweest van de Tweede Kamer. Tweemaal kwam aan het mandaat van dit oppositionele kamerlid een eind door machinaties van de regering [86]. Met hun rol in het lokaal en nationaal bestuur werkten de beide broers aan de opname van de familie in het patriciaat. In tegenstelling tot A. J. Strick van Linschoten was hun vader een typische sociale stijger geweest. Grootvader Johannes van Nes had zijn brood verdiend als arts en twee van zijn zoons hadden zich door huwelijken met regentendochters met het patriciaat verzwagerd. Jacob had zich bovendien extra aanzien verschaft door aankoop van de ambachtsheerlijkheid Meerkerk. De machtswisseling van augustus 1786 bood hem de mogelijkheid in de Utrechtse vroedschap door te dringen. Datzelfde geldt voor veel leden van de pretense raad. Het bleek niet mee te vallen leden van gevestigde families te vinden die bereid waren om in de revolutionaire raad zitting te nemen [87].
In 1796 liep het aandeel van voormalige vroedschapsleden uit de Raad der Gemeente verder terug. Achtereenvolgens verdwenen mr G. A. Visscher, J. de Joncheere en mr J. P. de Ridder uit het gemeentebestuur. Een vroegere confrater van hen uit de pretense raad, mr P. J. van der Muelen, werd in april bij een tussentijdse verkiezing tot lid van de Raad der Gemeente gekozen, maar hij bedankte wegens ziekte [88]. Gezondheidsredenen werden vaak gebruikt als uitvlucht maar dat was hier niet het geval: Van der Muelen overleed enkele weken later. Pieter Jacob van der Muelen was een patriots zwart schaap in een oude Oranjegezinde regentenfamilie. Toen hij toetrad tot de pretense raad nam hij de zetel van zijn afgezette broer Jan Carel in, wat de verhouding tussen hen zeer

[83] Idem.
[84] *Het Plan van Constitutie,* xiii-xiv.
[85] RAU, Staten, nr. 1056; GAU, Stad, III, nr. 1.
[86] G. J. Hooykaas, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1830-1840', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* XI (Weesp, 1983) 308.
[87] P. Batelaan, 'De sociale structuur van de Utrechtse vroedschappen in de jaren 1780 tot 1795' (niet uitgegeven scriptie RU Utrecht, 1969) I, 80-82.
[88] GAU, Stad, III, nr. 1

gespannen maakte [89]. Na de restauratie maakte Pieter Jan gebruik van de amnestieregeling [90], maar in 1795 sloot hij zich weer bij de revolutie aan. Hij speelde daarin evenwel geen rol van betekenis meer.
De in 1796 uit het Utrechtse gemeentebestuur gestapte oud-leden van de pretense raad maakten alle drie promotie. Als eerste vertrok Gerard Anthony Visscher (1762-1827), een broer van Govert Cornelis Visscher, de gesneuvelde held van Vreeswijk [91]. Hij was voor het district Utrecht II in de Nationale Vergadering gekozen en diende derhalve begin maart zijn ontslag in [92]. Toen hij afscheid nam, had hij ruim een jaar als stadsbestuurder gefunctioneerd. Op 25 januari 1795 was hij in de Provinsionele Municipaliteit gekomen en vervolgens in de Raad der Gemeente. Daar werd hij onder andere afgevaardigd naar de Representanten 's Lands van Utrecht. Hij kwam in het dagelijks bestuur van de provincie, de Gedeputeerden, en bekleedde tweemaal het voorzitterschap [93].
In de Nationale Vergadering is hij tot de linkervleugel te rekenen [94]. Een prominente rol speelde hij echter niet. Bij de verkiezingen van augustus 1797 werd hij herkozen en kwam de volgende maand in de commissie die na het verwerpen van het Ontwerp van Constitutie met een nieuwe grondwet moest komen. Na de staatsgreep van 22 januari 1798 eisten de nieuwe machthebbers een politieke verklaring. Toen Visscher weigerde deze af te leggen, verloor hij zijn zetel. Na de coup van 12 juni kon hij terugkomen en nam zijn plaats in de Constituerende Vergadering in. Van dit Lichaam was hij eind juli 1798 de laatste voorzitter. Op dat moment wist hij dat zijn rol in Den Haag uitgespeeld was. Bij de verkiezingen van 10 juli had geen enkel district hem afgevaardigd.
Hij werd ambteloos burger, maar aangezien hij uit een zeer vermogende familie kwam leverde dat weinig problemen op [95]. In maart 1800 diende zich een nieuwe functie voor Visscher aan. Twee maanden eerder waren bij een verdrag de niet-Nederlandse enclaves in Staats-Brabant, die in 1794 door Frankrijk waren veroverd, met ingang van 8 maart aan de Bataafse Republiek afgestaan. Op diezelfde datum trad Visscher in dienst als administrateur van deze gebieden [96]. Hij vervulde deze post tot juni 1802. Op dat moment was hij al lid van het Wetgevend Lichaam. In 1803 nam hij weer een functie in Utrecht op zich. In het kader van de bestuurlijke reorganisatie werd hij in februari van dat jaar

[89] RAU, Van der Muelen, nr. 158, Dagregister aangehouden door mr J. C. van der Muelen, van de politieke gebeurtenissen te Utrecht en in het gewest Utrecht over de jaren 1786 tot en met 1789, 3 dln.
[90] RAU, Van der Muelen, nr. 189, Brief van pardon van de Staten van Utrecht voor mr Pieter Jacob van der Muelen te IJsselstein, die zich, hoewel buiten de stad wonende, heeft doen verkiezen tot vroedschap van Utrecht, waarbij hem de betaling eener boete van 3000 gulden werd opgelegd (1791) 1 charter.
[91] Voor het gevecht bij Vreeswijk, waarbij G. C. Visscher omkwam, zie de bijdrage van W. J. Angenent in deze bundel.
[92] GAU, Stad, III, nr. 1.
[93] RAU, Staten, nr. 1056.
[94] L. de Gou beschouwt hem als een democraat. *Dagboek van een patriot. Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout* L. de Gou, ed. ('s-Gravenhage, 1982) 239. Voor de indeling van politieke stromingen, zie o.a.: De Bruin, *Burgers op het kussen,* 22-26.
[95] Bij de 50e penning van 1796, een vermogensheffing van 2% werd zijn vader aangeslagen voor een vermogen van 225.000 gulden, GAU, Stad, III, nr. 274. G. A. Visscher had toen nog geen eigen huishouden gevormd. Hij trouwde op 7 april 1799 met Jacoba Maria Boogaert van Ablasserdam.
[96] NNBW, IX, K. 1213.

Het oude stadhuis van Utrecht, gevestigd in de huizen Hasenberg en Lichtenberg.
Foto Monumentenzorg van een werk van W. A. Haanebrink, ca. 1820.
GAU, T. A. Na.2. 26.

benoemd tot hoofdschout van de stad. Deze post bekleedde hij tot 22 juni 1808, toen hij werd aangesteld als hoofdofficier van Amsterdam. In deze stad, die sinds enkele maanden de koninklijke residentie was, klom hij al snel op tot procureur des konings en substituut-fiscaal der middelen te lande. Deze functie vervulde hij tot de annexatie van het koninkrijk Holland door Frankrijk. Nog geen vijftig jaar oud trok hij zich daarna terug uit het openbare leven.
De familie Visscher is een mooi voorbeeld van de sociale stijgingsmogelijkheden die de periode rond 1800 bood. Oorspronkelijk uit Culemborg afkomstig maakten de Visschers in Indië fortuin. Via rechtenstudie, posities bij de belastingen en goede huwelijken werd de rijkdom in groeiende sociale status omgezet. Met de benoeming van Gerard Anthony in de pretense raad bereikte de eerste Visscher de kussens van de raad. Zijn loopbaan na 1795 was daarvan een voortzetting. Zijn nageslacht vervulde belangrijke posten in het Utrechtse en integreerde volledig met het patriciaat [97].
Jacob de Joncheere (1758-1840), de stiefbroer van Von Liebeherr, behoorde tot een koloniale familie die enkele decennia eerder in het Utrechtse patriciaat was gekomen. Hij kwam in mei 1795 in de Utrechtse raad en vertrok begin oktober 1796, omdat hij in het Provinciaal Bestuur was gekozen. Daar zat hij meer tussen geestverwanten, want als enige van de in het stadsbestuur terugge-

[97] *Nederland's Patriciaat* XIII ('s-Gravenhage, 1923) 449-451; J. H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1985, 159-160, 164-165.

keerde oud-regenten was hij een radicaal. Van de vroegere leden van de pretense raad had ook mr J. C. Pronckert het radicale kamp gekozen, maar die had zijn verkiezing in april 1795 niet aanvaard. Hij besteedde zijn tijd blijkbaar liever aan zijn steenfabriek en aan zijn vele bestuursfuncties in allerlei instellingen. De Joncheere had eveneens zijn twijfels gehad, maar uiteindelijk toch op 7 mei 1795 zitting genomen [98]. In de Raad der Gemeente behoorde hij tot de groep rond P. H. A. J. Strick van Linschoten, maar in de kwestie-Vreeswijk koos hij evenals zijn mederadicalen Linthorst en Van Weede partij voor de raadsmeerderheid.

Na de staatsgreep van 22 januari 1798 kreeg De Joncheere als lid van de radicale Sociëteit van Eén- en Ondeelbaarheid geen problemen met de zuiveringen en stapte eind februari over naar het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht [99]. Deze functie bekleedde hij tot 30 maart van het volgende jaar, toen de nieuwe departementale bestuursregeling van kracht werd en de intermediaire besturen van de voormalige gewesten verdwenen. De besturen van de nieuwe departementen (voor Utrecht was het departement van den Rhyn) namen de taken over. Bij de verkiezingen voor het Departementaal Bestuur van den Rhyn, die in december 1798 waren gehouden, had De Joncheere het moeten afleggen tegen Jacob van Manen Azn. [100]. In december 1799 kwam hij bij een tussentijdse vacature in het Vertegenwoordigend Lichaam voor het district Amersfoort. Dat district had bij verschillende landelijke en gewestelijke verkiezingen al vaker radicalen afgevaardigd [101]. De Joncheere hield daarbij zijn nevenfunctie als maarschalk van het Nederkwartier, die hij sinds 1798 bekleedde, aan. Hij bleef dit tot 1802, toen de departementen opnieuw werden gereorganiseerd.

Deze reorganisatie vond plaats in het kader van de doorvoering van de nieuwe grondwet. In de restauratieve constellatie, die deze grondwet met zich meebracht, paste De Joncheere zich moeiteloos aan. Evenals bijvoorbeeld Van Lidt de Jeude stemde hij in oktober 1801 voor het grondwetsontwerp [102]. Hij bleef ook op landelijk niveau functioneren. Namens het departement Utrecht werd hij lid van het Wetgevend Lichaam. Als zodanig werd hij in augustus 1804 herkozen. Bij de ingrijpende staatshervorming het volgend voorjaar kwam hij niet in de vergadering van Hun Hoog Mogenden, het restant van de volksvertegenwoordiging onder Schimmelpenninck. Lang bleef hij niet ambteloos. In september 1805 wezen de Utrechtse kiezers Jacob de Joncheere aan als lid van het Gemeente-Bestuur [103]. Alle leden van dit bestuur kregen bij de bestuurlijke reorganisatie onder het Koninkrijk Holland 1808 een plaats in het college van Burgemeester en Wethouders of de Vroedschap. De Joncheere kwam in het laatstgenoemde orgaan, dat hoofdzakelijk een adviserende functie had. Met de invoering van het Franse systeem in juni 1811 kwam een einde aan de bestuurlijke loopbaan van Jacob de Joncheere.

Op 24 oktober 1796 nam mr J. P. de Ridder afscheid van de Raad der Gemeen-

[98] GAU, Stad, III, nr. 1.
[99] RAU, Staten, nr. 1197; GAU, Stad, III, nr. 10.
[100] ARA, Wetgevende Colleges 1796-1801, nr. 449.
[101] De Bruin, *Burgers op het kussen,* 139.
[102] GAU, Stad, III, nr. 32.
[103] GAU, Stad, III, nr. 1. Voor het functioneren van dit kiesstelsel, zie: De Bruin, *Burgers op het kussen,* 156-162.

te. Hij was al sinds april 1795 lid van de Generaliteitsrekenkamer in Den Haag. De Nationale Vergadering, die voor de Rekenkamer de verantwoordelijkheid droeg, noopte hem zijn zetel in de Utrechtse gemeenteraad op te geven, omdat het reglement deze combinatie van functies niet toestond [104]. Vanwege zijn werk in Den Haag was De Ridder slechts zelden bij de raadsvergaderingen aanwezig geweest. In zijn afscheidsbrief bedankte hij 'voor de trouwen adsistentie en vriendelykheid my geduurende de wijnige sessien, welke ik om mijne post maar hebben konnen bywoonen' [105]. Jan Pieter de Ridder (1741-1801) was geen sociale nieuwkomer. Zijn voorgeslacht was al in 1684 in de Utrechtse vroedschap gekomen; hij maakte sinds 1772 deel uit van dit college. Zijn zoon Dirk Jan kwam in februari 1803 voor korte tijd in het Utrechtse stadsbestuur. Een andere zoon werd in 1816 door koning Willem I in de adelstand verheven [106].

Na het vertrek van De Ridder waren er nog drie voormalige vroedschapsleden in de Raad der Gemeente over: A. Abeleven, mr P. Marret en A. H. Eyck. De beide eerstgenoemden waren van augustus 1786 tot september 1787 lid van de pretense raad geweest en in april 1795 tot lid van de Raad der Gemeente gekozen. Mr Pieter Marret (1742-1826) was de zoon van een Amsterdamse arts en had door zijn huwelijk met een Goudse burgemeestersdochter banden met het patriciaat gekregen. Zijn rol in de Raad der Gemeente was even onopvallend als die in de pretense raad was geweest. Hij werd onder andere gecommitteerde tot de financiën, de postrijen en de jaarmarkt. Bij de verkiezingen van september 1797 werd hij herkozen [107]. In politiek opzicht is hij tot de moderaten te rekenen. In maart 1798 werd hij dan ook weggezuiverd. Daarmee was zijn politieke carrière afgelopen. Ook nadat het klimaat veranderd was keerde hij niet terug op het toneel. In 1805 werd hij hersteld als regent van het Ambachtskinderhuis (deze positie was hem bij de zuiveringen van 1798 eveneens ontnomen), maar daar bleef het bij.

Adriaan Abeleven (1752-1815) is een ander voorbeeld van sociale stijging. Zijn familie had fortuin gemaakt in de Oost en vervolgens via huwelijken connecties met het patriciaat gekregen. De pretense raad was voor de zelf ongetrouwde Abeleven de stap naar het bestuur. Tijdens de Bataafse revolutie kwam hij eerst in de Provisionele Municipaliteit en vervolgens in de Raad der Gemeente. Zijn rol daarin was veel prominenter dan die van Marret. Hij kwam onmiddellijk in het Comité van Algemeen Welzijn, het dagelijks bestuur van de stad. Daarnaast zat Abeleven in tal van commissies, vooral op financieel gebied. In juni 1795 werd hij thesaurier. Deze baan leverde een aantrekkelijk salaris op: *f* 1500 per jaar [108]. In september 1797 herkozen viel ook hem in maart 1798 afzetting als raadslid ten deel. Aangezien niemand van de nieuwe stadsbestuurders het thesaurierschap op zich wilde nemen, besloot men Abeleven in deze functie te handhaven [109]. Dit was geheel tegen de regels en het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht dat verantwoordelijk was voor

[104] GAU, Stad, III, nr. 1.
[105] Idem.
[106] *Nederland's Adelsboek* XIV ('s-Gravenhage, 1916) 359.
[107] GAU, Stad, III, nr. 1.
[108] GAU, Bibliotheek, nr. 3389, *Reglement van bestuur van de stad Utrecht* (1795) III, 4 art 1.
[109] GAU, Stad, III, nr. 1.

Adriaan Hendrik Eyck (1725-1802), afgebeeld in 1795. Vroedschapslid sinds 1756. In de jaren 1786-1787 was hij eerste burgemeester van Utrecht. Teruggekeerd uit ballingschap werd hij in 1795 maire.
Foto naar een tekening van Cuylenburgh, (20e eeuw).
GAU, I. A. Eyck A. H. (2).

de zuiveringen, protesteerde dan ook krachtig [110]. Het Utrechtse gemeentebestuur hield echter voet bij stuk en Abeleven bleef tot februari 1803 de stedelijke geldmiddelen behartigen. Ook daarna verdween hij niet volledig in de anonimiteit. In de jaren 1804 en 1805 wezen de Utrechtse stemgerechtigden hem verschillende malen tot kiezer aan [111]. In juni 1808 benoemde de vroedschap hem in de commissie van inkwartiering, opnieuw een positie met financiële verantwoordelijkheid [112].

Veruit de belangrijkste van de teruggekeerde pretense raden was Adriaan Hendrik Eyck (1756-1802). De populaire oud-burgemeester uit de jaren 1786-1787 kreeg bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 april 1795 het hoogste aantal stemmen, namelijk 1106 [113]. Na de installatie van de Raad der Gemeente kozen zijn confraters hem dan ook tot maire. In die functie was hij voorzitter van de raad en van het Comité van Algemeen Welzijn. Zowel door zijn bevoegdheden als door zijn persoonlijk prestige was Eyck de eerste man in de Domstad. In de maanden die volgden was hij de exponent van de gematigde gemeenteraad tegenover de radicale volkssociëteit. Toen hij vanaf de zomer maandenlang door ziekte uit de roulatie was en de radicalen hun tactiek veranderden door onder leiding van P. H. A. J. Strick van Linschoten binnen het gemeentebestuur te gaan werken, verloren de gematigden steeds meer terrein.

Het herstel van Eyck en het vertrek van Strick van Linschoten naar het buitenland maakte een tegenoffensief mogelijk. We hebben gezien hoe het stads-

[110] RAU, Staten, nr. 1197.
[111] GAU, Stad, III, nr. 1. Voor de werking van de kiesstelsels uit deze periode, zie: De Bruin, *Burgers op het kussen,* 139-146, 156-162.
[112] GAU, Stad, III, nr. 608, Notulen van de vroedschap/Régistres des déliberations du Conseil Municipal (1808-1813) 3 dln.
[113] GAU, Stad, III, nr. 31.

bestuur in het conflict met de Representanten 's Lands van Utrecht rond Vreeswijk, de kwestie van de afgezette orangistische vroedschapsleden en de bevoegdheden van de gewapende burgermacht een matigingsbeleid doorzette. Op één punt moest de raadsmeerderheid ondanks actieve bemoeienissen van de maire een nederlaag incasseren. Aan het eind van de zomer van 1796 slaagden de radicalen in de wijken en de sociëteiten erin om tegen de zin van Eyck en zijn medestanders de regenten van het burgerweeshuis af te zetten. Deze Oranjegezinde bestuurders hadden namelijk geprobeerd de eveneens prinsgezinde binnenvader Pelletier de hand boven het hoofd te houden. Deze was in maart 1796 beschuldigd van kindermishandeling. Zijn ergste misdaad was het bestraffen van vijftien jongelingen die zich in 1786 hadden aangesloten bij het patriotse vrijcorps. De jonge helden waren door Pelletier geslagen en als honden aan de ketting gelegd [114]. De steun van de regenten voor de binnenvader leek aanvankelijk effectief, ook al omdat de beschuldigingen onvoldoende konden worden bewezen.

Een oproer van weesjongeren in mei liep door bemiddeling van Eyck, die superintendent van het weeshuis was, nog goed af voor Pelletier en zijn beschermers, maar toen de wijkvergaderingen zich met de zaak gingen bemoeien werd de toestand penibel. Begin augustus diende de wijk Eikestam een voorstel in de binnenvader en de voormalige vroedschapsleden die in het regentencollege zitting hadden, te ontslaan. De Raad der Gemeente kwam nog met een vermoedelijk door Eyck uitgewerkt compromisvoorstel de regenten te verzoeken de binnenvader ontslag aan te zeggen. De meerderheid in de grondvergaderingen ging echter nog verder dan het voorstel van Eikestam en wenste de binnenvader en alle regenten van het weeshuis weg te sturen. De regenten legden zich hier niet bij neer en dienden een klacht in bij het Provinciale Hof. Dit hoogste gerechtscollege in het gewest stelde hen in het gelijk, maar in een grondvergadering van 25 augustus bleven de stemgerechtigden bij het standpunt dat binnenvader en regenten weg moesten. Een zeer verdeelde Raad der Gemeente nam op 2 september een voorstel van de radicaal Van Weede over om de volkswil te volgen en het Provinciale Hof te negeren.

Een poging van enkele gematigde raadsleden de zaak aan de stedelijke Raad van Rechtspleging over te laten mislukte [115]. De grondvergaderingen droegen de Raad der Gemeente op het zelf te doen. Het stadsbestuur liet daarop de regenten door deurwaarders ontslag aanzeggen. Een laatste poging van de weeshuisregenten om hun positie via het Hof te redden mislukte, omdat het provinciale rechtscollege ditmaal niet meer reageerde op het verzoek. Volgens de radicale sociëteit De Bataafsche Broederschap hadden de weeshuisregenten nog een andere bondgenoot gezocht in hun wanhopige strijd om het behoud van de kussens. In een rekest beschuldigde de club hen ervan steun gezocht te hebben bij de Franse commandant [116]. Gezien de houding van de Franse autoriteiten was dit geen onlogische veronderstelling. Eyck en de zijnen hadden tenslotte uitstekend met hen samengewerkt in het buiten gevecht stellen van de schutterij. Het gemeentebestuur wilde echter op de aantijgingen niet ingaan en verwees de

[114] GAU, Stad, III, nr. 1; A. J. M. Kunst, *Van Sint-Elisabeths-Gasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis 1485-1814* (Assen, 1956) 191-193.
[115] GAU, Stad, III, nr. 1.
[116] Idem.

zaak naar de Raad van Rechtspleging, die er verder geen werk van maakte. Hoewel hij op het punt van de weeshuisregenten had moeten toegeven, was Eyck er met behulp van de Fransen in geslaagd een gematigde koers door te zetten. Tot het najaar van 1797, toen de door radicalen beheerste wijkvergaderingen in botsing kwamen met de Raad der Gemeente, kenmerkte de Utrechtse politiek zich door een grote mate van stabiliteit. Tijdens de conflicten van eind 1797 was Eyck geen maire meer. Op 18 september 1797 nam hij afscheid als eerste burger [117]. Zijn leeftijd was voor hem reden dit ambt neer te leggen. Hij was bijna 72 en zijn gezondheid liet te wensen over. Het was voor Eyck een definitief afscheid van de politiek. Tot 1802 vervulde hij nog de functie van maarschalk van het Eemland, maar die post had slechts een juridische betekenis. Op 17 juli 1802 verleed Adriaan Hendrik Eyck in zijn huis aan de Zonstraat (nu Nobelstraat). Enkele dagen later werd hij begraven in de Pieterskerk. Voor de teraardebestelling betaalde de familie 300 gulden aan de momboirkamer [118]. Dit enorme bedrag wijst op een prestigieuze begrafenis en dat terwijl de familie Eyck niet erg vermogend was. De Eycks waren echter, evenals zovelen uit de pretense raad, bezig met een klim op de maatschappelijke ladder, richting regentenpatriciaat. De grootvader van A. H. Eyck was commandeur en equipagemeester in Batavia geweest en zijn vader was, teruggekeerd naar het vaderland, muntmeester van de Staten van Utrecht en vervolgens raadsheer in het Provinciaal Hof geworden [119]. Adriaan Hendrik zelf was in 1756 in de Utrechtse vroedschap gekomen. In 1770 kocht hij de buitenplaats Eyckestein bij Maartensdijk. Zijn enige zoon mr Maurits Jacob Eyk vervulde na 1795 functies op provinciaal niveau en werd op 7 februari 1803 lid van het Utrechtse Gemeente-Bestuur. Tussen 1808 en 1811 was hij wethouder van de stad om vervolgens tot zijn dood in 1853 burgemeester van Maartensdijk te zijn. Via huwelijken met Constantia Jacoba Clifford en Francina Johanna Burman raakte hij verzwagerd met het gevestigde patriciaat. Na aankoop van de heerlijkheid Zuylichem noemde hij zich mr M. J. Eyck van Zuylichem, daarmee zijn status accentuerend.

Op het moment dat Eyck jr. als wethouder aantrad, keerde nog een voormalig lid van de pretense raad in het Utrechtse Stadhuis terug: mr W. van Dam van Isselt legde de eed af als lid van de vroedschap [120]. In tegenstelling tot de meeste patriotse regenten behoorde Willem van Dam van Isselt (1757-1832) tot een oude familie. Zijn voorgeslacht maakte in de vijftiende eeuw al deel uit van de Amersfoortse magistraat en tussen 1652 en 1713 bekleedden twee generaties Van Dam hoge posten bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Amsterdam [121]. In 1729 kwam de grootvader van Willem van Dam van Isselt in de Utrechtse vroedschap en in 1754 zijn vader. Die overleed in 1783 en een jaar later stelde de raad hemzelf als lid aan, waarmee hij terecht kwam in de oplaaiende politieke strijd. Nu was de familie bepaald niet Oranjegezind (grootvader was in 1749 door Willem IV als lid van de vroedschap afgezet) en Willem van Dam van Isselt koos dan ook de zijde van Eyck en zijn medestanders. Hij was

[117] Idem.
[118] GAU, Doop-, trouw- en begraafboeken.
[119] *Nederland's Patriciaat* XXIII ('s-Gravenhage, 1937) 82.
[120] GAU, Stad, III, nrs. 591 en 608.
[121] *Nederland's Patriciaat* LXVI ('s-Gravenhage, 1982) 101-13.

echter een buitengewoon gematigd man die pas na lange aarzeling overstapte naar de pretense raad. Tijdens zijn verbanning uit Utrecht verbleef hij niet in Frankrijk maar in Staats-Brabant. Te Breda woonde hij bij zijn schoonfamilie in [122]. Daar bleef hij ook na 1795. Aan de Bataafse revolutie nam hij niet actief deel.

Pas in 1805 nam Van Dam van Isselt weer een post in het openbaar bestuur op zich. Inmiddels teruggekeerd naar zijn geboortestad werd hij op 26 juli 1805 benoemd tot lid van het Departementaal Bestuur 's Lands van Utrecht [123]. Namens dit bestuur zat hij het jaar daarop in de commissie die aanwezig was bij de inhuldiging van Lodewijk Napoleon als koning van Holland. In april 1807 kwam aan het departementale bestuurslidmaatschap van Van Dam een eind door de reorganisatie van deze bestuurslaag. Lang bleef hij niet ambteloos. Aan het begin van het volgende jaar deed hij zijn intrede als lid van de Utrechtse vroedschap en werd hij plaatsvervangend wethouder. Bij de bestuurswisseling van juni 1811 behield Van Dam zijn zetel [124]. Als lid van de Raad der Municipaliteit speelde hij geen opvallende rol. Hij was niet uitgesproken pro-Frans, maar aan de andere kant liep hij ook niet vooraan in het verzet tegen Bosch van Drakestein. In november 1813 behoorde hij tot degenen die aanbleven. Als enige van de pretense raden maakte hij zowel tijdens als na de Franse tijd deel uit van het Utrechtse stadsbestuur. Tot 1824 was hij lid van de gemeenteraad. Acht jaar later stierf hij.

Behalve J. de Joncheere, A. J. Strick van Linschoten en G. A. Visscher zijn nog twee voormalige pretense raden lid geweest van vertegenwoordigende organen op landelijk niveau: mr J. van Haeften en mr H. J. van Hengst. Van Haeften, een van de zeven oude regenten die in 1786 overstapten naar de pretense raad, was van 1798 tot 1801 lid van het Vertegenwoordigend Lichaam. Hij speelde daarin geen prominente rol. Hendrik Jacob van Hengst (1742-1817), een oom van G. A. Visscher, heeft zich in de Bataafs-Franse periode veel meer geprofileerd. In april 1795 werd hij zowel in de Raad der Gemeente als in de Raad der Rechtspleging gekozen. Hij bedankte echter voor beide organen. Op 15 februari 1796 werd hij bij de herstemming in het district Utrecht I gekozen als tweede plaatsvervanger [125]. Doordat de eerste plaatsvervanger bij de benoeming van Strick van Linschoten in de grondwetscommissie de opengevallen plaats niet wilde innemen, kwam Van Hengst in de Nationale Vergadering. Daar bleef hij tot november 1796. In oktober van het volgende jaar werd hij lid van het Utrechtse Provinciaal Bestuur. Na de staatsgreep van 22 januari 1798 stelde hij samen met drie anderen zijn zetel ter beschikking [126]. Tijdens de radicale fase van de revolutie en ook daarna nog onthield hij zich van politieke activiteiten. Hij maakte pas zijn rentree in juni 1802 toen hij toetrad tot het Departementaal Bestuur van Utrecht, waar hij tot gedeputeerde werd gekozen [127]. Onder Schimmelpenninck werd hij benoemd tot lid van Hun

[122] J. J. Hooft van Huijsduijnen, *Geschiedenis van het geslacht Van Dam van Isselt* (z.p., 1965) 181.

[123] RAU, Staten, nr. 1306, Lappen der notulen van het Departementaal bestuur (1805-1807) 22 dln.

[124] GAU, Stad, III, nr. 597.

[125] GAU, Stad, III, nr. 1.

[126] RAU, Staten, nr. 1146, Lappen der notulen van het Provinciaal Bestuur (1796-1798) 25 dln.

[127] RAU, Staten, nr. 1241, Lappen der notulen van het Departementaal Bestuur (1802-1805) 35 dln.

Hoog Mogenden en het jaar daarop stelde Lodewijk Napoleon hem in het Wetgevend Lichaam aan. Bij de invoering van de Franse wetgeving op 1 januari 1811 werden de bestaande bestuursorganen opgeheven. Van Hengst kreeg in mei van dat jaar het lidmaatschap van de Conseil Général du Departement du Zuiderzee opgedragen, maar hij bedankte 'om zyne 70 Jarigen ouderdom, en een attaque van beroerte hem overgekomen, waar door Hij aan de regterzijde verlamd was' [128]. De laatste zes jaar van zijn leven was hij ambteloos burger.

Slotbeschouwing

Gedurende de Bataafs-Franse periode (1795-1813) heeft een belangrijk deel van het patriotse kader uit het Utrecht van de jaren tachtig een rol gespeeld in het bestel. Verreweg de meeste nog in leven zijnde leden van de geconstitueerden, de gecommitteerden en de pretense raad zijn op de een of andere wijze betrokken geweest bij de experimenten op politiek gebied die voortvloeiden uit de beginselen van de Bataafse revolutie. Veelal ging het slechts om een optreden als kiezer in een van de getrapte kiesstelsels of een lidmaatschap van een van de revolutionaire comité's. Anderen vervulden belangrijker functies, in het stadsbestuur, op gewestelijk en nationaal vlak of in de zich uitbreidende bureaucratie. Bij een vergelijking met de patriottentijd valt het op dat sommigen na 1795 in wezen dezelfde rol vervullen, terwijl ook een volledig contrast voorkomt. Zo is Adriaan Hendrik Eyck, de eerste burgemeester uit de jaren 1786-1787, vanaf mei 1795 de wat vaderlijke maire van de stad Utrecht, Otto Derk Gordon, de commandant van het vrijkorps Pro Patria et Libertate, wordt bevelhebber van de gewapende burgermacht en Jan van Lidt de Jeude, de rechterhand van Quint Ondaatje, probeert tijdens de Bataafse revolutie zelf de grote volksleider te worden. Ondaatje daarentegen doorloopt vanaf het voorjaar van 1795 een carrière als topambtenaar.
Over het algemeen is er een betrekkelijk grote mate van continuïteit. De in de patriottentijd (of zelfs daarvoor al) begonnen politieke carrières worden in de periode 1795-1813 vaak doorgetrokken. Daarbij is het opvallend dat juist degenen met maatschappelijk gezien een gunstige startpositie het meest profiteren van de Bataafse revolutie, zeker als het gaat om blijvender posities. Vooral patriotten uit de onderkant van het patriciaat weten na 1795 interessante functies te bemachtigen. Het gaat daarbij om families die na enkele generaties sociale stijging via huwelijken banden hebben gekregen met het zittende patriciaat, maar daarbinnen nog geen vaste positie hebben verworven. De kussens van de raad zijn voor telgen van deze families meestal nog niet weggelegd. De doorbreking van dit monopolie in het langdurige revolutietijdvak 1780-1813 geeft hen de kans door te dringen tot bestuurlijke posten op stedelijk, gewestelijk en landelijk niveau. Veelal leidt dit tot nesteling in de bestuurlijke elite van na 1813. De sociale stijging die voorafgaat aan het leggen van de connecties met het patriciaat verloopt over het algemeen via handel en ambten. Opvallend is de rol die een VOC-loopbaan speelt bij leidende patriotten en hun voorouders. De in de Oost verdiende gelden worden terug in het vaderland omgezet in sociale sta-

[128] GAU, Van Hengst, nr. 193, Aantekeningen betreffende ambachtelijke loopbaan van Hendrik Jacob van Hengst van 1786-1812 (z.j.) 1 omslag.

tus, waarna via huwelijken de brug naar het patriciaat kan worden geslagen. Ook bij niet-patricische patriotten spelen sociale stijgingsmechanismen een rol van betekenis. Voor burgers met een ondernemersachtergrond bood de revolutieperiode mogelijkheden bij de overheid. Bij werkelijk interessante functies vormden een voorafgaande sociale stijging of uitzonderlijke capaciteiten zoals bij Van Manen een randvoorwaarde. Patriotten met een kleine onderneming konden hoogstens de eerste jaren van de Bataafse revolutie meedoen en verdwenen daarna weer in de anonimiteit. In grote lijnen komen deze conclusies over de hernieuwde rol van vooraanstaande patriotten na 1795 overeen met die uit mijn onderzoek naar de leden van het Utrechtse stadsbestuur in de Bataafs-Franse tijd. Ook voor deze groep, die gedeeltelijk overlapt met die uit dit artikel, geldt dat personen uit de onderkant van het patriciaat en in mindere mate uit de gezeten burgerij de meeste voordeel wisten te behalen uit de mogelijkheden die de periode 1795-1813 bood.

BIJLAGE

De 24 geconstitueerden

G. Bentink
J. H. de Ridder
J. de Joncheere
W. van Dam van Isselt
P. P. J. Quint Ondaatje
A. J. van Mansvelt
Ph. Kuvel
O. D. Gordon
N. van Oostveen
C. Koppedrajer
A. W. van Velthoven
P. Blanché
J. Kreylkamp
F. Weusman
J. de Visser Jansz.
G. Westhuyzen
A. Weppelman
A. Hoevenaar
G. Bettink
J. van Schalkwijk
J. C. Pronckert
B. F. von Liebeherr
G. C. Harmsen
J. van Manen Azn.

De 16 gecommitteerden

Turkije:
G. C. Brouwer
P. Haanebrink

Papenvaandel:
J. T. Blekman
J. van Liender

't Fortuyn:
L. de With Hoevenaar
W. van Rijn

Bloedkuyl:
W. van Soesbeek
A. van Schermbeek Jzn.

Zwarte Knechten:
J. Kreylkamp
G. Bresser

Oranjestam:
L. Zwartendijk
C. Vermeuelen

Pekstokken:
L. van Heiningen
J. van Schalkwijk

Handvoetboog:
G. Bettink
G. van Westhuysen

De pretense raad

A. H. Eyck
J. P. de Ridder
J. F. van Senden
J. C. Smissaert
J. van Haeften
P. C. Burman de la Bassecour
W. van Dam van Isselt

G. A. Visscher
J. A. d'Averhoult

J. C. Pronckert
H. J. van Hengst
J. de Joncheere
J. H. Voorda
M. Mulrooy
A. Abeleven
G. C. Egeling
P. Engelbert
J. van Nes van Meerkerk
I. van Goudoever

Ph. Kuvel
J. Voss van Zijll
P. Maret
P. J. van der Muelen
A. de Bucquoy
C. F. d'Yvoy
A. C. de Normandie van Schalkwijk

A. J. Strick van Linschoten

Utrechtse Bataven

M. G. Buist

R. E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht 1986, Stichtse Historische Reeks 12; Zutphen 1986).

Wij leven in een tijd van herdenkingen. Dit jaar, in 1987, zijn de patriotten aan de beurt, het volgend jaar zal het om de overtocht van stadhouder Willem III in 1688 naar Engeland gaan, de *Glorious Revolution,* terwijl wij in 1990 de verovering van Breda door middel van het turfschip zullen vieren. In de jaren daarop tot en met 1994 kunnen wij de verdere heldendaden van de stadhouders Maurits en Willem Lodewijk gedenken, eindigend met de belegering en inneming van Groningen. Met de herdenking van het begin van de Bataafse revolutie in 1995 memoreren wij tenslotte een gebeurtenis die een grote invloed heeft gehad op de huidige staatkundige vorm van Nederland. In 1795 begon ons land immers de contouren te krijgen van een parlementair geregeerde eenheidsstaat, waarmee een nieuwe periode in ons volksbestaan haar intree deed.
Over de betekenis en de waarde van de Bataafse revolutie werd en wordt verschillend gedacht. Van orthodox-protestantse zijde werd al vroeg in de negentiende eeuw de staf gebroken over deze overwinning van revolutie en ongeloof, die Nederland enkel uitbuiting, onderdrukking en armoede zou hebben gebracht. Bilderdijk en Groen van Prinsterer zetten hier de toon, die in het werk van geestverwanten nog lang zou doorklinken. Katholieke historici legden de nadruk op de beginnende emancipatie van hun geloofsgenoten in de Bataafse tijd en oordeelden dientengevolge veel gunstiger. Dat zich in deze tijd ook de eerste tekenen van de schoolstrijd voordeden kreeg daarbij minder aandacht. De liberale geschiedschrijving over de Bataafse periode veranderde in de loop van de negentiende eeuw van toonzetting. Waren De Bosch Kemper en Thorbecke nog overwegend positief, met Colenbrander kwamen de afwijzing en de ridiculisering op de voorgrond. Dat hing hoogst waarschijnlijk samen met het succes van de grondwet van 1848 en de daarop volgende wetgeving; terwijl de Bataven in legislatief onvermogen waren blijven steken, was het de liberalen gelukt een parlementaire democratie op te bouwen, die zich in de conflicten met koning Willem III staande had weten te houden en waarin een groeiend aantal burgers participeerde. Colenbrander, die door zijn indrukwekkende bronnenuitgaven een haast verpletterend gezag had, was de vertegenwoordiger bij uitstek van deze laat-negentiende eeuwse liberale zelfgenoegzaamheid.
Pas een kwart eeuw later zou Geyl de visie van Colenbrander kritiseren en meer waardering tonen voor de Bataven. Dit zal te maken hebben gehad met zijn 'staatsgezinde' geschiedenisopvatting, die hem kritisch maakte ten opzichte van de Oranjes. Geyls sympathie ging uit naar de gematigde revolutionairen,

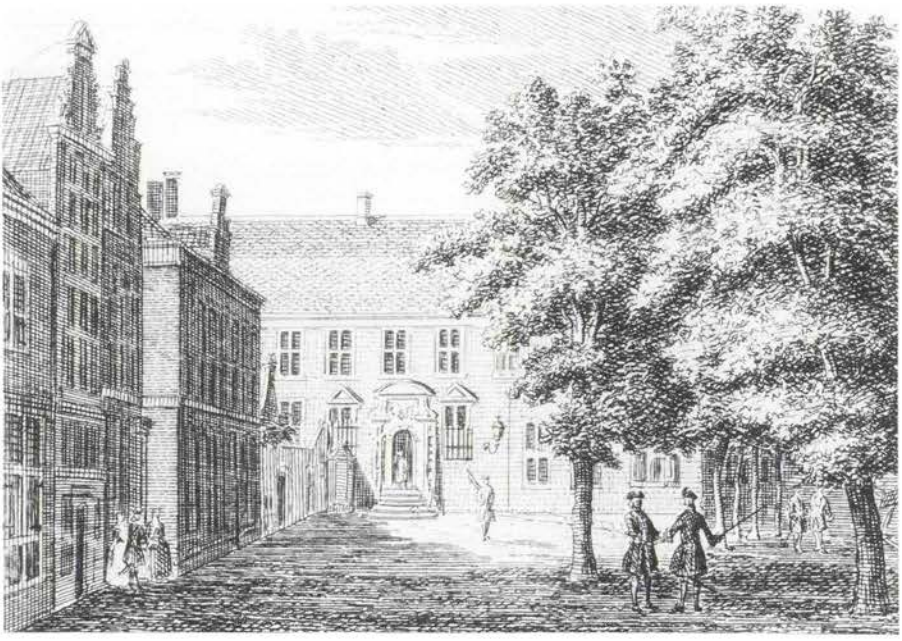

De Statenkamer aan het Janskerkhof, waar de Staten van Utrecht bijeen kwamen. In 1795 werd het gebouw, omgedoopt tot Landschapshuis, de vergaderplaats van de opeenvolgende provinciale en departementale besturen.
Gravure door Hendrik Spilman naar Jan de Beijer, 1792 (Jaar van weergave 1736).
GAU, T.A. Mc 1.29.

de moderaten, en vooral naar Schimmelpenninck. Van de radicalen die in januari 1798 de macht grepen moest hij niet veel heben, die waren te onverdraagzaam, te roofzuchtig en te onbekwaam. In tegenstelling tot Geyl liet de marxistische historicus Romein zich juist bijzonder lovend uit over de radicale periode van 1798, waarin de zo noodzakelijke staatkundige eenheid tot stand kwam. Romeins leerling C. H. E. de Wit deelt deze sympathie voor de mannen van 1798 en beschouwt hen zelfs als de enige echte revolutionairen. Tegenover deze 'democraten' stond een front van behoudende krachten, de 'aristocraten', die bij hun reactionaire strevingen steun kregen van de als lakeien en meelopers afgeschilderde moderaten. Wat er in 1798 misging was te wijten aan de misplaatste acties van de 'volksdemocraten', incompetente baantjesjagers van lagere stand, die naar een grotere economische gelijkheid streefden. De Wits sympathieën voor de democraten vertonen dus een duidelijke benedengrens.
Tegen deze zwart-wit visie van De Wit is veel protest gerezen, maar het valt niet te ontkennen dat hij door zijn uitdagende stellingname de belangstelling voor en de bestudering van de Bataafse periode heeft gestimuleerd. Alom in den lande werd De Wits these aan de lokale of gewestelijke verhoudingen getoetst, waarbij in de meeste gevallen bleek dat De Wits tweedeling niet klopte en dat de werkelijkheid complexer was en van plaats tot plaats grote verschillen kon vertonen. Het grote voordeel van zo'n op beperkt terrein uitgevoerd onderzoek was dat er nu in de diepte kon worden gegraven, waarbij onderzoeksmodellen en -technieken werden toegepast, die aan het materiaal nieuwe gegevens wisten te ontlokken. Sociologie, politicologie en demografie reikten op die manier de

helpende hand. Van den Eerenbeemt had als een der eersten met zijn dissertatie over 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd al in 1955 zijn schreden op dit pad gezet en zijn voorbeeld is sindsdien door velen gevolgd. Deze plaatselijke studies werkten op hun beurt weer bevruchtend op de landelijke geschiedschrijving over deze periode, waar zij bestaande stereotypen corrigeerden of differentieerden. De invloed van deze plaatselijke studies is duidelijk terug te vinden in Simon Schama's *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813,* die daardoor veel nieuws brengt, ook al glijdt hij zo nu en dan uit door een te geringe kennis van de taal en de plaatselijke omstandigheden.

Wat een goede en gedegen studie op een beperkt terrein kan opleveren, wordt duidelijk uit *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813,* waarmee R. E. de Bruin in september 1986 te Utrecht de doctorsgraad verwierf. In een inleidend hoofdstuk worden volgens de regels van de kunst de probleemstelling, de terreinafbakening en methoden en definities behandeld, waarbij de centrale vraag luidt: wat veranderde er in de Bataafse en Franse tijd in Utrecht op bestuurlijk gebied, welke nieuwe groepen konden aan dit bestuur deelnemen, welke oude groepen wisten hun macht te houden of te herwinnen en in hoeverre had de bevolking invloed op de samenstelling van dat bestuur?

Tussen de inleiding en de conclusie liggen ruim 260 bladzijden, waarin de schrijver ons langs de talrijke veranderingen voert, die het bestuur in die tijd onderging. De hoofdstukken III, IV en V, die respectievelijk de politieke ontwikkeling, het institutionele kader en de representatieve democratie behandelen, zijn ondanks hun thematische titels chronologisch van opbouw en hadden naar mijn smaak beter in elkaar geschoven kunnen worden, waardoor de onderlinge verbanden de lezer duidelijker voor ogen hadden kunnen worden gesteld en onnodige herhalingen in de tekst hadden kunnen worden vermeden. Voor de hoofdstukken VI, VII en VIII, die de vormen van directe democratie en de sociale en politieke samenstelling van het stedelijk bestuur behandelen, ligt een thematische behandeling voor de hand, al is het soms ook hier jammer dat zij los van de politieke hoofdstukken staan. Zo zou de rol van de sociëteiten zich heel goed lenen voor inpassing in het bijbehorende politieke gebeuren.

Het valt verder op dat De Bruin de simpele tweedeling van De Wit afwijst, maar zelf met een driedeling komt die ook de nodige vragen oproept. Naast de orangisten onderscheidt hij enkel moderaten en radicalen. 'Een verdere onderverdeling van het revolutionaire kamp is niet mogelijk', schrijft hij op blz. 257, al geeft hij toe dat de moderaten een zeer pluriforme groep zijn, 'van zeer behoudende patriotten tot raadsleden met radicale sympathieën, die zich uiteindelijk niet met de radicale groep van 22 januari 1798 hebben geïdentificeerd'. De Bruin geeft dus toe dat zijn moderaten een wel heel bont gezelschap zijn, maar hij ziet geen kans tot onderverdelingen die bijvoorbeeld De Wit wel maakt door de radicale neezeggers tegen de coup van 22 januari 'rechtse democraten' te noemen. Op landelijk niveau zijn De Wits 'rechtse democraten' in elk geval wel te onderscheiden van moderaten à la Schimmelpenninck en van federalisten als Bicker, Queysen en De Vos van Steenwijk. Het zou heel erg jammer zijn wanneer deze verschillen weg zouden vallen op lokaal niveau.

Kijken wij naar de bevindingen van De Bruins studie, dan is wel de meest opval-

lende dat het radicalisme uit de patriottenjaren zich na 1795 in Utrecht niet heeft voortgezet. Als oorzaken hiervan noemt hij allereerst de aanwezigheid van een Frans garnizoen, dat daadwerkelijk ingreep wanneer de zaak te veel de radicale kant dreigde uit te gaan, en verder het ontbreken van een revolutionaire leider van het formaat van Quint Ondaatje. Kijken wij naar andere steden waar de radicalen wel de macht in handen kregen en waar ook geen leider van formaat voorkwam, dan zijn wij geneigd om aan de eerste oorzaak het grootste gewicht toe te kennen. De mogelijkheid tot directe democratie was door de instelling van wijk- en grondvergaderingen immers in iedere stad aanwezig en vormde als het ware een uitnodiging tot radicale inmenging in gemeentelijke zaken. Op gewestelijk en landelijk niveau ontbrak deze mogelijkheid, waardoor het radicalisme zich tot 1798 met uitzondering van Friesland enkel op plaatselijk niveau manifesteerde. De afkeer van het radicale bewind van januari tot juni 1798 zou dan ook te maken kunnen hebben gehad met eerder opgedane onaangename ervaringen in de eigen woonplaats.
Van belang is verder De Bruins conclusie dat de periode van 1801 en 1805 op plaatselijk niveau niet enkel als een tijd van reactie kan worden gezien. De grondwet van 1801 herstelde namelijk voor een deel de volksinvloed op het plaatselijk bestuur die door de grondwet van 1798 juist was afgeschaft. Van deze mogelijkheid tot beïnvloeding van het stedelijk beleid werd in Utrecht wel degelijk gebruik gemaakt.
Voor de Utrechtse sociëteiten vond De Bruin ongeveer dezelfde beroepenstructuur als Crane Brinton bij de Franse Jacobijnenclubs: kleine handelaren en ambachtslieden vormden de hoofdmoot, terwijl in Utrecht de (geschoolde) arbeiders waarschijnlijk talrijker waren dan in de Franse steden. Het radicale Intermediair Gemeente Bestuur, dat van maart 1798 tot 1803 in functie bleef, kwam echter overwegend uit de hogere middenstand, wat misschien een van de redenen was waarom dit bestuur na de tegenrevolutie van juni 1798 niet weggezuiverd werd. Utrecht kende ook een rooms-katholieke sociëteit De Waare Gelijkheid, die de nadruk legde op een snellere scheiding van kerk en staat. Ook deze sociëteit trachtte haar doel te bereiken door pressie uit te oefenen in de wijk- en grondvergaderingen, zodat zich hier een vroeg geval van katholieke blokvorming voordeed. In de vier wijken buiten de stadspoorten, waar veel tuinders woonden, was de meerderheid van de bevolking rooms-katholiek. Ondanks het uitgesproken rooms-katholieke karakter van De Waare Gelijkheid werd de Utrechtse stedelijke politiek niet beheerst door godsdienstige tegenstellingen zoals in Nijmegen, waar een protestantse en een katholieke sociëteit om de macht streden.
Over de sociale achtergronden van de Utrechtse bestuurders geeft De Bruin interessante informatie, waarvan ik hier slechts een enkel punt aanstip. In de loop van de Franse tijd werd het inkomensverschil tussen patriciaat en gezeten burgerij geringer, omdat het patriciaat zijn vermogen grotendeels in Nederlandse en buitenlandse obligaties had belegd, waarop ten gevolge van de Napoleontische oorlogen in toenemende mate of in het geheel geen, of maar een deel van de rente werd betaald. De gezeten burgerij was daarentegen vaak nog actief in haar beroep en toonde bovendien een voorkeur voor belegging in grond, die ten gevolge van de gestegen voedselprijzen in waarde toenam en een goede pacht opbracht. De Bataafse revolutie bood *social climbers* de gelegenheid om

in de bestuurlijke elite te worden opgenomen, waarvan De Bruin in zijn verhaal over Paulus Wilhelmus Bosch van Drakestein een sprekend voorbeeld geeft. Uit dit laatste blijkt nog eens te meer hoeveel facetten van het Bataafs/Franse Utrecht door dit boek belicht worden. Zoals gezegd komt deze diversiteit de compositie van het boek niet ten goede, maar anderzijds verschaft het een rijkdom aan gegevens die in vergelijkbare werken veelal ontbreekt. Het is te hopen dat deze dissertatie anderen zal aansporen een even fraai geschakeerde studie te schrijven over de Bataafse tijd in andere Nederlandse steden.

Kroniek over het jaar 1986

G. J. Kylstra-van der Eijk

januari

1 In 1985 is het inwonertal van de provincie Utrecht gestegen met 8238 tot 944.372. De vermindering van het inwonertal van de gemeente Utrecht was kleiner dan in de voorafgaande jaren, namelijk een daling met 36 tot 229.933.

1 In 1985 moest de Utrechtse brandweer vaker uitrukken dan in 1984: 2381 keer nu tegen 2243 keer vorig jaar. Het aantal loze meldingen steeg van 919 tot 1208 maar het aantal branden daalde van 908 tot 770.

4 Te Vreeland overlijdt op 82-jarige leeftijd F. D. Sprenger, oud-burgemeester van Vreeland en Nigtevecht.

11 De arts W. J. M. Creyghton wordt geïnstalleerd als provinciaal commandant van het Rode Kruis als opvolger van de arts P. C. Lange. Deze is secretaris geworden van de Nationale Gezondheidsraad.

12 De bioscoop Grand Theater in Amersfoort wordt geheel door brand verwoest.

13 Een gedeelte van het industrieterrein Isselt in Amersfoort wordt gereed gemaakt voor de opslag van vervuilde grond. Twee andere plaatsen in de provincie, de plofsluis in Nieuwegein en een terrein aan de Lage Weide in Utrecht, zijn hiervoor al in gebruik.

15 Mevrouw drs N. Smit-Kroes, minister van Verkeer en Waterstaat, opent de Vakantiebeurs 1986 in de Jaarbeurshallen. Het vervoer neemt op deze beurs een grote plaats in. Tevens start de gemeente Utrecht op deze beurs de actie 'Utrecht, stad naar mijn hart'.

16 Als voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht en omstreken wordt drs P. Boender opgevolgd door ir J. J. Westerhof, oud-president-directeur van de N.V. Grontmij.

16 In het Fonografisch Museum te Utrecht wordt de Bob Scholte-ring uitgereikt aan Harry Slinger. Deze, door de Nederlandse zanger Bob Scholte nagelaten gouden zegelring, wordt jaarlijks aan een andere vertolker van het Nederlandse lied toegekend.

17 In Montfoort opent J. Rozendaal, inspecteur van het lager en middelbaar land- en tuinbouwonderwijs, de uitbreiding van de landbouwschool voor algemeen vormend en voorbereidend onderwijs.

24 De Willem Arntsz Stichting herdenkt haar 525-jarig bestaan. Ter gelegenheid hiervan krijgt de stichting voor het eerst een eigen vlag.

24 De groene golf, die jaren lang een vlotte doorstroming op de route Biltstraat, Wittevrouwenstraat, Voorstraat bevorderde, wordt in verband met de herinrichting van de Lange Viestraat opgeheven.

26 Te De Bilt overlijdt op 89-jarige leeftijd de heer C. J. Groeneveld, die naast ander werk een 35-tal in Utrecht geplaatste lantaarnconsoles vervaardigde.

februari

1 In het nog niet officieel geopende Nationale Museum De Poppenhof, Muurhuizen 9 te Amersfoort wordt een expositie geopend van poppen gemaakt door professionele en niet professionele kunstenaars onder de titel 'Poppen en Theater'.

1 In het streekmuseum Het Rondeel te Rhenen wordt de tentoonstelling 'De stad Rheenen, langs den Rhijn te zien' geopend.

2 Met een kerkdienst wordt de inwendig gerestaureerde Domkerk te Utrecht weer in gebruik genomen. De kerk is voortaan geopend op werkdagen van 11.00 tot 16.00 uur en op zondag van 14.00 tot 16.00 uur.

6 In het Nederlands Spoorwegmuseum wordt de tentoonstelling 'De Flevolijn nader bekeken' geopend.

7 In de Gemeentelijke Openbare Bibliotheek aan de Oudegracht te Utrecht neemt de burgemeester het Utrechts Documentatie Systeem in gebruik. Dit systeem is met medewerking van de onderafdeling Monumenten van de dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken en Volkshuisvesting Utrecht samengesteld door vrijwilligers van het Utrechts Monumenten Fonds.

7 Leden van de actiegroep Tegengas die met valse identiteitsbewijzen toegang wisten te krijgen tot de woningen van de burgemeester van Utrecht en van de wethouders van financiën en energie, hebben uit die woningen de gasmeters weggehaald om daarmee te protesteren tegen de naar hun mening te hoge gasprijs.

9 In het Nationaal Centrum voor Bos, Landschap en Natuur, gevestigd in kasteel Groeneveld te Baarn wordt de tentoonstelling 'De Markerwaard, nat of droog' geopend.

11 De 95-jarige mevrouw J. Schneider-Ringenberg geeft het startsein voor de nieuw- en verbouw van het Bartholomeus Gasthuis aan de Lange Smeestraat te Utrecht.

12 De minister van WVC mr drs L. C. Brinkman heropent het gerestaureerde huis Leeuwenberg, Oudegracht 307 te Utrecht.

12 Het crematorium Noorderveld te Nieuwegein wordt in gebruik genomen. Het is na Daelwijck te Utrecht het tweede crematorium in de provincie.

15 In het Amersfoortse museum Flehite wordt de tentoonstelling '150 jaar Sociëteit Amicitia' geopend.

18 In het Informatie Centrum Utrecht worden de eerste exemplaren van het boek *Ballonnen en Brood, Utrechtse portretten* van G. H. Jansen en S. Vess uitgereikt aan mevrouw drs M. W. M. Vos-van Gortel, burgemeester van Utrecht en aan prof. dr O. J. de Jong, rector magnificus van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

19 Tot directeur van de op 30 oktober 1985 opgerichte provinciale VVV is benoemd de heer M. Faassen; hij is reeds op 1 januari 1986 in dienst getreden.

21 In 's Rijksmunt wordt het al sinds 1845 bestaande Munt- en Penningkabinet uitgebreid met een muntproduktiemuseum.
22 Aan de Maarssense schilderes Elga Eymer wordt de Artimedaille 1986 uitgereikt.
24 Te Utrecht overlijdt op 59-jarige leeftijd Paul Verbist, sedert 1 oktober 1970 directeur van de Stadsschouwburg. Bij zijn crematie op 28 februari wordt hem posthuum de zilveren stadsmedaille toegekend.
28 De nieuwe huisvesting van het Museum voor Hedendaagse Kunst, Achter de Dom 12-14 te Utrecht wordt geopend.
28 Het haute-couture huis Maison Kuiper te Zeist moet wegens teruglopende klandizie gesloten worden.
28 Prof. dr ir C. L. Temminck Groll uit Driebergen, oud-voorzitter van de Vereniging Oud-Utrecht, neemt met een college getiteld *Doorgaan met de toekomst* afscheid als hoogleraar van de Technische Hogeschool te Delft.

maart

1-2 Ter gelegenheid van de heropening van het Museum voor Hedendaagse Kunst wordt een Kunstweekend gehouden in dertien galerieën in en buiten het centrum van Utrecht.
2 De eerste Utrechtse Triathlon, een krachtproef in 10 km hardlopen, 38 km fietsen en 29 km schaatsen wordt op en rond de Vechtsebanen gehouden. De organisatie is in handen van de atletiekvereniging Hellas, de wielerclub De Volharding en de schaatsvereniging Utrecht. Deze triathlon telt 35 deelnemers. Winnaar is de Amsterdammer Goof Schep met een totaaltijd van 2 uur, 22 minuten en 8 seconden.
5 Hotel Des Pays Bas aan het Janskerkhof te Utrecht wordt failliet verklaard. Het bedrijf wordt echter voorlopig voortgezet, omdat eigenaar G. de Groot zich persoonlijk garant stelt.
9 In het Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling 'Het naadje van de blauwkous' geopend. Aandacht wordt besteed aan de eerste vrouwelijke studenten, de eerste vrouwelijke hoogleraren, het studentenleven en de tweede feministische golf (1966-1986). Deze tentoonstelling is het onofficiële begin van een reeks manifestaties ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Utrecht die voortduurt tot 14 november.
11 Mevrouw drs N. Smit-Kroes, minister van Verkeer en Waterstaat, opent de nieuwe vestiging van de vervoersmaatschappij Centraal Nederland aan de Huis ter Heideweg in Zeist.
11 Te Abcoude wordt een 500-ponds vliegtuigbom door de Explosieven Opruimingsdienst onschadelijk gemaakt. De bom werd op 5 oktober 1944 afgeworpen door een Engelse jachtbommenwerper die door een Duitse jager werd achtervolgd.
12 Nadat in december 1985 al de palen in de grond waren geschroefd (waarna het werk door de lang aanhoudende vorst werd vertraagd) geeft wethouder mr H. H. W. Kernkamp van Utrecht het startsein voor de bouw van 36 woningen op het terrein van de voormalige Ambachtschool gelegen tussen de Schoolstraat en de Maliesingel.

12 Koningin Beatrix opent het 70e lustrum van de Rijksunversiteit Utrecht in het Muziekcentrum Vredenburg. Het universiteitsbestuur ontvangt van het Universiteitsfonds een door Eric Claus vervaardigde bronzen plaquette waarop koningin Beatrix is afgebeeld. Deze plaquette zal een plaats krijgen bij de ingang van het bestuursgebouw in de Uithof.
Ter gelegenheid van dit lustrum verschijnt het onder redactie van H. W. von der Dunk, W. P. Heere en A. W. Reinink samengestelde gedenkboek *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit 1936-1986.*

12 In Muziekcentrum Vredenburg vindt ter gelegenheid van het lustrum van de Universiteit de wereldpremière plaats van 'De Gaudio et Meditatione' van Jurriaan Andriessen en van Opus 83 'Vrijheid' van Marius Flothuis.

15 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling 'Protestants kerkinterieur 16e-19e eeuw' geopend.

18 Prins Claus heropent het gerestaureerde Slot Zuylen te Oud-Zuilen voor het publiek.

20 De Stichting Elly van Stekelenburgfonds schenkt, overeenkomstig de wens van de in 1984 overleden stichtster, een aantal fotoboeken aan de gemeente Breukelen. Tevens wordt bekendgemaakt dat de stichting een legaat beheert waaruit de schooljeugd van Breukelen op de verjaardag van Elly van Stekelenburg (28 juni) op ijs wordt getracteerd.

21 Op het terrein van het voormalige Sint-Antoniusziekenhuis te Utrecht wordt door burgemeester Vos de eerste paal geslagen voor de bouw van het revalidatiecentrum De Hoogstraat dat nu nog in Leersum gevestigd is.

22 In het Centraal Museum te Utrecht wordt een overzichtstentoonstelling van het werk van Elisabeth de Vaal (geb. 1950) geopend.

23 In het gebouw van Genootschap Kunstliefde opent de burgemeester van Utrecht de tentoonstelling 'Oog in oog 2' met portretten van leden door leden. Tijdens deze opening ontvangt Paulus Reinhard de B. J. Kerckhofprijs; Willy Blees en Henny Visch krijgen respectievelijk de Boellaardprijs 1984 en 1985.

25 Tot en met 5 april wordt in de Egmontkapel van de Domtoren het vijfde RABObank damtoernooi gehouden, waarin gestreden wordt om het 68e nationale damkampioenschap. Het is voor het eerst dat in de ruim 600-jarige Domtoren een titeltoernooi plaatsvindt.

25 Na 46 jaar in dienst van de gemeente Utrecht te zijn geweest neemt mr H. W. J. van Schaik afscheid als hoofd van de afdeling bedrijven van de gemeentesecretarie.

29 De echtgenote van burgemeester A. C. Houtsma van Wijk bij Duurstede doopt de Wijkse rondvaartboot 'De Veerman' waarmee vooreerst slechts na reservering met groepen gevaren zal worden.

april

1 In kasteel Amerongen wordt de tentoonstelling 'Van Borre tot Bentinck' geopend. Hiermee worden de tot 1 november durende festiviteiten ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van het kasteel aangevangen.

6 Voor de laatste maal wordt een kerkdienst gehouden in de Gereformeerde Zuiderkerk, gelegen tussen de Kromme Rijn en de Gansstraat te Utrecht. De kerk is in 1925 naar een ontwerp van de architect Albert Kool (1877-1937) gebouwd. Op de plaats van de kerk zullen een kerkzaal en tien drie-kamer appartementen worden gebouwd.

7 In het Informatie Centrum Utrecht presenteert de vanuit Oud-Utrecht opgerichte werkgroep Industriële Archeologie Utrecht zich met een tentoonstelling over monumenten van nijverheid en industrie in Utrecht.

9 In het Provinciehuis wordt door de commissaris van de koningin jhr drs P. A. C. Beelaerts van Blokland de tentoonstelling 'Woonwagenbewoners, waarheen' geopend.

10 De streekraad van het streekverband Zuid-Oost Utrecht besluit tot de oprichting van een Gemeenschappelijke Gezondheidsdienst Zuid-Oost Utrecht.

14 De gemeente Maarssen maakt een aanvang met het aanleggen van een fiestpad langs de Straatweg vanaf het dorp Maarssen tot het bij de grens van Breukelen gelegen restaurant 'De Oliphant'.

15 Vijf en twintig jaar geleden werd de eerste paal geslagen voor de bouw van het eerste gebouw van de Rijksuniversiteit Utrecht in de Uithof.

17 Ir G. C. van Wijnbergen, lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht, stelt de nieuwe rioolwaterzuiveringsinstallatie aan de Oostkanaaldijk te Loenen in gebruik. Hier wordt het afvalwater uit alle woonkernen binnen de gemeente gezuiverd.

19 In het Kantonnaal en Stedelijk Museum te Wijk bij Duurstede wordt de tentoonstelling 'Verdwenen dorpen, hervonden sporen; twintig eeuwen Wijkse prehistorie' geopend.

20 Het ruim tien jaar bestaande mineralogisch museum de Geode, Ganzenmarkt 22 te Utrecht wordt door directeur/eigenaar Kees van Berkel wegens gebrek aan belangstelling gesloten.

21 De burgemeester van Maarssen mr E. M. d'Hondt reikt de zelden toegekende erepenning van zijn gemeente met bijbehorende oorkonde uit aan de scheidende wethouder C. de Vries.

22 De burgemeester van Utrecht bevestigt aan het pand Achter St. Pieter 140 het beeldmerk van de Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel N.V. die na aankoop de restauratie van dit pand ter hand neemt. In dit pand is nu het antiquariaat J. L. Beijers B.V. gevestigd. In vroeger jaren heeft er onder andere de Havelozenschool onderdak gehad.

22 Met het in bedrijf stellen van een pomp in de riolering aan de Scheendijk te Breukelen stelt gedeputeerde ir G. C. van Wijnbergen de laatste schakel in bedrijf van de riolering en van de rioolwaterzuivering van het gehele gebied rond de Loosdrechtse plassen, een karwei waaraan twintig jaar is gewerkt.

23 Te Breukelen wordt de Historische Kring Breukelen opgericht. De gemeente heeft aan die kring ruimte in het gemeentehuis Boom en Bosch ter beschikking gesteld voor wekelijkse activiteiten.

24 In Bunschoten wordt de eerste paal geslagen voor het nieuwe gemeentehuis.

24 In Breukelen wordt op het plein voor het restaurant Het Staate Wapen aan

de Rijksstraatweg het door Otto Schouten uit Soest vervaardigde beeld van een meisje onthuld.

25 In de vroege morgenuren besluit de gemeenteraad van Utrecht tot splitsing van de N.V. Pegus in een stroomproduktie- en een stadsverwarmingsbedrijf. Op 24 april hadden Provinciale Staten al eenzelfde besluit genomen.

25 Het Internationaal Olympisch Comité verleent aan het Centrum Nederlands Instituut voor Drugs en Doping Research, dat gevestigd is bij de subfaculteit farmacologie van de Rijksuniversiteit Utrecht, toestemming om in Nederland te werken op het gebied van dopingonderzoek bij alle soorten sportbeoefening.

25 De burgemeester van Bunnik drs J. V. M. Steegmans opent in de pannekoekenboerderij Aan de Vork te Odijk een bijenmuseum. Het ligt in de bedoeling dit museum te laten uitgroeien tot een bijen- en agrarisch museum.

28 Wethouder drs W. P. C. van Willigenburg van Utrecht ontvangt het eerste exemplaar van het boek *Met de bus door de Domstad,* geschreven door Max Velthuis ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van het Gemeentelijk Vervoerbedrijf.

29 In alle gemeenten worden nieuwe raadsleden beëdigd en nieuwe wethouders gekozen. In Utrecht keert mr H. H. W. Kernkamp van D'66 niet als wethouder terug. In zijn plaats komt mevrouw M. M. Andriessen-Brockman van de PvdA.

Demonstranten trachten tevergeefs de toegang tot het gemeentehuis van het raadslid W. Th. E. Vreeswijk van de Centrumpartij te voorkomen.

30 Ter gelegenheid van de opheffing op 31 mei van de goederenspoorlijn Nieuwersluis-Uithoorn rijdt een oude trein van de 1500-serie met leden van de Nederlandse Vereniging van Belangstellenden in het Spoor- en Tramwe-

29 april *Foto: Utrechts Nieuwsblad*

zen voor het laatst op dit traject. Met de opheffing van deze lijn verdwijnt tevens de laatste gelijkvloerse kruising van een spoorlijn met een autosnelweg in Nederland.

mei

1 In het Utrechts Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling 'Goede buur of verre vriend' geopend over de relatie tussen de universiteit en de stad Utrecht van 1636-1986.

1 In het bejaardenhuis 'Maria Dommer' te Maarssen wordt het 150-jarig bestaan herdacht van de stichting Maria Dommer die dit centrum beheert. De naamgeefster van de stichting, Maria Dommer (1770-1840), kocht destijds de hofstede Endelhoven te Maarssen om daarin zes arme vrouwen te huisvesten en te onderhouden.

2 In de galerie Vrede is Rijckdom te Oudewater wordt de expositie 'Dit land van Herman de Man' geopend door dr G. J. Vaandrager, voorzitter van de vereniging Herman de Man.

2 In de Agnietenkapel van het Centraal Museum te Utrecht ontvangt de burgemeester het eerste exemplaar van het boek *Bouwgeschiedenis van het Bartholomeus Gasthuis* geschreven door Kirstain Houweling en Anthony Tom ter gelegenheid van de ingrijpende renovatie van het gasthuis.

2 De commissaris van de koningin ontvangt op huis Doorn het eerste exemplaar van het door J. A. de Jonge geschreven boek *Wilhelm II, keizer van Duitsland, koning van Pruisen, banneling in Doorn.*

3 Minister-president drs R. F. M. Lubbers opent samen met astronaut Wubbo Ockels de manifestatie Space 86 in de Margriethal. Ter gelegenheid van deze manifestatie heeft de westzijde van de Domtoren een tijdelijke gedaanteverwisseling tot Saturnusraket ondergaan, een bekleding die door een gedeelte van de Utrechtse bevolking niet erg op prijs wordt gesteld. Op 10 mei wordt deze raket met de daarin aangebracht lift voor het publiek opengesteld.

3 In de kern van Haarzuilens worden de PUEM-lichtmasten vervangen door 26 oudhollandse gietijzeren lantaarnpalen. De op 7 december 1984 opgerichte stichting Paal '85 heeft voor de vervangingskosten van elk van deze lantaarns een sponsor weten te vinden.

3 In Slot Zuylen wordt door de burgemeester van Utrecht een tentoonstelling over de bouwgeschiedenis van het slot geopend.

7 Te Renesse overlijdt mevrouw dr C. J. de Vogel op 81-jarige leeftijd. Zij was oud-hoogleraar in de wijsbegeerte van de klassieke oudheid en de oudchristelijke wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

7 De Rijks Hogere Tuinbouwschool verwisselt haar hoofdvestiging in het voormalige buitenhuis Rhijnlust aan de Richard Wagnerlaan te Utrecht voor een nieuwe huisvesting in het voormalige kantoorgebouw Jutfaseweg 205. Deze huisvesting zal slechts tijdelijk zijn omdat de school zal fuseren met de Hogere Landbouwschool te Dordrecht.

9 Het nieuwe winkelgedeelte van het grootwinkelcentrum Kanaleneiland wordt geopend door de burgemeester van Utrecht.

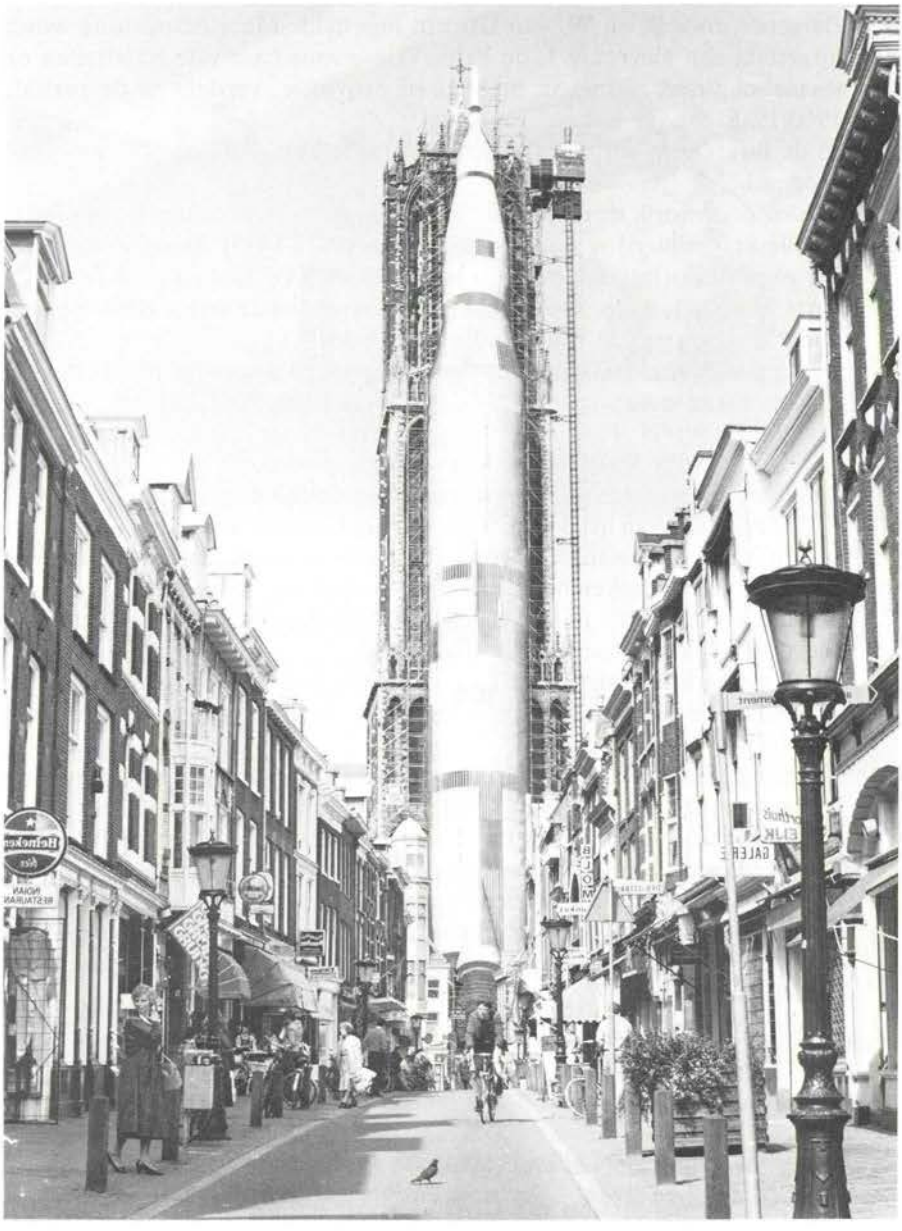

3 mei *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht, neg. nr. B 7994-K*

10 De Evangelisch-Lutherse Gemeenschap neemt haar gerestaureerde kerkgebouw aan de Hamburgerstraat te Utrecht weer in gebruik. Met de restauratie werd in 1983 begonnen.

13 Er wordt begonnen met de sloop van het voormalige Domhotel, staande op de hoek van de Catharijnesingel en de Westerstraat. Op het vrijkomende terrein zal een kantoorgebouw voor de N.V. Van Gend en Loos worden gebouwd.

13 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling 'Brandaan, de Ierse Odysseus' geopend, die gewijd is aan de legendarische Ierse heilige Sint Brandaan, de hoofdpersoon van één van de oudste werken uit de Nederlandse literatuur.

13 De commissaris van de koningin geeft het startsein voor de bouw van een nieuwe Rijks Agrarische Scholengemeenschap op een terrein aan de Randhoeve te Houten.

14 In het kader van de viering van het 700-jarig bestaan van kasteel Amerongen wordt in het dorp Amerongen een bijeenkomst gehouden van ongeveer 900 personen die de naam Van Amerongen dragen.

15 De commissaris van de koningin reikt de prijzen uit van het eerste Internationale Franz Liszt pianoconcours, dat vanaf 31 mei in Muziekcentrum Vredenburg is gehouden. De eerste prijs (*f* 25.000,–) wordt toegekend aan de Nederlandse pianist Martijn van den Hoek.

19 Koningin Beatrix brengt een werkbezoek aan de gemeenten Bunnik, Driebergen-Rijsenburg, Doorn, Leersum en Rhenen.

19 Gedeputeerde ir G. C. van Wijnbergen stelt de nieuwe rioolwaterzuiveringsinstallatie, gelegen aan de Zuiderparkweg te Lopik, in gebruik. In deze inrichting wordt het afvalwater uit de kernen Benschop, Cabauw, Lopik en Polsbroek gezuiverd, voordat het in de Lek wordt geloosd.

21 De Nederlandse afdeling van de Souvereine en Militaire Orde van Malta herdenkt in de Sint-Catharinakathedraal te Utrecht in aanwezigheid van koningin Beatrix het feit dat zij 75 jaar geleden werd heropgericht.

27 De levensmiddelengroothandel Unigro maakt bekend dat zij haar hoofdkantoor van de Europalaan te Utrecht gaat verplaatsen naar een nieuw gebouw op het industrieterrein Doornkade te Houten, omdat aan de Europalaan veel overlast wordt ondervonden sedert die laan door de gemeente is aangewezen als gedooggebied voor prostitutie.

27 De in 1982 ingestelde Jacob Kistemakerprijs wordt toegekend aan prof. dr F. W. Saris, buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en aan dr J. Friso van der Veen. Beiden zijn verbonden aan het FOM instituut voor atoom- en moleculairfysica.

28 Voor paleis Soestdijk wordt gedefileerd ter gelegenheid van de 75e verjaardag van prins Bernhard. Dit is het eerste defilé na de abdicatie van koningin Juliana in 1980.

28 In Slot Zeist wordt een open dag met verschillende concerten en andere culturele manifestaties gehouden ter gelegenheid van het feit dat dit slot 300 jaar geleden gereed kwam. Het werd in opdracht van Willem Adriaan, graaf van Nassau, gebouwd door de Franse bouwmeester Daniël Marot.

29 Het fietspad dat is aangelegd tussen Scheendijk-Zuid en de Nieuweweg te Breukelen wordt door het plassenschap Loosdrecht en Omstreken voor het (fiets)verkeer opengesteld.

juli

1 De heer C. J. van Leeuwen treedt in dienst als hoofd van het bureau voorlichting van de gemeente Utrecht. Hij volgt mr L. J. Meiresonne op, die

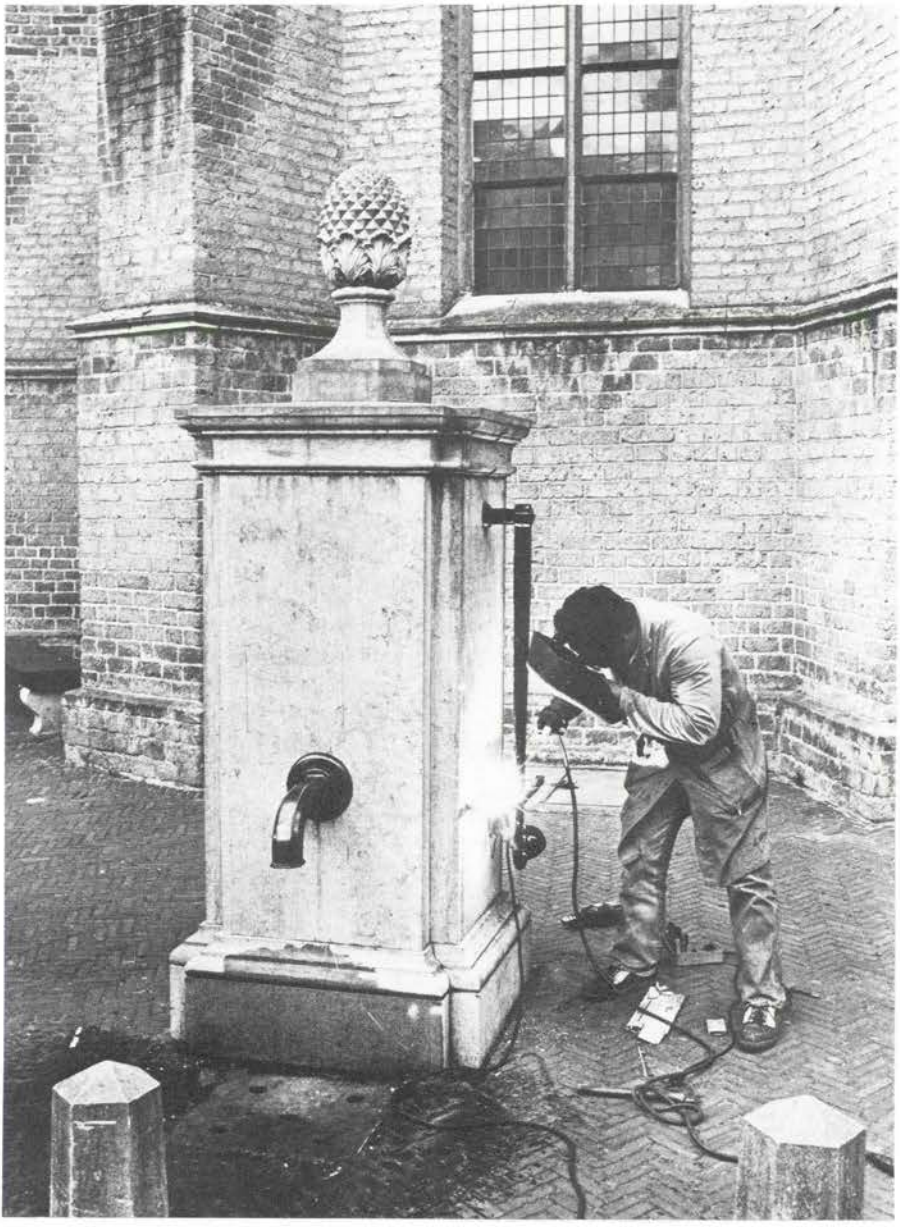

11 juli *Foto: Utrechts Nieuwsblad*

in oktober 1984 is vertrokken wegens het aanvaarden van een andere functie.

4 Gedeputeerde ir G. C. van Wijnbergen stelt op het industrieterrein Isselt te Amersfoort een nieuwe tijdelijke opslagplaats voor vervuilde grond in gebruik. Deze tijdelijke opslagplaats is de grootste in de provincie Utrecht.

11 De waterpomp op het Pieterskerkhof is na bijna zes jaar droog te hebben gestaan gerepareerd en geeft weer water.

14 In het kantoor van de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Honderd jaar Utrechts kazerneleven 1829-1929' geopend.
18 Hans Daamen en Ingrid Biemans, beiden uit Maarssen, treden in Mook in het huwelijk, terwijl zij beiden deel nemen aan de Nijmeegse vierdaagse.
19 In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Nederlandse stillevens uit de 17e eeuw' geopend.
20 Wethouder Pot van Utrecht gooit de eerste bal op sportpark Verthoren te Utrecht voor de honkbalwedstrijd Japan-Venezuela, één van de eerste wedstrijden in het kader van het wereldkampioenschap honkbal, dat dit jaar in Nederland wordt gehouden.
21 Er wordt een begin gemaakt met de sloop van de voormalige bedrijfsgebouwen van de lood- en zinkpletterij Koninklijke Hamburger B.V., gelegen langs de Leidsevaart te Utrecht.

augustus

1 Door een fusie van de Akademie voor Beeldende Kunsten Utrecht, het Utrechts Conservatorium, de Akademie voor Expressie door Woord en Gebaar, de Nederlandse Beiaardschool uit Amersfoort en het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek wordt de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht een feit.
1 Menso Carpentier Alting treedt in functie als directeur van de Utrechtse Stadsschouwburg.
5 De lift van de Saturnusraket, die sinds mei tegen de Domtoren is aange-

20 juli *Foto: Utrechts Nieuwsblad*

bracht, blijft op 60 meter hoogte steken. De 21 inzittenden worden na een uur door de brandweer bevrijd.

8 In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Drie eeuwen Nederlandse Ex-Libris' geopend, die gehouden wordt in het kader van het 21e internationale ex-libriscongres, dat van 6 tot en met 9 september in Utrecht wordt gehouden. Dit congres is ook de aanleiding van de op 1 augustus geopende tentoonstelling 'Numismatische Ex-Libris' in het museum van 's Rijksmunt en van de op 6 augustus geopende tentoonstelling 'Ex-Libris uit 24 landen, ontworpen in de periode 1984-1986' in het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement.

11 Het Gemeentelijk Vervoerbedrijf Utrecht presenteert de nieuwe midi-bus met 22 zitplaatsen, de eerste van zeven van dit type die zijn aangekocht en die vanaf 27 oktober 1986 op de lijnen 2 en 22 zullen worden ingezet.

13 Een grote uitslaande brand legt de Karwei Bouwmarkt aan de Franciscusdreef in Utrecht in de as.

15 In het Centraal Museum te Utrecht wordt een overzichtstentoonstelling van het werk van de schilder Gérard Grassère geopend.

21 Wethouder A. van Hassel van ruimtelijke ordening opent in het Informatie Centrum Utrecht de tentoonstelling 'Tussen spoor en singel' over de geschiedenis van het AZU-terrein.

22 Op 63-jarige leeftijd overlijdt oud-hoofdinspecteur C. van den Dorpe van de Utrechtse gemeentepolitie. Van den Dorpe was de eerste politievoorlichter van Nederland.

23 Met een optocht van old-timers viert de vrijwillige brandweer van Zuilen zijn 50-jarig bestaan.

25 In de Janskerk worden aan de burgemeester van Utrecht en aan drs J. G. F. Veldhuis, voorzitter van het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Utrecht, de eerste exemplaren overhandigd van het door D. Grosheide, A. D. A. Monna en P. N. G. Pesch geschreven boek *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht, deel I: de eerste drie eeuwen.*

31 Stadsbeiaardier Arie Abbenes verzorgt het openingsconcert op de beiaard van de Nicolaïkerk. Dit klokkenspel, dat is uitgebreid tot 47 klokken, is tien jaar lang niet bespeeld.

september

1 Prof. dr J. A. van Ginkel wordt rector magnificus van de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij volgt prof. dr O. J. de Jong in deze functie op.

1 Het Instituut voor Taalexpressie, een zelfstandig onderdeel van de Rijksuniversiteit wordt wegens bezuiniging gesloten. Een poging om het instituut bij één der faculteiten onder te brengen is mislukt.

1 Plaatsvervangend directeur-generaal van het ministerie van WVC J. Jessurun opent het ingrijpend gerestaureerde Huis Oudaen aan de Oudegracht te Utrecht voor het publiek. De Blauwe Engel B.V. zal hierin een horecabedrijf exploiteren.

2 Op 79-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht Th. Haakma Wagenaar. Hij was

1 september *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht, neg. nr. B 8150-J*

een groot kenner van middeleeuwse kerken. Bij het restauratieplan van de Utrechtse binnenstadskerken was hij adviseur.

3 De burgemeester van Utrecht opent het Ibishotel, dat gebouwd is op de plaats van het voormalige Chalet den Hommel aan de Bizetlaan te Utrecht.

3 De commissaris van de koningin reikt in Paushuize twee provinciale erepenningen uit: aan het Wilhelmina Kinderziekenhuis voor het baanbrekende werk dat daar gedurende bijna een eeuw is verricht en aan ir T. van Hoogevest uit Amersfoort voor zijn restauratiewerk aan de vijf middeleeuwse binnenstadskerken in Utrecht.

9 De burgemeester van Utrecht opent officieel het aan de Ariënslaan te Utrecht gebouwde hotel Mitland. Dit hotel met 43 kamers was al op 18 juli 1986 in gebruik genomen.

11 In het stadhuis te Utrecht ondertekenen negen scholen voor Hoger Beroeps Onderwijs, die opleiden voor het leraarsberoep en voor technische en economisch- administratieve functies, een fusieovereenkomst. Hierdoor ontstaat de Hogeschool Midden-Nederland.

12 In het Catharijneconvent te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Ketters en papen onder Philips II' geopend.

13 De Bond Heemschut, een vereniging die zich inzet voor de bescherming van monumenten, viert zijn 75-jarig bestaan met excursies door de stad Utrecht en een officiële herdenking in de Domkerk in aanwezigheid van prinses Juliana.

15 Drs A. van der Gaag treedt in functie als directeur van het Gewestelijk Ar-

beidsbureau in Utrecht. Hij volgt drs C. Pot op, die vertrekt naar het ministerie van Sociale Zaken.

17 J. P. Barentsen neemt afscheid als algemeen directeur van de dienstenstructuur ROVU. Hij wordt benoemd tot officier in de orde van Oranje Nassau en krijgt de stadsmedaille.

18 Milieugedeputeerde ir G. C. van Wijnbergen stelt een vernieuwde en veel efficiëntere rioolwaterzuiveringsinstallatie in Nieuwegein in gebruik.

19 In de Buurkerk gaat in het kader van het 350-jarig bestaan van de Utrechtse Universiteit de muziektheaterproduktie 'Mozart, een testament' in première.

19 In het Museum voor Hedendaagse Kunst te Utrecht opent prof. dr F. van der Blij de tentoonstelling 'Onmogelijke figuren'.

23 De gemeenteraad van Wilnis neemt het besluit lid te worden van de Raad van Europese Gemeenten.

23 De Utrechtse cineast Jos Stelling ontvangt uit handen van wethouder Pot de filmprijs van de stad Utrecht voor de manier waarop hij de Utrechtse Filmdagen tot een begrip heeft gemaakt in binnen- en buitenland.

23 In Vinkeveen overlijdt op 59-jarige leeftijd drs Th. A. M. Elsen, burgemeester van deze gemeente sedert 1968.

25 Wethouder Pot opent het Uitleencentrum voor Beeldende Kunst Utrecht dat gevestigd is in het Fentener van Vlissingenhuis aan de Maliebaan te Utrecht.

26 De Paters Augustijnen vieren het feit dat zij zich 350 jaar geleden met de komst van pater Leonardus Brems uit het klooster in Brussel in Utrecht hebben gevestigd. Ter gelegenheid van dit feit verschijnt het door dr A. K. de Meijer OSA geschreven boek *Augustinus in de Domstad. 350 jaar zielzorg van de Augustijnen 1636-1986.*

29 Mevrouw drs N. J. Ginjaar-Maas, staatssecretaris van onderwijs, slaat de eerste paal voor de paramedische academie De Uithof.

30 In de aula van het Academiegebouw aan het Domplein wordt tot en met 18 oktober door de Stichting Theater Initiatieven het stuk 'De nar van de paus' opgevoerd als laatste grote lustrummanifestatie. Dit door Ton Vorstenbosch geschreven stuk gaat over één van Utrechts meest bekende burgers: Adriaan Florisz, die als Adrianus VI paus was van 1522-1523.

oktober

2 Wethouder Van Willigenburg reikt de gemeentelijke milieuprijs van Utrecht uit aan Ronald Annema van de Vogelwacht afdeling Utrecht en aan Ineke Strouken van de werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken.

2 In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Ontdek het regenbos' geopend. Deze tentoonstelling is ingericht in het kader van het 350-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Utrecht.

7 De verzameling van het Nederlands Spoorwegmuseum wordt uitgebreid met een postrijtuig uit 1938, tegelijk wordt de tentoonstelling 'Post op de rails' geopend.

8 oktober *Foto: Utrechts Nieuwsblad*

8 Minister mr F. Korthals Altes van Justitie verricht de officiële opening van het vernieuwde onderkomen van het Utrechtse Kantongerecht in drie monumentenpanden uit de 17e eeuw aan het Janskerkhof.

10/11 De Vereniging Oud-Utrecht houdt een symposium over de zuid-westhoek van de provincie Utrecht.

11/12 In de Jaarbeurscongreszaal wordt het tweede Nationale Brassband Festival gehouden. Winnaar in de topklasse wordt Concordia uit Vinkeveen.

12 In Zeist overlijdt op 88-jarige leeftijd J. G. Drewes. Hij was van 1954-1965 directeur van het Gemeentelijk Huisvestings Bureau.

12 In Muziekcentrum Vredenburg presenteert zich het Utrechts Muziek Podium, een stichting die door het voormalig Utrechts Conservatorium in het leven is geroepen om de muziekstudenten vertrouwd te maken met het podiumoptreden.

13 In het gebouw van de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht opent de burgemeester de tentoonstelling 'Eenmaal, andermaal' over het werk van de notaris vanaf de 15e eeuw. De Gemeentelijke Archiefdienst heeft deze tentoonstelling ingericht ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Utrechtse Vereniging van Notarissen.

16 De heer G. J. Mook wordt benoemd tot directeur van de Gemeentelijke Kredietbank.

20 In Paushuize installeert de waarnemend commissaris van de koningin de landinrichtingscommissie voor het Noorderpark, een 5600 ha groot gebied tussen Maartensdijk, Maarssen en Utrecht.

20 Leerlingen van diverse scholen uit de stad en de provincie Utrecht houden een sponsorloop door de Utrechtse binnenstad. De opbrengst is bestemd voor de nationale actie voor zwembaden voor zieke kinderen.

20/25 Het Utrechts Gemeentelijk Energie Bedrijf verhuist van vijf vestigingen in de binnenstad naar zijn nieuwe gebouw aan de Nijverheidsweg.

22 In Nieuwegein wordt de eerste informatiemarkt over chemisch afval in de provincie Utrecht gehouden.
22 In het provinciehuis te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Levend verleden' geopend bestaande uit foto's van kastelen en buitenplaatsen in de provincie Utrecht.
24 Wethouder W. Velders-Vlasblom van Utrecht wordt benoemd tot burgemeester van Beverwijk. Zij zal haar ambt op 16 november aanvaarden.
29 Het laatste gedeelte van de weg A27 wordt voor het verkeer opengesteld. De aanleg van deze weg heeft veel weerstand opgeroepen, omdat hiervoor veel bomen op het landgoed Amelisweerd gekapt moesten worden.
31 Wethouder Velders van maatschappelijke aangelegenheden opent het nieuwe onderkomen van de Vrijwilligerscentrale aan de Oudegracht 263 te Utrecht.
31 De directeur en eigenaar van Beijers antiquariaat te Utrecht, de 83-jarige mr H. L. Gumbert, krijgt een eredoctoraat aan de Technische Hogeschool te Darmstadt voor zijn studies over de 18e-eeuwse wiskundige en psycholoog Georg C. Lichtenberg.

november

5 In de Utrechtse Domkerk wordt een tentoonstelling geopend van tekeningen die de architect Th. Haakma Wagenaar gemaakt heeft over de gevolgen van de storm op 1 augustus 1674 voor de Utrechtse kerken.
6 Het recreatieschap Utrechtse Heuvelrug en Valleigebied besluit tot de aanleg van een fietspad op de oude spoorbaan tussen Zeist en de Bilt.
7 Prinses Margriet verricht de heropening van de voormalige mannenzaal en de gasthuiskapel van het middeleeuwse St. Pieters en Bloklands Gasthuis te Amersfoort.
11 Provinciale Staten besluiten de subsidie aan het Museum van Speelklok tot Pierement, het Spoorwegmuseum en het Kantonnaal Museum te Wijk bij Duurstede te schrappen, daarentegen krijgen kasteel Amerongen, kasteel Sypesteyn te Loosdrecht, Slot Zuylen en Museum Flehite te Amersfoort wel een bijdrage in de exploitatiekosten.
12 In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoontstelling 'Nieuw licht op de Gouden Eeuw' geopend. Deze tentoonstelling is voor een groot deel gewijd aan de Utrechtse caravaggist Hendrick ter Brugghen.
12 Er wordt een begin gemaakt met de sloop van de Knoopkazerne aan de Mineurslaan te Utrecht. Deze kazerne werd gebouwd tussen 1880 en 1890.
12 De Utrechtse wethouder van sociale zaken, mevrouw drs R. M. ten Cate-Dhont installeert de Kliëntenraad voor de gemeentelijke sociale dienst.
13 Als opvolger van mevrouw W. Velders-Vlasblom wordt tot wethouder van maatschappelijke aangelegenheden gekozen de heer F. H. van der Sluijs, voorzitter van de PvdA fractie in de gemeenteraad. Mevrouw Velders ontvangt bij haar afscheid de zilveren stadsmedaille.
19 Op 73-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht dr D. Grosheide. Hij was van 1949 tot 1978 bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Utrecht.

22 november *Foto: Utrechts Nieuwsblad*

19 In het Wilhelminapark te Utrecht wordt het kunstwerk Waterstenen van de Amsterdamse kunstenaar Gerard Höweler geplaatst.

21 Er wordt een begin gemaakt met de bouw van een nieuwe stationshal van het Centraal Station te Utrecht.

21 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Burgers in de Buurkerk' geopend.

22 Burgemeester Vos onthult op de Stadhuisbrug te Utrecht een bronzen beeldje dat een meisje op een draaiorgelpaard voorstelt, vervaardigd door de Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont en geschonken door de Stichting Stadsontspanning.

24 In het Noordse park bij de Oudenoord te Utrecht wordt het beeld Pratertje van de Utrechtse beeldhouwer Theo van de Vathorst geplaatst.

26 Het boek getiteld *Portret van een periode, De Ranitz als burgemeester 1948-1970,* dat de oud-chef van de afdeling algemeen bestuur van de gemeente Utrecht mr N. X. M. M. Vos de Wael over de vroegere burgemeester van Utrecht schreef, wordt aan de huidige burgemeester gepresenteerd.

27 In de serie boeken *Utrecht in detail* verschijnt het eerste deel, getiteld *Een kijk op deuren.*

28 In de foyer van de Stadsschouwburg is een expositie ingericht over de toneelvereniging Jan van Beers, ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van die vereniging.

28 Te Houten wordt de 20.000e inwoner ingeschreven. Het is de pas geboren Gertrude van den Brink.

28 Project- en woninginrichter Archinorm stelt een jaarlijkse prijs in van *f* 5.000,– voor een uitgevoerd project ter verfraaiing van de stad Utrecht.

De prijs zal voor het eerst in mei 1987 worden uitgereikt bij het 10-jarig bestaan van Archinorm.

28 De gemeente Utrecht sluit met het rijk een overeenkomst over een zelfstandig gemeentelijk monumentenbeleid.

december

1 De Bertha Muller school voor slechthorende kinderen en kinderen met ernstige spraakmoeilijkheden wordt gesplitst in drie zelfstandige scholen: één voor leerlingen van 12 tot 20 jaar, één voor slechthorende kinderen van 4 tot 12 jaar en één voor meervoudig gehandicapte kinderen.

22 december *Foto: Gem. Fotodienst Utrecht, neg. nr. B 8353-B*

1 Burgemeester Vos opent in de Domkerk de tentoonstelling 'Mensen (z)onder dak'.
2 In Muziekcentrum Vredenburg wordt ongeveer één maand eerder dan vorig jaar de 300.000e bezoeker van het jaar ontvangen.
3 Er wordt begonnen met de sloop van de bunker achter de scholen op het Domplein te Utrecht. In deze bunker zat o.a. vanaf 27 september 1944 de Meldestelle Wehrmachtsbefehlhaber in den Niederlanden. De Gemeentelijke Muziekschool, die volgend jaar de scholen in gebruik zal nemen, wil de vrijgekomen binnenplaats ter zijner tijd ook benutten.
5 In afwijking van het advies van Provinciale Staten blijft de gemeente Harmelen een zelfstandige gemeente.
10 De commissaris van de koningin reikt in de Statenzaal vijf prijzen uit van de leefbaarheidswedstrijd 'Een kern waar pit in zit', door de Koninklijke Heidemaatschappij toegekend aan groepen uit de stad en de provincie.
18 De Utrechtse gemeenteraad stemt in met de sluiting van het Openbaar Slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg per 1 januari 1987.
18 Na grondige restauratie van de haan is deze weer op het kerkje van Blauwkapel geplaatst.
19 Gedeputeerde ir J. Hoepelman en burgemeester mr H. A. C. Middelweerd van Vleuten-de Meern stellen de weg S20 rond de wijk Nijevelt in De Meern open voor het verkeer.
22 Burgemeester Vos opent het nieuwe complex bejaardenwoningen Sweser Engh bij de Barthold Entesstraat in de Utrechtse wijk Zuilen.
27 Stoffel van Viegen geeft in de Domkerk zijn laatste concert als Domorganist. Hij wordt opgevolgd door Jan Jansen uit Soest.
27 In de Jaarbeurshallen wordt Mission '87, het grootste zendingscongres dat ooit in Europa gehouden is, geopend.
28 Te Utrecht overlijdt de heer W. Uittenbogaard op 62-jarige leeftijd. Hij verzorgde jarenlang voor het jaarboek Oud-Utrecht de kroniek en was sinds 15 mei 1986 erelid van de Vereniging Oud-Utrecht vanwege zijn grote verdiensten voor met name de ledenadministratie en het jaarboek.

Jaarverslag van de secretaris over 1986

Kon de Vereniging Oud-Utrecht zich op 1 januari 1986 gesteund weten door 1796 leden, op oudejaarsdag van dit verslagjaar kon onze vereniging bogen op 1847 leden. Geconcludeerd kan worden, dat ook het afgelopen jaar het ledental een verheugende stijging te zien gaf. In de eerste plaats is dit ongetwijfeld te danken aan het feit, dat weer velen meegeholpen hebben het jaar 1986 een aktief jaar te laten zijn. Zowel in haar publikaties als in haar aktiviteiten naar haar leden toe kan Oud-Utrecht weer tevreden terugzien.
Ook de in 1985 geboren jonge dochters van Oud-Utrecht, de STABU en de Utrechtse Maatschappij voor Stadsherstel, bewezen de waarde van hun bestaan in 1986 ruimschoots. De STABU organiseerde op 18 maart de eerste in een serie 'Nicolaas van der Monde-lezingen'; prof. dr ir R. Meischke sprak voor een overvolle senaatszaal van het Academiegebouw over de contouren van huis en hof in een middeleeuwse stad. De Utrechtse Maatschappij voor Stadsherstel verwierf enige monumentaal belangrijke panden en begon met enige restauraties.

Tweemaal moest de Vereniging het overlijden betreuren van een prominent lid. Op 2 september overleed het oud-bestuurslid en gotiek-kenner bij uitstek Th. Haakma Wagenaar. Veel van zijn publikaties vonden hun weg via Maandblad en Jaarboek. Een moeilijk te vervangen verlies voor de Vereniging was het overlijden op 27 december van W. Uittenbogaard. Hij was reeds zeventien jaar lid van de Jaarboekredaktie, verzorgde met zijn vrouw al vijftien jaar de ledenadministratie, was in het nabije verleden zeven jaar bestuurslid, waarvan enige jaren penningmeester, en zorgde jaarlijks voor een perfecte distributie van de Jaarboeken. Voor al deze aktiviteiten werd de heer Uittenbogaard in de voorjaarsledenvergadering op 15 mei in het zonnetje gezet: hij ontving als zevende in de geschiedenis van de Vereniging het erelidmaatschap. Het was moeilijk te begrijpen, dat hij daar maar zo kort van heeft genoten.

Het bestuur van de Vereniging vergaderde zes maal.
De voorjaarsledenvergadering werd gehouden op 15 mei. Drs T. J. Hoekstra was statutair aftredend en niet herkiesbaar. Aangezien het bestuur reeds in 1985 'op volle sterkte' was gebracht, behoefde voor de heer Hoekstra geen opvolger benoemd te worden. Statutair aftredend waren tevens mevrouw M. W. Braams en de heer F. A. M. Pietersen. Dezen werden bij acclamatie gekozen voor een nieuwe termijn van drie jaar. Na afloop van de vergadering hield prof. dr O. J. de Jong, rector-magnificus van de Rijksuniversiteit te Utrecht, een boeiend betoog over de relatie tussen de Universiteit en de stad Utrecht, in het bijzonder in de periode van het 60e tot het 70e lustrum.

De najaarsledenvergadering werd gehouden op 13 november. Het verheugde het bestuur zeer, dat de ere-voorzitter van Oud-Utrecht, Commissaris van de Koningin jhr drs P. A. C. Beelaerts van Blokland, hierbij acte de présence gaf. In plaats van de heer W. Uittenbogaard werd in deze vergadering de heer drs H. L. Ph. Leeuwenberg benoemd tot lid van de Jaarboekredaktie. Ook oud-bestuurslid de heer drs T. J. Hoekstra trad toe tot de redaktie van het Jaarboek. Na afloop van de vergadering hield ds J. Kronenburg een lezing over het multifunctionele gebruik van de Domkerk.

De inkomsten van de Vereniging konden de hogere uitgaven, mede noodzakelijk om de hoge kwaliteit van Jaarboek en Maandblad te behouden, met enige moeite blijven dekken. Aangezien de contributie van de Vereniging al enige jaren op hetzelfde peil was gehouden, stelde de penningmeester voor deze een weinig te verhogen, hetgeen door de ledenvergadering werd goedgekeurd.

Het in december verschenen Jaarboek 1986 werd gesierd met een nieuwe omslag: een gezicht op de Oudegracht uit 1745 (?) van Jan de Beijer. Dit verfrissende nieuwe kaft omhulde zeven goed leesbare artikelen, die van grote diversiteit waren. Mét de vaste rubrieken telde het Jaarboek 197 pagina's. Nieuw in dit Jaarboek was een gedachtenwisseling vanuit twee verschillende vakdisciplines. De aanleiding was een artikel uit Jaarboek 1985 over de identificatie van heiligen op muurschilderingen in de Buurkerk. De eerste vijf maanden van 1986 werd het Maandblad gesierd met een wintergezicht, een litho van de Utrechtse kunstenaar Hans van Dokkum. Hij portretteerde 'de bomen om zijn huis' vanuit het raam van zijn atelier, dat gelegen is op het adres Sterrenburg 1. Vanaf juni sierde een ets uit 1940 van dezelfde hand het kaft van het Maandblad, Camminga Stathe te Bunnik voorstellende. Tussen de vele artikelen vielen de derde aflevering van de serie 'Langs Utrechts geveltekens' en de in november verschenen uiterst boeiende Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de stad Utrecht op.

Dankzij de onbekende schenker, die Oud-Utrecht wederom doteerde met *f* 10.000,–, en subsidie van het provinciaal Anjerfonds kon de Vereniging de kwaliteit van haar publikaties op hoog niveau houden.

Op 28 januari bracht de Vereniging een bezoek aan de pottenbakkerij Mobach, een oud Utrechts familiebedrijf. Op 1 februari vertelde de heer Spaans, directeur van het Spoorwegmuseum, over de grote toekomstplannen voor het museum, waarna een bezoek aan de collectie volgde. De laatste opgravingsresultaten en de nieuwste inzichten betreffende de bouw van middeleeuwse houten huizen te Utrecht werden op 3 april door de heer De Groot in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst van een uitleg voorzien. De excursie in de maand mei naar het in restauratie zijnde huis Oudaen kwam helaas te vervallen. Dit bezoek staat alsnog op de agenda van 1987.
Op 7 juni vond de zomerexcursie naar 's-Hertogenbosch plaats. De regen weerhield de deelnemers niet om in groten getale te komen en hun enthousiasme werd beloond door al het fraais, wat deze stad te bieden heeft. De heer Van Drunen spendeerde de hele dag om de Oud-Utrechters rond te leiden.

Het zomerseizoen werd op 21 juni afgesloten met een bezoek aan de Domkerk, alwaar de heer Van Hoogevest jr de recente restauratie toelichtte, waarna het resultaat in ogenschouw kon worden genomen.
Het najaarsseizoen werd direkt krachtig ingezet met het symposium over de zuidwesthoek van Utrecht. De Vereniging had ditmaal onderdak gevonden in het C.S.B.-gebouw aan de Kromme Nieuwegracht, waar een vijftal sprekers de toehoorders wist te boeien. Op vrijdagavond 10 oktober sprak de heer Berendsen over de geologische ontwikkeling en het ontstaan van het landschap en de heer Van der Linden over het cope-systeem. Op zaterdag spraken de heer De Haan over de bebouwing op het platteland, de heer Beunder over enkele aspecten van de vroegste geschiedenis van het Stichts-Hollandse grensgebied en de heer Smook over het omgaan met de historische stedebouwkundige structuren in het gebied. De bedoeling is om ook van dit symposium de voordrachten te publiceren. Tenslotte werd op 18 november een bezoek gebracht aan 's-Rijksmunt, waar de heer Scheffers de rondleiding door het munten- en penningenkabinet verzorgde.

De Propagandacommissie schreef in januari de leden aan van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en de intekenaren op de historische reeks over Utrecht van de uitgeverij Matrijs. Deze brieven met informatie over de Vereniging leverden enkele tientallen nieuwe leden op. In juni stond de commissie, gesteund door enige enthousiaste leden, wederom met een kraam op de Oudegracht. Op 28 augustus vertegenwoordigde één van de commissieleden Oud-Utrecht op een informatiemarkt van de Stichting Bejaardenwerk Utrecht. Tenslotte mag de jaarlijkse Sinterklaasverkoop in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst niet onvermeld blijven. De zeer grote belangstelling voor deze 'markt' zorgde weer voor de nodige verkoop van voorraden. De verkoop van prentbriefkaarten verliep dit jaar uitstekend, zodat de geïnvesteerde gelden inmiddels ruimschoots zijn terugverdiend.
Leden van de commissie verzorgden stadswandelingen voor a.s. eerstejaarsstudenten tijdens de introductiedagen van de Rijksuniversiteit en aan bezoekers van de landelijke Heemschutdag. Een nieuwe folder over de Vereniging werd aan alle leden gestuurd, ingesloten in het Maandblad van oktober. Tenslotte leverde een oproep in het Maandblad enkele leden van de Vereniging op, die bereid waren af en toe bij te springen bij aktiviteiten van de commissie.

1986, een druk en afwisselend jaar in gejaagde en soms sombere tijden. In 1986 is weer gebleken, dat Oud-Utrecht haar stem moet laten horen: aan hen, die potentiële leden zijn, en aan degenen, die 'beleid maken'. Gezien het stijgende ledental mag de eerstgenoemde stemverheffing succesvol genoemd worden. Het feit, dat wethouder Van Willigenburg in december de plannen afblies om langs de hoofdrijbaan van de Maliebaan parkeerplaatsen aan te leggen, bewijst, dat de Vereniging gezien haar doelstellingen bij dit soort zaken ook niet zwijgzaam mag blijven.
De Vereniging kan haar toekomst met vertrouwen tegemoet zien!

J. A. C. Mathijssen,
secretaris

Vereniging Oud-Utrecht

Ere-voorzitter	jhr drs P. A. C. Beelaerts van Blokland, Commissaris van de Koningin in Utrecht
Ereleden	mr J. W. C. van Campen mw J. C. Jongbloed-Gerritsen
Leden van verdienste	W. L. Nieuwenhuijsen mw dr J. G. van Cittert-Eymers mw E. P. Duvekot-de Lint mw S. H. B. Modderman-van de Kamp mw drs E. N. Schouten
Voorzitter	drs U. F. Hylkema, Maliebaan 58, 3581 CT Utrecht, tel. 030-32 88 66
Secretaris	J. A. C. Mathijssen, p/a Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-71 18 14
Penningmeester	H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht, tel. 030-51 00 27 (postgirorekening 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
Tweede secretaris	mw M. W. Braams, Maliesingel 33, 3581 BJ Utrecht, tel. 030-51 00 27
Overige bestuursleden	mw drs M. Dolfin, Harz 92, 3524 BC Utrecht drs H. L. de Groot, Bankstraat 38, 3581 LP Utrecht mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht ir E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicopseweg 57, 4126 RE Hei- en Boeicop
Ledenadministratie	mw C. van Leeuwen, Sophialaan 1, 3542 AR Utrecht, tel. 030-43 44 74
Contributie-administratie	H. van Zuylen, Robijnlaan 22, 3523 BX Utrecht (postgirorekening 575520 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
Redactie Maandblad	ir. E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht G. J. Röhner, Obbinklaan 18, 3571 NH Utrecht dr A. H. M. van Schaik, E. Meijsterlaan 87, 3533 CL Utrecht drs C. H. Staal, Hasebroekstraat 48, 3532 GM Utrecht
Redactie Jaarboek	drs T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, 6721 XE Bennekom drs G. J. Hooykaas, Van Goyenlaan 2, 3723 GP Bilthoven mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht drs H. L. Ph. Leeuwenberg, Kerkstraat 10, 4132 BE Vianen drs A. D. A. Monna, Zeemanlaan 3, 3572 ZC Utrecht
Propagandacommissie	mw M. W. Braams, Maliesingel 33, 3581 BJ Utrecht mw. E. J. A. M. Fischer-Grijpink, p/a Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht ir E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, 3581 SV Utrecht
Excursiecommissie	mw drs C. M. P. F. van den Broek, Herderlaan 10 II, 3533 BJ Utrecht mw drs M. Dolfin, Harz 92, 3524 BC Utrecht mw drs M. Montforts, Koningsweg 85a, 3582 GC Utrecht

Leden

mw IJ. Aafjes-van der Gaast, Avenhorn
dr J. Aalbers, Amersfoort
M. Aalbers, Utrecht
P. Aantjes, Utrecht
dr C. J. M. Aarts, Beek-Ubbergen
J. A. P. Aarts, Utrecht
L. L. Aartsen, Driebergen-Rijsenburg
L. J. Abelman, Goes
mw A. M. Abelmann, Utrecht
mw J. Aberson, Utrecht
P. M. Achterberg, Rotterdam
mr C. Adelaar, Utrecht
mw M. A. Aghina, Utrecht
E. L. Ahlrichs, Utrecht
mw C. van den Akker-de Grijs, Oisterwijk
mgr dr B. J. Alfrink, Zeist
mw A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
mw C. van Alkemade-van den IJssel, Driebergen-Rijsenburg
G. P. J. Alsbach, Utrecht
J. van Amersfoort, De Bilt
J. A. van Amstel, Zeist
J. van Andel, Nieuwegein
Andrée en De Laat, Utrecht
W. Andriessen, Utrecht
mr J. T. Anema, Utrecht
C. Anraad, Utrecht
Antiquariaat Forum, Utrecht
drs R. van Antwerpen, Utrecht
ir R. Apell, Utrecht
P. P. A. Appel, Woudenberg
W. Appel, Utrecht
dr P. N. Appelhof, Utrecht
Archeologisch Instituut van de Universiteit, Amsterdam
Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
Archief, Gemeente-, Amersfoort
Archief, Gemeente-, Amsterdam
Archief, Gemeente-, Rotterdam
Archief, Gemeente-, Utrecht
Archief, Rijks-, Arnhem
Archief, Rijks-, Utrecht
E. J. van Arkel, Utrecht
mw J. van Arkel, Nieuwegein
mr J. M. Arps, Almelo
ir J. B. baron van Asbeck, Driebergen-Rijsenburg
jhr mr L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren
mw M. A. Asselberghs, Utrecht
mw W. Assink, Utrecht
J. H. Atema, Utrecht
mr A. J. H. Athmer, De Bilt
H. Atteveld, Utrecht
mw M. Augustinus, Utrecht
B. G. P. Averdijk, Utrecht

mw M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
L. A. J. A. van Baalen, Bilthoven
A. de Baar, Zeist
A. A. de Baar, Utrecht
G. van Baaren, Austerlitz
H. D. Baars, Velp (Gld)
C. A. Baart de la Faille, Utrecht
prof. dr P. C. Baayen, Breukelen
prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
J. Bak, Utrecht
H. P. Bakker, Utrecht
J. de Bakker, Zeist
H. H. de Balbiaan, De Bilt
Th. Baljet, Bunnik
W. Balk, Breukelen
T. Bals, Utrecht
mr E. A. Bánki, Soest
dr J. H. Bannier, 's-Gravenhage
mw F. W. Barbé, Utrecht
C. J. Bardet, Zeist
J. P. Barentsen, Utrecht
W. H. Barmentloo, Odijk
J. C. Barnard, Utrecht
mr D. A. N. Bartels, Utrecht
mw E. Bartelson, Utrecht
W. D. Bastiaan, Vianen
D. J. C. van Batenburg, Utrecht
mw A. M. Beauchampet-Lorwa, Egmond aan Zee
H. E. Becherer, Utrecht
C. A. Becker, Apeldoorn
R. M. A. Bedaux, Utrecht
mw J. Th. van Beeck Calkoen-Leembruggen, Bilthoven
mw J. H. A. Beeke, Veenendaal
jhr drs P. A. C. Beelaerts van Blokland, Utrecht
mw A. Beelen, Utrecht
J. Been, Leeuwarden
S. T. Beens, Utrecht
jhr mr D. J. H. N. den Beer Poortugael, Driebergen-Rijsenburg
W. A. van Beers, Utrecht
A. N. Beets, Utrecht
P. C. M. Bel, Zeist
D. A. Belderbos, Utrecht
mr dr J. Belonje, Alkmaar
M. A. J. van den Belt, Utrecht
mr P. J. W. Beltjes, Arnhem
W. J. Bemer, De Meern
H. G. van de Ben, Bilthoven
mw E. M. Benjaminse-Reith, Bunnik
B. J. van Benthem, Hei- en Boeicop
mr H. C. A. van Benthem, Utrecht
mr S. P. baron Bentinck, Soest
mw J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Wesepe
dr D. A. Berents, Bunnik
mw G. J. M. van de Berg, Utrecht
mw drs H. M. van den Berg, Utrecht
J. van den Berg, Utrecht
L. M. van den Berg, Utrecht
mw dr H. A. van den Berg-Noë, Utrecht
mw drs L. E. van den Bergh-Hoogterp, Bilthoven
dr L. Berk, Bilthoven
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
mw mr M. van de Berkhof-van IJssel Smits, Utrecht
H. J. van den Berkhof, Utrecht
mw A. P. Best, Utrecht
dr A. C. den Besten, Amsterdam
J. W. in de Betouw, Nieuwegein
H. Beugels, Houten
A. A. Beukema, Zoetermeer
H. P. D. Beulens, Deurne
dr H. M. Beumer, Utrecht
mw drs C. E. L. Beumers, Utrecht
P. C. Beunder, Bodegraven
H. J. E. van Beuningen, Cothen
mw T. J. E. de Beus, De Bilt
B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
M. van Beusekom, Utrecht
W. van Beusekom, Utrecht
dr F. H. L. Beyaert, Utrecht
mw L. M. J. Beijaert, Utrecht
mw L. Beijers, Utrecht
Bibliotheek, Centrale Rabobank, Utrecht
Bibliotheek, Gelderse-, Arnhem
Bibliotheek, Gemeente-, Rotterdam
Bibliotheek, Koninklijke-, 's-Gravenhage
Bibliotheek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden

Bibliotheek Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem
Bibliotheek, Openbare-, Amersfoort
Bibliotheek, Openbare-, De Bilt
Bibliotheek, Openbare-, Bilthoven
Bibliotheek, Openbare-, Breukelen
Bibliotheek, Openbare-, Bunschoten
Bibliotheek, Openbare-, De Meern
Bibliotheek, Openbare Atheneum-, Deventer
Bibliotheek, Openbare-, Driebergen-Rijsenburg
Bibliotheek, Openbare-, Eindhoven
Bibliotheek, Openbare-, 's-Gravenhage
Bibliotheek, Openbare-, Hilversum
Bibliotheek, Openbare-, Houten
Bibliotheek, Openbare-, Leersum
Bibliotheek, Openbare-, Maarn
Bibliotheek, Openbare-, Maarssen
Bibliotheek, Openbare-, Maarssenbroek
Bibliotheek, Openbare-, Maastricht
Bibliotheek, Openbare-, Montfoort-Willeskop
Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein
Bibliotheek, Openbare-, Utrecht en filialen
Bernadottelaan
Elsstraat
Hondsrug
Ingenhouszstraat
Kanaalstraat
Park Oog in Al
Smaragdplein
Vader Rijndreef
Zwanenvechtlaan
Bibliotheek, Openbare-, Veenendaal
Bibliotheek, Openbare-, Vianen
Bibliotheek, Openbare-, Vleuten
Bibliotheek, Openbare-, Wijk bij Duurstede
Bibliotheek, Openbare-, IJsselstein
Bibliotheek, Openbare-, Zeist
Bibliotheek Oudheidkundig Genootschap 'Niftarlake', Breukelen
Bibliotheek R.O.V.U., Utrecht
Bibliotheek, Universiteits-, (UVA), Amsterdam
Bibliotheek, Universiteits-, Utrecht
Bibliotheek, Vrije Universiteits-, Amsterdam
Bibliothek, Universitäts-, Münster (BRD)
Th. de Bie, Utrecht
J. S. de Bie, Bilthoven
C. L. Bilars, Utrecht
J. S. Blauw, Utrecht
mw drs B. E. P. Bleeker-Eeuwens, Bilthoven
mw W. Blees, Utrecht
ir W. P. van den Blink, Utrecht
mr H. Bloebaum, Houten
drs A. Bloed, Maartensdijk
mr E. Bloembergen, Bilthoven
mr P. A. Blok, Nieuwegein
mr P. Blokland, Utrecht
D. Blom, Odoorn
mw M. Blom, Cothen
ir R. J. Boddé, Velp
W. Bodde, Utrecht
Bodemvondsten, dep. v., Utrecht
drs A. baron van Boecop, Utrecht
ir H. A. M. Boekwyt, De Meern
mr B. A. Boelema, Zoetermeer
W. A. H. C. Boellaard, De Bilt
drs P. Boender, Zeist
A. Boer, Sint Pancras
De Boer-Cuperus b.v., Drukkerij en Uitgeverij-, Utrecht
drs P. den Boer, Utrecht
dr W. den Boer, Leersum
J. M. Boeren, Bunnik
E. Boerhout, Utrecht
J. Boerman, Nieuwegein
F. G. Boersma, Utrecht
mw J. C. barones van Boetzelaer, De Bilt
C. J. Bogaard, Vianen
H. P. Bogaard, IJsselstein
P. Bogaard, Laren (NH)
mw E. J. Bogaardt-Hoogland, Vleuten
F. Bogers, Utrecht
drs M. J. Bok, Utrecht
mw C. G. Bokkers, Maarssen
mr J. P. Bol, Naarden
J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
mr N. Bolkestein, Deventer
J. H. Bomer, Utrecht
mw J. M. van Bommel-Kremers, Bilthoven
mw F. von Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
A. C. Boogaard, Utrecht
mw drs E. Boogaard-van der Meer, Bilthoven
J. B. van den Boogaard, Utrecht
mw H. Boogman-Wesselo, Doetinchem
mr Th. J. van Boom, Utrecht
drs A. Boon, Utrecht
G. Boon, Hilversum
J. G. M. Boon, Lopik
mw dr E. P. de Booy, Bilthoven
drs J. G. Borchert, Tull en 't Waal
H. D. Borgers, Oostburg
C. J. Borleffs, Utrecht
P. H. Borra, Utrecht
mw V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
W. H. Borst, Apeldoorn
mw drs B. B. M. Bos, Utrecht
Chr. Bos, Utrecht
C. A. Bos, Utrecht
F. J. Bos, Utrecht
dr H. J. T. Bos, Utrecht
drs R. T. G. Bos, Nieuwegein
W. J. Bos, Nieuwegein
mr W. S. Bos, Driebergen-Rijsenburg
mw L. B. A. Bosboom-Damen, Bilthoven
mr J. F. H. Bosch, Bilthoven
mw E. Bosch-van de Kolk, Amersfoort
mw drs F. H. M. Bosch-Kruimel, Heerde
mr L. H. N. F. M. Bosch ridder van Rosenthal, Rhenen
J. H. van den Bosch, Amerongen
mw J. C. M. Boschloo-ten Bosch, Utrecht
mw G. J. Bosscha-Bosselaar, Utrecht
P. C. Bosselaar jr, Utrecht
P. C. Bosselaar sr, Utrecht
mw P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
J. P. Bostelaar, Utrecht
dr H. P. Bottelier, Naarden
drs H. N. Boukema, Utrecht
mr J. A. Boumeester, Doorn
dr D. P. R. A. Bouvy, Bussum
Ph. W. A. Bouwer, Nieuwegein
ir C. O. Bouwstra, Nieuwegein
A. J. Braak, De Bilt
A. J. Braak, Driebergen-Rijsenburg
mw drs J. Braam, Ommen
M. Braam, Utrecht
mw M. Braams, Utrecht
prof. dr R. Braams, Utrecht
mr Ph. M. de Brabander, Utrecht
F. S. L. Bracht, Utrecht
P. Brak, Zegveld
mw drs J. W. van Brakel, Utrecht
dr ir M. van den Brandhof, De Bilt
mw dr J. Brandt-van der Veen, Utrecht
mr A. J. Bransen, Houten
prof. dr A. H. Bredero, Dongen
H. R. Bredero, Utrecht
drs P. den Breejen, Utrecht
Chr. J. Breeschoten, Rijswijk (ZH)
B. H. M. van Bremen, Utrecht
mw A. van Breugel, Utrecht

mw E. F. de Breuk, Utrecht
J. P. Briedé, Maarn
A. van den Brink, Bilthoven
B. van den Broek, Utrecht
mw E. van den Broek, Utrecht
mw Th. M. van den Broek-Verbeek, Utrecht
mw drs C. M. P. F. van den Broek, Utrecht
P. Broekema, Utrecht
H. J. Broekman, Utrecht
G. A. Broer, Utrecht
A. P. Broeren, Utrecht
Broese-Kemink, Utrecht
mw H. Brom-Fischer, Utrecht
A. M. Brouwer, Zeist
mw M. Brouwer, Utrecht
M. G. Brouwer, Utrecht
T. Brouwer, Utrecht
A. J. de Bruin, Utrecht
C. J. M. de Bruin, Nieuwegein
H. G. de Bruin, Houten
mr M. G. de Bruin, Zeist
dr R. E. de Bruin, Utrecht
A. P. de Bruine, Nieuwegein
G. J. R. Bruinsma, Utrecht
J. M. Bruinvels, Bilthoven
C. J. Bruring, Amersfoort
M. W. J. de Bruijn, Utrecht
mw W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
P. Buisman, Utrecht
drs A. L. P. Buitelaar, Oudkarspel
J. Buitenweg, Vianen
ir A. M. Bunjes, Oud-Zuilen
P. Th. Bunjes, Langbroek
C. B. van den Burch, Amsterdam
C. van Buren, Utrecht
dr A. P. J. van der Burg, Asperen
J. H. van der Burg, Utrecht
mr dr V. A. M. van den Burg, Zeist
mr A. R. Burger, Utrecht
mw E. Burgman-Laufer, Driebergen-Rijsenburg
C. A. van Burik, Utrecht
mw drs B. Buys-de Geus, Doorn
dr M. P. van Buijtenen, Utrecht
mw dr E. A. C. Buyze, Utrecht
dr M. van der Bijl, Alkmaar
T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
H. Bijlsma, Utrecht

drs I. W. L. A. Caminada, Berlicum
dr G. J. van Campen, Malden
mr J. W. C. van Campen, Utrecht
T. W. Camu, Utrecht
B. van Capelle, Utrecht
mw H. M. Capelleveen-van Petersen, Zeist
mw E. A. Capetti-Veenendaal, Maarn
mr J. Caro, Bilthoven
C. J. Casteleijn, Utrecht
mw. M. J. M. Castro, Utrecht
drs A. J. ten Cate, Bilthoven
mw drs R. M. ten Cate-d'Hont, Utrecht
Het Catharijneconvent Utrecht
Centraal Museum, Utrecht
mr F. F. X. Cerutti, 's-Gravenhage
J. F. Choufoer, Alphen aan den Rijn
S. H. Chu, Nieuwegein
mw dr J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
W. C. F. Claerhoudt, Utrecht
J. Clay, Culemborg
J. G. van Cleef, Utrecht
S. W. G. de Clercq, Maarssen
St. de Cock, Mechelen (B.)
P. A. J. Cocural, Utrecht
G. J. Colenbrander, Utrecht
mw J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
P. Colet, Utrecht

mr C. C. M. Collard, Soest
P. J. M. Collard, Utrecht
H. J. A. Collette, Maartensdijk
J. Combrink, Rhenen
mr G. A. A. Conijn, Bilthoven
D. J. de Coole van Stroe, Zeist
mw A. C. Coolsma, Utrecht
W. F. Cornelis, Houten
mw H. J. C. Cornelis-de Graaff, Utrecht
mw M. C. Cornelissen, Utrecht
mw F. Cossee-de Wijs, Rotterdam
mr P. Cras, Bilthoven
Crediet- en Effectenbank n.v., Utrecht
O. J. Crommelin, Utrecht
A. B. R. du Croo de Vries, Utrecht
drs H. A. Crouwel, Utrecht
mw E. F. M. Crijns, Groningen
CSB Gebouw, Stichting-, Utrecht

J. A. den Daas, Utrecht
ir H. Dam, Vianen
dr G. J. W. van Dam, Zeist
H. van Dam, Ede
mw W. M. Th. van Dam-Brouwer, Utrecht
mw C. J. Dambrink, Utrecht
mw A. E. Damsté-Prins Visser, Utrecht
H. A. Danklof, Utrecht
M. Deenstra, Utrecht
drs H. L. M. Defoer, Utrecht
A. Dekker, Utrecht
dr A. M. M. Dekker, Utrecht
prof. dr C. Dekker, Odijk
drs W. H. J. Dekker, Utrecht
H. M. J. Dekkers, Utrecht
G. Th. Delemarre, Bunnik
drs C. Denig, Hilversum
J. H. M. Denters, Utrecht
Depot van Nederlandse Publicaties, 's-Gravenhage
mrs Derks & partners, Utrecht
mw H. W. H. Derksema, 's-Gravenhage
J. J. V. M. Derksen, Vianen
R. Dettingmeijer, Utrecht
Chr. A. van Deventer, Utrecht
dr H. P. Deys, Rhenen
H. J. Diepenbrock, Utrecht
mw C. van Dieren-van Karsbergen, Utrecht
mr J. P. Dierkens Schuttevaer, Utrecht
H. W. van Diest, Utrecht
J. L. Docter, Bilthoven
J. J. Doeland, Utrecht
mw D. Doeleman-van der Meer, Utrecht
G. P. van Doesburg, Utrecht
mr K. A. van Doesburg, Utrecht
mw A. A. ten Doesschate-Ameling, Zeist
mw J. J. ten Doesschate, Utrecht
H. van Dokkum, Utrecht
mw drs M. Dolfin, Utrecht
mw J. J. Dolfin-Ruwers, Santpoort
E. G. Dollekamp, Bilthoven
mw C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
mw dr Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
C. H. van Donselaar, De Bilt
H. Th. M. van Doorn, Utrecht
mw J. K. van Doorn-de Wit, Utrecht
W. Th. P. Doove, Utrecht
G. C. van Dorp, Utrecht
D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
A. R. van Dort, Nieuwegein
ir M. M. van Dort, Delft
M. M. van Dort, Utrecht
J. A. Dortmond, Bilthoven
mr F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
mw A. A. Douglas-Stenfert, Almelo
Douwe Egberts, Utrecht

J. Douwes, Utrecht
mw M. Douze, Utrecht
J. Draak, Utrecht
J. E. C. Drabbe, Utrecht
J. van Drie, Utrecht
F. L. Driessen, Utrecht
J. A. G. van der Drift, Utrecht
W. P. N. Drijver, Utrecht
mw C. Drok, Utrecht
C. W. Drost, Bunnik
zr E. M. F. van Duren, Utrecht
mw E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
C. J. van Dijk, Vleuten
D. van Dijk, Utrecht
dr H. van Dijk, Utrecht
mw mr J. W. van Dijk, Maarsbergen
Th. van Dijk, Utrecht
mw T. van Dijk-Doorenbal, De Meern
mr P. van Dijke, Zeist
mr G. H. C. van Dijken, Utrecht
prof. dr J. H. Dijkhuis, Utrecht
dr A. van Dijkman, Groenekan
S. Dijkstra, Utrecht

mw T. van Ede, Nieuwegein
W. A. van Ede, Veenendaal
mw U. van Ee-Verhoef, Utrecht
mw M. A. van der Eerden-Vonk, Alkmaar
J. van Egdom, Nieuwegein
mw drs J. W. F. Eggink, Houten
mw G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
dr P. F. Elbers, Tuil
mw E. J. Elbers-van Bueren, Bilthoven
mw A. Elderson, Utrecht
mw C. Elink Sterk, Utrecht
H. F. van Elk, Maarssen
Eloyen Gasthuis, Coll. van Regenten Sint-, Utrecht
J. J. Elsenaar, Utrecht
P. Emmelot, Doorwerth
mr R. N. S. Emons, Utrecht
G. H. van Empel, Utrecht
mw R. van Empel, Utrecht
H. Endlich, Haarlem
prof. dr P. M. Endt, De Bilt
ds. C. M. van Endt, Utrecht
A. W. van den Engel, Maarssen
dr R. C. Engelberts, Utrecht
mr H. W. Engelbrecht, Utrecht
L. B. Engelen, Utrecht
J. H. van Engelen, Emmeloord
A. Enklaar, Amersfoort
J. P. Epping, Laren
ing. J. J. Eras, Utrecht
mw mr E. S. C. Erkelens-Buttinger, Utrecht
mw A. van Es, Utrecht
mw M. A. H. van Es, 's-Gravenhage
mw H. van Essen, Maastricht
H. van Essen, Utrecht
H. E. J. van Essen, De Meern
C. Essens, Utrecht
R. Ester, Utrecht
P. H. M. Everaard, Utrecht
G. Evers, Utrecht
A. H. Evertse, Utrecht
M. A. F. Evertuin, Utrecht
J. W. Ewoldt, Utrecht
J. Eijnthoven, Utrecht

drs V. S. E. Falger, De Bilt
A. P. M. Festen, Utrecht
mw M. M. van Feije, Nieuwegein
P. J. Fierst van Wijnandsbergen, 's-Gravenhage
I. A. S. Fischer, Amerongen
ir J. L. Flipse, Bilthoven
mw N. Floor, Utrecht
R. Fokkenrood, Utrecht
mr A. P. J. Fortuin, De Bilt
mw J. Th. H. Fransen-van Galen, Utrecht
G. H. Frederik, Utrecht
Th. H. Fresen, Moordrecht
prof. dr H. Freudenthal, Utrecht
E. M. Froon, Utrecht
J. Froon, Utrecht
G. F. Frijlink, Utrecht
mw J. Fukkink, Utrecht

mw S. van der Gaast-Bakker Schut, Utrecht
mw E. van Galen, Beekbergen
drs A. J. van Galen Last, Voorschoten
mr J. van Galen Last, Doorn
Van der Galie, Boekhandel-, Utrecht
H. Ganzeboom, Utrecht
J. A. van Garderen, Utrecht
prof. dr G. C. de Gast, Utrecht
V. J. S. de Gast, Utrecht
mw H. Gathier-van 't End, De Bilt
mr J. C. V. Geenen, Utrecht
J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen-Rijsenburg
drs H. van Gelderen, Blaricum
Gemeente De Bilt, Bilthoven
Gemeente Kockengen, Kockengen
Gemeente Mijdrecht, Mijdrecht
Gemeente Utrecht, Utrecht
Gemeente Vinkeveen en Waverveen, Vinkeveen
Gemeente Wijk bij Duurstede, Wijk bij Duurstede
Gemeentelijk Energie Bedrijf, Utrecht
J. J. M. van Gemert, Houten
A. van Gent, Barneveld
F. Th. J. P. Geraerts, Utrecht
H. Geraerts, Utrecht
mw mr J. Gerritsen, Driebergen-Rijsenburg
J. Gerritsen, Utrecht
mw N. A. Gerritsen-van Eeten, Utrecht
R. Gerth, Utrecht
S. van Geuns, Nieuwegein
mw A. de Geus-Schuurman, Utrecht
mw mr M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
W. J. de Geuze, Utrecht
W. Th. Geveke, De Bilt
G. Gezelle, Utrecht
P. G. J. van Gils, Utrecht
mw mr J. M. van Gilst-Heester, Utrecht
G. J. van Gisbergen, Utrecht
dr F. Gmelig, Utrecht
F. Godschalk, Utrecht
J. Godschalk, Klaaswaal
J. de Goede, Utrecht
S. A. Goedegebuure, Utrecht
dr A. W. Goedhart, Lunteren
mw D. S. Goedkoop-Roessingh van Iterson, Zeist
mr J. C. B. Goemans, Zeist
mw W. Gommers, Amersfoort
J. D. van Gool, Utrecht
W. F. G. de Gooijer, Nieuwegein
B. J. Gort, Utrecht
J. R. M. Gouw, Utrecht
M. J. de Graaff, Utrecht
A. Graafhuis, Utrecht
mw E. Graafstal-Paasche, Vleuten
W. M. van Grafhorst, Utrecht
F. H. M. Grapperhaus, Wassenaar
C. Grasmayer, Vianen
Ph. J. Greep b.v., Schildersbedrijf-, Utrecht
Sint Gregoriushuis, Utrecht
mw H. C. Gremmée, Utrecht
H. W. Gresnigt, Utrecht
N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
A. Greve, Utrecht

jhr P. E. Greven, Utrecht
J. L. Griep, Utrecht
mw C. van der Grind, Utrecht
H. A. van der Grind, Houten
Grit Brillen b.v., Utrecht
F. A. Groen, Veenendaal
J. J. H. Groen, Utrecht
J. J. M. Groen, Utrecht
mr W. Ch. Groen, Utrecht
mw L. J. Groen-Asselberghs, Utrecht
C. de Groen, Utrecht
J. H. Groenen, De Meern
mw prof. dr M. M. Groenendijk-Huijbers, Utrecht
G. Groeneveld, Houten
G. J. van Groningen, Utrecht
mw drs L. van Groningen, Utrecht
Ir C. de Groot, Utrecht
drs G. F. M. de Groot, Maastricht
H. L. de Groot, Utrecht
J. Th. M. de Groot, Utrecht
mw P. de Groot, Utrecht
mw T. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
mw M. de Groot-Sjenitzer, Utrecht
dr Rolf Grosze, Aken (B.R.D.)
Th. Gruithuizen, Utrecht
Th. C. Gruter, Hollandsche Rading
mw E. J. A. M. Grijpink, Utrecht
C. P. Gülcher, Maartensdijk
H. L. Gumbert, Utrecht
prof. dr J. van Gijn, Utrecht

P. C. A. ten Haaf, Bilthoven
mr A. J. Haakman, Amsterdam
G. van de Haar, Bilthoven
drs A. G. M. Haas, Utrecht
J. E. de Haas, Utrecht
mw drs M. E. de Haas, Utrecht
M. Haasnoot, Odijk
mw. A. A. M. Haazevoet, De Meern
mw M. Hageman, Utrecht
P. Hallebeek b.v., Utrecht
mw C. L. R. Hallewas-Falger, Amersfoort
D. Hamer, Utrecht
mw F. Hanselaar-Rohof, Utrecht
mw M. Hardebol, Bilthoven
drs J. Harms, Maartensdijk
B. van Harn, Bilthoven
K. L. M. Harsveld, Utrecht
H. 't Hart, Utrecht
dr P. D. 't Hart, Utrecht
T. Harteveld, Utrecht
mr R. J. den Hartog, Utrecht
mr W. H. B. den Hartog Jager, Utrecht
Harvard College Library, Cambridge (U.S.A.)
A. H. F. Hazemeijer, Bunnik
mw W. van Heeckeren-Vermeulen, Utrecht
J. L. Heeg, Utrecht
Heemschut, Bond-, Amsterdam
G. de Heer, Utrecht
C. van Hees, Utrecht
drs P. van Hees, Utrecht
W. A. van Hees, Utrecht
mw mr J. Hefting, Utrecht
W. J. Hefting, Utrecht
C. Heil, Utrecht
Th. J. J. van de Heiligenberg, Utrecht
B. J. Hekket, Hengelo
G. A. P. van Helbergen, Doesburg
mw A. van Helfteren, Utrecht
J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
mw M. Helmer, Utrecht
mr G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof, Maarsbergen
L. Hempelman, Utrecht
mw drs M. E. Henderson-Versteeg, Utrecht
A. P. J. Hendriks, Utrecht
H. A. S. Hendriks, Utrecht
mw L. Hengeveld, Abcoude
G. Hengstman, Utrecht
mw A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
Hermans Architectenbureau, Bilthoven
mr F. M. J. Hermans, Nieuwegein
H. G. Herni, Nunspeet
dr G. van Herpen, Bilthoven
J. J. van Herpen, Hilversum
prof. dr M. W. Heslinga, Bilthoven
W. Hessel, Utrecht
mr G. F. Th. Hesselink, Utrecht
S. S. Hesselink, 't Goy-Houten
J. G. van Hessen, De Bilt
ir J. T. A. van Heteren, Waalre
W. A. J. van Heteren, Doetinchem
G. van Heusden, Oud-Zuilen
H. van Heuven, Utrecht
R. Heij, Utrecht
mw M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort
Th. F. den Heyer, Hilversum
H. W. M. Heijman, Utrecht
W. Heijman, Renkum
Heijmerink Bouwgroep, Utrecht
P. B. M. Heijmerink, Bunnik
P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
A. A. M. Heijn, Utrecht
P. C. H. van Heyningen, Utrecht
mw H. H. van Hilten, Utrecht
M. F. Hindriks, Soest
H. van Hinsbergen, IJsselstein
J. Th. M. van Hintum, Zeist
Historische Kring Breukelen, Breukelen
Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
Historische Kring Maarssen, Maarssen
Historische Kring Tussen Rijn en Lek, Zeist
Historische Stichting Oostbroek en De Bilt, De Bilt
Historische Vereniging Oud-Renswoude, Renswoude
Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen, Rhenen
Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens, Vleuten
H. M. A van den Hoed, Utrecht
J. J. W. Hoefnagels, Driebergen-Rijsenburg
A. Hoek, Utrecht
A. P. Hoekstra, Utrecht
drs T. J. Hoekstra, Bennekom
mw G. H. Hoeneveld-Röhner, Driebergen-Rijsenburg
mw E. M. Hoestra-Buitenweg, Doorn
mw D. Hoeting-Wiegman, Bilthoven
mw drs M. B. van der Hoeven, Zeist
F. M. A. Hofhuis, Nieuwegein
mw S. Hofman-de Boer, Utrecht
P. G. M. Hofmans, Nieuwegein
J. B. J. Hofmeijer, Amerongen
H. Hofsté, Utrecht
drs C. J. Hogendijk, Vleuten
A. Hogeweg, Utrecht
J. G. Hol, Maarssen
mr L. E. van Holk, Doorn
H. G. M. Holl, Houten
mw mr A. S. Holleman-Stratman, Soest
mr H. Hollestelle, Utrecht
mw N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
dr A. H. Holtz, De Bilt
A. J. M. Hooft, Utrecht
W. S. M. Hoogbergen, Bunnik
A. W. van de Hoogen, Doorn
C. Hoogendoorn, Utrecht
mw M. Hoogendoorn, Utrecht

J. Hoogenraad, Noordwijkerhout
ir G. W. van Hoogevest, Utrecht
ir T. van Hoogevest, Amersfoort
A. H. R. Hoogezand, Waldegg (Zwits.)
J. R. Hoogezand b.v., Utrecht
dr G. A. Hoogland, Mook
R. A. Hoogland, Utrecht
mw Y. Hoogland, Utrecht
mw drs E. T. van Hoogstraten-Suir, Utrecht
S. H. Hoogterp, 's-Gravenhage
drs G. J. Hooykaas, Bilthoven
prof. dr R. W. J. N. Hoppenbrouwers, Utrecht
mw dr ir M. G. ter Horst, Zeist
J. van der Horst, Utrecht
J. F. van der Horst, Vianen
drs K. van der Horst, Utrecht
A. Hosman, Utrecht
H. M. H. Hosman, Utrecht
Hotel des Pays Bas, Utrecht
mw W. J. Houdijk-van Olst, Utrecht
L. Houniet, Utrecht
mw M. H. van den Hout, Utrecht
R. van den Hout, Utrecht
J. Houtgast, Utrecht
A. N. Houtman, Utrecht
mw dr M. E. Houtzager, Utrecht
mw G. M. H. van der Houwen-van Dijk, Odijk
mw E. H. van Hoven, Utrecht
A. J. van den Hoven van Genderen, Utrecht
dr J. Hovy, Amersfoort
ir J. W. Hudig, Bilthoven
A. Huffels, Utrecht
prof. dr F. W. N. Hugenholtz, Bilthoven
C. J. Huging, Vlijmen
H. W. Huinck, Utrecht
W. F. J. H. Huinck, Maarn
J. Huisinga, Utrecht
mw F. A. A. Huisman, Utrecht
mw L. van Huissteden, De Bilt
mr. J. R. Huizing, Maarssen
mw M. Huizinga, Groningen
D. van den Hul, 's-Gravenhage
dr J. Hulk, Bilthoven
mw J. M. van 't Hullenaar-de Vries, Utrecht
mw A. Hulshoff-Pol, Utrecht
F. van der Hulst, Utrecht
G. van der Hulst, Utrecht
dr A. van Hulzen, Utrecht
E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
J. van de Hurk, Utrecht
J. C. van den Hurk, Utrecht
J. L. F. van den Hurk, 's-Hertogenbosch
mw C. A. van den Hurk-van de Bovenkamp, Driebergen-Rijsenburg
J. F. M. Huysmans, Utrecht
drs U. F. Hylkema, Utrecht
B. A. M. Hijman, Utrecht
L. J. Hijmans van den Bergh, Utrecht

mw A. van Ieperen-Hartman, Utrecht
mw G. Immink-Blikkendaal, Haren
W. A. van Impelen, Utrecht
ir A. M. van Ingen, Nieuwegein
C. M. van Ingen, Utrecht
G. J. van Ingen, Bunnik
A. H. Innikel, De Bilt
Instituut voor Geschiedenis, Utrecht
Instituut voor Prae- en protohistorie, Amsterdam
Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
International Institute for Land Reclamation and Improvement, Wageningen
mw G. M. Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
mw M. van Iterson-van Soeren, Zeist
mr D. H. C. Ittmann, Utrecht

prof. mr E. H. s'Jacob, Haren
E. Jacobs, Utrecht
mr J. A. Jager, Utrecht
M. Jager, Utrecht
J. Jalvingh, Utrecht
J. A. Janmaat, Utrecht
ing. D. Jansen, Utrecht
F. H. C. Jansen, Zeist
F. P. Jansen, Utrecht
G. H. Jansen, Utrecht
dr J. Jansen, Utrecht
J. B. L. Jansen, Utrecht
H. L. Janssen, Utrecht
J. C. Janssen, Utrecht
drs J. W. Janssen, Lage Vuursche
drs P. J. M. Janssen, Utrecht
W. P. Janssen, Utrecht
hr en mw C. R. Janssen-Kettlitz, Bilthoven
mw drs A. M. H. Janssens, Driebergen-Rijsenburg
A. H. Jas, Utrecht
J. H. Jetten, Utrecht
mw drs E. I. Jimkes-Verkade, Utrecht
mw W. Jobse, Utrecht
J. B. Jonasse, Eefde
mw J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
H. de Jong, Vianen
dr H. M. de Jong, De Bilt
J. M. de Jong, Utrecht
mw M. G. de Jong, Gouda
mw J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
J. Jongenelen, Utrecht
dr J. Jongh, Maarn
prof. E. de Jongh, Utrecht
mw C. A. de Jongh-van Rhijn, Utrecht
prof. dr A. G. Jongkees, Annen
mw dr M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
Zr A. M. Jongsma, Utrecht
B. Jonker, Utrecht
ir G. J. Jonker, Utrecht
mw drs J. G. Jonker-Klijn, Utrecht
ir H. G. Joosten, Leersum
mw A. C. Jordan-Breukink, Zeist
mw drs A. L. Jordens, Utrecht
J. Th. R. Jorna, Zeist
ir J. P. Josephus Jitta, Hoogeveen
J. C. M. Juffermans, Utrecht
W. H. F. Jurgens, Doorn
H. J. Jurriëns, Utrecht
H. J. Jurriëns b.v., Utrecht
mw mr M. J. S. Jurriëns, Amsterdam

mr J. Th. G. Kaajan, Utrecht
mw dr A. Kaars Sijpesteyn, Utrecht
A. C. A. M. Kaffka genaamd Dengler, Utrecht
mw A. Kaiser-Wols, Utrecht
L. Kalden, Zeist
J. Kalf, Utrecht
mw M. A. de Kam-Drewes, Zeist
mw T. W. van de Kamp-Lulofs, Utrecht
mw Chr. P. Kamphuis, Utrecht
drs J. B. Kan, Utrecht
mw C. H. W. M. Kanij-Camu, Utrecht
A. Kaptein, Utrecht
W. Kastelein, Polsbroek
mw E. M. T. ten Kate-Zandijk, De Bilt
A. J. Keizer, 't Harde
ds M. S. F. Kemp, Leidschendam
A. J. van Kempen, Bunnik
H. F. Kemper, Utrecht
R. M. Kemperink, Ugchelen
prof. dr G. J. M. van de Kerk, Utrecht
A. M. Kerkhof, Utrecht
Kersbergen Installatie Technieken b.v., Utrecht
J. Kervezee, Utrecht

M. Keszelaer, 's-Gravenhage
B. J. Ket, Utrecht
Kettlitz en Deenik anno 1892 b.v., Nieuwegein
mr B. F. Keulen, Utrecht
J. E. E. Keunen, Utrecht
D. Keuning, Noordwijk
mw J. J. Keyser-Lap, Bilthoven
mw mr D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
drs C. J. Kievit, Maassluis
H. Kinkhorst, Utrecht
drs A. F. E. Kipp, Utrecht
J. B. A. Kipp, Nigtevecht
P. J. Kipp, Utrecht
mw H. M. A. Kipp-Hanson, Utrecht
J. M. Klaarhamer, Ede
A. A. S. Klarenbeek, Woerden
Sj. Kleinjan, Utrecht
mw J. M. C. Kleinjan-van Voorst Evekink, Zeist
P. J. van Kleinwee, Utrecht
H. G. de Klerk, Utrecht
mw B. H. Kloeke, Utrecht
F. H. J. M. Kloppenborg, Asperen
P. M. Kluin, Utrecht
C. H. Knaake, Maarssen
mw G. Knol-van Veenendaal, Bilthoven
mw mr W. J. C. Knopper, Zwijndrecht
S. Knuvelder, Utrecht
J. van der Knijff, Ermelo
mw Y. Kobayashi, Tokyo (Japan)
J. W. Koch, Driebergen-Rijsenburg
P. F. C. Koch, Utrecht
drs J. Kocken O.S.B., Nijmegen
J. A. Kocken, Utrecht
W. C. A. Kocken, Utrecht
mw E. Koenders, Utrecht
B. Koevoets, Utrecht
drs J. de Kogel, Leiderdorp
mw I. J. C. Kohlbrugge-Goedkoop, Zeist
A. G. C. Kok, Doorn
mw H. J. J. Kok, Utrecht
Th. C. L. Kok, Utrecht
mgr dr J. A. de Kok, Utrecht
A. M. Koldeweij, Buren
W. F. S. Kolen, Utrecht
mw C. E. Kolff-Reijnvaan, Amerongen
C. J. Kolman, Utrecht
mw E. A. Komproe, Utrecht
mr C. J. A. Koning, Bilthoven
mr V. Koning, Utrecht
mw J. A. Koning-Sirag, Doorn
dr H. Konings, Utrecht
R. L. Koolstra, Nunspeet
R. O. Koop, Linschoten
B. J. A. Koot, Utrecht
mw L. J. Koot-van Deventer, Bunnik
H. van Kooten, Vleuten
A. H. Kooij, Hollandsche Rading
mw C. J. Kooijman-Stringa, Utrecht
mw B. J. M. Koppelman-Geerars, Utrecht
ing. G. Koppert, Utrecht
C. A. W. Korenhof, Utrecht
mr J. Korf, Deventer
mw A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
A. de Korte, Utrecht
J. Th. de Korte, Houten
mw mr B. K. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
M. C. Korteweg, Utrecht
W. H. J. Koster, Utrecht
drs G. J. Kottier, Westbroek
mw P. Kraan-van Veenendaal, Bunnik
R. van der Kraats, Utrecht
mw A. van Kranen-Ruuls, Utrecht
G. A. Kreugel, Utrecht
A. A. M. Kristel, Utrecht
mw mr A. E. M. Th. van der Kroft, Driebergen-Rijsenburg
prof. ir B. Krol, Zeist
L. H. Kroneberg, Utrecht
mr A. J. Kronenberg, Naarden
mr A. J. Kronenberg, Utrecht
mw L. J. Kronenberg-Dutilh, Utrecht
H. Kronenburg, Utrecht
H. G. Kroon, De Bilt
J. H. Kruit, Bilthoven
G. Krul, Utrecht
mw J. M. Kruyt-Kramer, Utrecht
mw ir J. H. ter Kuile, Utrecht
G. van der Kuilen, Breukelen
mw J. W. van de Kuinder-Hamer, Veenendaal
A. van der Kuip, Utrecht
A. W. Kuipers, Breukelen
J. Kuipers, Soest
H. M. Kunneman, Vinkeveen
G. S. A. Kuperus, Utrecht
M. A. H. B. Kurstjens, Utrecht
mw J. van Kuyk, Utrecht
ir E. M. Kylstra, Utrecht
mw G. J. Kylstra-van der Eijk, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
drs P. van der Laan, Bilthoven
J. K. L. van Laar, Utrecht
mw E. Ladage, Utrecht
mw dr Chr. Lafeber, Driebergen-Rijsenburg
H. L. F. Lägers, Utrecht
J. J. Lahmeijer, Maartensdijk
J. van Lambalgen, Amersfoort
mr C. L. M. Lambrechtsen, Bilthoven
mw C. Laméris, Hengelo
J. Laméris, Zeist
dr N. Lamme, Utrecht
C. H. Lancée, Vianen
J. Landré, Den Dolder
J. Langeveld, Eemnes
T. Langerveld, De Bilt
H. P. Lansberg, Bilthoven
J. Lanser, Driebergen-Rijsenburg
F. A. Lapoutre, Utrecht
M. Laudy, Utrecht
mw W. S. Laudy, Barneveld
F. Laverman, Utrecht
R. Lebbink, Utrecht
Chr. Leeflang, Amersfoort
J. Leeflang, Utrecht
G. C. van Leersum, Utrecht
J. P. L. de Leeuw, Utrecht
H. H. van Leeuwen, Bilthoven
J. van Leeuwen, De Meern
P. D. van Leeuwen, Utrecht
S. M. van Leeuwen, Utrecht
drs Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
drs H. L. Ph. Leeuwenberg, Vianen
mr P. C. J. van der Lelie, Utrecht
J. W. Lemaier, Utrecht
J. S. Lemmen, Utrecht
mw L. Leppink-Oosterloo, Odijk
prof. dr C. van der Leun, Utrecht
mw C. de Leur, Huis ter Heide
B. A. van Leusden, Utrecht
drs A. B. Leussink, Utrecht
drs J. H. Lichtenbelt, Utrecht
H. J. van Liempdt, Utrecht
ir A. R. van Liempt, Utrecht
mw L. J. E. van Lieshout, Utrecht
mw E. G. van Lieshout-Hooymans, Utrecht
prof. dr J. M. van der Linde, Zeist
prof. dr S. van der Linde, Utrecht
mw G. van der Linden, Utrecht
prof. mr H. van der Linden, Rozendaal
mw M. J. van der Linden, De Bilt

J. J. Linnebank, De Meern
C. van Lint, Utrecht
Lisman Holding b.v., Zeist
A. J. Lisman, Nyon (Zwit.)
A. J. A. M. L. Lisman, Nieuwersluis
ir A. J. M. Lisman, Zeist
E. Loggen, Utrecht
C. P. van Londen, Leusden
mw H. van Londen, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
drs. C. J. van Lookeren Campagne, Oegstgeest
mr. A. Looten, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
mw M. B. W. Loudon-van Asch van Wijck, Hilversum
P. A. Lourens, Utrecht
mw L. van der Lugt, De Bilt
P. G. M. Lutz, Arnhem
P. J. E. Luykx, Utrecht
H. C. van Luyn, Utrecht
mr O. van Luyn, Utrecht
drs P. B. N. van Luyn, Limbricht
mr C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg, Neerlangbroek

M. P. Maandag, Utrecht
D. van Maanen, Veenendaal
R. C. J. van Maanen, Oegstgeest
prof. dr W. van Maanen, Utrecht
mw mr E. J. de Maaré-Pfeiffer, Epe
drs P. C. B. Maarschalkerweerd, Helmond
mw E. L. M. van Maarseveen, Utrecht
mw G. van Maarseveen, Utrecht
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
mw H. C. H. van Maarsseveen, Utrecht
G. Maas, Nieuwegein
mw T. A. Maas-de Brouwer, Groenekan
G. H. Maassen, Oosterbeek
P. Maaswinkel, De Bilt
dr C. E. M. de Maat, De Bilt
A. A. Mabelis, Amerongen
C. A. van der Made, Bilthoven
B. Maes, Utrecht
Th. C. Maier, Bilthoven
J. C. de Man, Utrecht
mw S. Manolopoulos, Utrecht
dr A. A. Manten, Breukelen
A. M. Manten, Utrecht
ir F. C. Marckmann, Utrecht
mw dr A. J. Maris, Arnhem
mr J. A. Markus, Alkmaar
jhr P. H. A. Martini Buys, Brugge (B.)
P. A. J. Marijne, Houten
mw M. J. Maters-Ponten, Zeist
drs A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
J. A. C. Mathijssen, Utrecht
A. J. van Maurik, Utrecht
mw mr A. M. van Maurik, Utrecht
H. R. Mechelse, Utrecht
J. Th. H. Meekers, Utrecht
J. C. Meelhuysen, Nieuwegein
J. F. M. van der Meer, Utrecht
dr J. Meerdink, Zeist
P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam
R. Meesters, Nieuwegein
mw J. M. M. van der Mei-Zilverentant, De Meern
dr A. J. J. Mekking, Utrecht
A. W. Mellema, Rotterdam
mw H. C. N. Mengelberg, Utrecht
F. A. van Mens, Utrecht
drs A. M. J. Mensink, Utrecht
A. C. van der Mersch, Baarn
ir H. F. Mertens, Breukelen

J. Methorst, Utrecht
drs ir K. Metz, Utrecht
mw J. N. van der Meulen, De Bilt
F. Meulenbelt, Santpoort
J. C. Meulenbelt, Utrecht
G. J. Meurs, Utrecht
W. Meijbaum, Utrecht
ing. W. Meijen, Utrecht
mr F. H. von Meijenfeldt, Baarn
A. D. J. F. Meyer, Amersfoort
J. W. H. Meijer, Sappemeer
M. E. Meijer, Utrecht
dr A. K. de Meijer O.S.A., Eindhoven
drs J. A. L. de Meijere, Vianen
J. D. Meyers, Utrecht
mw A. M. Meijers-van Beek, Utrecht
J. H. Meijman, Utrecht
H. N. van Middendorp, Doorn
prof. dr H. T. J. Miedema, De Bilt
G. Mik, Utrecht
B. F. A. Mikx, Utrecht
drs A. P. J. Miltenburg, Utrecht
drs J. T. Minderaa, Amsterdam
W. J. Minjon, De Bilt
Minderbroeders Utrecht, Utrecht
mw M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
J. W. Modderaar, Zeist
mw S. H. B. Modderman-van de Kamp, Renkum
J. Moelaert, Wychen
drs D. Moesbergen, Utrecht
M. J. A. Mol, Utrecht
mw A. M. van der Molen-Rutgers van Rozenburg, Zeist
D. J. Molenaar, Utrecht
mw C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsterdam
drs A. D. A. Monna, Utrecht
mr G. F. Monnereau, Houten
A. L. Montauban, De Rijp
mr D. Moojen, Zeist
mw I. P. Moojen-van Tongerloo, Hilversum
mw C. E. Moorrees, Rhenen
mw J. G. Mooy, Utrecht
A. Moritz, Utrecht
E. van der Most, Utrecht
prof. dr D. van der Most van Spijk, Utrecht
mw D. J. Mostert-van Lier, Utrecht
mw J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
G. C. A. van Mourik, Vleuten
mw H. de Muinck Keizer-ten Cate, Bilthoven
C. F. Mulder, Utrecht
K. A. Mulder, Utrecht
W. J. Mulders, Utrecht
J. M. Muller, Utrecht
mw A. C. Muller-van der Klift, Bunnik
drs H. Müter, Utrecht
drs H. J. Mijjer, Groningen

mw A. G. H. Naeff-van der Meij, Doorn
E. J. Nagtegaal, Utrecht
I. Nagtegaal, 's-Gravenhage
drs Z. Narath, Bromma (Zweden)
mw G. M. E. Nauta, Utrecht
G. E. Nederhorst, Amsterdam
Nederlandse Bank, Utrecht
M. W. N. Neerincx, Amsterdam
mw C. Nelissen, Leiderdorp
B. J. Nichting, Utrecht
J. P. Nichting, Utrecht
mw J. Nieboer-Buisman, Houten
A. Niekamp, Bunnik
ir J. C. M. van Niekerk, Alphen aan den Rijn
dr J. A. Niemeijer, Utrecht
mw W. J. Niermeyer-de Hoog, Utrecht
dr C. A. Nierstrasz, Bilthoven
G. H. M. Nieuwenhuijs, Utrecht

jkvr. E. M. van Nispen, Utrecht
jhr ir J. E. M. van Nispen tot Pannerden, Bilthoven
jhr F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Bilthoven
mw G. Nobel, Oudewater
mr V. J. Nolet, Utrecht
P. Notermans, Utrecht
prof. dr S. R. Numans, Maarn
P. Nijhoff, Bilthoven
C. H. Nijhuis, Utrecht

mw H. C. C. Oets-van der Werken, Utrecht
mw E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
R. van Olderen, Utrecht
J. A. van Olderen tot Heteren, Diemen
mr T. Olthoff, Bilthoven
S. M. van Ommeren, Elst
G. W. Onderstal, Houten
A. van Oosten, Bilthoven
D. van Oostenbruggen, Utrecht
D. Th. J. C. Oosterman, Bilthoven
A. Oosting, Utrecht
mw J. C. M. Oostveen, Almelo
F. van Oostveen, Utrecht
R. J. Ooyevaar, IJsselstein
H. K. H. Juliana L. E. M. W. prinses van Oranje-Nassau enz. enz., Baarn
drs J. M. S. Oremus, Sittard
dr H. J. Oskam, Bilthoven
J. van Osnabrugge, Utrecht
J. W. Ottenschot, Utrecht
ir H. Otto, Utrecht
mw A. J. W. Otto-van Straalen, Driebergen-Rijsenburg
mw dr J. K. Oudendijk, Utrecht
Oudheidkundig Genootschap, Koninklijk Nederlands, Amsterdam
Oudheidkundige Kring Die Goude, Gouda
Oudheidkundige Vereniging Flehite, Amersfoort
mw drs M. van Oudheusden, Utrecht
mw G. H. F. Oudkerk-van der Kroon, Barendrecht
P. Oussoren, Utrecht
W. H. Overbeek, Utrecht
mw J. C. Overbeek-Edie, Bilthoven
T. A. van Overbeek, Soest
H. A. Overgaauw, Utrecht
A. van Overhagen, Naarden
mw B. Overkleeft, De Meern
P. P. J. Overvoorde, Utrecht

J. Pama, Utrecht
mw J. Pater, Utrecht
W. Peddemors, Utrecht
H. W. Peek, Utrecht
mw J. Pees-Moolenbeek, Utrecht
drs C. J. van der Peet, Utrecht
J. Penders, Utrecht
M. A. Perdon, Breukelen
ir G. D. Perk, Utrecht
A. C. Peters, Utrecht
W. J. van Petersen, Groenekan
G. I. Petri, Bussum
J. Piebenga, Amerongen
Pietersbuurt b.v., Exploitatie-maatschappij, Utrecht
F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
H. van Piggelen, Utrecht
G. N. van der Plaat, Zoetermeer
Plan- en Bouwbureau Utrecht n.v., Utrecht
drs J. Plantinga, Utrecht
mr M. Ph. J. Plet, Amerongen
Th. J. Ploeger, De Bilt
N. Plomp, Nieuwerbrug
R. Plomp, Oud-Zuilen
jhr G. Ploos van Amstel, Haarlem
jhr dr ir J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
A. H. Pluygers, IJsselstein
mw G. I. Poen, Haarlem
dr H. Poen, Bilthoven
Van de Poll-Stichting, Zeist
R. J. Pollmann O.F.M., Utrecht
ir W. A. M. Pompe, Den Dolder
ir J. H. Pontier, Utrecht
dr C. Poort, De Bilt
mw W. Por, De Bilt
dr E. B. J. Postma, Utrecht
C. Pot, Utrecht
Tj. Pot, Utrecht
H. M. Pothuizen, Zoelen
K. Potjewijd, Utrecht
C. G. Pouw, Utrecht
C. J. C. Pouw, Utrecht
mr G. A. Pouw, Utrecht
mw M. Priem, Utrecht
mw drs M. A. Prins-Schimmel, Putten
D. Pronk, Zeist
dr F. J. A. Prop, Utrecht
Provinciaal Bestuur van Utrecht, Utrecht
Provinciale Bibliotheek Centrale, IJsselstein
Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Utrecht
Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts Stroomleveringsbedrijf n.v., Utrecht
Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht
F. Pruis, Utrecht
W. H. Pruis, De Bilt
D. Puit, Utrecht
mw N. Pulle-Starke, Utrecht
J. H. M. Putman, Bussum
J. H. H. Puts, Utrecht
J. van Putten, Lopik
R. L. H. M. Pijls, Utrecht

mw mr A. H. J. Quispel, Utrecht
mw C. W. E. Quispel-Boon, Zeist

dr R. de Raad, Zwolle
Rabobank Nederland, Utrecht
J. K. Radder, Rotterdam
J. E. Ragay, Utrecht
mr A. Ravelli, Bilthoven
mw R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
B. van Ree, Utrecht
J. C. R. van Reedt Dortland, Utrecht
F. de Reeper, Hilversum
prof. dr. E. Reeser, Bilthoven
D. A. Regenboog, Bilthoven
M. W. C. Reichwein, Zeist
Reinders b.v., Utrecht
H. Reinders, Bunnik
H. C. Reinders, Utrecht
prof. dr A. W. Reinink, Utrecht
C. J. Reitsma, Bosch en Duin
M. Remijnse, Tienhoven
mw E. Renaud-Plomp, Utrecht
J. Renema, Utrecht
T. Th. Renes, Houten
A. A. C. Reniers, Utrecht
Repertoire d'Art et d'Archéologie, Parijs (Fr.)
M. A. F. Reuser, Groenlo
A. M. de Reuver, Utrecht
drs C. J. M. Reijers, Doorn
J. Reijers, Driebergen-Rijsenburg
G. Reyngoud, Houten
L. van Rhenen, Nieuwegein
J. M. de Ridder, Wijk bij Duurstede
prof. dr G. J. M. J. te Riele, Utrecht
H. Riemers, Utrecht

mw E. van Riet, Driebergen-Rijsenburg
J. H. B. M. van Riet, Utrecht
W. F. van Riet, Utrecht
D. Th. Rietbergen, Utrecht
B. H. M. Rietmeijer, Nieuwegein
F. H. A. Rikhof, Amsterdam
mw H. M. Rinkel, Utrecht
mw J. G. Riphaagen, Utrecht
J. H. Ritmeester, Utrecht
mw A. E. Ritsema van Eck, Utrecht
mw T. E. A. Rive-von Bönninghausen, Utrecht
G. J. Robbers, De Meern
P. R. Robbers, Bilthoven
mw drs J. G. Roding, Utrecht
A. Roelofs, Utrecht
mw J. M. Roep, De Bilt
H. J. Rogier, Apeldoorn
G. J. Röhner, Utrecht
R. L. Röhner, Maartensdijk
mw G. J. W. Röhner-Schuurman, Utrecht
F. J. C. Rombach, De Meern
mr J. H. Rombach, Alkmaar
J. J. Ronner, Utrecht
mw M. de Roo, Roermond
mw drs M. C. Roodenburg, Utrecht
J. Roodvoets, Utrecht
mw C. Rooker, Utrecht
mr F. Roos, Bilthoven
dr J. C. Roos, Maarssen
mw A. M. Roosenburg, Utrecht
mw M. J. Y. W. Roosjen, Bunnik
mw S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
C. J. van Rooijen, Nieuwegein
dr H. van Rooyen, Amersfoort
D. A. Roozemond, Utrecht
C. Roozenboom, Utrecht
J. E. Ros, Utrecht
mw A. M. Rosenbaum, Utrecht
F. M. Rosenberg, Utrecht
mw drs B. A. Ross, Zeist
Van Rossum, Drukkerij-, Utrecht
K. W. J. van Rossum, Nijmegen
V. A. van Rossum, Maarssen
M. F. M. van Rossum, Utrecht
W. J. C. van Rossum, De Bilt
mw dr W. Rouwenhorst, Utrecht
W. J. Royaards, Amersfoort
drs C. Ch. van Royen, Oosterbeek
J. de Ru, Utrecht
mw drs G. M. W. Ruitenberg, Zeist
H. J. Ruiter, Odijk
mw F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
J. G. van Ruler, Bunnik
S. Russchen, Odijk
jhr mr L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
mr B. Ruurs, Utrecht
Th. G. P. M. Ruijs, Zeist
A. W. G. M. Ruys, Nieuwegein
B. M. van Rij, Utrecht
G. van Rijbroek, Utrecht
E. Th. M. de Rijk, Utrecht
mw H. de Rijk, Utrecht
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
H. W. Rijksen, Utrecht
's Rijks Munt, Museum van-, Utrecht
Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent', Utrecht
Rijksuniversiteit Utrecht, Bestuur-, Utrecht
J. van Rijn, IJsselstein
drs P. H. F. A. van Rijn, Utrecht
J. D. Rijnders, Utrecht
P. A. R. Rijnders, Utrecht
R. G. Rijneker, Woerden
A. van Rijswijk, Zeist
mw C. J. van Rijswijk, Utrecht
ir N. C. G. M. van de Rijt, Lienden

J. G. Sakkers, Utrecht
A. Sandberg, Zeist
Sante en De Leur, Kapsalon Van-, Utrecht
H. J. L. van Sante, Utrecht
P. A. A. van Santen, Utrecht
drs J. H. von Santen, Zeist
dr N. C. F. van Sas, Utrecht
mw A. W. Sauer-ten Have, Zeist
jkvr. drs E. J. de Savornin Lohman, Utrecht
M. K. F. Scager, Utrecht
C. G. Schaareman, Utrecht
W. J. M. Schaatsenberg, Houten
mr P. J. Schadé, Amsterdam
dr A. H. M. van Schaik, Utrecht
mw C. M. van Schaik, Zeist
J. M. van Schaik, Utrecht
J. W. van Schaik, Odijk
drs. J. W. C. van Schaik, Utrecht
mr dr Th. E. E. van Schaik, Maarssen
drs H. J. van Schalkwijk, Huizen
J. Scheele, Utrecht
ir E. J. G. Scheffer, Bilthoven
J. A. Scheidemans, Utrecht
drs J. G. S. Schemmekes, Houten
A. M. J. Schenk, Utrecht
H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
C. A. Schilp, Utrecht
mw G. Schimmel, Utrecht
mr W. H. Schipper, Utrecht
H. M. Schippers, Utrecht
mw T. Schippers, Utrecht
F. A. M. H. Schleijpen, Utrecht
mw O. R. Schmalhausen, Vianen
mw J. Schmidt-Rothuizen, Huis ter Heide
Chr. L. Schneider, Bilthoven
H. Schoenmaker, Abcoude
drs W. H. P. Scholten, Culemborg
mw J. Scholten-van Oosten, Utrecht
mw J. Scholtus-Ming, Utrecht
A. M. Schoonhoven, Maarn
mw H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
J. Schoonhoven, Utrecht
W. J. v. Schoonhoven, Utrecht
mw drs E. N. Schouten, Hengelo
J. M. Schouten, Achterveld
IJ. Schouten, Utrecht
dr W. J. Schrader, Utrecht
ir E. Schreuder, Bunnik
H. J. Schroten, Utrecht
J. M. Schrijver, Doorn
mw C. Schuchard-Stolwerk, Amstelveen
mw K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Loenen a/d Vecht
mw M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
C. J. Th. Schut, Utrecht
J. Schut, Nieuwegein
mw J. M. Schut, Utrecht
mw M. P. H. Schuttevaêr-Oudegeest, Utrecht
H. R. Schwietert, Bilthoven
L. J. A. van Schijndel, Utrecht
prof. dr G. A. Sedee, Utrecht
L. A. G. van Selm, Bunnik
F. Senne, Utrecht
H. L. W. Serné, Hilversum
mw J. M. Serrée, Utrecht
mw P. A. Serton-Meyer, Utrecht
J. N. Servaas, Maarssen
P. H. van Setten, Bunnik
A. D. Severijn, Utrecht
S. H. Severijn, Utrecht
J. Seyffert, Utrecht
D. H. van Sichem, Utrecht

A. W. M. Sidler, De Bilt
F. C. A. Sidler, De Bilt
mw G. Simonis, Utrecht
H. J. Simonis, Utrecht
T. M. A. Simonis, Woerden
mw F. M. Simons, Utrecht
C. Singerling, Utrecht
mw J. J. Singor-van Dijk, Maarssen
mr C. van Slagmaat, Utrecht
mw M. Slingerland, Utrecht
F. J. Slooff, Utrecht
B. P. van Slooten, Asperen
H. J. Slot, Utrecht
mw G. C. van der Sluys, Utrecht
mw drs H. van der Sluys, Bilthoven
L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
H. J. de Smedt, Utrecht
mw R. A. Smid, Utrecht
mw H. Smidts, Utrecht
mw I. Smink, Utrecht
R. P. Smink, Hoogland
drs A. R. M. Smit, Nieuwegein
dr E. J. Th. A. M. A. Smit, Utrecht
drs F. Smit, IJmuiden
H. P. Smit, Doorn
ir J. M. Smit, Leersum
drs W. Smit, Hilversum
ir W. M. O. M. Smit, Bilthoven
IJ. J. J. Smit, De Bilt
J. A. Smits, Utrecht
mw W. Smitshuysen, Utrecht
E. Smorenburg, Zandvoort
J. J. G. Smulders, IJsselstein
A. W. Snel, Utrecht
F. H. B. Snel, Utrecht
mw M. Th. Snel, Utrecht
mw H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht
dr D. P. Snoep, Haarlem
J. Snijders, Utrecht
F. de Soeten, Utrecht
G. H. de Soeten, Werkendam
dr A. M. Soeterboek, Veldhoven
prof. mr A. L. M. Soons, Utrecht
mw van Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
mw A. P. H. M. Speet, Utrecht
mw M. K. M. Spit, Utrecht
mw M. J. Spit-Damen, Utrecht
G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
J. Spoor, Utrecht
mw T. Springer-Stam, Zeist
Sprong b.v. Interieurarchitectuur De-, Utrecht
drs C. H. Staal, Utrecht
E. Staal, Odijk
F. O. Staal, Utrecht
J. L. H. Staal, Veenendaal
mw S. R. Staal, Utrecht
mw M. E. Stades, Zeist
mr J. J. Stael, Utrecht
H. R. Staffhorst, Bilthoven
C. J. Stam, Utrecht
mw J. T. Stap-Starink, Utrecht
J. van Staveren, Utrecht
W. van der Steeg, Utrecht
mw C. van der Steen, Utrecht
J. van der Steen, Utrecht
Steenkolenhandelsvereniging Holding n.v., Utrecht
M. van Steenwijk, Harderwijk
A. Stegeman, Utrecht
mw G. J. aan de Stegge-Kerkhof, De Bilt
H. J. J. Steins, Utrecht
J. Stelling, Utrecht
R. Stenvert, Utrecht
R. A. Sterk, Utrecht
F. J. van Sterkenburg, Utrecht
Stichts-Hollandse Historische Vereniging, Woerden
Stichtse Culturele Raad, Utrecht
dr W. Stigter, Utrecht
F. J. Stinissen, Utrecht
Th. W. Stockschen, Utrecht
I. L. van der Stoep, Hilversum
H. J. C. M. Stokkermans, Utrecht
W. P. G. Stokla, Maartensdijk
T. Stol, Amsterdam
Chr. Stooker, Zeist
W. Stooker, Utrecht
W. A. Stooker, Utrecht
dr J. A. Stoop, Utrecht
W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
ir J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
Th. J. van Straalen, Utrecht
A. van Straten, Utrecht
C. W van Straten, Utrecht
mr J. D. M. van Straten, Utrecht
Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven
Streekmuseum Rhenen, Rhenen
mr F. M. Strengers, Utrecht
H. J. Stringa, Utrecht
dr J. E. A. L. Struick, Utrecht
G. Stuivenberg, Utrecht
drs A. J. M. Sturkenboom, Driebergen-Rijsenburg
Stuyvenberg b.v., Bouwbedrijf-, Utrecht
mr I. E. M. Sutorius, Breda
J. W. F. Swane, Utrecht
mw M. W. J. Swane-de Vlam, Utrecht
W. C. J. Swanenburg, Utrecht
mr J. Swart, Rotterdam
mw M. C. de Swart, Zeist
mw A. Swertz, Utrecht
M. J. Sypkens Smit, Utrecht

J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
W. Takken, Leusden
F. G. Tap, Utrecht
R. Tap, De Bilt
W. A. Tap, Bilthoven
mw L. H. Tapperman, Utrecht
prof. dr ir C. L. Temminck Groll, Driebergen-Rijsenburg
drs W. J. van Tent, Hoevelaken
mw drs L. Terken, Vianen
J. J. Terpstra, Utrecht
mw N. Teune-van Es, Utrecht
H. B. Teunis, Utrecht
J. Th. Teunis, Utrecht
R. Thiëd, Utrecht
A. N. F. Thier, Utrecht
Thomas à Villanovaschool, Utrecht
H. W. Thomassen, Utrecht
W. Thoomes, Sintjohannesga
P. Thorn, Baarn
Tiel Utrecht Groep, Utrecht
A. Tieleman, Nieuwegein
J. Timmer & M. C. Fuld, Utrecht
mr W. A. J. Timmermans, Amsterdam
P. F. Tjepkema, Utrecht
A. G. Toet, Utrecht
A. A. F. van den Tol, Utrecht
mw L. van der Tol, Utrecht
mr J. H. des Tombe, Utrecht
J. H. van Tongeren, Maarssen
C. B. van Tongerloo, Bilthoven
mw drs L. van Tongerloo, Zeist
mw A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
mw A. H. Toonen, Utrecht
J. M. Top, Utrecht
M. J. Top, Nunspeet
R. J. Top, De Bilt
mr S. Torensma, Marum

mw drs J. E. Toussaint Raven, Odijk
mw A. H. T. Tra Kranen-Angerman, Utrecht
L. A. van der Tuuk, Utrecht
H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, Warmond
P. Tweehuysen, Hei- en Boeicop
jhr drs A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught

mw M. Uittenbogaard-Terwisga, Vleuten
mw A. H. Ulbrich, Bilthoven
dr P. Ullersma, Driebergen-Rijsenburg
mw M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
mw A. van Ulsen-Abcouwer, Oosterbeek
Universiteitsmuseum, Utrecht
UT-Delfia b.v., Maarssen
Utrechts Landschap, Stichting Het-, De Bilt
Utrechts Monumentenfonds, Utrecht
Utrechts Nieuwsblad, Houten
drs H. M. den Uyl, Gorinchem
E. Uijtdehaage, Utrecht
H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
R. J. C. W. Uyterwaal, Utrecht

mw mr M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
D. Valentijn, 's-Gravenhage
J. M. Valeton, Utrecht
H. O. W. van Valkenhoef, Barneveld
L. Valstar, Utrecht
Th. van de Vathorst, Utrecht
mw W. A. H. Vavra-van Greevenbroek, Nieuwegein
mw M. C. van Veen, Utrecht
dr T. van Veen, Utrecht
mr J. H. van der Veen, Doorn
mw A. C. van Veenendaal, Utrecht
mw H. van Veenendaal, Utrecht
R. van Veenendaal, Amersfoort
Veenmuseum 'Op Hoop van Zegen', Stichting-, Vinkeveen
dr J. A. G. van der Veer, Utrecht
Th. J. van der Veer, Utrecht
J. van der Vegt, Utrecht
mw M. van der Velde-Nebbeling, Nieuwegein
F. J. A. van der Velden, Utrecht
N. A. van der Velden, Utrecht
mw C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
S. Y. A. Vellenga, Utrecht
H. J. Velo, Maartensdijk
C. J. Vendrik, Utrecht
mw H. J. Venema-Braam, De Bilt
prof. dr M. A. Vente, Utrecht
I. J. P. Veraart, Utrecht
S. Verbeeck, s-Gravenhage
R. Verburg, Utrecht
mr P. J. Verdam, Bilthoven
dr J. A. Verduin, Maartensdijk
Vereniging Oud-Leiden, Leiden
V.V.V., Utrecht
H. H. P. Vergouwen, Utrecht
mw M. Verhaar, Doorn
A. M. Verhey, Rotterdam
H. M. J. Verhoeckx, Prinsenbeek
J. Verhoeff, Utrecht
J. W. Verhoef, Maarssen
dr J. G. Verhoeven, Utrecht
O. M. Verhorst, Herpt
A. C. Verkaik, Zeist
D. Verkerk, Utrecht
A. Verlaan, Vianen
mr W. H. Verloop, Zeist
mw M. Vermaas, Utrecht
J. F. M. Vermeer, Utrecht
S. Vermeer, Arnhem
A. G. Vermeul, Utrecht
A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
J. Vermeulen, Utrecht
mr W. R. F. Vermeulen, Utrecht
mw D. Vermeulen-Ponten, Utrecht
C. Vernooy, Cothen
J. Verschoor, Utrecht
G. Versloot, Bunnik
mw. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
Versteeg b.v., Aannemersbedrijf-, Utrecht
P. Th. Versteeg, Buren
mw E. F. Versteegh, Utrecht
mw. T. Versteegh, Utrecht
O. M. D. F. Vervaart, Utrecht
C. Verwers, Utrecht
Verweij b.v., Elektrotechnisch Bureau-, Utrecht
C. Th. Verwey, Waddinxveen
J. Verweij, Breukelen
E. F. Vink, Utrecht
mw mr dr J. C. H. H. de Vink, Utrecht
mw M. L. S. Vinkenborg-ten Cate, Utrecht
B. J. Visschedijk, Maarssen
dr C. Ch. G. Visser, Utrecht
mw drs D. G. P. Visser, Utrecht
S. Visser, Utrecht
W. W. M. Visser, Nieuw Loosdrecht
S. Vlak, Utrecht
mw drs L. C. van der Vlerk, Rotterdam
drs A. van Vliet, Zeist
D. van Vliet, Utrecht
P. van Vliet, Utrecht
P. D. van Vliet, Loosdrecht
mw J. H. Vlijm, Utrecht
mw T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
mw M. E. M. Vogelaar-Bakker, Utrecht
mw A. A. Volkers-de Ruiter, Koudekerk aan den Rijn
H. W. J. Volmuller, Utrecht
mw B. Vondeling, Utrecht
J. Vonk, Utrecht
B. Voogt, Utrecht
F. C. van de Vooren, Utrecht
P. J. Voorips, Nieuwegein
C. J. van Vorstenbosch, Utrecht
dr A. Vos, Bilthoven
B. L. Vos, Utrecht
mw R. Vos-Beijerman, Utrecht
mw drs M. W. M. Vos-van Gortel, Utrecht
B. L. J. de Vos, Utrecht
A. van Vredendaal, Hilversum
F. Vreeken, Bodegraven
C. M. Vreeswijk, Utrecht
mw H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom, Oudewater
mr J. T. H. M. de Vreeze, Utrecht
mw P. S. Vreugdenhil-Verhoeve, Utrecht
A. A. de Vries, Utrecht
D. J. de Vries, Utrecht
mw G. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Utrecht
dr J. de Vries, Vinkeveen
M. H. de Vries, Nijkerk
W. L. de Vries, Doorn
Vroeger en Nu, stichting, Driebergen-Rijsenburg
mw dr M. van de Vrugt, Bilthoven
mw dr Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht

Waalsteenfabrieken, n.v. Maatschappij tot Exploitatie van-, Wijk bij Duurstede
J. van Waay, Maarssen
C. A. Wagenaar, Utrecht
dr S. S. Wagenaar, Utrecht
mw C. H. E. Wagenaar Hummelinck-Berkelbach van den Sprenkel, Brummen
M. J. F. Wagenbuur, Utrecht
Van Wageningen en de Lange, Utrecht
prof. dr C. A. Wagenvoort, Amsterdam
A. J. O. van de Wal, Vinkeveen

A. H. van Walbeek, Utrecht
prof. dr H. T. Wallinga, Utrecht
P. Walma van der Molen, Velp
dr H. Wansink, Groenekan
mw J. C. Warnaar, Utrecht
mw drs G. J. G. M. Wassink, Utrecht
W. H. Wasterval, Ochten
M. van de Water, Utrecht
L. G. Waterman, Utrecht
drs G. H. van Waveren, Amerongen
J. Weber, De Bilt
J. E. Weenink, De Bilt
H. M. de Weerd, Venebrugge
A. van der Wees, Utrecht
mw drs S. J. Weide, Utrecht
P. A. J. van der Weide, Utrecht
mw J. G. P. ter Welle-Heethuis, Gouda
dr G. A. Wellen, Utrecht
prof. dr C. B. Wels, Bosch en Duin
mw M. L. A. van de Werf, Bilthoven
P. J. K. van Werkhooven, Hilversum
P. B. M. Werner, Utrecht
A. H. C. van Wersch, Utrecht
C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
mw A. Wester, Utrecht
W. F. Westerhout, Utrecht
mw G. A. Westermann-Meyer, Bilthoven
mw J. A. H. Westers, Utrecht
prof. dr V. Westhoff, Groesbeek
R. M. van Westrhenen, Bilthoven
mr J. M. Weststeyn, Gouda
F. Weijburg, Maarssen
mr H. S. Wiarda, Zeist
B. G. Wiegeraad, Maarssen
W. J. F. Wieman, Culemborg
P. Wienand, Belecke (BRD)
J. H. Wieringa, Bunnik
mw M. Wiertsema-Schipper, Bilthoven
mw E. Wiesman-van Veluw, Groenekan
mw M. Wieteler-Heystee, Utrecht
mw J. Th. Wigbold-van Berkel, Utrecht
G. A. Wildschut, Utrecht
dr J. Wilschut, Lutten
mw P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
mw W. K. M. Wilke-van Riet, Oud-Zuilen
Johannes kardinaal Willebrands, Zeist
Willemars b.v., Utrecht
dr C. H. Willemse, Baarn
mr G. J. L. van Willigenburg, Oegstgeest
P. L. van Willigenburg, Wijk bij Duurstede
W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
mw M. J. H. Willinge, Utrecht
mw drs C. C. S. Wilmer, Utrecht
P. Wilmink, Leusden
G. A. van der Wilt, Utrecht
J. J. H. A. Wilten, Leersum
E. Wiltink, Utrecht
mr G. J. J. van Wimersma Greidanus, Eindhoven
jkvr. prof. dr J. M. van Winter, Utrecht
H. Wisman, De Bilt
drs H. Wissink, Oud-Zuilen
H. C. de Wit, De Bilt
J. E. de Wit, Utrecht
J. H. de Wit, Utrecht
mw L. B. de Wit, Utrecht
P. S. A. de Wit, Odijk
mw J. M. Wittema-van Koten, Utrecht
G. Witteveen, Doorn
mw A. Witvliet-van de Berg, Utrecht
F. Witzel, Nijkerkerveen
H. Th. G. Woertman, Woerden
R. J. Wols, Breda
mw A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
dr D. Wolvius, Utrecht
Woonbrink Architectuur, Utrecht
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
J. W. Worst, Woudenberg
C. J. Wouda, Nieuwegein
Sj. Wouda, Vianen
D. van Woudenberg, Utrecht
mw J. H. A. W. F. van Woudenberg, Utrecht
dr O. J. Wouters, Utrecht
mw drs J. R. van der Wurf-Bodt, Utrecht
W. A. Wijburg, Utrecht
G. van Wijk, Bilthoven
mw J. A. E. van Wijk, Utrecht
mw J. J. van Wijk-Robaard, Nieuwegein
mw G. L. van Wijk-de Ruiter, De Meern
mw H. Wijnands, Maarssen
drs J. S. Wijne, Utrecht
P. van Wijngaarden, Utrecht
mr H. A. M. Wijnne, Utrecht

dr J. Zaal, Bosch en Duin
mw M. Zandbergen, Haarlem
mw M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
J. P. de Zeeuw, Bussum
dr B. J. M. Zegers, Utrecht
C. J. van Zelm, Utrecht
mr E. M. van Zelm, Utrecht
H. L. van Zelm, De Bilt
drs W. L. L. van Zenderen, Utrecht
A. T. van der Zeijden, Utrecht
W. G. van der Zeijden, Utrecht
ir H. Zeydner, Baarn
W. J. M. van Zeijst, Groningen
dr S. B. J. Zilverberg, Amstelveen
D. van Zoelen & Zn b.v., Aannemersbedrijf-, Utrecht
mw G. van Zoelen, Utrecht
R. Zoetbrood, Utrecht
T. H. van Zundert, Utrecht
F. van Zutphen, Nieuwegein
H. van Zuylen, Utrecht
H. Zwaagman, Utrecht
mw E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
W. Zwanikken, Utrecht
F. A. Zwarts, Maartensdijk
H. W. Zweers, Teuge
K. Zweije, Bilthoven
W. H. Zweije, Bilthoven
R. Zwolschen, Hei- en Boeicop
J. C. Zijffers, Veenendaal
C. W. van Zijl Czn, De Meern
J. J. M. van Zijl, Utrecht
mw M. van Zijl-Koppens, Utrecht
J. A. van Zyll de Jong, New Foundland (Can.)
mw A. A. B. Zijlstra-Looyen, Utrecht

Oud-Utrecht
Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis van de geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

De contributie over het verenigingsjaar 1987 bedraagt *f* 42,– te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CJP-houders en zij, die 65 jaar en ouder zijn, behoeven niet meer dan respectievelijk *f* 25,– (CJP-houders) en *f* 36,– (65+) te betalen.
De leden ontvangen de in de loop van hun lidmaatschapsjaar verschijnende Maandbladen, een Jaarboek en eventuele andere publicaties.
Inlichtingen: Vereniging Oud-Utrecht, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, telefoon 030-71 18 14, alsmede bij mevrouw C. de Leeuw (ledenadministratie), Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht, telefoon 030-43 44 74.
Werft leden! Vraagt folders bij een van de hiervoor genoemde adressen.